

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

**Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету**

Випуск 30

Рівне – 2018

УДК 94(477) + 94 (100)

А 43

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 30. – Рівне: РДГУ, 2018. – 241 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан – кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м.Рівне)

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила – кандидат історичних наук, професор (м.Рівне)

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій – кандидат історичних наук, доцент (м.Рівне)

Редакційна рада:

Давидюк Руслана – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

Жарна Криштоф – доктор хабілітований в галузі історії, професор (м.Жешув, Республіка Польща)

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор (м.Київ)

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор (м.Київ)

Фісанов Володимир – доктор історичних наук, професор (м.Чернівці)

Шугаєва Людмила – доктор філософських наук, професор (м.Рівне)

Члени редколегії:

Галуха Любов – кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне)

Жилюк Сергій - доктор історичних наук, професор (м.Остріг)

Майзнер Роберт - доктор хабілітований в галузі історії, професор (м.Ченстохова, Республіка Польща)

Соммер Ханна – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор (м.Жешув, Республіка Польща)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор (м.Кам'янець-Подільський)

Стоколос Надія – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

Чухліб Тарас – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (м.Київ)

Швецова-Водка Галина – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

Шеретюк Руслана – доктор історичних наук, професор (м.Рівне)

*Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету,
протокол № 10 від 30 листопада 2018 р.*

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №15857-4329Р**

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України «Про державну реєстрацію періодичних видань» часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 820 від 11.07.2016 р.)

ISSN 2519-1942

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Пластова, 31,
історико-соціологічний факультет РДГУ,
isf_rdgu@ukr.net
<http://isf.rv.ua/>

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2018

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «13/14»:438.41

Микола Федоришин

ПІВНІЧНИЙ КОРДОН ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА У СЕРЕДИНІ XII СТОЛІТТЯ

Стаття є продовженням авторського дослідження кордонів Пересопницького удільного князівства станом на середину XII століття. Автором простежено давньоруські городища на лівому березі річки Горині: Бичаль, Грабів та Хотинь. Раніше публікувалася стаття про західний кордон цього князівства.

Ключові слова: Пересопницьке князівство, давньоруські городища Рівненщини.

The article is a continuation of the author's study of the boundaries of the Peresopnytsky specific principedom as of the mid-12th century. The author traced the ancient Russian settlements on the left bank of the Goryn River: Bichal, Grabov and Khotyn. Previously published an article about the western border of the principality.

Key words: Peresopnytsia principality, Archaeological sites Rivne region.

Сьогодні зростає інтерес громадськості до використання пам'яток культурної спадщини. Одним із стратегічних напрямків територіальної громади є створення туристичної індустрії, яка б частково забезпечувала сталий розвиток території. Створення у 2011 році музейного комплексу у історичному поселенні селі Пересопниця Рівненського району Рівненської області на базі археологічних пам'яток, пам'яток історії та культової архітектури доводить про правильний вибір державної стратегії щодо раціонального використання культурної спадщини.

Детальне окреслення кордонів Давньоруської держави, її земель та волостей поглибить знання про історію рідної землі.

Мета роботи зумовлена актуальністю вибраної теми і полягає у комплексному (писемні та археологічні джерела) дослідженні північного кордону Пересопницького князівства Київської землі станом на середину XII століття. Саме, 1149 рік є першою писемною згадкою про це удільне прикордонне князівство, на столі якого сидів один із Великих князів Русі – син Володимира Мономаха Вячеслав [4, с. 266].

Стаття має на меті окреслити лінію умовного кордону з північної сторони Пересопницького князівства за наявності досліджених археологами давньоруських городищ, селищ та сільських поселень. Це дослідження може бути також частиною роботи над археологічною картою давньоруських поселень у регіоні.

Питання територіального розмежування князівств Давньоруської держави є важливою складовою як історичної географії, військової історії та пам'ятокознавства. Кордони, які первісно вкладалися у межі давніших племінних утворень, згодом змінювалися під впливом військової окупації сусідів, переорієнтації економічних зв'язків тощо. Розширення території князівств неминуче супроводжувалося будівництвом укріплень, які слугували опорними пунктами князівської влади.

Варто відмітити, що до західного кордону Пересопницької волості, як до прикордонної волості Київської землі, була велика зацікавленість відомих дослідників (М. Грушевський, П. Толочко, Н. Насонов) [11, с. 101]. А кордон з північної сторони мало цікавив дослідників. Хоча це також був кордон не лише волостей Пересопницької та Степанської, а й земель – Київської та Турівської. Кількість досліджень давньоруських городищ-фортець розташованих біля річок Горині та Усті археологами С.В. Терським та Б.А. Прищепю дозволяє узагальнити та проаналізувати значний наявний матеріал, а також окремі статті та монографії цих науковців. А археологічні розвідки, проведені археологами Ю.М. Нікольченком, І.К. Свешніковим, В.П. Савичем, Р.Т. Грибовичем, Б.Х. Ярошинським у селах роташованих на берегах річки Горині (Бегень, Савичі, Метків, Рубче, Хотинь) та річки Усті (Рогачів, Караєвичі, Городок, Зозів В. Олексин, М. Олексин) виявили цілу низку давньоруських артефактів, локалізували на місцях різного роду поселення цього часу [7, с. 23].

Щодо привязки населеного пункту до певної адміністративної одиниці автор активно використав письмові джерела XV-XVI ст. Це дарчі грамоти литовського князя Свидригайла князям Чорторійським на володіння Жуківською волостю (авт. М.Ф., містечко-замок Жуків у 1400 році став адміністративно-

територіальною одиницею у цьому регіоні замість княжої Пересопниці, яку зруйнували татари) [12, с. 16].

Крім того, використані документи Гойських, власників поселень розташованих на землях давньоруського Дорогобузького князівства [1, с. 158].

На західному кордоні ми зупинилися у клеванському Острозі, який був розташований на географічній межі Поліської низовини та Волинської височини. Далі на північ, вниз по річці Стублі, головній водній артерії Пересопницького князівства, яка впадала у більшу ріку Горинь, ще була розташована одна з волостей князівства. На цю думку наводить та обставина, що у цьому районі пізніше функціонував нам відомий адміністративний центр Деражне (селище Костопільського району Рівненської області), до якого і нині належать поселення Дюксин, Чудви, Бичаль з давньоруським минулим. У Жобрині річка Горинь повертала зі сходу на північ, у саму глибину Полісся, то звісно тут і закінчувалися землі Пересопницького князівства. На нашу думку, першим міським укріпленням сусіднього Степанського князівства було Злазне (нині село Костопільського району Рівненської області). Цілком очевидно, що назва поселення з давньоруським городищем походить від слова «злазити». («з чужого коня серед дороги злазь» [2, с. 43]). Сьогодні це можна трактувати так: проїзд без зупинки заборонено. Бо кордон.

Давньоруське городище у с. Злазне Костопільського району досліджували декілька археологів. Тут існувало міське поселення яке адміністративно належало до Турівського князівства. Про це писав один із дослідників Злазного Терський С.В. [9, с. 97.] Отже, між давньоруськими містами Злазне і Бичаль була прикордонна смуга між Київською та Турівською землею, Степанським та Пересопницьким князівствами.

Наведемо, декілька доказів(хай опосередковано) по цей відрізок кордону на річці Горині.

1. Назва фортеці «Бичаль» найбільш ймовірно походить від народної говірки. Слово «бичалити» означає «відчужена смуга» [8, с. 55]. Нашу думку подібну смугу-кордон підтверджує і інший Би(є)чаль, який розташований на іншій стороні північного кордону Пересопницького князівства. Нині це село Бечаль Заборольської сільської ради. На лівій стороні Горині починалася Турівська земля Степанського князівства. У тут, у Бечалі – межа Київської землі Дорогобузького князівства. Давньоруське поняття «забороло» – передова фортеця, форпост. Це пояснює сьгоднішню назву села Забороль, що розташоване безпосередньо за Бечалем.

Отже, північний кордон по річці Горині з обох сторін вартували фортеці під назвою Бичаль, що за народною говіркою «бичалити» означали «відчужена смуга», тобто кордон.

2. Про приналежність земель в околицях Бичалю до Пересопниці засвідчує закладна князя Олександра Пронського для князя Януша Заславського на містечко Жуків та села Жуківської волості від 1587 року [8, с.130]. Одним із таких поселень є село Чудви, яке розташоване на правому березі Горині навпроти Бичалю. Відомо, що спадкоємцем княжої Пересопниці стало сусіднє містечко-замок Жуків [12, с.16].

Отже, до земель Жуківської волості належали поселення по нижній течії річки Стубли та горинські: Жобрин, Дюксин, Чудви.

Від Бичалю кордон Пересопницького князівства простягнувся до міста-фортеці Хотинь. Після Хотиня були уже землі Дорогобузького князівства. Розглянемо археологічні пам'ятки давньоруського часу у районі села Бичаль Костопільського району.

Бичаль. Розвідкою Терського С.В. у 1988 році біля села Бичаль виявлено місцезнаходження трьох городищ: 1. Урочище «Замчисько» на мису високого правого берега старого русла р. Горинь, за 1 км на схід від села. Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович]. У плані городище підтрикутної форми. Площадка рівна, нахилена в сторону мисової частини, поросла сосною, розміром 120 x 50 м. Бокові схили круті та молодоступні. На кінці мису культурний шар пошкоджений окопами. В мисовій частині городище завершується, очевидно, ескарпованою терасою трапецієвидної форми, розмірами приблизно 25 x 17м. З напільної сторони городище захищене валом висотою до 2 м та шириною при основі 4м, який у плані утворює прямий кут. Культурний шар товщиною 0,5 - 0,7м слабо насичений керамікою XI- XII ст.

2. Урочище «Городище» за 1.5 км на південь від села, на лівому березі старого русла р.Горині (на сучасному правому березі знаходилося складне городище, розміщене на останці заплавою, площею близько 3 га, яке було на 2/3 знищене навесні 1987 року. Воно складалося з двох горизонтальних площадок розділених ровом: округлої, меншої, але вищої та овальної, висотою 1,5 над заплавою ріки, від якої збереглась лише невелика частина розміром 100 x 60 м (урочище «Кошари»). Культурний шар товщиною 0,5 – 1м: чорнозем з піском. Зібрано велику кількість керамік X–XI ст. За спогадами очевидців, на городищі у 30-ті роки XX ст. проводилися розкопки.

За 300 м на північний захід від урочища «Городище» на піщаній дюні, порослій дубиною, в урочищі «Брус» за свідченням мешканців села, знаходилося невелике кругле городище, знищене в 1970-х роках. Терський С.В. вважає, що період масового оборонного фортечного будівництва на Погорині припадає на XI століття [10, с. 14].

У 2003 році археологічні пам'ятки с. Бичаль обстежив Прищеп Б.А. [5, с. 140]. Крім вищеописаного урочища «Замчисько», він виявив синхронне «Замчиську» селище, яке займає край високого берега р. Горині на захід від городища. На городах на площі 80 x 40 м зібрано уламки кераміки X – XI ст.

Отже, коло села Бичаль маємо 2 городища. Складне городище на урочищі «Замчисько» очевидно було адміністративно-податковим волосним центром, до якого належали поселення від Злазного до Жобрини. Інше городище слугувало гарнізонною фортецею для захисту кордону.

Отже, як вже нами зазначено, північний кордон проходив по річці Горині. Від Жобрини, просуваючись у верх річки Горині, через 10-ти км болотяно-лісовий масив, на межиріччі Горині і Усті знаходиться фортеця у селі Грабів Рівненського району. Фортеця розташована на стратегічному відтинку: прикордонний контроль військового та торгівельного судноплавства на річках Горині та Усті. Розглянемо результати археологічних досліджень Грабівського городища, оборонного комплексу міста-фортеці XI-XII ст.

Село Грабів Рівненського району Рівненської області. Городище розміщується на східній окраїні села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Усті. Обстежувалось польськими археологами в 20-30-х роках XX ст., львівськими археологами у 60-70-х роках XX ст., Грибовичем Р.Т., Ярошинським Б. І у 1973 році, Свешніковим І.К., Нікольченком Ю.М. у 1982 р., с. 94-95], С.В. Терським у 1988 році.

Городище складається з дитинця й відділеного від нього глибоким ровом та валом посаду. Дитинець майже округлої форми, діаметром близько 150 м, оточений валом до 4 м заввишки. З трьох боків захищений стрімкими схилами (на ньому розташована церква, кладовище та три житлових будинки). Посад розташований з північного боку дитинця: він значних розмірів і має неправильно-прямокутну форму. З південного боку посад захищений подвійним валом і ровом. Із західного і східного боків вал не зберігся. Отже, бачимо, що фортеці будувалися так, щоб максимально використати захисні можливості рельєфу місцевості, здебільшого на важкодоступних мисах, що мали декілька укріплених майданчиків.

Крім того, на нашу думку, фортеця у Грабові слугувала межею між двома волостями (адміністративно-податковими центрами князівства) Городком та Смержевим [13].

Від Грабова до Хотиня з лівого берега Горині археологи дослідили давньоруські поселення у селах Бегень (село не існує, тут розташоване підприємство «Азот») Рубче, Метків, Савичі.

На нашу думку, варте уваги ще одне припущення. Якщо поселення Метків трактувати, як поняття «мета», тобто «межа», то, ймовірно, тут була північно-східна межа Пересопницького князівства, а фортеця Хотинь, як на заході князівства аналогічна фортеця Острожець, була окремим форпостом з прямим підпорядкуванням київському князю. Тобто, форпост на стратегічному стику трьох князівств: Пересопницькому, Дорогобузькому і Степанському. Крім того, фортеця на кордоні двох земель: Київської і Турівської.

Село Хотинь Рівненського району Рівненської області. На території села, на високому мисі лівого берега Горині, поблизу мосту через річку – давньоруське городище грушевидної форми (ширше у південній частині, вужче у північній) довжиною близько 110 м і шириною у південній частині 85 м, у північній – 56 м. По краях городище укріплене валом і захищається стрімкими схилами мису та берега річки. З вхідного боку знаходиться подвійний вал та рів. В'їзд на городище знаходиться з північної сторони городища. Перед в'їздом – високий округлий насип, відділений від городища ровом і невисоким додатковим валом, очевидно тут була оборонна вежа. Городище обстежене у 30-х роках XX ст.

Перша письмова згадка про маєток Хотчин (Хоцінь, Хоцінь, суч. Хотинь) від 1457 року. Поселення належало до Рівненського замку княгині Марії Несвіцької [8, с.70]. А сусідній Шпанів належав Гойським, нащадкам Кирдей-хана, який наприкінці XIV ст. отримав у власність землі Дорогобузького князівства. Свій родовий замок він збудував на березі Горині під назвою Гойсча (суч. Гоща Рівненської області). Його нащадки носили титул «Гойські» [1, с.287]. Це також, хай опосередковано вказує на межу володінь двох сусідніх князівств - Пересопницького і Дорогобузького, яка уже проходила по річці Усті. Далі – східний кордон Пересопницького князівства.

Висновки.

1. Північний кордон Пересопницького князівства проходив по лінії географічної межі – Поліської низовини та Волинської височини.

2. До Русі тут проживали різні племена: на Поліссі – древліяни, на Волині – во(е)линяни. В подальшому, обабіч цієї межі сформувалося два різні етноси: поліщуки та волиняни.

3. Природним кордоном слугувала річка Горинь. На лівому, «пересопницькому» березі до сьогодні збереглися пам'ятки археології: військові фортеці, міські городища, селища, поселення.

4. Для музейного будівництва, з метою розвитку туризму, варто використати давньоруські городища у Бичалі, Грабові, Хотині. Для такого будівництва пропонуємо використати таку модель як «ансамблевий музей».

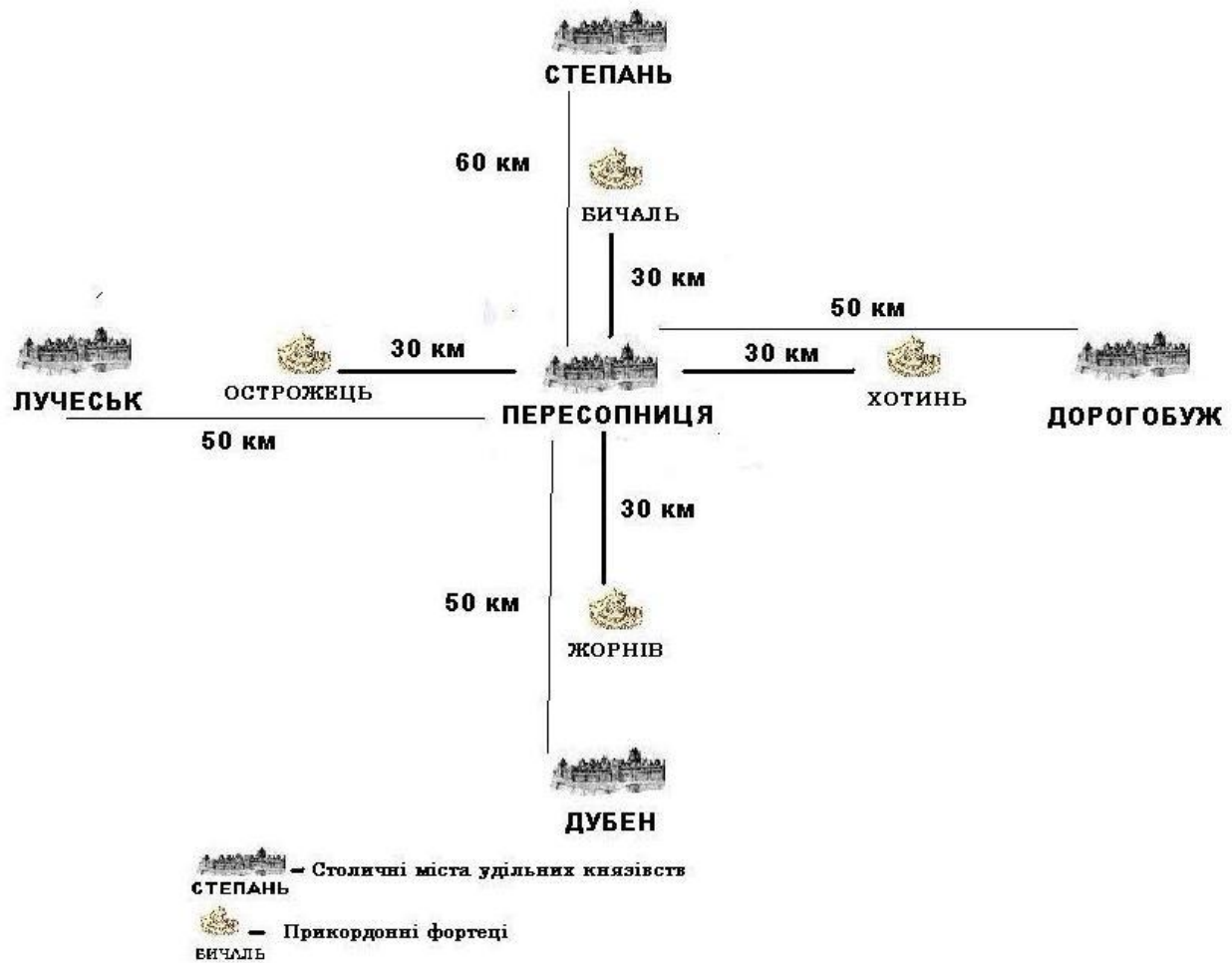

Рис. 1

Рис. 2

Список використаних джерел

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.– Ч. 1.– Т. 1. – К., 1859.– 367 с..
2. Грінченко Б. Словар української мови.– К., 1907.– Т. 1.– 243 с..
3. Забороло // Словник української мови : в 11 т. — К. : Наукова думка, 1970–1980. – С. 154.
4. Літопис Руський за Іпатіївським списком (Перекл. Л. Махновець). – К.: Вид-но «Дніпро», 1989.– С. 266.
5. Прищепя Б.А. Ранні етапи становлення середньовічних міст у поліських районах Погориння / Археологія і давня історія України.– К., 2013.– Випуск 11. – С. 140.
6. Прищепя Б.А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні / Слов'янський вісник РІС КІСУ.– Рівне, 2006.– С. 105-112.
7. Прищепя Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст.– Рівне, 2016.– 296 с.
8. Пура Я.О. Край наш у назвах.– Рівне, 1994.– С. 85.
9. Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави.– К., «Стародавній світ», 2014.– 164 с.–131 рис.– кольор. вклейка (26 фото).
10. Терський С.В. Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст./ Вісник НУ «Львівська політехніка».– Львів, 2009.– С.14-18.
11. Федоришин М. Західні рубежі Пересопницького князівства / М. Федоришин // Археологічні зошити з Пересопниці. V : зб. ст. учасників V наукового археолог. симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави», 5-6 лип. 2017 р. / Культурно-археолог. центр «Пересопниця» ; уклад. М. Федоришин. – Рівне : О. Зень, 2017. – С. 101–111.
12. Федоришин М. В. Пересопниця літописна XII–XIII ст. – Дрогобич, 2013. – 28 с.: іл.
13. Dziennik księcia Radziwiłła. –Т. II.– Wilno, 1867.– str. 367.

КЕРІВНИЦТВО КРАВЕЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ЛЬВОВА В XVI-XVIII СТ.: ЦЕХМІСТРИ, СТОЛОВІ ТА СТАРШІ МАЙСТРИ

Публікація порушує тему керівництва в кравецькому цеху у Львові в ранньомодерну добу. Цехмістри та столові майстри не лише посідали найвищі посади в ремісничій корпорації, але й контролювали усі сфери життєдіяльності майстрів, підмайстрів та учнів. Часто керівні посади обіймали одні й ті ж особи, що призводило до олігархізації влади. Однак, саме цехмістри та старші майстри забезпечували виконання основних принципів корпоративності, ієрархії та дисципліни, як базових підвалин організації кравецького цеху.

Ключові слова: кравецька корпорація, цех, ремесло, кравці, майстер, цехмістр, Львів.

Nataliia Paslavska. Managing a tailoring organization in Lviv in the XVI–XVIII centuries: factory workshop managers, deputy workshop managers and senior shopmasters.

A tailoring workshop was a closed society with a determined hierarchical structure and social standing. Guided by rights, privileges and statutes, the tailoring organization created the necessary conditions for the professional activities of its members, which were divided into socio-age groups: apprentices – junior shopmasters – shopmasters – deputy workshop managers and senior shopmasters. The status of factory workshop manager and the development of a professional career in the shop were a priority for tailors. However, only a small part of the masters could reach the top of the tailoring workshop career ladder.

The research subject is not represented in the literature on its own. A tailoring workshop in Lviv has never been the subject of a separate research. However, the interest in urban issues in contemporary historiography is actualizing its workmanship component. The latest research on the history of Lviv crafts and workmanship in the early modern era can be found in Myron Kapral's writings, which we shall repeatedly resort to in this scientific work.

The purpose of this publication is to present the leadership of a tailoring workshop, the peculiarities of a managerial position's acquisition at a tailoring organization, the functions and responsibilities of factory workshop managers, their deputies and and senior shopmasters.

The publication uses the principles of science, objectivity, comprehensiveness, as well as methods of analysis and synthesis to process archival sources and provide a comprehensive coverage of the research problem. Historical, comparative and dissociative methods allow us to trace the main features of factory workshop management at a tailoring organization, filling the plot with a prosopographic component.

So, the management of a tailoring organization consisted of two factory workshop managers, who were elected annually from the most influential and richest applicants. Deputy factory workshop managers performed advisory functions and duties. In general, a group of senior shopmasters was made up of factory workshop managers and deputy factory workshop managers made by who had the greatest authority in the workshop. The electoral registers of factory workshop managers emphasize to steady the growth of oligarchic features of a tailoring organization, as the same people would occupy the leading managerial positions for many years, often until their death.

Key words: tailoring organization, workshop, workmanship, tailors, shopmaster, factory workshop managers, Lviv.

Кравецький цех являв собою спільноту з визначеною ієрархічною структурою та соціальним статусом. Керуючись правами, привілеями та статутами, корпорація створювала необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, що поділялися на соціально-вікові групи: учні – підмайстри – майстри – цехмістри, столові та старші майстри. Статус майстра та розвиток професійної кар'єри в цеху були в пріоритеті для кравців. Проте лише невелика частина майстрів могла сягнути вершини цехової драбини.

Досліджувана тематика самостійно не представлена в літературі. Однак зацікавлення міською проблематикою в сучасній історіографії актуалізує також інтерес до її ремісничої складової. Найновіші напрацювання з історії львівського ремесла в ранньомодерну добу знаходимо в працях Мирона Капраля, до яких неодноразово апелюємо в роботі. Проте, пріоритетними для нас є джерельні матеріали.

Мета дослідження – представлення керівництва кравецької корпорації, особливостей набуття керівних урядів в цеху, характеристика функцій та обов'язків цехмістрів, столових та старших майстрів. В публікації застосовані принципи науковості, об'єктивності, всебічності, а також методи

аналізу та синтезу для інтерпретації архівних джерел, літератури та всебічного висвітлення проблеми дослідження. Історичний, порівняльний та просопографічний методи дозволили простежити основні особливості цехового урядування в кравецькій корпорації, наповнивши сюжет просопографічною складовою.

Керівництво кравецькою цеховою спільнотою здійснювали два цехмістри – старший та молодший, які обиралися з найавторитетніших та заможних претендентів щороку на загальних зборах, про що знаходимо підтвердження в найдавнішому збереженому статуті (1533 р.) [1, с. 362]. Вибори керівництва в цеху відбувалися в день св. Матея (24 лютого) – на третій день після виборів міських чиновників [2, с. 246]. Дата елекції могла зміщуватись на кілька днів у зв'язку з т. зв. арештами виборів, коли частина майстрів пред'являли претензії до попередніх цехмістрів [2, с. 246]. Обрані кандидатури затверджували райці, приймаючи присягу від цехмістрів на вірність місту та королеві.

Найдавніші цехові статuti, відомі нам, не містять інформації про процедуру виборів керівників цеху та не деталізують їхніх обов'язків. Очевидно, процедура обрання в кравецькому цеху виглядала подібно до виборів в інших цехах. Спершу майстри висували кандидатури на керівництво, а в день виборів відбувалося голосування у цеховій господі, під час якого визначалися два цехмістри [2, с. 246]. Ймовірно, не всі майстри могли брати участь у виборчому процесі – це переважно цехові боржники або майстри-русини. Останні нерідко відстоювали своє право на повноправну участь в кравецькій корпорації.

Після виборів, цехмістри мали бути представлені райцям. Міська рада на своєму засіданні приймала від новообраних присягу та засвідчувала їх урядування, віддаючи їм регалії влади – прапор, печатку, буздуган [3, с. 257]. У випадку, якщо один із цехмістрів володів великим та багатим будинком, там могли відбуватися збори ремісників та зберігатися цехова документація (книги, статuti, привілеї), скринька з грошима і регалії влади [2, с. 247]. Проте, зазвичай цехові зібрання відбувалися в кравецькій кам'яниці, якою володів цех та котра знаходилась поблизу Латинської катедри. Одні і ті ж особи неодноразово могли посідати уряд цехмістра, однак перешкодою до повторного обрання могла бути їхня заборгованість перед цеховою спільнотою. У випадку смерті цехмістра вже не товариство, а міська рада вирішувала, хто стане на чолі корпорації, але не як повноправний керівник, лише як заступник [2, с. 248].

Слід пам'ятати, що кравецька організація була спільною для поляків, русинів та німців, котрі становили абсолютну більшість. Сюди могли входити також вірмени, французи, італійці – загалом католики та православні. Однак, на відміну від шевського цеху, де рівноправність у виконанні ремесла у спільній організації (від 1641 р.) проявлялася також у виборі як польського, так і руського цехмістрів, котрі спільно керували братством, у кравецькому цеху ситуація була іншою. Керівництво здійснювали виключно поляки, рідше німці. Проте, цікавим є факт, до котрого неодноразово апелювали українці, вимагаючи рівноправної участі в діяльності цеху – про обрання русинів на уряд цехмістра згідно із статутом 1433 р. [4, арк. 903]. Однак, якщо згаданий у статуті уряд цехмістра для українців існував, то лише формально. Фактично представники автохтонної нації впродовж XVI-XVII ст. не обіймали найвищої посади в цеху.

Ситуація змінилася на користь українців з початком XVIII ст., коли Львівська православна єпархія на чолі з єпископом Йосифом Шумлянським перейшла на унію (1700 р.) [5, с. 273]. Відтоді унійні українці в кравецькому цеху отримали доступ до уряду цехмістра, що документально підтверджується грамотою львівських райців від 27 квітня 1701 р. [6, арк. 1593-1596]. Однак, цілковитої рівності в правах та обов'язках між цеховими кравцями не було, що засвідчує та сама ординація: «[...] тепер щорічно цех має обирати тим самим способом двох цехмістрів: одного року – поляка з уніатом, другого року – поляка з німцем, третього року – німця з уніатом і так надалі. Проте з таким додатком, що поляк, коли буде цехмістром, завжди має тримати старше цехмістрівство, а коли німець буде з уніатом за каденції цехмістром, то щоб по черзі німець старшим, а уніат молодшим були цехмістрами, другої каденції – уніат старшим, а німець молодшим (цехмістром)» [1, с. 391]. Проте, на практиці дане положення діяло швидше як виняток, ніж закономірність.

До обов'язків цехмістрів входило: проведення зборів; здійснення виконавчої влади; контроль за виконанням статутних приписів та дотриманням дисципліни; відповідальність за дотримання цехових звичаїв; розподіл на навчання учнів та підмайстрів між майстрами; нагляд за якістю продукції та розподілом сировини; контроль за фінансами цеху (витратами та прибутками, що надходили до цехової скриньки); відповідальність за витрачені цехові кошти тощо [2, с. 250-251]. Також цехмістри повинні були піклуватися про вдів та сиріт у разі смерті когось із майстрів та були відповідальні за зброю, що була власністю цеху [7, с. 49]. Цехмістри могли користуватися допомогою з боку молодших майстрів, котрі нещодавно вступили в братство, виконуючи різноманітні вказівки.

Протягом 1578-1732 рр. за даними книг запису протоколів про результати виборів до міських урядів [8; 9; 10; 11] керівниками кравецької корпорації було обрано 85 майстрів. 37 з них (43,5%) обіймали посаду цехмістра лише один термін, що становить 16,4% усіх каденцій. 20 майстрів (23,5%) перебували на найвищій посаді в цеху два терміни, що складає 17,7% усіх каденцій. Тричі обирали цехмістрами 11 осіб (13%), тобто 14,6% усіх каденцій. Від чотирьох до тринадцятих термінів протрималися на уряді цехмістра 17 майстрів (20% від загалу майстрів), що становить більше половини усіх каденцій (51,3%) за цей період.

Серед керівників кравецької організації, котрим вдалося керувати цехом понад чотири терміни були: Ян Сокол (7 термінів), Шимон Сверч (8 термінів), Якуб Невчас (12 термінів), Ян Маршалек (7 термінів), Григорій Германович (5 термінів), Ян Сікожиц (8 термінів), Мартин Керн (6 термінів), Адам Лазецький (13 термінів), Венцеслав Вуйцік (10 термінів), Юзеф Клокевич (6 термінів), Станіслав Яскжевич (5 термінів), Йоахим Янкевич (5 термінів), Христофор Васькевич (5 термінів). Четверо майстрів обіймали посаду цехмістра чотири терміни: Альберт Стефанович, Лаврентій Мазуркевич, Ян Майєр, Ян Якимович.

Цікаво, що декотрим майстрам вдалося не лише обіймати найвищу посаду в цеху, а й посідати виключно уряд першого цехмістра (Якуб Невчас, Лаврентій Мазуркевич, Матей Рута). Натомість були особи, котрі кілька термінів обіймали уряд другого цехмістра (Мартин Керн, Григорій Фельнер, Войцех Пецкович, Григорій Влох). Траплялися випадки, коли уряд цехмістра у незмінному складі посідали одні і ті ж особи кілька термінів підряд: Якуб Невчас (перший) та Ян Маршалек (другий) (1633-1635 рр.), що свідчить про тенденції до олігархізації керівників кравецької корпорації. Три і більше термінів підряд урядували Ян Сокол (1581-1583 рр.), Георгій Влох (1592-1594 рр.), Шимон Сверч (1594-1597 рр.), Христофор Кручкович (1629-1631 рр.), Григорій Германович (1640-1642 рр.), Венцеслав Вуйцік (1678-1680 рр.).

Процес узурпації влади керівництва цехової корпорації намагалися зупинити опозиційні угруповання майстрів, котрі делегували своїх кандидатів на уряд цехмістра [2, с. 252]. Однак, в кравецькому цеху більшість майстрів, котрі посідали уряд цехмістра, мали вже практику урядування в цеху на інших посадах і швидко проходили адаптацію в ролі керівника цеху. Окрім того, в братстві спостерігається тенденція, коли майстри в проміжках між повторними каденціями часто обіймали уряди столових або були делеговані в колегію сорока мужів.

Урядові функції в цеху здійснювали також столові майстри, які разом із старими та чинними цехмістрами утворювали групу старших майстрів, котрі колегіально могли приймати найвагоміші для існування організації рішення [12, с. XLI]. У кравецькому братстві уряд столових посідали чотири особи, про що знаходимо підтвердження у статуті від 1634 р. [1, с. 374]. Столовими зазвичай ставали кандидати, котрі програвали вибори. Столові майстри підпорядковувались цехмістрам. У випадку непослуху, могли бути покарані грошовими стягненнями, як от за неявку на спільну нараду чи невиконання даного їм розпорядження – у сумі 0,5 гр. [1, с. 374]. У деяких цехах, наприклад, у шевському, кількість столових майстрів могла становити вісім осіб [2, с. 253]. Лише з 1701 р. кількість столових в кравецькому братстві зросла до шести осіб: «І щоб цей цех надалі щорічно також шість столових вибирав – двох із цехмістрів, а чотири, для яких буде більше голосів, однак щоб між столовими було два поляки, два німці та два уніати. І поляки мають завжди посідати перше місце, а німці з уніатами – по черзі, тобто одного року: німці – друге, уніати – третє, а другого року: уніати – друге, а німці – третє» [1, с. 391]. Отож, якщо до початку XVIII ст. уряд столових був пріоритетом лише для католиків, то з переходом на унію, українці також отримали можливість брати участь в управлінні цеховою організацією.

Функції столових майстрів не описані в статутних положеннях. Очевидно, такі урядники мали почесні функції представлення цехових інтересів та контрольні і судові обов'язки [2, с. 254]. Столові кравці займалися обліком заборгованостей цехмістрів перед цехом або цеху перед цехмістрами, вели нагляд за рухом коштів в цеху, мали дорадчий голос на внутрішніх судових засіданнях чи зборах [2, с. 254]. Столові підписувалися під цеховими рахунками кожного року, а цехмістри без них не мали доступу до цехової скриньки, ключ від якої зберігався у столових майстрів [12, с. XLI]. Столові користувалися своїми перевагами також при розподілі підмайстрів та учнів.

Траплялися випадки у кравецькому цеху, коли столовий майстер міг виконувати функції цехмістра. Так, у 1753 р. за рішенням міської влади другий цехмістр Василь Василюста був усунений з посади через зловживання своїми повноваженнями, що призвело до конфлікту в цеху [13, с. 408-411]. Як виявило слідство, Василюста покликав до господи під час свята Божого Тіла кравця-партача та покарав його без дозволу старшого цехмістра Яна Габіхта, який в цей час хворів. Покарання партача підбурило кравецьку челядь, яка збунтувалася проти своїх майстрів. Відтак, Василюста мав відсидіти у в'язниці шість тижнів, а його обов'язки до наступних виборів мав виконувати старший столовий. З огляду на те,

що постанова була видана у липні, то щонайменше пів року столовий майстер мав виконувати керівні обов'язки в цеху. Ним, очевидно, був Лоренс Кемпка, котрий виступав проти покарання партача.

В кравецькому цеху до привілейованих майстрів, котрі мали авторитет та важелі впливу, відносились старші майстри. До їхнього складу входили колишні керівники корпорації в особі цехмістрів та столових, потенційні претенденти на уряд цехмістра чи столових, а також поважні за віком майстри. Однак, кравці-русини були відмежовані від загалу кравецької корпорації, про що свідчать записи актових книг. Так, нерідко зустрічаються такі окреслення цехової спільноти: «кравці – старші і молодші католицької віри та майстри-русини (або майстри грецького обряду – Н. П.)» [14, арк. 456]. Ймовірно, розмежування між кравцями зникло вже після 1701 р., коли українці могли обіймати керівні посади в цеху.

Очевидно, в день цехових виборів, на котрих були присутні усі майстри, відбувався розподіл інших цехових посад. Зокрема йдеться про костельних, збирачів податків, наглядачів за цеховою вежею, одвірних, що наглядали за порядком під час зборів тощо. Усі ці уряди були присутні в ремісничих братствах, зокрема в шевському цеху [2, с. 255]. В статутах кравецької корпорації відсутні згадки про таких урядників, однак цілком логічно, що існував розподіл обов'язків між кравцями, котрі виконували різного роду функції, забезпечуючи життєдіяльність цехового організму. Лише в статтях, затверджених райцями у 1701 р. з'являється конкретизація певних урядів. Так, йдеться про трьох підскарбіїв, відповідальних за цехову скриньку, котрі мали обиратися зі столових майстрів «один – поляк, другий – німець, третій – уніат грецької релігії» [1, с. 391]. Уряд костельного, що займався обслуговуванням кравецького вівтаря, також могли посідати представники різних націй. Ймовірно, з'являється також уряд церковного, оскільки в документі йдеться про витрати «на церкву уніатів грецького обряду» [1, с. 392]. Знаходимо інформацію й про уряд цехового писаря, який до 1701 р. щорічно посідали виключно поляки [1, с. 392]. Тепер писарем міг стати як німець, так і уніат.

Нерідко столові та старші майстри разом із цехмістрами могли звертатися спільно до міської влади для вирішення справ цехової спільноти. Так, для прикладу, у 1640 р. до раєцького уряду звернулися разом із цехмістрами Якубом Невчасом та Григорієм Германовичем також старші майстри Якуб Соколовський та Мартин Пачек у справі взаємин із челяддю в цеху [15, с. 1050]. Цікаво, що кілька років перед тим у 1635 р. кравецький цех в особі тодішніх цехмістрів Якуба Невчаса та Яна Маршалєка скаржилися на самого Якуба Соколовського за порушення цехового порядку і підтримку нецехових кравців [13, с. 233-236]. Проте, Соколовському вдалося не лише ухилитися від приписів цехових статутів, але й зберегти впливовість в кравецькій корпорації в статусі старшого майстра.

Таким чином, керівництво кравецькою корпорацією здійснювали два цехмістри, котрі обиралися щорічно із найвпливовіших та найбагатших претендентів. Столові майстри виконували дорадчі функції та обов'язки. Загалом колишні цехмістри та столові творили групу старших майстрів, які мали найбільший авторитет в цеху. Елекційні реєстри цехмістрів вказують на зростання олігархічних рис кравецької організації, коли керівні посади займали ті самі люди. Загалом цехмістри, столові та старші майстри були відповідальні за дотримання цехових звичаїв та приписів, що забезпечувало життєдіяльність усього цехового колективу. Подальші студії над ремісничими корпораціями Львова уможливають реконструкцію цілісної картини функціонування цехових інституцій міста, дозволять виокремити спільні та відмінні риси в організації ремесла.

Список використаних джерел

1. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. Мирон Капраль. – Львів, 2007. – 816 с.
2. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. / Мирон Капраль. – Львів, 2012. – 552 с. + 16 іл.
3. Bimler-Mackiewicz E. Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich. Studium źródłoznawcze / Elżbieta Bimler-Mackiewicz. – Warszawa, 2004. – 304 s.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 52, оп. 2, спр. 26, 1474 арк.
5. Скочилас І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус / Ігор Скочилас. – Львів, 2010. – 832 с.
6. ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 461, 1846 арк.
7. Wałowski K. Dawne cechy krakowskie / Klemens Wałowski. – Kraków, 1903. – 154 s.
8. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 648, 355 арк.
9. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 649, 327 арк.
10. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 650, 406 арк.
11. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 651, 907 арк.

12. Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) / Мирон Капраль // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007. – С. V–LI.
13. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. Збірник документів / під ред. Я. П. Кіся. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1961. – 444 с.
14. ЦДАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 23, 1573 арк.
15. ЦДАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 55, 2032 арк.

References

1. Ekonomichni pryvilei mista Lvova XV–XVIII st.: pryvilei ta statuty remisnychkykh tsekhiv i kupetskykh korporatsii / Uporiad. Myron Kapral. – Lviv, 2007. – 816 s.
2. Kapral M. Liudy korporatsii: Lvivskiy shevskiy tsekh u XVII–XVIII st. / Myron Kapral. – Lviv, 2012. – 552 s. + 16 il.
3. Bimler-Mackiewicz E. Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich. Studium źródłoznawcze / Elżbieta Bimler-Mackiewicz. – Warszawa, 2004. – 304 s.
4. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIAUL), f. 52, op. 2, spr. 26, 1474 ark.
5. Skochylias I. Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII st.: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status / Ihor Skochylias. – Lviv, 2010. – 832 s.
6. TsDIAUL, f. 9, op. 1, spr. 461, 1846 ark.
7. Bąkowski K. Dawne cechy krakowskie / Klemens Bąkowski. – Kraków, 1903. – 154 s.
8. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 648, 355 ark.
9. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 649, 327 ark.
10. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 650, 406 ark.
11. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 651, 907 ark.
12. Kapral M. Pryvilei ta statuty remisnychkykh tsekhiv i kupetskykh korporatsii Lvova XV–XVIII st. (istoryko-pravovyi narys) / Myron Kapral // Ekonomichni pryvilei mista Lvova XV–XVIII st.: pryvilei ta statuty remisnychkykh tsekhiv ta kupetskykh korporatsii Lvova / uporiad. M. Kapral. – Lviv, 2007. – S. V–LI.
13. Sotsialna borotba v misti Lvovi v XVI–XVIII st. Zbirnyk dokumentiv / pid red. Ya. P. Kisya. – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1961. – 444 s.
14. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 23, 1573 ark.
15. TsDIAUL, f. 52, op. 2, spr. 55, 2032 ark.

УДК 930.2(477.83/.86)»16»

Богдан Смерека

ВОЛОЩА – ЛУЩА – КОРИТКІВ: ДО ІСТОРІЇ ДВОХ НЕВДАЛИХ ЛОКАЦІЙ ОДНОГО МІСТЕЧКА В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ В XVII СТ.

У статті розглянуто історію поселення Волоща в ранньомодерний період (знаходилося у Перемишльській землі Руського воєводства, тепер – село Дрогобицького району на Львівщині). В цей час названий населений пункт двічі отримував магдебурзький привілей, однак кожного разу локація була невдалою. У науковій літературі про місто Волощу відомості майже відсутні, відтак нами вперше комплексно висвітлено історію поселення в цьому статусі і до його набуття. На підставі компаративного аналізу розглянуто ймовірні причини, що завадили розвитку міського осередку. Стаття доповнена текстами обох магдебурзьких привілеїв, які публікуються вперше.

Ключові слова: магдебурзьке право, місто, Перемишльська земля, Руське воєводство.

The article deals with the history of the settlement of Voloshcha during the early modern period (it was located in the Przemysl land of the Rus' Voivodeship, now it's the village of Drohobych district in the Lviv region). At that time, Voloshcha was granted Magdeburg Right twice, but every time the status of the town wasn't preserved. Practically nothing has been written in scientific literature about town of Voloshcha yet, including the scholarly writings about the urbanization of Przemysl land. On the basis of comparative analysis with other town, founded at the same time (Aleksandria or Skole), the article considers the reasons that hindered the development of Voloshcha as a town. They are mostly objective. From the 15th century Voloshcha was the center of a very small estate complex consisting of three villages. The estate was located in

the strongly swampy area of the Dniester valley, which hindered the agriculture. The hay (the main resource of the estate) could not be realized due to the poor conditions of the only road from Drohobych to Komarno, and also because the high grass of the vast floodplain was illegally mowed by residents of neighboring estates, much larger and economically more developed (Komarnivska, Medenytska). Due to the lack of a clear border with its neighbors, the few remaining forests of the Dniester valley also illegally cut down. These raids even led to armed incidents. The above-mentioned factors undermined the trade and economic potential of the new town. The efforts and resources of the noble family of Korytko (holding Voloshcha from the 16th century), which did not belong to the magnate class, were not enough to support the town's status of Voloshcha. Finally, navigation on the Dniester River near Voloshcha we find highly doubtful (the ship was depicted on the emblem of the town, that's separately mentioned in the texts of both the Magdeburg privileges, which are published for the first time).

Key words: *Magdeburg Right, town, Przemysl land, Rus' Voivodeship.*

Волоща – село Дрогобицького району на Львівщині, з середини XVI ст. і до занепаду Речі Посполитої незмінно належало одній шляхетській родині – Кориткам. Волоща була центром невеликого маєткового комплексу на півночі Дрогобицького повіту. До нього належало три села – Монастирець, Тершаків, Дністер (відоме також як Мости, Корчмисько).

У запропонованій статті ми розглянемо історію Волощі як міського осередку. У XVII ст. цей населений пункт двічі отримував магдебурзьке право, однак кожного разу локація виявлялася невдалою. Серед відомих нам описово-статистичних джерел цього часу (поборових і подимних реєстрів, які часто містять інформацію про подібні нетривалі локації) практично жоден (за винятком одного) міста Волощу не фіксує. Дуже мало інформації про нього в довідковій і фаховій науковій літературі. Приміром, нічого не згадує про місто Волощу польський дослідник урбанізаційних процесів в Перемишльській землі Єжи Мотилевич [21]. Коротко про «привілей 1691 р.» (умовна назва, детальніше про це нижче – Б. С.) згадують автор гасла про місто у «Słowniku geograficznemu...» галицький краєзнавець Людвік Дзедіцький [24, с. 897] та історик-аматор Андрій Грушак [1, с. 17–18]. Очевидно керуючись тим же документом, містечком «efemerydę istniejącym przez krótki czas... на przełomie XVII i XVIII wieku» назвав Волощу у своїй монографії про турецько-татарські напади на українське Підгір'я Анджей Гліва [18, с. 620].

Факт двох невдалих локацій привертає увагу ще й тому, що спонукає до пошуку причин, які не дозволили містечку повноцінно розвиватися. Ці причини ми додатково спробуємо встановити.

Найдавніша історія населеного пункту. Село Волоща вперше згадується в переліку поселень Городоцького і Перемишльського повіту, що були надані Владиславом Ягайлом підчасому Яну Менжику з Домброви 21 березня 1425 р. [17]. Присутнє у літературі твердження, що своєю назвою село завдячує волохам-переселенцям, які його заснували [3, с. 317], не знаходить у джерелах ні підтвердження, ні спростування.

Закладена в заболоченій долині Дністра (на правому боці ріки), в пізніших джерелах Волоща фігурує як поселення у складі Дрогобицького повіту. Село було розташоване на північній околиці названої територіальної одиниці. Його угіддя межували з Самбірським повітом на заході та Львівською землею на півночі.

Імена окремих власників села встановили за актовими документами дослідники перемишльської шляхти Сергій Пашин [4, с. 110] та Ігор Смуток [6, с. 83]. Спробуємо доповнити відшукані ними відомості. Так, Волоща у складі маєткового комплексу із кількох сіл в долині Дністра (Монастир, Тершаків, Куропатники – згодом це село зникло [11, с. 61, № 818 (7 IV 1438 р.)]; на базі «корчми на Дністрі» пізніше виникло село Дністер, воно ж Мости або Корчмисько) після смерті у 1437 р. Яна Менжика належала Дробишу з Волощі [11, с. 115, № 1623 (19 II 1442 р.); с. 116, № 1645 (19 III 1442 р.); с. 120, № 1709 (16 IV 1442 р.); с. 157, № 2205 (30 III 1444); с. 162, № 2280 (23 XI 1444 р.); с. 182, № 2559 (16 XII 1445 р.); с. 191, № 2673 (1446 р.)] та Петрові з Пильхович [11, с. 182, № 2559 (16 XII 1445); с. 191, № 2673, 2674 (1446 р.)].

В 60-х рр. XV ст. маєтністю поступово оволодів Рафал Риботицький – села Монастир і Тершаків (названі С. Пашиним «львівськими» [4, с. 34]) перейшли до нього як посаг від дружини, Ядвіги з Воютич; Волоща була придбана власним коштом. Представникам родини, що в залежності від утримання тих чи інших сіл називалися в джерелах Риботицькими, Риботицькими-Бісковичськими та, зрештою, Волосецькими, Волоща належала до кінця XVI ст. У 1544 р. Бартоломей Волосецький продав свою частину села Павелу Коритку, а в 1591 р. Волоща остаточно перейшла від Станіслава (племінника Бартоломея) до сина Павела, Станіслава Коритка [6, с. 83].

Поборові реєстри XVI ст. вказують на те, що Волоща була найбільшим селом маєтності. У першій чверті століття до його складу входило, за різними даними, 6–7 ужиткових і стільки ж пустих ланів. В

селі був млин, корчма і церква [13, арк. 6зв. (1507 р.), 128зв. (1510 р.), 340 (1511 р.), 427зв. (1512 р.), 20, с. 142 (1515 р.)]. На початку 20-х рр. XVI ст. Волоща з навколишніми селами була вщент спалена татарами [14, арк. 407зв. (1526 р.)]. Після цього число ужиткових ланів дещо зменшилося. Впродовж 30-40-х рр. воно коливалося від 4,5 до 5,5. Три з них незмінно належали Бартошу Волосецькому, інші – його брату Яну [12, арк. 75 (1532 р.), 301зв. (1540 р.); 14, арк. 356зв. (1530 р.), 595зв. (1536 р.); 15, арк. 46зв. (1530 р.)].

В останній чверті XVI ст., коли Волосецькі володіли Волощею спільно з Коритками, фіскальні документи зафіксували утримання ланів, об'єктів інфраструктури, а також підпорядкування окремих категорій мешканців, в таких пропорціях:

1577 р. – Ян Волосецький: два лани з чвертю, корчма, 7 загородників; Станіслав Коритко: два лани з чвертю, корчма, половина млина (1 коло), 3 загородники [13, арк. 810].

1589 р. – Станіслав Волосецький (тенута Миколая Орловського): три лани з чвертю, чверть лану попівщини, стільки ж у володінні мельника, половина церкви, половина млина (1 коло), угіддя корчмаря, 3 загородники з угіддями, 3 комірники; Станіслав Коритко: два лани, корчма, половина млина (1 коло), 3 загородники, угіддя корчмаря, половина церкви, половина млина, 3 загородники з угіддями [13, арк. 883зв.].

Волоща у володінні Коритків. Отож, з 1591 р. Волоща остаточно потрапляє до рук Коритків. До вказаного набуття, представники цієї шляхетської родини, відомі у Руському воєводстві з XV ст., володіли рядом навколишніх населених пунктів (Конюшки і Погірці [19, с. 204] у Львівській землі, Почасевичі і Гаї [10, с. 73–75, № XXII (20 VIII 1409 р.)], Рихтичі та Вороблевичі в Дрогобицькому повіті [19, с. 204]).

Брат Станіслава Коритка (йому Станіслав Волосецький продав свою частину Волощі), перемишльський та львівський ловчий Ян разом з дружиною Уршулею (з Тарновських) у 1637 р. заклали містечко Луца. Привілей надання міського права [16, арк. 345зв.–347], укладений 10 грудня 1637 р. зберігся у Коронній метриці (див. документ 1). Його текст, значною мірою продубльований в «привілеї 1691 р.» (див. документ 2), не залишає сумнівів, що Луца і Волоща – одне і те ж поселення.

Окрім традиційних норм магдебурзького привілею (звільнення від юрисдикції воєвод, старост, бургграфів та інших урядовців; підпорядкування вїту в питаннях судочинства) містечко отримувало звільнення від податків на 10 років, право торгів (двічі на тиждень – у вівторок та в суботу) та право проводити ярмарки двічі на рік – 8 травня (день святого Станіслава єпископа-мученика) та 30 листопада (день апостола Андрія).

Тим не менше, жодних інших слідів закладення нового містечка нами не віднайдено. В реєстрах контрибуції Перемишльської землі 1633, 1652–1653 і 1663 рр. (зазначимо, що другий і третій «постлокаційні» реєстри подають ті ж відомості, що й перший, укладений до надання міського права) Волоща фігурує як село на 4 ланах з чвертю із млином, корчмою та церквою (мірошник, корчмар і священник володіли незначними земельними угіддями) [9, с. 410 (1652–1653 рр.), 555 (1663 р.), 1529 (1633 р.)].

Друга локація Волощі відбувалася орієнтовно у 60-х – початку 70-х рр. XVII ст. У львівських гродських актах знаходимо впис про підтвердження королем Михайлом (†1673 р.), надання міського права Волощі, яка згідно акту перейменовувалася в Коритків. На жаль, через недогляд писаря, дата самого акту нам невідома (в гродські акти документ внесено 14 лютого 1691 р. [7, с. 2140–2143], тому умовно ми називаємо його «привілеєм 1691 р.»). Локаторами міста виступили син Яна Коритка Францішек з дружиною Анною (з Анджейовських). Текст привілею, практично ідентичний попередньому, відрізнявся лише днями щотижневих торгів (четвер і неділя) та річних ярмарок – 6 січня (день Трьох Святих) та 8 травня (день святого Станіслава єпископа-мученика).

Серед відомих нам описово-статистичних джерел, Волоща названа містечком лише у великій ревізії Перемишльської землі 1692 р. – тобто через рік після впису у львівську гродську книгу. У короткій довідці подані цікаві відомості про кількість будівель у місті:

«**Woloscza.** Dobra dziedziczne je[g]om[os]ci pana Korytka. Przy wsi starey nowo funduie sie miasteczko ktore ma nowo zbudowanych w rynku domow dziesięć, wieznych domow pięć a mniejszych pięć: chałupek na zatyłkach dwie. W stawy zac wsi opadłych domow czterdzieśc, rytko iedna w osm chałupach złych, mieszka czeladz dworska. Młyn o dwuch kołach y karczma. To miasteczko y ze wsią nad błotami zasadzone iest. Z drugie strony maią grunty y pola [...] piaskowate do sprawowania na wozaniu sposobne» [8, с. 141–142].

Тим не менше, Волоща й вдруге не «вберегла» міського статусу. Щоб виявити **причини** цього явища, проаналізуємо обставини закладення подібних міст. Цієї тематики торкався, зокрема, згаданий вище Єжи Мотилевич, який хоч і не виявив Волощі серед міст Перемишльської землі, локованих у XVII ст., на прикладі Александрії (закладеної приблизно в 1660 р. поруч із с. Сколе, тепер це місто Сколе) назвав причини, що спонукали до витворення міського осередку [21, с. 19–20]. Так, дослідник

приходить до думки, що локація містечка саме в XVII ст. стала можливою завдяки бурхливій колонізації Тухольської маєтності, чому сприяли її власники Острозькі. Відтак, новозасноване містечко стало адміністративним центром значного господарського кластеру з понад двадцятьма селами (за різними даними 21 [22, с. 142] або 23 [21, с. 19]) у верхів'ях Опору та його приток (для порівняння – станом на середину XVI ст. сіл налічувалося всього 6). Вдалим був вибір місця для закладення нового міського осередку – міжгірська улоговина в долині ріки, яка, приймаючи води кілька потоків, стає достатньо повноводною, аби по ній сплавити деревину (основний ресурс маєтності) в напрямку р. Стрий і далі. Зрештою, Сколе перетинали важливі транспортні артерії, що вели з Угорського королівства (через Унгвар) та князівства Трансильванія (через Мункач і Воловець) до м. Стрия і далі на Львів, Дрогобич та інші напрямки. Авторитет заможної магнатської родини Заславських, що виступили локаторами міста, як і всіх наступних власників маєтності (Сенявських та Любомирських) давав змогу підтримувати стабільний розвиток Александрії (Сколе).

Тепер розглянемо ці необхідні передумови для існування міста на прикладі Волощі. Незважаючи на «тяглисть» володіння (впродовж тривалого часу до і після локацій Волоща належала одній родині), схоже, що Кориткам не вистачало ні зусиль, ні ресурсів, аби «підтримувати» міський статус підконтрольного їм поселення.

На невдалий вибір населеного пункту для локації міського осередку вказують і об'єктивні обставини. Йдеться про історичні передумови розвитку Волощі та її географічне розташування. Містечко було центром маєтності, однак дуже незначної. Комплекси приватних володінь та королівщини, що її оточували, були значно більшими за розмірами та числом підпорядкованих поселень (Дублянський і Меденицький ключі Самбірської економії – відповідно 14 і 6 сіл у 1686 р. [23, с. 245], Комарнівська маєтність – 26 поселень станом на третю чверть XVII ст. [5, с. 244]).

Волоща знаходилася на важливій транспортній артерії, що з'єднувала Городок з Дрогобичем, на якій також знаходилось Комарно (тут дорогу перетинав ще один важливий тракт зі Львова у Самбір). Фрагмент тракту від села Мости (Корчмисько) до Грушева пролягав через багна в долині Дністра. Незважаючи на збір мита у Волощі та мостового у Корчмиську, стан дороги був жахливий. На це красномовно вказує описана дослідником Василем Інкіним ситуація: основний ресурс цієї території – високу траву в обширних заплавах (загальна площа складала 23600 га), яку заготовлювали на сіно, через осіннє бездоріжжя неможливо було довести до ярмарок сусідніх міст (у Волощі за таких умов торгівля, схоже, не розвивалася), тому її нелегально косили мешканці сусідніх королівських сіл, зокрема Меденицького ключа. Через невизначеність кордону з останнім мали місце конфлікти відносно нелегальної вирубки нечисленних лісів в долині Дністра. Доходило навіть до збройних інцидентів, зокрема у Тершаківі, який у 1758 р. захопили і три дні утримували мешканці загаданого вище ключа. Таким чином вони визволяли ув'язнених односельчан, попередньо спійманих на вирубці [2, с. 14, 22, 116–117].

Враховуючи те, наскільки паралізувало бездоріжжя торгівлю сіном, що було очевидно єдиним способом його легальної реалізації, можемо стверджувати, що незважаючи на міську печатку («корабель червоного кольору на блакитному фоні»), малоймовірно, що поруч з Волощею розвивалося судноплавство по Дністру.

Таким чином, нами встановлені факти двох невдалих локацій містечка Волоща (перша – у 1637 р., друга – орієнтовно у 60-х – початку 70-х рр. XVII ст.), яке в епоху Речі Посполитої знаходилось у Перемишльській землі Руського воєводства. З огляду на те, що дослідники оминали увагою розвиток тут міського осередку, відшукані відомості (головним чином, тексти привілеїв, що публікуються вперше) дають змогу доповнити наші знання про галицькі міста в ранньомодерний час. Тексти двох магдебурзьких привілеїв (майже ідентичні один одному) містять традиційні для подібного різновиду документів клазули: звільнення від юрисдикції воєвод, старост, бургтрабіїв та інших урядовців; підпорядкування війту в питаннях судочинства, звільнення від податків, право на щотижневі торги і щорічні ярмарки. Цікавою є згадка про міську печатку, основний елемент якої – корабель – вказує на судноплавство, хоча його розвиток по розташованому поруч Дністру видається сумнівним (про це не згадують інші джерела).

Волощі не вдалося надовго утримати за собою статус міста ні після першого, ні після другого надання. В пошуках причин, що заважали розвитку міського осередку ми виокремили наступні: мале число підпорядкованих місту поселень, які ще з XV ст. були пов'язані з Волощею, що не давало змоги маєтності оформитися в потужний господарський кластер. Волоща знаходиться в сильно заболоченій місцевості долини Дністра, що в той період утруднювало ведення рільництва. Висока трава обширних річкових заплавах, яка заготовлювалася на сіно, не могла бути реалізована у зв'язку з жахливим станом єдиної дороги із Дрогобича в Комарно, а також тому, що сіно (по суті, основний ресурс маєтності) нелегально косили мешканці сусідніх маєтностей, значно більших за розмірами та економічно

розвинутіших (Комарнівська, Меденицька). Подібне відбувалося з нечисленними лісами довкола Волощі. Свавільні сінокоси і вирубки призводили навіть до збройних інцидентів. Ці фактори підривали торгівельно-економічний потенціал нового містечка. Зусиль і ресурсів шляхетської родини Коритків (утримували Волощу з XVI ст. і двічі виступали локаторами), яка не належала до магнатерії, для підтримки міського статусу Волощі не вистачало. Названі обставини суттєво перешкоджали нормальному розвитку міста.

Список використаних джерел

1. Грушак А. Історія Волощі : посібник для учнів. Дрогобич : Посвіт, 2007. 131 с.
2. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI-XVIII століттях: історичні нариси / В. Ф. Інкін ; [упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна]. Львів : Добра справа, 2004. I–XX, 420, XXI–СІІ с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Т. 14 : Львівська область / Ред. кол. тому: Маланчук В. Ю. (гол. редкол.), Пастер П. І. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К., 1968. 980 с.
4. Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование. Тюмень, 2001. 172 с.
5. Смерека Б. Описово-статистичні джерела до вивчення шляхетських маєтностей в Руському воєводстві у XVI-XVIII ст. (на прикладі Комарнівського комплексу у Львівській землі): інвентарі // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 243–250.
6. Смуток І. Шляхетська землевласність у Дрогобицькому повіті Перемишльської землі в XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич : Коло, 2014. Випуск XVII – XVIII. С. 79–89.
7. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 9 (Львівський градський суд), оп. 1, спр. 460, 1463 арк.
8. ЦДІАУЛ, ф. 13 (Перемишльський градський суд), оп. 1, спр. 259, 498 с.
9. ЦДІАУЛ, ф. 13, оп. 1, спр. 1075, 1894 с.
10. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego (далі – AGZ). Т. 4 : Dyplomatarjusz / [oprac. Oktaw Pietruski, Xawery Liske]. Lwów : Drukarnia narodowa W. Manieckiego, 1873. VI, 303 s.
11. AGZ. Т. 13 : Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436-1468 / [oprac. Oktaw Pietruski, Xawery Liske]. Lwów : I Związkowa drukarnia, 1888. XIV, 730 s.
12. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK), dział 1 (Rachunki Królewskie 1388–1781), sygn. 17, 677 k.
13. AGAD. ASK, sygn. 20, 934 k.
14. AGAD. ASK, sygn. 21, 930 k.
15. AGAD. ASK, sygn. 35, 691 k.
16. AGAD. Metryka Koronna, sygn. 182, 535 k.
17. Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie, pergamin nr 352, 1 k.
18. Gliwa A. Kraina upartych niepogód : zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. Przemyśl : Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2013. 1104 s., 13 k. tabl. złoż. map : il.
19. Herbarz Polski. Część 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki. Т. XI : Komorowscy – Kotowski. Warszawa : Skład główny Gebethner i Wolff, 1907. 397, IV s.
20. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Т. 18, cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. 7, cz. 1. Ruś Czerwona. Warszawa, 1902. [14], 252, XLVII, XVIII, 72 s.
21. Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku / Jerzy Motylewicz ; Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie. 317, [2] s., [1] k. tabl. złoż. luz. : il.
22. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku / [wyd. Zdzisław Budzyński, Kazimierz Przyboś]. Przemyśl : Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk ; Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. XXV, [1], 193, [1] s.
23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі – SG). Warszawa, 1889. Т. X : Rukszenice – Sochaczew / Pod redakcją B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. 960 s.
24. SG. Warszawa, 1893. Т. XIII : Warmbrun – Worowo / Pod redakcją B. Chlebowskiego. 960 s.

References

1. Hrushchak A. Istoriiia Voloshchi : posibnyk dlia uchniv. Drohobych : Posvit, 2007. 131 s.
2. Inkin V. Silske suspilstvo Halytskoho Prykarpattia u XVI-XVIII stolittiakh: istorychni narisy / V. F. Inkin ; [uporiadkuvannia ta naukova redaktsiia Mykoly Krykuna]. Lviv : Dobra sprava, 2004. I–XX, 420, XXI–SII s.

3. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. T. 14 : Lvivska oblast / Red. kol. tomu: Malanchuk V. Yu. (hol. redkol.), Paster P. I. (vidp. sekr. redkol.) ta in. AN URSS. Instytut istorii. K., 1968. 980 s.
4. Pashin S. Peremyshl'skaya shlyakhta vtoroy poloviny XIV – nachala XVI veka: Istoriko-genealogicheskoe issledovanie. Tyumen, 2001. 172 s.
5. Smereka B. Opysovo-statystychni dzherela do vyvchennia shliakhetskykh maietnostei v Ruskomu voievodstvi u XVI-XVIII st. (na prykladi Komarnivskoho kompleksu u Lvivskii zemli): inventari // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2017. Vyp. 49. S. 243–250.
6. Smutok I. Shliakhetska zemlevlasnist u Drohobyskomu poviti Peremyshl'skoi zemli v XVI st. // Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk. Drohobych : Kolo, 2014. Vypusk XVII – XVIII. S. 79–89.
7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (dali – TsDIAUL), f. 9 (Lvivskyi hrodskyi sud), op. 1, spr. 460, 1463 ark.
8. TsDIAUL, f. 13 (Peremyshl'skyi hrodskyi sud), op. 1, spr. 259, 498 s.
9. TsDIAUL, f. 13, op. 1, spr. 1075, 1894 s.
10. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego (dali – AGZ). T. 4 : Dyplomatarysz / [oprac. Oktaw Pietruski, Xawery Liske]. Lwów : Drukarnia narodowa W. Manieckiego, 1873. VI, 303 s.
11. AGZ. T. 13 : Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436-1468 / [oprac. Oktaw Pietruski, Xawery Liske]. Lwów : I Związkowa drukarnia, 1888. XIV, 730 s.
12. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dali – AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (dali – ASK), dział 1 (Rachunki Królewskie 1388–1781), sygn. 17, 677 k.
13. AGAD. ASK, sygn. 20, 934 k.
14. AGAD. ASK, sygn. 21, 930 k.
15. AGAD. ASK, sygn. 35, 691 k.
16. AGAD. Metryka Koronna, sygn. 182, 535 k.
17. Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie, pergamin nr 352, 1 k.
18. Gliwa A. Kraina upartych niepokód : zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. Przemysł : Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2013. 1104 s., 13 k. tabl. złoż. map : il.
19. Herbarz Polski. Część 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki. T. XI : Komorowscy – Kotowski. Warszawa : Skład główny Gebethner i Wolff, 1907. 397, IV s.
20. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. 18, cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1. Ruś Czerwona. Warszawa, 1902. [14], 252, XLVII, XVIII, 72 s.
21. Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku / Jerzy Motylewicz ; Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie. 317, [2] s., [1] k. tabl. złoż. luz. : il.
22. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku / [wyd. Zdzisław Budzyński, Kazimierz Przyboś]. Przemysł : Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk ; Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. XXV, [1], 193, [1] s.
23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (dali – SG). Warszawa, 1889. T. X : Rukszenice – Sochaczew / Pod redakcją B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. 960 s.
24. SG. Warszawa, 1893. T. XIII : Warmbrun – Worowo / Pod redakcją B. Chlebowskiego. 960 s.

ДОКУМЕНТИ:

№ 1.

1637 р., грудня 10. –

Привілей магдебурзького права для міста Луца.

[// k. 345] Consensus g[enero]sis Ioanni Koritko et Ursula coniugibus erigen[di] oppidu[m] Luscha dict[um] in fundo haereditario cum institutione iuris theutonici et ciui libertatibus dat[um].

In nomine D[omi]ni amen. Ad perpetuam rei memoriam. Wladislaus IV Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, Russiae, Prussiae, Masouiae, Samogitiae, Liuaniae, Smolensciae **[// k. 346]** Czerniehouiaeq[ue], nec non Sueccorum, Gottorum, Vandalorumq[ue] haereditarius rex.

Ad ornamentum regni et publicoru[m] prouentuum augmentum pertinere arbitramur, ut ciuitates et oppida, qua frequentia incolarum varÿ status et conditionis, sub certis ad conseruandum rectum ordinem legibus degentiu[m] abundant, in regno do[mi]nysq[ue] n[ost]ris collocentur.

Quocirca cum in animum constituisset g[enero]sus Joannes Koritko et Vrsula coniuges oppidu[m] Luscha in fundo suo haer[edita]rio, vbi villa antea sita erat fundare, atq[ue] erigere consensumq[ue] n[ost]rum de super postulasset, nos supplic[ati]oni apud nos eo nomine interpositae annuen[tes] consensum n[ost]rum praeuimus,

vti quidem praebemus et facultatem damus hisce l[itte]ris n[ost]ris, cui quidem oppido Lusca dicto eiusdem incolis seu ciuib[us] pro tempore existentibus, vt meliora breui tempore possint percipere increment[um], ius Theutonicum quod Maideburgen[se] dicitur, dam[us] tenore p[rese]ntium, perpetuo et in aeuum, remouen[tes] ab ipso oppido, eiusdem incolis, omnia et singula iura Polonica modos et consuetudines vniuersas, quae ius theutonicum solitae sunt perturbare.

Nec non eximen[tes] et liberan[tes] oppidanos et incolas eiusdem oppidi a dominio iurisdictione[ue] omnium et singulorum, palatinorum, castellanorum, capitaneorum, burgrabiorum, succamerariorum, iudicum, subiudicum, ministerialium, caeterorumq[ue] dignitariorum et officialium regni n[ost]ri. Vt coram ipsis, aut eorum aliquo, pro causis magnis sine paruis, puta furti, homicidij, mutilationis membrorum et alijs enormibus excessibus citati minime respondere nec aliquas paenas soluere teneantur, sed coram aduocato duntaxat suo.

Aduocatus vero pro tempore ex[iste]ns, coram domino haereditario, non aliter iure Theutonico de sequentibus respon[de]re tenebitur. Cui quidem aduocato, pro tempore ex[isten]ti, in causib[us] praedictis criminalibus, ac alijs quibusuis, iudicandi, sententian[di], punien[di], plecten[di] et corrigen[di] plenam damus et omnimodam facultatem, prout ius Theutonicum in omnibus suis punctis, clausulis, conditionibus et articulis requirit.

Volen[tes], insuper incolas et suburbanos oppidi p[re]d[i]cti Łusca, uberiore gr[ati]a n[ost]ra prosequi, in eo ipso oppido nundinas seu fora annualia, indicenda et instituen[da]. Esse volumus, vti quidem vnas pro festo sancti Stanislai episcopi et martyris, alteras vero pro festo s[an]c[t]i Andreae apostoli in quolibet anno. Dies vero foren[ses] septimanatim pro die sabbathi et feria tertia celebran[di] indicimus, sine t[ame]n impedimento vicinorum oppidorum.

Publicum autem eius oppidi insigne, quo m[a]g[ist]r[at]u[s] illius oppidi insignandis l[itte]ris et omnibus actionibus vtetur habebunt, nauem rubri coloris in campo ceruleo positam prout facilius videre licet in p[rese]nti priuilegio deput[antes].

Dant[es] etiam facultatem dictis oppidanis eiusdem oppidi, fora ipsa vtraq[ue] ta[m] annualia quam septimanalia, vicibus et temporibus expressis et specificatis superius ex more aliarum ciuitatum et oppidorum regni n[ost]ri, exigen[di], celebran[di], ita vt omnes h[omi]nes sexus vtriusq[ue], cuius eunq[ue] status et conditionis fuerint, ad hoc ipsum oppidum Lusca pro foris praedictis annalibus et septimanalibus, pro tempore praefato, causa emen[di] et venden[di], res pro rebus et merces pro mercibus, permutan[di] et alia negotiationis, g[e]n[er]a exercen[di], venire possint et valeant, ac in eun[do] et redeun[do], n[ost]ra et suc[cess]orum n[ost]rorum securitate et libertate gaudeant, nisi tales sint, quos iura et leges fouere non permittant et quibus proborum h[omi]num consortia sunt [// k. 347] denegan[tes].

Vt autem maior frequentia populi ad dictum oppidu[m] Lusca, eo citius confluere, ibidemq[ue] sedes suas et domicilia locare possint, dedimus et donauimus omnibus, quicunq[ue] praedictu[m] oppidum incolere caeperint, ibiq[ue] permanserint, tam oppidanis, qua[m] suburbanis libertatem, hinc ad annorum decem sese immediate sequentiu[m] decursum, ab exactionibus quibusuis ciuilibus szos appellatis, alijsq[ue] omnibus et singulis exactionibus et contributionibus, pro n[ost]ra et Reip[ubli]cae necessitate, laudatis et institutis ac in posterum laudan[di] et instituen[di], nec non foralibus ciuitatu[m] et oppidorum quorumuis, seu ab eorum solutione pontalibus, aggeralibus, ac theloneis, quorus nomine nuncupatis, finitimis nihilominus exceptis.

Quocirca omnibus et singulis, mo[de]rnis et pro tempore ex[iste]ntibus exactoribus mandamus, ac vn[i]uersis cap[ita]neis n[ost]ris et coram vicecap[ita]neis, denunciamus, vt praefatos incolas oppidi Lusca, in hac libertate, per nos illis concessa, ad decursu[m] temporis suprascri[pti] conseruent et conseruari curent, ab illisq[ue] nullas exactiones et contributiones publicas exigant et a quoqua[m] exigere permittant. Quibus quidem annis suprascri[pti]s elapsis, praefati oppidani et suburbani eiusdem oppidi Lusca, praefata thelonea foralia, pontalia, aggeralia in omnibus locis simil[ite]r soluent quem ad modum aliae ciuitates et oppida in circuitu existen[tia] soluere consueuerunt [так у документі, правильно: consueuerunt – Б. С.].

In cuius rei fidem p[rese]ntes, manu n[ost]ra subscriptas, sigillo regni communiri iussimus. Datum Varsaviae die X mensis decembris anno D[omi]ni MDCXXXVII, regnorum nostrorum Poloniae V, Sueuae vero VI anno.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. 182, k. 345v-347. Konia.

Переклад:

Згода подружжю родовитих Яна та Уршулі Коритків на закладення містечка званого Луца в дідичних угіддях із встановленням німецького права і наданням свобод міщанам.

В ім'я Господа амінь. На вічну пам'ять справи. Владислав IV Божою милістю король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, лівонський, смоленський, чернігівський, а також шведів, готів та вандалів дідичний король.

Вважаємо, що до окраси королівства і публічного примноження багатств належить, щоб осаджувалися в королівстві та наших краях міста і містечка, наповнювалися їхніми чисельними мешканцями різного стану та походження, що керуються певними законами для збереження справедливого порядку.

Тому, коли виявив намір родовитий Ян Коритко з дружиною Уршулею місто Луца закласти та побудувати на своєму діличному ґрунті, де раніше було село, і попросив наш дозвіл щодо цього, ми, схилиючись до внесеного нам прохання, наш дозвіл надали, як і надаємо та даємо можливість цією нашою грамотою, для того містечка, званого Луца, його мешканцям чи міщанам, які є тепер, щоб могли отримати краще зростання за короткий термін, німецьке право, що зветься магдебурзьким, надаємо сьогоднішнім рішенням навіки; усуваючи для містечка, його мешканців, усі і загалом устави і звичаї польського права, що німецькому праву стають на перешкоді. Також вилучаючи та звільняючи міщан та мешканців цього містечка від влади та юрисдикції всіх і кожного, воєвод, каштелянів, старост, бургграфів, підкоморіїв, суддів, підсудків, возних, також інших достойників та урядників коронних наших. Аби ані перед ними, ані перед жодним з них, у справах ані малих ані великих, про крадіжку, вбивство, каліцтво, щодо інших злодіянь жодним чином не відповідали, а також ніяких штрафів не сплачували, але тільки перед своїм війтом.

А війт, що є тепер, перед діличним паном своїм, не інакше, як тільки за німецьким правом на скарги відповідати зобов'язаний. Тому ж війту, що є тепер, надаємо повне та цілковите право у вищезначених кримінальних справах та будь-яких інших судити, виносити вирок, карати, напучувати та уточнювати (вирок), як німецьке право у всіх своїх пунктах, клаузулах, умовах і статтях вимагає.

Нарешті, бажаючи наділити нашою ласкою вищезгаданих жителів та передміщан згаданого міста Луца, маючи високу нашу ласку, ярмарки чи щорічні торги затверджуємо і запроваджуємо. Хочемо, щоб один з них (відбувався) на свято св. Станіслава єпископа та мученика, а другий – на свято св. Андрія апостола кожного року. А торгові дні щотижня по суботах та вівторках встановлюємо, щоб відбувались, однак без перешкод для сусідніх міст.

А щодо публічного знаку того міста, що магістрат того міста звик уживати для вирізнення (печаткою) листів та всіх актів, встановлено корабель червоного кольору на блакитному фоні, що зручно дивиться, признаємо у цьому привілеї.

Надаємо також можливість названим жителям того міста торги, як річні, так і тижневі, тимчасові та постійні, вище визначені та згадані, за звичаєм інших міст та містечок нашого королівства, щоб проходили та відбувалися, так, що всі люди осіб обох статей, будь-якого статусу і походження, з конкретною метою до того містечка Луца на згадані річні та тижневі торги, у згаданий час, у справі купівлі і продажу речей за речі, товару за товар, для обміну та інших торгових справах можуть та матимуть змогу приїжджати, як в'їжджати, так і виїжджати, нехай тішаться безпекою та свободою, (наданою) нами і нашими наступниками, якщо тільки вони не будуть такими, хто порушує право і закони, кого чесні люди цураються.

Аби люд в значній кількості до згаданого містечка Луца прибував, там же осідки і домогосподарства міг закладати, надаємо і даруємо всім, хто в означеному містечку жити почне і в ньому осяде, як жителям, так і передміщанам, свободу від цього часу і на десять років, негайно наступаючих, від усіляких поборів міських, званих шосом, також від усіх і кожного зокрема, податків та контрибуцій, ухвалених та встановлених, як і в майбутньому будуть ухвалені та встановлені на наші потреби та Речі Посполитої, також від всякого торгового збору міст та містечок, та від оплати мостового, гребельного збору, мит, як би вони не називалися, тим не менше за винятком останніх.

Усім і кожному зокрема, теперішнім і майбутнім збирачам мит наказуємо, як і всім нашим старостам і їх підстаростам, проголошуємо, що згадані мешканці містечка Луца у цій вільності, наданій їм нами, аж до настання вищезначеного періоду зберігали і зберігати старалися, так само від них жодних публічних податків та поборів не стягували та не дозволяли комусь іншому стягувати. Як тільки вказані роки минуть, згадані жителі та передміщани того міста Луца, згадане мито, [збір] торговий, мостовий, гребельний, так само у всіх місцях оплачуватимуть, як це в інших містах та містечках оплачувати звикли.

Для вірності даної справи, (грамоту) нашою рукою підписуємо, королівською печаткою скріпити наказуємо. Дано у Варшаві 10 дня місяця грудня року Божого 1637, панування нашого у Польщі 5, а в Швеції – 6 року.

№ 2.

1691 р., лютого 14. –

Привілей магдебурзького права для міста Коритків.

[// с. 2140] *Similis oblata juris theutonici g[e]n[er]oso Korytko seruien[tis].*

Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia Leopoliensia personaliter veniens nobilis Ioannes Cieslinski, famulus g[e]n[er]osi Korytko, obtulit officis praesenti et ad acticandu[m] porrexit, jus theutonicu[m] g[e]n[er]oso Francisco in Wołoszcze Korytko, super ciuitatem Korytkow et villas eo pertinentes, atq[ue] liberam iudiciorum celebrationem, de aduocatia per dicti oppidi a Sacra Regia Maiestate. Datu[m] manu eiusdem Sacrae Regiae M[a]i[e]stis atq[ue] magnifici Michaelis Denhoff Starogasiens[is] [*так у документі, правильно: starogardiensis – Б. С.*] cap[ita]nei subscriptum cuius tenor talis.

Ioannes Tertius Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithvaniae, Russiae, Prussiae, Mazouiae, Samogitiae, Kijouiae, Volhyniae, Podoliae, Podlachiae, Liuoniae, Smolensciae, Seueriae, Czerniechouiaeque.

Significamus p[re]sentibus literis nostris quorum interest uniuersis et singulis. Exhibitas nobis esse literas pargamineas manu serenissimi Michaelis regis praedecessoris nostri desideratissimi subscriptas sigilloq[ue] minoris cancellariae regni communitas, post serenissimum Vladislaum quartum, predecessorem nostru[m] confirmatas, sanas, saluas, illaesas, omniq[ue] suspicionis nota carentes locatione videlicet oppidi Korytkow generoso Francisco Korytko concessas [// c. 2141]. Supplicatumq[ue] nobis ut easdem literas autoritate nostra regiae approbare et confirmare dignemur. Quarum tenor sequitur et est talis.

In nomine Domini amen. Ad perpetua[m] memoriam. Michael Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Mazouiae, Samogitiae, Liuoniae, Kijouiaeque nec non Sueccorum, Gottorum, Vandalorumq[ue] haereditarius rex.

Ad ornamentum regni et publicorum prouentuum augmentu[m] pertinere arbitramur, ut ciuitates et oppida, quae frequentia incolarum varÿ stanis et conditionis, sub certis ad conseruandum rectum ordinem legibus degentium abundant, in regno dominÿsq[ue] nostris collocen[tur].

Quocirca cu[m] in animo constituisset, generosus Franciscus Korytko et Anna coniuges oppidum Korytkow, in fundo suo hereditario vbi villa Wołoszcza nuncupata sita fuerat, fundare et erigere consensumq[ue] nostrum de super postulassent, nos supplicationi apud nos eo nomine interpositae annuentes consensum nostrum praebuimus, uti quidem p[rae]bemus et facultatem damus hisce literis nostris, cui quidem oppido Korytkow dicto eiusdem incolis seu ciuibus pro tempore existentibus, ut meliora breui tempore possint percipere incrementa, ius Theutonicus, quod Magdeburgense dicitur, damus tenore p[re]sentium perpetuo et in aeuum, renouentes [*так у документі, правильно: removentes (remouentes) – Б. С.*] ab ips[o] oppido incolis omnia et singula iura Polonica modos et consuetudines uniuersas, quae jus Theutonicum solitae sunt perturbare.

Nec non eximentes et liberantes oppidanos et incolas eiusde[m] oppidi a domino iurisdictione omnium et singulorum, palatinoru[m], castellanoru[m], capitaneorum, burgrabioru[m], succamerarioru[m], iudic[um], subiudicum, ministerialium, caeterorumq[ue] dignitariorum et officialiu[m] regni nostri. Ut cora[m] ipsis, aut eorum aliquo, pro causis magnis sine paruis, puta furti, homicidÿ, mutilationis membrorum et alÿs enormibus excessibus citati minime respondere nec aliquas paenas soluere teneantur, sed cora[m] aduocato duntaxat suo.

Aduocatus vero pro tempore existens, coram [// c. 2142] domino haereditario, no[n] alÿs jure Theutonico de sequentibus respondere tenebitur. Cui quidem aduocato, pro tempore existenti, in casib[us] praedictis criminalibus, ac alÿs quibusuis, iudican[di], sententian[di], punien[di], plectendi, corrigendi plenam damus et omnimodam facultatem, prout jus Theutonicum in omnibus suis punctis, clausulis, conditionibus et articulis requirunt.

Volentes, insuper incolas et suburbanos oppidi praedicti Korytkow, uberiore gratia nostra complecti, in eo ipso oppido nundinas seu fora annualia, iudicandi et instituendi. Esse volumus, uti quidem unas pro festo sancti Stanislai episcopi martyris, alteras pro festo sanctorum trium regum rithus graeci in quolibet anno. Dies uero forenses, septimanatimq[ue] die dominico et feria quinta celebran[di] indicimus et asignam[us], sine tamen impedimento uiciorum oppidorum.

Publicum autem eius oppidi insigne, quo magistratus illius oppidi insignandis literis et omnibus actionibus utetur habebunt, nauem rubri coloris, in campo coeruleo positam.

Dantes etiam facultatem dictis oppidanis, eiusdem oppidi fora ipsa utraq[ue] tam annualia, quam septimalia, uiribus et temporibus expressis et specificatis, superius ex more aliarum ciuitatu[m] et oppidorum, regni nostri exigendi, celebrandi, ita ut omnes homines sexus utriusq[ue], cuiuscunq[ue] status et conditionis fuerit, ad hoc ipsum oppidum Korytkow pro foris praedictis, annualibus et septimanalibus, pro tempore praefato, causa emendi et uendendi, res pro rebus et merces pro mercibus, permutandi et alia negotiandi, genera exercendi, uenire possint et valeant, ac in eundo et redeundo, nostra et successorum nostrorum, securitare et libertate gaudeant, nisi tales, quos iura et leges fouere, no[n] permittunt et quibus proborum hominu[m], consortia sunt deneganda.

Ut autem major frequentia populi ad dictum oppidu[m] Korytkow, eo citius confluere, ibidemq[ue] sedes suas et domicilia locare possit [*так у документі, правильно: possint – Б. С.*], dedimus et donauimus [// c. 2143] omnibus, quicunq[ue] praedictum oppidum colere [*так у документі, правильно: incolere – Б. С.*] caeperint, ibidemq[ue] perma[n]serint tam oppidanis, quam suburbanis libertatem, hinc ad annoru[m] decem sese immediate sequentium decursum, ab exactionibus quibusuis ciuilibus szos appellatis, alÿsq[ue] omnibus

et singulis exactionibus et contributionis, pro nostra et Reipublicae necessitate, nec non foralibus ciuitatu[m] et oppidoru[m], quorum suberut solutione pontalibus, aggeralibus, theloneis, quorunq[ue] nomine nu[n]cupat[um], finitimus nihilominus exceptio.

Quocirca omnibus et singulis, modernis et pro tempore existentibus exactorib[us] mandamus, ac vniuersis capitaneis nostris et eorum vicecapitaneis, denuntiamus, ut praefatos incolas oppidi Korytkow in sua libertate, per nos ipsis concessa, ad decursum temporis superscripti conseruent et conseruari curent, ab illis[ue] nullas exactiones ex contributiones publicas exigant, nec a quoq[ue] exigi permittant. Quibus quidem annis superscriptis elapsis, praefati oppidani et suburbani eiusdem oppidi Korytkow, p[re]dicta thelonea foralia, pontalis, aggeralia, in omnibus locis similiter soluent quemodmodu[m] aliae ciuitates et oppida in circuitu existentia, soluere consuerint.

In cuius rei fidem praesentes, manu nostra subscriptas, sigillo regni communiri mandauimus. Datum Zolkieuiae die XIII mensis february anno D[o]m[in]i MDCXCI, regni uero n[ost]ri XVII anno. Joannes rex. Locus sigilli majoris cancellariae regni. Franciscus Michael Denhoff starogardiensis capitaneus manu p[ro]pria. Post cuius ingrossationem originale eiusdem superscripta offerenti est restitutu[m], de quo restituto, officiu[m] p[re]sens quietatur quietatq[ue] per presentes.

Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 460, с. 2140-2143. Копія.

УДК 94(477)

Андрій Гурбик

КОЗАЦЬКА ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті розглянуто еволюцію й основні засади козацького звичаєвого права через призму регулювання цивільно-кримінальних правовідносин. Відзначено тотожність багатьох положень козацького та українського звичаєвого права загалом.

Ключові слова: *Козацтво, Запорозька Січ, звичаєве право, козацьке судочинство, міри покарання, цивільно-кримінальні правовідносини.*

The article deals with the evolution and basic principles of Cossack ordinary law through the prism of regulation of civil-criminal legal relations. The identity of many Cossack and Ukrainian customary laws in general is noted.

Key words: *Cossacks, Zaporizhzhya Sich, ordinary law, Cossack proceedings, penalties, civil-criminal legal relations.*

Актуальність піднятої проблематики полягає в необхідності узагальненого міждисциплінарного підходу (істориків, правників, етнологів тощо) до висвітлення основоположних засад козацької звичаєво-правової культури через призму регулювання цивільно-кримінальних правовідносин як в козацькому середовищі, так і в українському соціумі загалом. Тому *метою* запропонованого дослідження є комплексний підхід до проблеми та висвітлення історичної тяглості в регулюванні козацьких широкого спектру правових відносин, як явищ звичаєвої культури українців. Адже правничо-судові інституції, які витворилися й функціонували в Запорозькій Січі впродовж XVI-XVIII ст., увібрали в себе не лише тогочасні козацькі звичаєво-правові норми та світоглядно-релігійні погляди, але й загалом стали генетичними послідовниками сакральні-мілітарних традицій часів Київської Русі, Галицько-Волинського, послідоючих Київського та інших українських князівств. З точки зору історичної перспективи це мало неабияке значення, оскільки з другої половини XV ст. з остаточною ліквідацією удільних князівств на території України почали утворюватися адміністративно-судові органи тих держав до складу яких входили українські землі (Великого князівства Литовського, Королівства Польського, з 1569 р. – Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії). Попри те, що уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих, а з середини XVII ст. на Запорозжя формально поширилася влада українських гетьманів, а згодом і зверхність московського царя, в межах так званих «Запорозьких Вольностей» витворилася і функціонувала своєрідна звичаєво-правова культура, яка значною мірою підпорядковувалося принципам військової демократії [12, с.11-31] та мала відчутний релігійний контекст.

У ранній період створення перших протосічей та окремих куренів українські козаки, спираючись на свій попередній досвід, встановлювали певні норми суспільного співжиття, виробляли відповідний обставинам правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але загалом тотожне в його основних рисах судочинство. При цьому навіть за умов домінування в правовому житті державного законодавства (Статут ВКЛ 1588 р.) територіальні громади українських земель мали своє самоврядування та збиралися на віча-копи не згідно статутових артикулів, а «згідно давнього звичаю» [1]. Попри те, що в практиці регулювання цивільно-кримінальних правовідносин запорожці демонстрували обізнаність із юридичними актами сусідніх держав, все ж найбільш коректним висновком щодо сутності козацького права можуть бути твердження французького історика XVIII ст. Жан-Бенуа Шерера про те, що козацтво радше жило за батьківськими звичаями, аніж за законами, навіть в тогочасному їх розумінні. Адже в умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали сприятливі умови для правотворчості [13, с. 96; 22, с. 179].

Загалом козацька звичаєво-правова культура являла собою симбіоз українського звичаєвого права, елементів німецького магдебурзького (яке потрапило в Україну через Польщу у модифікованому вигляді) і положень статутів ВКЛ. Слід також враховувати турецько-татарський, польський та російський впливи на певні сторони січового повсякдення, права й судочинства. Причому всі вказані запозичення і впливи не мали чіткого джерела, оскільки «*козацьке право*» носило усний характер і не потребувало поклику на кодифіковане писемне джерело. Як правило січовики вирішували усі суспільні правовідносини «*стародавнім військовим звичаєм, словесним правом, здоровим глуздом*» і умисне уникали як посилення на першоджерела (відомості про які найвірогідніше були втрачені) так і писемної фіксації й кодифікації козацьких звичаїв (до сьогодні дослідникам не вдалося віднайти цілісних кодексів козацького права) «побоюючись, щоб вони не змінили їхні вольності» [23, с. 188]. Головне ж, думається, полягало в тому, що усе козацьке право являло собою не стільки механічну суму обов'язкових норм співжиття, скільки варіативну та гнучку модель правової поведінки і мислення співвідносного з нормами моралі та релігійного вірування, а тому не могло бути механічно втиснуте в прокрустове ложе традиційного законодавчого зводу. Через це уся звичаєво-правова культура українського козацтва була ближчою до прецедентного права. Звідси походила й складна поетапність та багаторічність перетворення новоприбульців у повноправних козаків, оскільки новобранець мусив призвичаїтися до січового життя, засвоїти логіку дії й нюанси козацького права, мораль і християнський козацький світогляд, пройти певні етапи духовного вдосконалення, випробування й ініціації.

Характерною рисою козацького судового процесу був тотожний розгляд як справ кримінального характеру так і цивільного. Вагомими доказами в судочинстві визнавалися різноманітні речові й письмові джерела (знайдені крадені речі, розписки про позику грошей тощо), свідчення посадовців (що оглядали місце злочину, спірні землі і таке інше) та очевидців, зізнання сторін (навіть здобуті під тортурами). Судовий процес проходив в усному порядку і носив загальний характер. Хоча у важливих справах та за присутності військового писаря вівся письмовий протокол допиту. Важливою процесуальною дією в козацькому праві було встановлення всіх деталей розслідуваних подій та мотивів скоєння протиправних діянь. Часто січовий суд звали «простим швидким і правим», оскільки при першому зверненні потерпілих чи спірних сторін відповідна інстанція без тяганини («волокіти») виносила справедливий, згідно козацьких звичаїв, вирок і домагалася, щоб сторони процесу із ним погодилися. У противному разі невдоволені зверталися до вищих січових інстанцій, які остаточно вирішували справу, навіть при незгоді когось із позивачів.

У випадках коли підозрюваний не викликав довіри, намагався приховати обставини розслідуваних подій або заплутати справу, то до останнього застосовували попереднє ув'язнення у військову чи паланочну в'язницю або пушкарню. Там щодо таких правопорушників застосовувалися тортури й досвідчені судді чинили остаточний суд «по самій справедливості, зрілим оком». Загалом тортури були широко відомою слідчою дією в українських громадських копних судах XVI-XVIII ст., які діяли на основі усних звичаєвих норм. У джерелах вони іменувалися «мука», «проба», «тортура», «квестія», «конфессан», «екзамен» і мали на меті добитися зізнання злочинця у скоєні цього й ранішніх злочинів та назвати своїх спільників [21, с. 463-480].

Коли ж підозра падала на когось із відомих козаків, які мали чималі заслуги перед січовим товариством, то громада загалом або ж січова старшина чи духовенство зокрема, брали такого козака на поруки, тобто звільняли від ув'язнення й гарантували, що до суду він буде вести себе благочинно, при першій же вимозі постане перед суддями (не втече) й не буде заважати з'ясуванню обставин судової справи [7, с. 43-48; 18, с. 134-135]. Водночас козацькому праву була відома й так звана тимчасова порука, коли запідозрених у злочинах товаришів віддавали під нагляд родичів у зв'язку з суворими приписами церковного календаря «в нинішні пісні дні першої седмиці щодо того вбивства

насилля чинити не слід» (1762 р.) [18, с. 136]. Такий важливий судовий інститут як взяття на поруки набув значного поширення в тогочасному українському звичаєвому праві і мав забезпечити територіальні громади від протиправних діянь підозрюваних осіб та відшкодування (тими хто поручався) заподіяних останніми збитків у випадку їх втечі [21, с. 427-443; 23, с. 189].

Важливою передумовою завершення слідства в козацькому судочинстві було не лише чистосердечне зізнання підозрюваного, але й його каяття в скоєному та відмова від подібних дій у майбутньому. Січові судді навіть вдавалися до умовлянь, щоб злочинці щиро покалися, а підтвердженням їхньої подальшої благоприспийної поведінки могла бути лише церковна присяга, яка здійснювалася із залученням сакральних речей та Біблії. Означенні дії в подальшому досить суттєво впливали на вироки козацьких судів. І коли скоєний козаком злочин був не тяжким, не носив рецидивного характеру, а сам січовик щиро зізнався та каявся у скоєних гріхах, то таких винуватців прощали й звільняли від судового покарання. Теж саме стосувалося тих злочинців, які добровільно приходили в Січ зізнаватися в скоєних правопорушеннях та щиро каялись [18, с. 131-132]. У тих же випадках коли зізнання не було щиросердечним, а здобувалося через свідчення інших чи тортури, то навіть подальше визнання злочинцем своєї провини не пом'якшувало вирок і останній виносився згідно тяжкості скоєного злочину (від тілесної муки коло ганебного стовпа до смертного вироку на шибениці) [6, с. 58-59].

Сукупність правових звичаїв, які склалися в Запорозькій Січі й об'єднувалися поняттям «козацького права», мали досить складну й взаємоузгоджену систему трактування самого поняття злочину та цілої низки покарань за його скоєння. Важливою рисою звичаєвого січового судочинства було те, що за протиправну діяльність козаків призначалась лише видова приналежність покарання (ув'язнення навколо стовпа чи гармати, биття киями тощо), але при цьому не регламентувалась його міра. Остання могла залежати від різноманітних пом'якшувальних та обтяжувальних обставин і попереднього (благочестивого чи ні) життя засудженого. В залежності від такої репутації січовики самі визначали скільки «вспати» кийв прив'язаному побратимові [6, с. 59; 19, с. 566-568].

Під поняття злочину в Запорозькій Січі підпадали всі протиправні (аморальні) діяння, які завдавали шкоди запорозькій спільноті загалом чи окремій особі, зокрема (її честі, здоров'ю, життю) або ж майнові збитки. У військовій сфері злочинами вважались зрада, боягузтво, дезертирство, вбивство побратима (на війні чи в розбої) заподіяння тілесних ушкоджень, пияцтво під час військового походу тощо. У повсякденні січовиків до злочинів відносились розбої, грабежі, крадіжки, переховування злочинців чи неправедно набутих речей, недонесення про злочинців, несплата боргу, взаємні сварки та несправедливі грошово-майнові претензії тощо. Злочинним також вважався у січовиків зв'язок з жінкою чи приведення жінок на Січ, оскільки на території останньої побутував звичай безшлюбного козацького життя [22, с. 63].

У системі вироків та покарань, що виносились козацькими судами, найпоширенішими були приковування до ганебного стовпа чи гармати, биття киями чи батогом, тілесні ушкодження, грошові штрафи та конфіскація майна (товару). Поширеними також були й смертні вирокі (шибениця, залізний гак, паля, утоплення), які виносились за особливо тяжкі злочини. Відмічаючи суворість «козацьких законів», дослідники пояснювали дану обставину з одного боку небезпечними військовими умовами життя січового товариства на порубіжжі, необхідністю тримати «залізну дисципліну» щодо новобранців, які нерідко були людьми сумнівної репутації, а також неповним соціумом, тобто відсутністю жінок, які могли б пом'якшити сувору козацьку вдачу. Але, щодо «суворості» козацького права, то тут слід відзначити кілька суттєвих моментів. По-перше, передбачені за певні види злочинів смертні вирокі були не такими вже й часто вживаними нормами, через перебування в Січі загалом досить достойних людей. Дану обставину відзначали й козацькі літописці: «Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева». Хоча з іншого боку вказані літописцем незначні крадіжки (з точки зору інших гуманніших правових систем за них передбачались лише штрафи або ув'язнення) нібито не заслуговували такого радикального покарання. А чужоземці уточнювали вказану звичаєво-правову норму: «Якщо йшлося про велику крадіжку або коли він [козак] уже крав раніше, то після того як він вистойть під стовпом належний час, його вішали на цьому стовпі» [15, с. 180]. В цьому відношенні козацьке судочинство значно не виділялось своєю суворістю із загальноукраїнських звичаїв. Оскільки, у свідомості українських селян XVI-XVIII ст. смертна кара загалом не асоціювалася із чимось екстраординарним [2, с. 136; 9, с. 110-116].

Іншим полюсом були так звані м'які покарання, коли правопорушника засуджували умовно (при відшкодуванні ним усіх збитків та вибаченнях), коли не страчували годувальника сімейства, а смертний вирок замінювався киями тощо [23, с. 191]. Але найважливішими умовами козацького права були невідворотність покарання для усіх без винятку посадовців Запорозької Січі й не кулуарне, а публічне

осудження правопорушника (що за українським звичаєвим правом позбавляло останнього «доброго імені» й репутації в товаристві та при повторних злочинах передбачало найсуворішу кару). Також даний аспект свідчив про високий рівень козацької правосвідомості, оскільки метою покарання були не лише «перевиховання» злочинців та відшкодування матеріальних і моральних збитків, але й привселюдна «наука» усьому співтовариству [18, с. 131]. Вказане розуміння інституту покарання в досліджуваній період не було козацькою особливістю, а являло загальноукраїнську характерність [2, с. 225].

Висвітлюючи конкретно-історичні прояви козацького карного права зазначимо, що в практиці січового судочинства поступово оформилася чітка система покарань за основні види злочинів. За незначні правопорушення й провини винуватців просто приковували до ганебного стовпа або гармати без призначення ударів киями, а лише для осуду співтовариства (за непокору чи зневагу до старшини; допоки не повертав борг чи відшкодував нанесені збитки тощо). Саме так був покараний козак Пашківського куреня Федір Литвин за те, що по-розбійницьки відібрав коня у свого побратима (1758 р.), а в 1770 р. до стовпа в Січі прив'язали дезертирів, яких попередньо висікли киями на базарі. Вказане покарання застосовувалося переважно до незначних правопорушників і було швидше засобом морального впливу, оскільки переводило підсудного в розряд неблагонадійних осіб, щодо яких при повторних порушеннях козацьких звичаїв вже допускалось застосування найсуворіших вироків. Схожим покарання в українському звичаєвому праві було водіння злодія по селу чи місту з повішаними на нього вкраденими речами чи зняряддям злочину [11, с. 69].

Ганебний стовп, який одразу ж зводився в кожній новій Запорозькій Січі на січовому майдані та в'язка готових київ коло нього, таким чином, були наочним застереженням для січовиків, навіть коли коло стовпа не було прив'язано злочинця. Але все ж головним щодо прикованих до стовпа правопорушників, було тілесне покарання. У певних випадках це було чітко визначене кошовим отаманом чи військовим суддею число ударів киями (50, 100 і більше). У переважній же більшості випадків згідно козацьких звичаїв січовики мали право без міри «всіпати київ» прикованим на майдані злочинцям. Оскільки присуджені терміни перебування біля ганебного стовпа були різними (1, 3, 5 і більше днів), то щоденне покарання киями приводило до значних побоїв та навіть смерті підсудного, якому при цьому доводилось ще й вислуховувати докори, образи, повчання. Саме цю обставину відзначав свого часу Ж.-Б. Шерер [22, с. 180; 23, с. 192-193]. Хоча в окремих випадках авторитетні у товариства січовики, які опинилися у такому скрутному становищі, не піддавались побиттю, а навпаки викликали співчуття.

Позбавлення волі правопорушників в Запорозькій Січі, якими були приковування до ганебного стовпа чи гармати (що сповіщала про значні події) на майдані, а також ув'язнення під «чесний караул» до січової чи паланкової в'язниці, інколи, пушкарні, застосовувалися переважно для попереднього досудового розслідування справи, або коли засуджений чекав виконання вироку (поки з'явиться інший злочинець, який виступить у ролі ката, або коли пройде відповідний період християнського календаря (приміром, під Великий піст злочинців не страчували)). Практично ніколи ув'язнення злочинців не проводилося як окремих вид покарання, а лише як допоміжний черговий етап козацького судочинства. За певних конкретних обставин козаків карали не позбавленням волі (в комплексі із «киями»), а лише конкретним тілесним покаранням та відпускали. Це могли бути випадки, коли кошовий виносив такий вирок і тут же його охорона приносила киї, примовляючи: «Ну, лягай, братчику! Ми тебе проучимо, як правду робити» [20, с. 13-21; 23, с. 191, 196].

Окрему групу тілесних покарань згідно козацького права становили тілесні ушкодження кінцівок. Зокрема, за п'яний розбій та нанесені ножові поранення побратимам злочинця карали «уломленням однієї ноги на сходці», а за «більші вини переламували руку й ногу» [18, с. 133]. На решті території України подібні тілесні ушкодження теж існували, але свідчити про їх масовість не доводиться. Зокрема, норми магдебурзького права, які діяли на українських землях у XIV-XVIII ст. і були модифіковані стосовно місцевих умов, передбачали каліцтво злочинця за незначні крадіжки [25, с. 143].

Згідно українського кодексу звичаєвих і правових норм «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) теж передбачалися тілесні ушкодження злочинців. Останні, як власне, і смертні вирoki обов'язково мав виконувати спеціальний містр (кат), але не в кожному місті та й навіть регіоні посади останніх були зайняті. Оскільки, у 1710 р. члени магістрату м. Кременця зазначали, що не змогли виконати визначені ними судові покарання та стратити злочинців, бо не знайшли відповідного ката навіть в сусідніх містах. У тих же випадках, коли виконавці тілесних ушкоджень приступали до тортур то їм передбачалось «городовое жалование» з чіткою платою за конкретні дії [3, с. 209-210, 229, 240-241; 10, с. 248-252; 8, с. 16-18; 17, с. 753].

Найсуворішою мірою покарання в козацькому праві була смертна кара, яка призначалась за найтяжчі злочини. В залежності від моральних якостей правопорушника, такою могло стати згадуване вже биття коло ганебного стовпа, яке часто завершувалося для закоренілих злочинців забиттям до

смерті. Саме так був покараний козак Сухий, якого за крадіжки було забито киями в Самарі 1746 р. [18, с. 134] За інші важкі злочини або кілька незначних січовики застосовували повішення злочинця. Шибениці були влаштовані у кожній паланці Війська Запорозького Низового. Ставились вони над людними шляхами і являли собою два стовпи з поперечиною зверху. Оскільки у запорожців не було «штатного» ката, то повішання винуватця здійснював наступний у черзі на покарання злочинець. Із цих мотивів засуджений до страти ще міг тривалий час жити, чекаючи появи чергового засудженого. Інколи злочинець сам під'їжджав під шибеницю, йому накидали петлю на шию й проганяли коня. За певні злочини засуджених вішали вверх ногами або залізним гаком за ребро. Страти через повішання практикувались у січовиків практично увесь період існування Запорозької Січі [18, с. 134].

Звільнити від смертної кари козака, засудженого до страти (і шибениці, зокрема), за звичаєм могла дівчина, яка готова була вийти заміж за злочинця. За умови взаємної згоди козака звільняли й справляли вінчання й весілля. Вказаний звичай мав не лише загальноукраїнську характерність, а й був поширений у Європі. Дослідники українського звичаєвого права вказували на такі випадки, коли наречені випрошували в судах від смертної кари чоловіків і одружувалися з ними (аж до XIX ст.) [5, с. 126-127; 14, с. 89-97; 24, с. 26-27].

Посадження на палю, як метод страти злочинців у запорожців використовувався не часто, бо козаки не бажали уподібнюватися до польських старост і жовнірів, які страчували таким чином і козаків-повстанців [23, с. 124]. Страчених козаками злочинців заборонялося під страхом смерті знімати з шибениці чи палі і так вони залишались висіти тривалий час для остороги іншим, аж поки не розсіпались.

Інколи в Січі допускалися страти через потоплення неугодних «агітаторів» чи злочинців. Потопленням карали і тих, хто не дотримувався дисципліни й допускав пияцтво у морському поході [4, с. 71; 23, с. 194].

В особливих випадках козацьке право передбачало за вбивство свого побратима покласти злочинця в домовину й закопати разом із убитим. У XVIII ст. чужоземці так описували цей звичай: «Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай вже зник в Малоросії [Україні], але він зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування» [22, с. 67]. Незважаючи на передбачені козацькими звичаями жорстокі покарання, сучасники все ж відзначали, що останні застосовувалися не так часто, через миролюбиву вдачу козаків та й українців загалом. Зокрема, Ж.-Б. Шерер писав: «Жодна нація не виявляє стільки поміркованості в незгодах, як мешканці України... Коли мешканці України б'ються, то завжди або навулачки, або киями й майже ніколи не вживають холодної зброї» [22, с. 69, 70].

Сучасники також відзначали, що в ході виконання судового рішення, могло відбутися його пом'якшення, оскільки козаки «щадили тих, кого карали за першу крадіжку, або кого дуже любили» і, навіть, милували за важкі злочини. Помилуванню також підлягали особи, які зізнавалися в злочинних діях та годувальники сімейств з малолітніми дітьми [18, с. 133; 22, с. 180].

Існуюча на теренах Війська Запорозького Низового адміністративна система та звичаєво-правова культура загалом справили істотний вплив на український соціум і формування владно-судових органів в Українській козацькій державі, що постала в роки Української революції середини XVII ст. Саме за запорозьким взірцем розпочинали формуватися інституції Українського гетьманату, а національна держава українців продовжувала іменуватися «Військом Запорозьким». І все ж найбільш коректним висновком щодо сутності козацького права запорозької спільноти можуть бути спостереження сучасника – французького історика XVIII ст.: «Запорозькі козаки мали не так закони, як звичаї. Вони робили все те, що, як вони знали, робили їхні батьки» [22, с. 179].

Summary

The law-enforcement institutions that functioned in the Zaporozhian Sich during the 16th-18th centuries absorbed not only the Cossack's customary legal norms and ideological and religious views at that time but also, in general, became genetic followers of the sacred-militaristic traditions of the times of Kyiv Rus, the Galician-Volyn and other Ukrainian principalities.

In general, the Cossack customary-legal culture represented a symbiosis of the Ukrainian customary law, elements of the German Magdeburg (which got into Ukraine through Poland in a modified form) and the provisions of the statutes of the GDL. It is also necessary to take into account the Turkish-Tatar, Polish and Russian influences on certain aspects of the sojourn everyday life, law and legal proceedings. Moreover, all these borrowings and influences did not have a clear source, since «Cossack law» was oral, and did not require a call to a codified written source.

A characteristic feature of the Cossack trial was the identical consideration of both criminal and civil cases. Significant evidence in the proceedings recognized various sources of material and written (found stolen items, receipts of money loans, etc.), testimony of officials (who surveyed the place of crime, disputed land, etc.) and

eyewitnesses, confessions of the parties. The trial took place orally and was of a general nature. Although the written record of interrogation was conducted in important cases and in the presence of the military clerk. An important procedural action in the Cossack law was the establishment of all details of the investigated events and motives for committing unlawful acts. Often, the Cossack court called «simple quick and right», since at the first treatment of victims or controversial parties the relevant instance without delay promulgated a fair, according to Cossack customs, a verdict and insisted that the parties to the process agree with him. Otherwise, the dissatisfied appealed to the higher authorities of Sich, who finally resolved the case.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10.
2. Акты о копных и панских судах // Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. – К., 1897. – Т. 1.
3. Архив ЮЗР. – К., 1869. – Т. 1. – Ч. 5.
4. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.
5. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XVI-XIX ст. – Львів, 1999.
6. Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. – 1991. – № 10.
7. Гурбик А. Самоврядні засади громадського судочинства на українських та білоруських землях у складі Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2017 р. – С. 43-48.
8. Гурбик А.О. Інституційні засади міського самоврядування в українських містах другої половини XVII–XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: Другі наукові читання, присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра (Київ, 20. XI. 2016 р.). – К. : НАКККіМ, 2017 р. – С.16–18.
9. Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 110-116.
10. Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. – Т. 3. – С. 248-252.
11. Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 57-70.
12. Гурбик А.О. Християнська звичаєва культура запорозького козацтва // Чорноморська минувшина. – Збірн. наук. праць. – Вип.8. – Одеса, 2013. – С. 11-31.
13. Лазаревський А.М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1898. – № 7-8.
14. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. Страничка из истории обычного права в Малороссии // Киевская Старина. – 1905. – № 1.
15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
16. Мышецкий С.И. История о казаках Запорожских. – Одесса, 1852.
17. Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А.Ф. Кистяковского. – Киев, 1879.
18. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковский. – Дн-к: Січ, 1994. – 678 с.
19. Усенко І.Б. Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К., 1999. – С. 566-568.
20. Устное повествование Н. Коржа. – Одеса, 1842.
21. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. – Вип. 5. – К., 1928.
22. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994.
23. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. – Т. 1. – К., 1990.
24. Barwiński W. Wypraszania od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI-XIX w. Pamiętnik Historyczno-Prawowy. – Lwów, 1923. – Т. II.
25. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich Prawa magdeburskiego. – Poznań, 1760.

References

1. Central'ny`j derzhavny`j istory`chny`j arxiv Ukrayiny` v m. Ky`yevi. – F. 25. – Op. 1. – Spr. 45. – Ark. 10.
2. Акты о копных у` pansky`x sudax // Matery`aly dlya y`story`y` sudoustrojstva y` sudoproy`zvodstva v Ly`tovsko-russkom gosudarstve. – K., 1897. – Т. 1.
3. Arxy`v YuZR. – K., 1869. – Т. 1. – Ch. 5.
4. Gijom Levasser de Boplan. Opy`s Ukrayiny`. – K., 1990.

5. Goshko Yu. Zvy`chayeve pravo naselennya Ukrayins`ky`x Karpat ta Pry`karpattya XVI-XIX st. – L`viv, 1999.
6. Grozovs`ky`j I. Zvy`chayeve pravo Zaporoz`koyi Sichi // Radians`ke pravo. – 1991. – № 10.
7. Gurby`k A. Samovryadni zasady` gromads`kogo sudochy`nstva na ukrayins`ky`x ta bilorus`ky`x zemlyax u skladi Vely`kogo knyazivstva Ly`tovs`kogo // Aktual`ni problemy` vitchy`znyanoyi ta vsesvitn`oyi istoriyi. – Rivne, 2017 r. – S. 43-48.
8. Gurby`k A.O. Insty`tucijni zasady` mis`kogo samovryaduvannya v ukrayins`ky`x mistax drugoyi polovy`ny` XVII–XVIII st. // Materialy` Vseukrayins`koyi naukovo-teorety`chnoyi konferenciyi: Drugi naukovi chy`tannya, pry`svyacheni pam`yati doktora istory`chny`x nauk, profesora O. I. Putra (Ky`yiv, 20. XI. 2016 r.). – K. : NAKKKiM, 2017 r. – S.16–18.
9. Gurby`k A.O. Kopni sudy` na ukrayins`ky`x zemlyax u XIV-XVI st. // Ukr. ist. zhurn. – 1990. – № 10. – S. 110-116.
10. Gurby`k A.O. Mis`ke samovryaduvannya ta samovryadni zasady` sil`s`ky`x gromad // Istoriya ukrayins`koyi kul`tury`. – T. 3. – S. 248-252.
11. Gurby`k A.O. Pravovi uyavlennya ta narodna pravosvidomist` // Ukrayins`ke suspil`stvo na zlami seredn`ovichehya i novogo chasu: nary`sy` z istoriyi mental`nosti ta nacional`noyi svidomosti. – K., 2001. – S. 57-70.
12. Gurby`k A.O. Xry`sty`yans`ka zvy`chayeva kul`tura zaporoz`kogo kozactva // Chornomors`ka my`nuvshy`na. – Zbirn. nauk. prac`. – Vy`p.8. – Odesa, 2013. – S. 11-31.
13. Lazarevs`ky`j A.M. Sudy v staroj Malorossy`y` // Ky`evskaya stary`na. – 1898. – № 7-8.
14. Levy`czky`j O. Обычай помы`lovany`ya prestupny`ka, y`zbrannogo devushkoj v muzh`ya. Strany`chka y`z y`story`y` obychnogo prava v Malorossy`y` // Ky`evskaya Stary`na. – 1905. – № 1.
15. Litopy`s gadyacz`kogo polkovny`ka Gry`goriya Grabyanky` / Per. iz staroukr. – K.: T-vo «Znannya» Ukrayiny`, 1992, – 192 s.
16. Мышецкы`j S.Y`. Y`story`ya o kazakax Zaporozhsky`x. – Odessa, 1852.
17. Prava, po kotorym sudy`tsya malorossy`jsky`j narod / Pod red. A.F. Ky`styakovskogo. – Ky`ev, 1879.
18. Skal`kovs`ky`j A. O. Istoriya Novoyi Sichi, abo ostann`ogo Kosha Zaporoz`kogo / A. O. Skal`kovs`ky`j. – Dn-k: Sich, 1994. – 678 s.
19. Usenko I.B. Zvy`chayeve pravo // Yury`dy`chna ency`klopediya. – T. 2. – K., 1999. – S. 566-568.
20. Ustnoe povestvovany`e N. Korzha. – Odesa, 1842.
21. Cherkas`ky`j I. Gromads`ky`j (kopny`j) sud na Ukraini-Rusi XVI-XVIII vv. // Praci komisiyi dlya vy`uchuvannya istoriyi zaxidn`orus`kogo ta vkrayins`kogo prava. – Vy`p. 5. – K., 1928.
22. Sherer Zh.-B. Litopy`s Malorosiyi, abo istoriya kozakiv-zaporozhchiv ta kozakiv Ukrainy`, abo Malorosiyi. – K., 1994.
23. Yavorny`cz`ky`j D.I. Istoriya zaporoz`ky`x kozakiv u tr`ox tomax. – T. 1. – K., 1990.
24. Barwiński B. Wypraszenia od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI-XIX w. Pamiętnik Historyczno-Prawowy. – Lwów, 1923. – T. II.
25. Groicki B. Porządek sądów I spraw miejskich Prawa magdeburskiego. – Poznań, 1760.

УДК [008:37]:272/273(477.81/.82) «16/18»

Руслана Шеретюк, Надія Стоколос

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНИ (XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.): СУТНІСТЬ, СПРЯМОВАНІСТЬ, НАСЛІДКИ

У статті з'ясовуються сутність та спрямованість місіонерської діяльності римо-католицьких чернечих орденів на теренах Волині, а також окреслюються її провідні наслідки для духовно-культурного розвитку автохтонного населення впродовж XVII – першої половини XIX ст.

Ключові слова: Волинь, римо-католицький орден, місіонерська діяльність, шари́тки, медична справа, єзуїти, освіта.

Missionary activity of the Roman Catholic monastic orders in Volyn during the XVIIth – the first half of the XIXth century was realized through a broad program of Christian ministry to the neighbor, including the work in hospitals, in shelters for the elderly and disabled, in orphanages, etc. The special merit in providing medical services to the population of Volyn belongs to Sisters of Charity. They not only took care of medical institutions, but they also made a significant contribution to the development of the network of medical institutions and training of medical personnel in the province, which for many decades had outstripped those

who appeared in these areas of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century. Order's schooling on the territory of Volyn in that period also had notable achievements: flexible curriculums, mastery of a number of languages by students, permanent control over the quality of teaching, availability of libraries and specialized classrooms. Local Latin Colleges became the centers of a humanistic type of schooling, and their teachers - the leaders of European pedagogy on the principles of Christian morality.

Doing the work of doctors, nurses, nurserymaids, caretakers, pharmacists, and speaking up as modern psychologists and social workers, as well as teachers, tutors, educators, the representatives of the Roman Catholic Orders used in their work the best achievements of contemporary European science and culture. That is why their activity, which was characterized by socio-humanitarian orientation, had a profound influence on the development of the culture of autochthonous population.

Key words: *Volyn, the Roman Catholic Order, missionary activity, Sisters of Charity, medical case, Jesuits, education.*

Поширення католицизму в Україні, зокрема на Волині, – об’єктивний наслідок і водночас складова частина політичних процесів середньовічної та ранньомодерної України. «Наступ католицизму» став наслідком низки взаємопов’язаних чинників: державної політики Польської держави щодо Церкви, економічного та релігійного становища польської й української шляхти, поступового збільшення кількості вірних Римо-Католицької Церкви, зокрема й унаслідок місійної діяльності чернечих орденів. За «лаштунками» протистояння двох конфесій – Православної і Римо-Католицької – чітко простежується зіткнення двох культур: традиційно-православної, і тієї, яка творилася на засадах латинської, західноєвропейської. Зазначимо, що це протиборство двох конфесій, двох релігійно-культурних традицій супроводжувалося історично значимим подвійним процесом: взаємною боротьбою і взаємною ж стимуляцією розвитку.

Унаслідок Реформації, на хвилі розгортання Контрреформації виникла низка римо-католицьких орденів, які стали своєрідною армією антипротестантських заходів та водночас дієвим інструментом реформування самої Римо-Католицької Церкви. Так, 1525 р. постав орден капуцинів, 1527 р. – театинців, 1530 р. – барбанітів та урсулянок, 1535 р. – ораторіанців, 1537 р. – боніфратрів, 1622 р. – піарів, 1633 р. – товариство апостольського життя або шариток тощо.

Усе це тією чи іншою мірою має стосунок до Волині, оскільки на її теренах упродовж понад 400 років діяло понад два десятки римо-католицьких орденів, які в різний час, починаючи з XIV і завершуючи другою половиною XIX ст., заснували та розбудовували діяльність сотні своїх осередків. Вони активно займалися місіонерством, тобто зміцненням позицій Римо-Католицької Церкви, реалізуючи полівекторну програму соціальної допомоги місцевому населенню. У дуже багатьох випадках вони були ініціаторами створення відповідних закладів, до чого залучали значні матеріальні ресурси представників заможних верств, зокрема магнатів. Висловлюючись сьогодишньою мовою, ордени, спираючись на засади християнства, створили та забезпечували досить розгалужену та дієву систему соціального захисту частини населення регіону, якій тоді не було альтернативи.

Окремі аспекти означеної проблеми розглянуті вітчизняними науковцями, зокрема, О. Баковецькою, Б. Дубманом, І. Круковською, Т. Шевченко та І. Ціборовською-Римарович, а також польськими дослідниками С. Беднарським, і Л. Гжебенем, студії яких, наголосимо, мають переважно дотичний характер стосовно предмету даної наукової розвідки. Саме відсутність комплексного дослідження означеної проблеми спонукала авторів звернутися до більш докладного студювання вказаної теми.

Мета дослідження полягає у з’ясуванні сутності та спрямованості місіонерської діяльності римо-католицьких чернечих орденів на теренах Волині, а також окресленні її провідних наслідків для духовно-культурного розвитку автохтонного населення впродовж XVII – першої половини XIX ст.

Одним із векторів діяльності низки римо-католицьких чернечих орденів на теренах Волині впродовж XVII – першої половини XIX ст. була медична справа. Зокрема, значимий внесок у справу організації та надання медичної допомоги місцевому населенню зробили сестри милосердя, або шаритки.

Римо-католицька жіноча конгрегація Дочок Милосердя або шариток (Повна назва – лат. *Societas Filiarum Caritatis a S. Vincentio de Paulo*, фр. *Filles de la charité de Saint Vincent de Paul*, FdC, укр. Дочки Милосердя св. Вікентія де Поль, або шаритки, вікентіантки, сірі сестри тощо) виникла 1633 р. у Франції. Засновники конгрегації – святий Вікентій де Поль (1581 – 1660 рр.) та свята Луїза де Маріак (1591 – 1660 рр.). Головні напрями її діяльності – догляд за хворими, опіка сиріт та людей похилого віку, а також освіта бідняків. Зауважимо, що шаритки – це товариство апостольського життя, а не чернечий орден. Позаяк, його члени приносять обітницю бідності, чистоти, послуху та служіння бідним.

Згромадження Дочок Милосердя було засноване 29 листопада 1633 р. Спираючись на Ісусовий вислів «Істинно кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, те Мені ви

вчинили» (Мт 25, 40), засновник згромадження Дочок Милосердя святий Вікентій де Поль так формулював його головну мету: «Ми повинні не забувати про те, що нашим найголовнішим завданням і чого Бог особливо очікує від нас – це велика турбота про бідних, які є нашими Панами. Ох! Так, мої сестри, це наші Пани. Ви повинні докласти зусиль наскільки це є можливе, щоб їм нічого не бракувало, відносно тіла і відносно спасіння їхньої душі» [7]. Наголосимо на тому, що праця засновника цього згромадження виявилася настільки результативною та значимою, що 1729 р., за понтифікату Папи Бенедикта XIII, Вікентій де Поль був беатифікований, а вже 1737 р. відповідним приписом Папи Климентія XII він був канонізований. Зрештою, 1885 р. Папа Римський Лев XIII проголосив його небесним покровителем католицьких благодійних організацій у всьому світі.

З початку заснування згромадження сестри відвідували вбогих хворих у їхніх помешканнях, однак згодом започаткували службу в лікарнях, будинках для людей похилого віку та в'язницях. Опікувалися вони й військовими, які зазнали поранень, а також навчали дітей у безкоштовних школах. Відомо, що станом на 1660 р. близько 160 сестер працювало в 60 осередках у Парижі та за його межами [3].

Зауважимо, що наприкінці 1651 р. представники цього згромадження з'явилися у Польщі. Відтак, саме вона стала першою після Франції країною, де його осередки виникли ще за життя його засновника святого Вікентія де Поля. Вони знаходилися, зокрема, у Варшаві (1662 р.), Кракові (1714 р.), Білій (1724 р.), Любліні (1730 р.), Львові (1741 р.), Щучині (1742 р.), Вільно (1744 р.), Маріамполі (1746 р.) та ін. [15, с. 271-272].

На теренах Волині осередки сестер-шариток були в Житомирі (1766 р.) та Луцьку (1830 р.).

Чернеча обитель шариток у Житомирі була створена 1766 р. за сприяння католицького єпископа Йосифа Залуського. Заслуговує на особливу увагу те, що саме сестри милосердя заснували першу в цьому місті безкоштовну лікарню, аптеку, сиротинець, притулки для неповносправних та літніх людей, а також сирітське училище. Наголосимо також й на тому, що оскільки добродійна та безоплатна праця житомирських шариток викликала у містян велику повагу, то з часом вони почали отримувати значну матеріальну допомогу з їхнього боку, а також, що показово, окремих високопосадовців. Так, відомо, що особливо опікувався ними волинський губернатор В. К. Гіжицький (1816 – 1824 рр.) [2].

У контексті становлення та розбудови мережі лікувальних установ на теренах Волині на початку XIX ст. привертає на себе увагу той факт, що на той час шпиталь житомирських шариток був координуючим центром 34-х подібних медичних закладів. Відомо, що станом на 1826 р. лише в Житомирському, Бердичівському та Луцькому шпиталях перебувало 107 хворих та 130 дітей-сиріт, якими опікувалися 123 шаритки, а 16 дівчат навчалися милосердній справі. На їхнє утримання Луцько-Житомирська римсько-католицька духовна консисторія виділила 450 карбованців сріблом [6].

Після поразки польського повстання 1830 – 1831 рр. монастир шариток у Житомирі як потенційний «генератор смуту і вільнодумства» підпав під урядовий указ про заборону приймати до нього нових сестер милосердя, а після смерті останньої з них його належало скасувати. Однак йшли роки, а тамтешня чернеча обитель продовжувала функціонувати. Зрештою, спеціально відряджена з цього приводу інспекція із Санкт-Петербурга з'ясувала, що керівництво шаритського монастиря в Житомирі таємно приймало нових сестер, але записувало їх під іменами померлих. Відтак, тільки 1865 р. осередок шариток у Житомирі був остаточно скасований [2].

Водночас помітне місце в суспільному житті Волині займав Дім шариток у Луцьку (1830 р.), який упродовж тривалого часу був одним із провідних осередків надання медичної допомоги мешканцям краю. Очолюваний старшою сестрою Г. Доманевською, він водночас став базою для підготовки середнього медичного персоналу. У ньому майбутні медичні працівники набували не лише вмінь догляду за хворими, але й оволодівали основними навичками надання першої медичної допомоги. Як стверджують дослідники, ця лікувальна установа впродовж 1833 – 1866 рр. була єдиним закладом фахової підготовки медсестер у регіоні. Зрештою, на базі осередку шариток у Луцьку була заснована лікарня на 25 місць, яка успадкувала його кращі традиції [5]. Відтак, це дає підстави для твердження, що згромадження шариток на Волині не лише опікувалося знедоленими, сиротами та хворими, але й зробило неабиякий внесок у справу підготовки професійних кадрів у царині медичної допомоги населенню, які на багато десятиліть випередили ті, що постали на цих теренах Російської імперії в другій половині XIX ст. Зрештою, саме тамтешні лікувальні осередки шариток після їхнього скасування російським самодержавством стали основою для створення державних медичних установ у регіоні.

Водночас однією з провідних сфер діяльності римо-католицьких чернечих орденів на теренах Волині впродовж XVII – першої половини XIX ст. була освітньо-виховна. Потрібно визнати, що, за обставин бездержавного існування українського етносу та катастрофічного занепаду Православної Церкви, католицьке шкільництво, яке спиралося на багатовіковий європейський досвід, виправдало ті надії, які на нього покладали його організатори та реформатори: на українських землях Речі

Посполитої помітного поширення набула латинська, зокрема польська культура, а до римо-католицизму перейшла частина української шляхти. Хоча цим переліком не обмежуються ті дошкулення та втрати для тогочасної української культури, що їй були завдані латинським, переважно орденським шкільництвом, але особливу увагу варто приділити й безсумнівним його набуткам у багатьох сферах життя, особливо освіти. Вони далеко не всіма і не відразу адекватно усвідомлювалися, але, як виявилось згодом, мали глибинний, структурний вплив на розвиток культури населення українських земель Речі Посполитої.

У досліджувану добу католицькими орденами домініканців, францисканців, бернардинів, капуцинів, єзуїтів, піарів [11] тощо на українських землях була створена розгалужена мережа навчальних закладів зі значною кількістю учнів, яка складалася із шкіл елементарного, середнього (з викладанням семи вільних мистецтв), підвищено-середнього (з викладанням елементів філософії), та вищого рівнів, де викладалася теологія. Зокрема, показовою у цьому контексті стала діяльність римо-католицького ордену єзуїтів.

Римо-католицький чернечий орден єзуїтів (Повна назва – лат. *Societas Iesu*, аббревіатура *S. J.* або *S. I.*, укр. Товариство Ісуса; його девіз – лат. «*Ad maiorem Dei gloriam*», укр. «Усе на славу Божу») був започаткований 15 серпня 1534 р. у Парижі. Засновник ордену – іспанський дворянин Ігнатій Лойола (1491–1556 рр.). Орден єзуїтів офіційно був затверджений Папою Римським Павлом III буллою «*Regimini militantis Ecclesiae*» від 27 вересня 1540 р. Оскільки він був задуманий як апостолат на зразок послідовників та учнів Ісуса Христа – апостолів, котрі пропагували Його вчення, то передусім переслідував мету шляхом навчання катехізису, проповідницької та місіонерської діяльності, здійснення сповідального обряду та різноманітної добродійної праці (опікування сиротами, хворими в шпиталях, ув'язненими і т. ін.) поширювати християнську віру й доктрини, а також християнський спосіб життя. Орден єзуїтів дуже швидко розростається. Так, станом на 1556 р., тобто в рік смерті його засновника Ігнатія Лойоли, він налічував близько 1 тисячі членів, на 1580 р. – близько 5 тисяч, а на 1615 р. – вже близько 13 тисяч [4, с. 112].

Незважаючи на те, що Товариство Ісуса не було спеціально створене для «захисту католицької віри», позаяк у 1550-х рр. єзуїти прийняли й долучили цю мету до інших завдань і цілей свого ордену, підкресливши таким чином свою антагоністичну настанову до протестантизму і його поширення. Більше того, з огляду на створену ним міцну систему теологічно-апологетичної, культурно-освітньої [12; 14] та організаційної підтримки католицизму, орден єзуїтів був використаний у боротьбі із протестантською Реформацією, а також православ'ям. Члени «Товариства Ісуса» вирізнялися безумовною покорою Папі Римському, саме тому їх іноді називали «Солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи».

В Україні історія ордену єзуїтів розпочинається з 70-х рр. XVI ст. [1], землі якої згодом увійшли до складу трьох його провінцій – Польської та Литовської (у Речі Посполитій) [13], а також Австрійської (у володіннях Габсбургів). Найбільше єзуїтських осередків у межах українських земель, а саме 16, знаходилося на території Польської провінції: два в Ярославі й по одному – у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Вінниці, Кросні, Бересті, Барі, Острозі, Фастові, Ксаверові, Переяславі, Новгороді-Сіверському та Києві. У Литовській провінції один осередок єзуїтів функціонував у Пінську, а в Австрійській – у Гуменному (згодом перенесений до Ужгорода) [10, с. 36].

На теренах Волині отці-єзуїти заснували свої осідки в Луцьку та Острозі.

У Луцькій єпархії перші єзуїти з'явилися на початку XVII ст. Так, 1604 р. завдяки зусиллям луцького єпископа Мартіна Шишковського тут постав місійний будинок Товариства Ісуса, який вже 1608 р. за підтримки місцевих католицьких єпископів здобув статус колегії. Впродовж 1616 – 1639 рр. луцькі єзуїти побудували власну церкву святих Петра і Павла. Від 1629 р. при цій єзуїтській колегії діяла аптека.

Школу для екстернів із трьома граматичними класами при колегії відкрили 1608 р. Наступного, 1609 р. у ній уже діяв клас поетики, а з 1611 р. – риторики. З огляду на значну кількість православних серед студентів, при Луцькій єзуїтській колегії 1614/1615 навчального року діяв спеціальний клас «руської мови», в якому учнів навчали читати, рахувати та писати по-руському [9, с. 120-123].

Єзуїтський колегіум в Острозі з костелом в ім'я святих Ігнація та Франциска Ксаверія був уфондований 1624 р. дідичкою Острога княгинією Анною Алоїзою Острозькою (1603 – 1654 рр.). Він мав постійні місійні осередки в Олександрії, Березові, Губкові, Княгинині, Мощениці, Мозирі, Полонному, Суражі, Турові, а також Звягелі. Водночас йому певний час підпорядковувалися місійні дома в Білій Церкві, Юровицях, Кременці, Ксаверові, Овручі, Вінниці та Житомирі.

Острозький єзуїтський колегіум був навчальним закладом вищого типу, де викладалися курси філософії та богослов'я. Він мав, зокрема, обсерваторію, аптеку та папірню. При ньому також знаходилися конв'кт для шляхетської молоді та музична бурса. Цінною була бібліотека колегіуму, що

комплектувалася за рахунок дарів, закупівель, а також надходження обов'язкових примірників із видавництв Товариства Ісуса. Відомо, що на 40-ві рр. XVII ст. єзуїтська книгозбірня нараховувала близько 4-х тисяч томів [8, с. 379-380].

Під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. єзуїтський колегум в Острозі не функціонував. Свою регулярну діяльність він відновив лише в середині 1660-х рр. Після скасування Товариства Ісуса (1773 р.), споруди цього навчального закладу перейшли в розпорядження Едукаційної комісії, яка планувала створення на їхній базі університету для південних провінцій Речі Посполитої. Оскільки ж через брак коштів цей задум так і не був реалізований, 1777 р. у його стінах було відкрито повітову чотирикласну школу, яку мали утримувати ченці Гоцанського василіанського монастиря. З цією метою їм були передані поєзуїтські будівлі та його бібліотека. 1795 р. указом російської імператриці Катерини II в Острозі була відкрита Волинська православна духовна семінарія, яка розташувалася в приміщеннях колишнього єзуїтського колегіуму. Зрештою, після пожеж 1809 та 1821 рр. комплекс споруд єзуїтського колегіуму в Острозі не відбудовувався, поступово руйнувався, й 1875 р. його було остаточно розібрано [8, с. 380-382].

Підсумовуючи, зауважимо, що завдяки орденським школам єзуїтів, піарів, кармелітів, тринітаріїв та ін., тисячі українських юнаків опановували латину та інші науки, які стали для частини з них справжньою «перепусткою» до західноєвропейських університетів, до нових інтелектуальних обріїв. Тож українська культура завдячує появі і діяльності латинських шкіл тим, що вже в кінці XV – на початку XVI ст. помітно зросла кількість студентів з автохтонних українських земель не тільки у Кракові, а й в університетах Праги, Віттенберга, Базеля тощо. Водночас потрібно визнати: частина з них під впливом католицького місіонерства зреклася віри та культури свого народу, але немало виявилось й тих, які залишилися вірними їм і з часом зробили значний внесок у вітчизняну духовність і культуру.

Наступне, що заслуговує на особливу оцінку в контексті переважно позитивних впливів латинських шкіл на подальший розвиток української культури, було те, що саме вони стали важливою ланкою в прилученні вітчизняного шкільництва до загальноєвропейського. У цих школах учням прищеплювали принципи християнської моралі та добродісної поведінки. Саме їхня діяльність сприяла утвердженню на українських теренах того типу школи, яку пізніше назвуть гуманістичною. Цей зразок наслідуватимуть в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії, ним скористається і Петро Могила, коли 1631 р. створюватиме своє училище при Києво-Печерській лаврі. З цього цілком зрозуміло, що він лежатиме у підґрунті освітньої та виховної діяльності «alma mater» поколінь високоосвічених українців – Києво-Могилянської академії.

Не можна обійти увагою й того очевидного факту, що латинське шкільництво зробило вагомий внесок у зміну ставлення до книги в українських землях Речі Посполитої. Впродовж віків у православ'ї вона усвідомлювалася переважно як предмет культовий, сакральний, а з розвитком освіти поступово відбувалася її десакралізація, оскільки книга перетворювалася у необхідне знаряддя пізнання. Зазначимо, що одним із важливих супутніх результатів розгортання освітньої діяльності католиків на цих теренах також стали помітні зрушення у видавничій справі.

Різномісна діяльність католицьких чернечих орденів суттєво вплинула на окцидентацію, тобто озахіднення багатьох сфер життя українського етносу, особливо його еліти. Вона, будучи наслідком експансіонізму тогочасного західнохристиянського світу, водночас стало певною альтернативою її тотальній полонізації. Знання та вміння, які безпосередньо, або через латинських місіонерів привносилися в українське суспільство із Заходу, уможливили доступ православної інтелектуальної еліти до надбань європейської культури, і, що дуже важливо, – адекватної самооцінки та усвідомлення необхідності плекання та захисту власної культурної ідентичності.

Діяльність католицьких чернечих орденів сприяла творенню на українських землях Речі Посполитої відкритої міської культури. Під їхнім впливом поступово оновлювалося суспільне життя, зокрема розширювалася та удосконалювалася мережа добродішних осередків. Усе це поступово, але невідворотно стимулювало зміни у світосприйнятті автохтонного населення, нове поступово переставало відлякувати, вже не сприймалося як однозначно вороже. Водночас важко напрацьовувався досвід толерантного ставлення до представників інших релігій, відносно мирного їхнього співіснування.

Таким чином, місіонерська діяльність римо-католицьких чернечих орденів на Волині впродовж XVII – першої половини XIX ст. реалізувалася через широку програму християнського служіння ближньому, зокрема роботу в лікарнях, притулках для літніх людей, неповносправних, у сиротинцях тощо. Особлива заслуга у наданні медичних послуг населенню Волині належить сестрам-шариткам. Вони не лише опікувалися медичними установами, але й зробили неабиякий внесок у розбудову мережі лікувальних закладів та плекання кадрів медичної царини в краї, які на багато десятиліть випередили ті, що постали на цих теренах Російської імперії в другій половині XIX ст. Орденське шкільництво на теренах Волині в

означений період теж позначене помітними здобутками: гнучкістю навчальних програм, наголосом на опануванні учнями низкою мов, перманентним контролем за якістю викладання, наявністю бібліотек та спеціалізованих кабінетів. Місцеві латинські колегіуми стали осередками гуманістичного типу шкільництва, а їхні вчителі – провідниками європейської педагогіки на засадах християнської моралі.

Виконуючи функції лікарів, медсестер, санітарів, доглядачів, фармацевтів, та, висловлюючись сучасними дефініціями, психологів і соціальних працівників, а також учителів, репетиторів, вихователів, представники римо-католицьких орденів застосовували у цій своїй праці кращі надбання тогочасної європейської науки і культури. Саме тому їхня діяльність, що характеризувалася виразною соціогуманітарною спрямованістю, мала глибокий вплив на розвиток культури автохтонного населення.

Список використаних джерел

1. Баковецька О. О. Товариство Ісуса в Україні в кінці XVIII–XIX ст.: організація та діяльність // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Острог: Видавництво НУОА, 2012. № 7. С. 13-21.
2. Дубман Б. История Житомира. Монастырь сестер-шариток // Журнал Житомира [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://zhzh.info/publ/4-1-0-4877>
3. Історія Згромадження // Згромадження Дочок Милосердя святого Вікентія де Поль [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://szarytki.com.ua/?page_id=373
4. Кіку В. А. Єзуїти [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. С. 112-114.
5. Круківська І. М. Медична освіта на західноукраїнських землях: ретроспектива становлення (XIX – поч. XX ст.) // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка. 2005. № 25. С. 194-196.
6. Круковська І. М. Соціально-економічні та політичні передумови становлення медичної освіти на Волині (1781–1840 рр.) // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка. 2007. Вип. 31. С. 121-125 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1561/1/07kimmov.pdf>
7. Святий Вікентій де Поль // Згромадження Дочок Милосердя святого Вікентія де Поль [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://szarytki.com.ua/?p=528>
8. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 13. Острог, 2009. С. 378-392.
9. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. (Серія: Studia rationis 1). 340 с.
10. Шевченко Т. М. Рекрутація русинів до єзуїтського ордену (остання чверть XVI – середина XVII ст.): на прикладі викладацького складу шкіл в українських землях Польської провінції Товариства Ісуса // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 36-54.
11. Шеретюк Р. М., Стоколос Н. Г. «Pietas et Litterae» («Благочестя та освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII – перша третина XIX ст.): Монографія. Рівне: О. Зень, 2018. 289 с.
12. Bednarski S., ks. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: Wybór artykułów. Kraków: Wydawnictwo WAM – Księża Jezuiti, 1994. S. 19-24.
13. Grzebień L. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564 – 1995 / Opracował Ludwik Grzebień; przy współpracy zespołu jezuitów: [Andrzej Paweł Bieś et al.]. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej: Wydaw. WAM, 1996. 882 s.
14. Grzebień L. Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych (refleksje nad dziejami szkolnictwa polskiego) // Pedagogika Ignacjańska: historia, teoria, praktyka / Radakcja naukowa Anna Królikowska. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Ignatianum», Wydawnictwo WAM, 2010. S. 107-128.
15. Siostry Miłosierdzia w Polsce // Podręczna Encyklopedia Kościelna. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki, 1912. T. XXXV–XXXVI. S. 271-274.

References

1. Bakovetska O. O. Tovaristvo Isusa v Ukraїni v kintsi XVIII – XIX st.: organizatsiya ta diyalnist // Naukovi zapiski Natsionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya». Seriya «Istorichne religieznavstvo». Ostrog: Vidavnitstvo NUOA, 2012. № 7. S. 13-21.

2. Dubman B. Istorija Zhitomira. Monastyr sester-sharitok // Zhurnal Zhitomira [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://zhzh.info/publ/4-1-0-4877>
3. Istorija Zgromadzhennya // Zgromadzhennya Dochok Miloserdyia svyatogo Vikentiyia de Pol [Yeλεκτροννiй resurs]. Rezhim dostupu: http://szarytki.com.ua/?page_id=373
4. Kiku V. A. Czuiiti [Yeλεκτροννiй resurs] // Yentsiklopediia istorii Ukraїni: T. 3: Ye-Y / Redkol.: V. A. Smoliy (golova) ta in. NAN Ukraїni. Institut istorii Ukraїni. K.: Naukova dumka, 2005. S. 112-114.
5. Krukivska I. M. Medichna osvita na zakhidnoukraїnskikh zemlyakh: retrospektiva stanovlennya (KhIKh – poch. KhKh st.) // Visnik Zhitomirskogo derzhavnogo universitetu im. I. Franka. Zhitomir: ZhDU im. I. Franka. 2005. № 25. S. 194-196.
6. Krukovska I. M. Sotsialno-ekonomichni ta politichni peredumovi stanovlennya medichnoi osviti na Volini (1781 – 1840 rr.) // Visnik Zhitomirskogo derzhavnogo universitetu imeni Ivana Franka. Zhitomir: ZhDU im. I. Franka. 2007. Vip. 31. S. 121-125 [Yeλεκτροννiй resurs]. Rezhim dostupu: <http://eprints.zu.edu.ua/1561/1/07kimmov.pdf>
7. Svyatiy Vikentiy de Pol // Zgromadzhennya Dochok Miloserdyia svyatogo Vikentiyia de Pol [Yeλεκτροννiй resurs]. Rezhim dostupu: <http://szarytki.com.ua/?p=528>
8. Tsiborovska-Rimarovich I. Biblioteka Ostrozkoogo ezuiťskogo kolegiumu: istoriya ta suchasniy stan fondu // Naukovi zapiski Natsionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya». Seriya «Istorichni nauki». Vip. 13. Ostrog, 2009. S. 378-392.
9. Shevchenko T. Czuiťske shkiltitstvo na ukraїnskikh zemlyakh ostannoї chverti KhVI – seredini KhVII st. Lviv: Svichado, 2005. (Seriya: Studia rationis 1). 340 s.
10. Shevchenko T. M. Rekrutatsiya rusiniv do ezuiťskogo ordenu (ostannya chvert XVI – seredina XVII st.): na prikladi vikladatskogo skladu shkil v ukraїnskikh zemlyakh Polskoї provintsiї Tovaristva Isusa // Ukraїnskiy istorichniy zhurnal. 2011. № 6. S. 36-54.
11. Sheretyuk R. M., Stokolos N. G. «Pietas et Litterae» («Blagochestya ta osvita»). Kulturno-osvitnya diyalnist ordenu piariv na Volini (kinets KhVII – persha tretina KhIKh st.): Monografiya. Rivne: O. Zen, 2018. 289 s.
12. Bednarski S., ks. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce: Wybór artykułów. Kraków: Wydawnictwo WAM – Księża Jezuci, 1994. S. 19-24.
13. Grzebień L. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564 – 1995 / Opracował Ludwik Grzebień; przy współpracy zespołu jezuitów: [Andrzej Paweł Bieś et al.]. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej; Wydaw. WAM, 1996. 882 s.
14. Grzebień L. Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych (refleksje nad dziejami szkolnictwa polskiego) // Pedagogika Ignacjańska: historia, teoria, praktyka / Radakcja naukowa Anna Królikowska. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna «Ignatianum», Wydawnictwo WAM, 2010. S. 107-128.
15. Siostry Miłosierdzia w Polsce // Podręczna Encyklopedia Kościelna. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki, 1912. T. XXXV – XXXVI. S. 271-274

УДК 94:314(477)

Юлія Візiтiв, Катерина Рогожина

ВИБРАНІ ОСОБИСТОСТІ: УКРАЇНСЬКІ КАРТВЕЛІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ (XVIII-XIX СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена видатним представникам грузинської спільноти України. Автори аналізують літературні доробки українських картвелі з позицій ідеології романтизму, що входила в моду в інтелектуальних колах Російської імперії в XVIII–XIX столітті. Розкриваються окремі сторінки діяльності грузинського поета Давида Гурамiшвілі у напрямі розвитку грузинської літератури посередством української. Аналізується роль Миколи Цертелева у справі збиральництва українського історичного епосу, а саме дум, та їх популяризація. Укладено списки грузин-студентів українських навчальних закладів. Вивчення досягнень цих картвелі поки що залишається на часі.

Ключові слова: Грузини, картвелі, діаспора, український, романтизм, ідеологія.

The article is devoted to the outstanding representatives of the Georgian community of Ukraine. At the time of the integration of Ukrainian society into world processes, the spread of globalization movements, Ukrainians are often absorbed «alien», forgetting about their ethnic roots. Interestingly, at such moments, it is the representatives of other states that attract the attention of the titular nation to its historical and folklore heritage, contribute to the reappraisal of frozen attitudes, and intensify self-affirmation. Ukraine is from a very

early age a multiethnic state capable of polydiagalogy. Historical and ethnographic heritage of our people often attracts the attention of foreign researchers. The proof of this is our scientific work, which is a continuation of a series of studies on the history of Ukrainian national communities, in particular the contribution of the Georgian Diaspora.

Data on Ukrainian Kartvel, as a rule, does not go beyond the encyclopedic editions, the information is often incomplete, so to speak, is torn out of context, in accordance with the specifics of the publication. Another option is when materials about Georgians are presented at the regional level: with anchor to anniversaries, memorable dates and not getting proper coverage. An important drawback is the complete absence of a comprehensive work devoted to Ukrainian Kartvel, which would capture the contribution of the Georgian Diaspora in the interdisciplinary field.

This article aims to study the preconditions for forming the interest of Georgians in the Ukrainian environment; to analyze the tendencies of Ukrainian-Georgian interactions in Ukrainian territories and as a continuation in Georgia; on the assessment of the influence of Georgians, in the period of spreading the ideas of romanticism and nationality, on raising the level of self-awareness of Ukrainians; and eventually to assess the quantitative Georgian contingent that was replenished by Ukrainian educational institutions, especially as a certain percentage of graduates remained in Ukraine, the rest - returned to their historic homeland in Georgia, advocating the progressive views formed by the intellectual progressive teaching elite of educational institutions of Ukraine of the nineteenth century.

Key words: *Ukraine, Georgian' community, Kartvel, ideology, romanticism.*

У часи інтеграції українського соціуму у світові процеси, поширення глобалізаційних рухів, українці нерідко абсорбують «чуже», забуваючи про своє етнічне коріння. Цікаво, що в такі моменти саме представники інших держав привертають увагу титульної нації до її історичного та фольклорного спадку, сприяють переоцінці зашорених поглядів, активізують самоствердження. Україна споконвіку є мультиетнічною державою здатною до полідіалогу. Історичний та етнографічний спадок нашого народу нерідко привертає увагу інонаціональних дослідників. Підтвердженням цьому виступає наш науковий доробок, який є продовженням серії вивчення історії національних спільнот України, зокрема вкладу грузинської діаспори.

Дані про українських грузинів (самоназва – картвелі), зазвичай, не виходять за рамки енциклопедичних видань, інформація подається часто неповно, так би мовити, є вирваною з контексту, відповідно до специфіки видання. Інший варіант – коли матеріали про грузинів подаються на рівні регіоналістики: з прив'язкою до ювілеїв, пам'ятних дат, і не отримують належного висвітлення. Важливим недоліком є і цілковита відсутність комплексної праці, присвяченої картвелі України, яка б охопила вклад грузинської діаспори на міждисциплінарному полі.

Дана наукова стаття націлена на вивчення передумов формування інтересу грузинів до українського середовища; на аналіз тенденцій українсько-грузинського взаємовпливу на українських теренах і як продовження в Грузії; на оцінку впливу грузинів, у період ширення ідей романтизму і народності, на підняття рівню самоусвідомлення українців; і врешті на оцінку кількісного грузинського контингенту, який поповнював українські навчальні заклади, тим більше, що певний відсоток випускників залишався в Україні, решта – поверталася на історичну батьківщину в Грузію, пропагуючи передові погляди, сформовані інтелектуальною прогресивною викладацькою елітою навчальних закладів України XIX століття.

Грузини здавна мешкають на землях України. Вперше їх присутність фіксується в документах часів правління Володимира Мономаха. Свого часу Київську Русь відвідував грузинський цар Давид; київський князь Ізяслав Мстиславич в 1154 р. одружився з дочкою грузинського царя Деметрія I – Русдан; а Новгородський князь Юрій Андрійович взяв шлюб з царицею Тамар.

Про численні поселення грузинів на Україні ми можемо вже говорити починаючи з 40-х років XVIII ст. Іміграція носила політичний характер. Втомлені постійною турецькою та перською загрозою картвелі, шукали собі підтримки на теренах Російської імперії. Так, близько п'яти тисяч грузин оселилися на територіях Полтавського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського полків. Поселення були закладені на базі військових і поміщицьких осередків, типових для Південної України того часу. Згодом імператриця Анна Іоанівна наказом від 25 березня 1738 р. створює Грузинську гусарську роту, а згодом полк, який діяв у складі російської армії. За наказом імператриці Єлизавети з 1743 р. на землях південної Гетьманщини багатьом грузинським княжам і дворянським родам було виділено землі (Жеваховим, Ерістовим, Орбеліяні, Тумановим, Саакадзевим, Абашідзе, Кекуатовим та ін.). З плином часу вони поріднилися з українською козацькою старшиною та шляхтою. Зі створенням у 1764 р. Новоросійської губернії, грузинським дворянським родинам також було даровано значні маєтності [1, с. 84; 2, с. 451].

Приєднання до Російської імперії Східної (1801 р.) та Західної Грузії (1811 р.) було тим чинником, який сприяв тіснішим українсько-грузинським контактам в межах уже однієї імперської системи. Якщо грузинська присутність в Україні кінця XVIII ст. є результатом політичної міграції з колонізаторським економічним підтекстом, то на початку XIX ст. ми можемо говорити вже про тісні торгівельні відносини. Вони були одним з наслідків діяльності так званого «закавказького транзиту», що проходив через Одесу і Редут-Кале. У результаті цих процесів грузинська спільнота на початку XIX століття була непогано репрезентована в Україні у військовій, господарській та торгівельній сферах. На українських землях поступово формується і прошарок грузинської інтелектуальної еліти, яка під впливом ідей романтизму, прямо чи опосередковано, долучалася до національно-культурного відродження в Україні, до активізації збирання і дослідження пам'яток української народної культури, фольклору тощо.

У 20-30-ті роки XIX століття в Україні сформувалося три основні прогресивні наукові осередки – у Києві, Харкові та Львові. Відкриття в 1834 р. університету св. Володимира в Києві майже відразу привернуло увагу нового покоління грузинів, налаштованого на плідне спілкування з передовими вченими-енциклопедистами та громадськими діячами, на служіння поневоленим імперією народам і т.д. Важливо те, що саме з Україною було пов'язане становлення частки тодішньої грузинської еліти, саме в українських закладах було сформовано їхні світоглядні принципи, що були розвинуті і привнесені на терени Грузії.

Плеяду грузинів України, які збагатили українські та грузинські культури досліджуваного періоду, варто почати з грузинського поета Давида Георгійовича Гурамішвілі-Гурамова (1705 р., с. Горісубані, Грузія – 21.07.1792 р., м. Миргород, Україна).

За матеріалами, зібраними картверологом О.Г. Барамідзе, Давид Гурамішвілі народився в родинному маєтку в багатодітній родині князя Георгія Гурамішвілі. Через постійні конфлікти з лезгинами його сім'я переселилася в Ксанську ущелину в с. Ламіскана. Достовірно невідомо коли – в 1727 р. чи в 1728 р. – юнак потрапив у полон до лезгинів і в подальшому був вивезений в с. Осоколо, що в Дагестані. Врятувавшись з полону, Давид переховувався серед російських переселенців, що проживали на берегах ріки Терек. В 1729 р. молодому князю через Астрахань вдається приїхати до Москви, де у політичному екзилі, тікаючи від перських та турецьких загарбників, перебував грузинський цар Вахтанг VI Багратіоні зі своїм двором. Мешкав він у Москві на Пресні, в так званій Грузинській слобідці.

Після створення імператрицею Грузинської гусарської роти (25 березня 1738 р.), князь Давид Гурамішвілі вступає до гусарських лав рядовим та отримує маєтності (20 дворів у м. Миргород, 10 дворів у с. Зубівка Миргородської сотні). Подальша його доля на роки пов'язана з військовою справою: від 07.01.1740 р. – вахмістр, від 11.07.1748 р. – прапорщик, з 1755 р. – підпоруччик уже Грузинського гусарського полку. Грузинський князь був учасником війн з Туреччиною, Швецією; під час Семилітньої війни взятий в полон і утримувався в фортеці Магдебург; після звільнення з фортеці, уже в чині поруччика, пішов у відставку (01.06.1760 р.).

Саме тоді князь Гурамішвілі повністю присвячує себе поезії, філософії, українським етнографічним студіям. З-під пера Давида Гурамішвілі виходить цикл автобіографічної лірики «Давитіані» (з груз. «Книга Давида» або «Давидове», 1787 р.). Свій збірник поету вдалося переправити в Грузію за допомогою грузинського царевича Міріана Іраклієвича, який на той час знаходився при дворі князя Григорія Потьомкіна.

Значущість поезії Гурамішвілі полягає в тому, що саме він розпочав процес демократизації грузинської літератури, створивши вдалий симбіоз традицій давньгрузинської літератури, поетичного спадку Шота Руставелі, та українського фольклору, зокрема мелодики української народної пісні. Неабиякий вплив на творчість Давида Георгієвича мало особисте знайомство та спілкування з Г.Сковородою, який ймовірно вплинув на формування світоглядних, релігійних та дидактичних позицій автора. Українська тематика лягла в основу таких поезій: пісня «Зубівка», вірш «Давидова скарга на швидкоплинний світ», поема «Весела весна». В згаданих творах поет розвинув своєрідну історико-філософську концепцію, зіперту на християнську мораль і заповіді.

Давиду Гурамішвілі присвятили вірші П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, І. Драч, О. Ющенко, В. Юхимович, а композитор Г. Таранов – симфонічну поему «Давид Гурамішвілі». Усю поетичну спадщину Гурамішвілі українською мовою переклав М.Бажан.

У 1784 р. Гурамішвілі разом з дітьми був внесений до IV частини Родовідної книги дворян Київської губернії. Помер – 21 липня 1792 року в Миргороді, де і похований. На могилі князя Давида Григоровича в 1949 р. було встановлено пам'ятник (скульптор Я.Ражба, архітектори К.Джанашія та Ш. Чедія).

У м. Миргороді 12 травня 1969 року було відкрито Літературно-меморіальний музей Давида Гурамішвілі (м. Миргород, вул. Незалежності, 5). Музей заснували за ініціативою українських та

грузинських катверологів, літературознавців, митців (П. Тичини, П. Панча, О. Барамідзе, М. Бажана, І. Гурина та інших). Сучасна експозиція музею розкриває сторінки біографії князя Гурамішвілі за географічною прив'язкою. Так окремі експозиційні зали хронологічно висвітлюють історію його життя в Грузії, Росії та на Україні. У музеї також представлені предмети старовини: грузинський національний одяг та взуття, предмети побуту, народні музичні інструменти, знаряддя праці, посуд, колекція старовинних грузинських монет XVII-XVIII ст., зразки зброї та обладунки грузинського воїна XVIII ст. [3; 4; 5; 6; 7].

19 вересня 2005 р. Національним банком України в обіг було введено пам'ятну монету – «300 років Давиду Гурамішвілі» номіналом дві гривні (художники – В. Таран, О. Харук, С. Харук, скульптор – В. Атаманчук). Монета належить до серії – «Видатні особистості України». На аверсі монети зображено з'єднання двох національних орнаментів – грузинського та українського, що символізує зв'язки та дружбу між народами, угорі півколом розміщено напис – УКРАЇНА, під яким – малий Державний Герб України та рік карбування монети 20-05, унизу – 2/ГРИВНІ; логотип Монетного двору Національного банку України. На реверсі монети зображено профіль Давида Гурамішвілі на тлі стилізованого гірського грузинського красевиду, на вершині однієї з гір якого розміщений храм, ліворуч і праворуч півколом – напис українською та грузинською мовами ДАВИД ГУРАМІШВІЛІ, унизу – роки життя 1705/1792 [8].

Таким чином, князь Давид Гурамішвілі своєю літературною діяльністю утверджував ідеали романтизму, продемонструвавши, що саме з народного джерела, як грузинського, так і українського, інтелектуали можуть черпати найкращі зразки, сюжети для своєї творчості. Його авторський спадок отримав належну оцінку як в Україні, так і в Грузії.

Французькі революційні ідеї кінця XVIII ст. – початку XIX ст. на землях Російської імперії створили цілковито новий політичний та інтелектуальний клімат, а романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку, до якого продовжували долучатися залюблені в українськість грузини. Так, у 1819 р. першу в історії збірку українських дум в Петербурзі видає зрусифікований грузин Микола Цертелєв.

Микола Андрійович Цертелєв (Церетелі) (1790 р., м. Хорол, Полтавська губернія – 20.09.1869 р., м. Моршанськ, Тамбовська губернія) народився у князівській сім'ї, наближеній до грузинського царя Вахтанга VI. На Україну родина потрапила завдяки дідові, який за службу імператорові одержав 30 дворів кріпаків у Хорольській сотні Миргородського полку. Батько Миколи Андрій Цертелєв також перебував на царській службі у званні корнета.

Початкову освіту юнак отримав вдома, постійно споглядаючи українські звичаї. Значно пізніше, вже на службі в Росії, він неодноразово буде згадувати до дрібниць життя українських малоросів в родинному маєтку. Юнак недовго прослужив у Чернігівському повітовому козацтві і вийшов у відставку. З 1810 по 1814 рр. він навчався на етико-філологічному факультеті Московського університету. Уже тоді князь цікавиться, збирає і досліджує український фольклор.

Дослідники І. Козюра та В. Козюра критично аналізують оточення, в якому усталилися погляди М. Цертелєва на фольклорну спадщину українського народу. Так, Цертелєв часто відвідував маєток Д. П. Трошинського у Кишинях, який по праву вважався одним із осередків української культури першої чверті XIX ст. У вузьких колах еліти його охрестили «малоросійськими Афінами». Тут Микола Цертелєв познайомився з домашнім театром відомого мецената, в спектаклях якого брали участь батько і мати М. В. Гоголя, та й сам маленький Нікоша вже виконував у них епізодичні ролі; зустрівся з блискучим сатириком і філософом В. В. Капністом, художником В. А. Боровиковим, упорядником унікальної бібліотеки в Кишинях І. Р. Мартосом, російським дипломатом і філософом, учнем Г. Сковороди, В. С. Томарою, лікарем Н. Я. Трохимовським та іншими передовими людьми свого часу. Часто бував Цертелєв і в Хомутці, в домі письменника і дипломата І. М. Муравйова-Апостола, працював у його багатій бібліотеці, спілкувався з синами Івана Матвійовича – майбутніми декабристами Сергієм, Матвієм та Іполитом [15]. Ймовірно, враховуючи подібність біографічних моментів, підтримував стосунки з земляком грузином князем Давидом Гурамішвілі з сусідньої Зубівки.

Тож не дивно, що перебуваючи в такому прогресивному середовищі молодий князь зацікавився історичною піснею. Так у своїй статті «Розсуждение о старинных малороссийских песнях» він зазначає: «...находясь долгое время въ Полтавской Губерніи здѣлалъ я небольшою опыть собранія старинныхъ Малоросійскихъ пѣсней. Случай, помогавшій многимъ открытіямъ былъ виновникомъ сего опыта. Нечаянно попался мнѣ слѣпой, шестидесяти лѣтъ Бандуристъ, который подобно древнимъ Рапсодамъ переходя изъ одного мѣста въ другое воспѣваетъ подвиги отечественныхъ Героевъ. Я списалъ все что онъ зналъ и съ удовольствіемъ увидѣлъ шесть стариныхъ пѣсней, къ которымъ въ послѣдствіи присоединилъ и еще четыре таковыхъ же, принялъ намѣреніе издать оныя.

Собирая старинныя Малороссійскія пѣсни, я уверенъ былъ, что не отыщу другой Илліады; но не сомнѣвался также въ томъ, что пѣсни сохраняемыя столь долгое время народнымъ преданіемъ могутъ остановити на себѣ внимательный взоръ наблюдателя. Не одни Греки и Римляне умѣли видѣть и чувствовать. Не возможно думалъ я, что бы живое воображеніе Малороссіянъ не воспламенилось чудными переворотами претерпѣнными отечествомъ ихъ; невозможно, чтобы люди умѣющіе цѣнить прелесть спокойствія, не были пораженны буйствомъ Татарскихъ набѣговъ. Предмѣты ужасныя всегда поражаютъ насъ ранѣе пріятныхъ; эпохи бѣдствій и кровопролитій предшествуютъ истинной славі народоѡ» [13].

У результаті в 1819 році в Петербурзі М. Цертелев видав «Опыт собрания старинных малороссийских песен». Дослідниця фольклорної спадщини М. Цертелева М. Суздаль детально вивчила реакцію культурної еліти на перше видання українського епосу. Вона зазначає, що для малоросів «Опыт собрания...» став текстом-символом, що у закодованому вигляді містить інформацію, яка сприяє збереженню почуття національної належності, блокує механізми повного розчинення малоросійської ідентичності у великоросійській» [11, с. 151]. Цертелівська збірка дум, з плином часу, незалежно від політичної долі України, привертала і привертає до себе увагу дослідників, які намагаються оцінити її значущість виходячи з історичних колізій часу.

М. Цертелев також займався теоретичними проблемами фольклору: цікавився жанровою специфікою, розробив класифікацію фольклорних видів; досліджував історію словесності, культури, літератури, вивчав педагогіку; чимало уваги приділяв роботі по вивченню російського фольклору. Свого часу Микола Цертелев досліджував «Слово о полку Ігоревім».

Українському фольклористу, мовознавцю та літературознавцю князю Цертелеву вдалося привернути до української народної творчості увагу багатьох інтелектуалів, і не лише своїх сучасників: Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського, М. Костомарова, Т. Шевченка, О. Пушкіна, В. Жуковського, Г. Державіна, І. Дмитрієва, К. Рилєєва, О. Грибоедова та ін. Останні роки життя український грузин Цертелев дещо відійшов від фольклорознавчої роботи, поринувши у рутину посадових обов'язків чиновника Російської імперії [10; 12; 14; 16; 17].

Отже, цертелівський «Опыт собрания...» робить честь своєму укладачеві, який стимулював подальші народознавчі студії серед імперської еліти, яка на початку ХІХ століття уже критично оцінювала і розуміла роль народного історичного епосу як індикатора національного самоствердження.

Загалом українське наукове і культурне середовище притягувало погляди етнічних грузинів, які безконфліктно вливалися в український соціум. Так, чимало грузинів приїжджали в українські навчальні заклади на студії. Зокрема, студентами Київського університету в ХІХ столітті стали – Олександр Сараджішвілі, Нестор Гамбарашвілі, Шіо Чітадзе, Симон Гогітідзе; Київської духовної академії – Ніко Ломоурі, Герасим Каландарішвілі, Мелітон Келенджерідзе, Ілля Перадзе, Яків Гогешвілі; Київської духовної семінарії – Ладо Кецохелі, Давид Клідіашвілі та ін. [18; 19; 20; 21].

Таким чином, картвелі, які проживали на території України у ХVІІІ-ХІХ ст., демонстрували відкритість до сприйняття і аналізу українського народного епосу. В умовах політичного гніту як України, так і Грузії з боку Російської імперії, поширення європейських ідей романтизму і переоцінки ролі слов'ян у зміні концепції державного управління, українські грузини Давид Гурамішвілі та Микола Цертелев, і їхні наступники стали провісниками нової доби. Вони, обертаючись у передових колах імперської еліти, розуміли необхідність духовного збагачення, врешті решт прогресу, через призму вивчення етнографічного фольклорного матеріалу. Саме завдяки їхнім літературознавчим імпульсам українські, грузинські, російські модерномислячі кола не боялися відкрито демонструвати свої культурні, літературні і політичні візії на існуючий лад. Вони усвідомили необхідність глибокого вивчення історичної пам'яті народу.

Список використаних джерел

1. Візитів Ю., Прояви національно-культурного життя грузинської діаспори України в роки незалежності / Ю. Візитів, К. Рогожина // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 29. – Рівне : РДГУ, 2017. – 305 с.
2. Глобенко М. Грузини / М. Глобенко // Енциклопедія Українознавства: у 11-ти томах. – Т. 2. / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : Молоде життя, 1993. – С.451-452.
3. Барамидзе А. Давид Гурамішвили. Краткий очерк жизни и творчества / А.Г. Барамидзе. – Тбилиси, 1955.
4. Тичина П. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 6: Поезії / Упоряд. М.Л. Гончарук. – Київ : Наукова думка, 1985.
5. Миргородський літературно-меморіальний музей Давида Гурамішвілі. Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/myrhorodskyj-literaturno-memorialnyj-muzej-davyda-huramishvili/>

6. Гурамішвілі Д. <http://nobility.pro/ru/statya/527-guramishvili-david-georgievich.html>
7. Пам'ятник Давиду Гурамішвілі. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/75313_pamyatnik-davidu-guramishvili.htm
8. Пам'ятні монети України та сувенірна продукція. 300 років Давиду Гурамішвілі. Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/details?coin_id=283
9. Цертелєв [Текст] // Енциклопедія Українознавства: у 11-ти томах. – Т. 10. / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : Молоде життя, 2000. – С. 3675.
10. Сухий О. Цертелєв (Церетелі) Микола Андрійович / О.Сухий // Довідник з історії України: у 3-х т. – Т. 3. / заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Київ : Генеза, 1999. – С.552-553.
11. Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелєва в історіографії та суспільній думці / М.М.Суздаль // УІЖ. – 2014. – №6. – С. 149-164.
12. Суздаль М. Фольклористична діяльність Миколи Цертелєва. Режим доступу: <resource.history.or.ua>
13. Цертелєв Н. Опыт собрания старинных малороссийских песен.- Санкт-Петербург : Типографія Карла Края, 1819. – 64 с.
14. Коробка Н.И. Цертелєв (князь Николай Андреевич) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. – 1903. – Т. XXXVIII. С. 112.
15. Козюра І. Історичні постаті Посулля / І.Козюра, В.Козюра // Полтавський літератор. – Полтава, 2001. Режим доступу: <http://histpol.narod.ru/person/pers-23/pers23-001.htm>
16. Погрібний А. Цертелєв М. Режим доступу: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/353.html>
17. Цертелєв, князь Николай Андреевич // Русский биографический словарь: в 25-ти томах. – СПб.-М., 1896-1818. – Т. 21: Фабер – Цявловский. – 1901. С. 481-483.
18. Баканідзе О. Київський університет – осередок освіти грузинської молоді / О. Баканідзе, Н. Наскідашвілі, С. Чхатарашвілі // Українознавчий альманах. – Випуск 17. – С.127-130.
19. Васильєв К.К. Гогітідзе Семен Костянтинович / К.К.Васильєв. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=25671
20. Музичко О. «Як багато спільного у цього народу з нашим!»: традиції спільної боротьби грузинів та українців за національну волю. Режим доступу: <http://dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=467>
21. Чкуасели І.Г. Шио Алексєєвич Читадзе. Режим доступу: <http://www.dates.gnpbu.ru/3-8/Chitadze/chitadze.html>

References

1. Vizitiv Yu., Proiavy natsionalno-kulturnoho zhyttia hruzynskoi diaspori Ukrainy v roky nezalezhnosti / Yu. Vizitiv, K.Rohozhyna // Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. – Vyp. 29. – Rivne : RDHU, 2017. – 305 s.
2. Hlobenko M. Hruzyny / M.Hlobenko // Entsiklopediia Ukrainoznavstva: u 11-ty tomakh. – Т. 2. / hol. red. V. Kubiiovych. – Lviv : Molode zhyttia, 1993. – S.451-452.
3. Baramydzе А. Davyd Huramyshvily. Kratky ocherk zhyzny y tvorchestva / А.Н. Baramydzе. – Tbylysy, 1955.
4. Tychyna P. Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh. – Т. 6: Poezii / Uporiad. M.L. Honcharuk. – Kyiv : Naukova dumka, 1985.
5. Myrhorodskiy literaturno-memorialnyi muzei Davyda Huramishvili. Rezhym dostupu: <http://ridna.ua/museums/myrhorodskiy-literaturno-memorialnyj-muzej-davyda-huramishvili/>
6. Huramishvili D. <http://nobility.pro/ru/statya/527-guramishvili-david-georgievich.html>
7. Pamiatnyk Davydu Huramishvili. Rezhym dostupu: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/75313_pamyatnik-davidu-guramishvili.htm
8. Pamiatni monety Ukrainy ta suvenirna produktsiia. 300 rokiv Davydu Huramishvili. Rezhym dostupu: https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/details?coin_id=283
9. Tserteliev [Tekst] // Entsiklopediia Ukrainoznavstva: u 11-ty tomakh. – Т.10. / hol. red. V. Kubiiovych. – Lviv : Molode zhyttia, 2000. – S.3675.
10. Sukhyi O. Tserteliev (Tsereteli) Mykola Andriiovych / O.Sukhyi // Dovidnyk z istorii Ukrainy: u 3-kh t. – Т. 3. / zah. red. I. Pidkovi, R. Shusta. – Kyiv : Heneza, 1999. – S.552-553.
11. Suzdal M.M. «Opyt sobranyia starynykh malorossyiskykh pesen» M.Tserteliiva v istoriohrafii ta suspilnii dumtsi / M.M.Suzdal // UIZh. – 2014. – №6. – S. 149-164.
12. Suzdal M. Folklorystychna diialnist Mykoly Tserteliiva. Rezhym dostupu: <resource.history.or.ua>
13. Tsertelev N. Opyt sobranyia starynykh malorossyiskykh pesen.- Sankt-Peterburh : Typohrafiia Karla Kraia, 1819. – 64 s.

14. Korobka N.Y. Tsertelev (knyaz Nykolai Andreevych) // Entsiklopedycheskyi slovar Brokhauza y Efrona: V 86 tomakh (82 t. y 4 dop.). — SPb. : Brokhauz-Efron, 1890–1907. — 1903. — T. XXXVIII. S. 112.
15. Koziura I. Istorychni postati Posullia / I.Koziura, V.Koziura // Poltavskyi literator. — Poltava, 2001. Rezhym dostupu: <http://histpol.narod.ru/person/pers-23/pers23-001.htm>
16. Pohribnyi A. Tserteliev M. Rezhym dostupu: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/353.html>
17. Tsertelev, knyaz Nykolai Andreevych // Russkyi byohrafycheskyi slovar: v 25-ty tomakh. — SPb.-M., 1896-1818. — T. 21: Faber – Tsiavlovskiy. — 1901. S. 481-483.
18. Bakanidze O. Kyivskyi universytet – oseredok osvity hruzynskoi molodi / O.Bakanidze, N.Naskidashvili, S.Chkhatarashvili // Ukrainoznavchyi almanakh. — Vypusk 17. — S.127-130.
19. Vasyliiev K.K. Hohitidze Semen Kostiantynovych / K.K. Vasyliiev. Rezhym dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=25671
20. Muzychko O. «Jak bahato spilnoho u tsoho narodu z nashym!»: tradytsii spilnoi borotby hruzyniv ta ukraintsiv za natsionalnu voliu. Rezhym dostupu: <http://dontsovnica.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=467>
21. Chkuasely Y.H. Shyo Alekseevych Chytadze. Rezhym dostupu: <http://www.dates.gnpbu.ru/3-8/Chitadze/chitadze.html>

УДК 94(477.81/.82)»17/191»:334.713

Світлана Мартинчук

КУСТАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ВОЛИНІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. промислове виробництво на Волині, засноване на ручній праці, репрезентували кустарні промисли, ремесло та мануфактури.

Поряд з ремеслом у міському господарстві були поширені різноманітні промисли. Ними займалися чимало містян, а також багато сільських мешканців, позаяк це зайняття слугувало додатковим заробітком. Крім того, така діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. Зростання чисельності кустарних виробників змусила державні органи Російської імперії виокремити кустарне виробництво у самостійну галузь економіки і забезпечити законодавчо його функціонування.

На Волині були поширені різноманітні промисли. Їхній характер визначався природними умовами й розвитком торгівлі. Значне місце серед промислів посідало млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли. Серед місцевого населення поширювалися промисли, пов'язані з обробкою деревини: теслярство, стельмахівство, бондарство, столярство. Широкого розповсюдження досягло в краї поташне виробництво, яким займалися як ремісники-кустарі, так і робітники на заводах. Привабливим і прибутковим виявився каменотесний промисел. Основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у XIX ст. вбачали в умовах збуту продукції.

Ключові слова: Волинь, кустарне виробництво, млинарство, залізорудне виробництво, гутництво, гончарство.

At the end of the XVIII – early XIX centuries industrial production in Volyn, based on manual labor, was represented by handicrafts, crafts and manufactories.

Along with the craft in the city household a variety of industrial enterprises were spread. A lot of city citizens as well as many rural inhabitants were involved in them, because it was their additional income. In addition, such activities were popular in the period free of agricultural work.

By the second half of the XIX century, little attention had been paid to artisanal production from the side of the state. It was not separated into a definite branch. Subsequently, the main difference between handicraft production and the craft was seen in terms of product sales. If the craftsmen worked for a particular customer and formed their relationship with him directly, the handicraft industry, even when its products were aimed at the market, was oriented towards an abstract consumer. The growth of the number of craftsmanship producers forced the state authorities of the Russian Empire to separate artisanal production into an independent branch of the economy and to ensure its functioning legally.

In the Volyn province, the growth of artisan production in almost all counties was favorably influenced by a number of factors, among which the following ones should be highlighted: the proximity to the sources of raw materials, favorable market conditions, and the historical tradition of the development of a certain type of handicraft production.

Various crafts were widely spread in Volyn. Their character was determined by natural conditions and the development of trade. Significant place among the industries was taken by milling, iron ore production, glass production, pottery, saltpeter production, building materials production, weaving, and woodworking industries.

The trades associated with the processing of wood were popular with the local population, for example, carpentry, cooper's trade, wheelwright's work. The potash production was widespread in the province, artisans, as well as workers at factories were engaged in it. Stone carving appeared to be an attractive and profitable craft.

Key words: *Volyn, handicraft production, milling, iron ore production, glass production, pottery.*

Кінець XVIII ст. позначився новими процесами в економічному житті країн Центральної та Східної Європи. Поглиблення суспільного поділу праці й розширення сфери товарно-грошових відносин розхитувало одну з основних підвалин кріпосницького ладу – натуральне господарство. Селяни все більше починають займатися дрібнотоварними кустарними промислами.

У науковій літературі знаходимо різноманітні трактування кустарного виробництва – від розгляду як звичайного домашнього виробництва до характеристики його як селянським промислом. На думку, А. Задорожняка, кустарними промислами називають «дрібне, сімейне виробництво товарів на продаж, притаманне землеробському сільському і містечковому населенню як приробіток у вільний від сільськогосподарських занять період» [14, с. 264]. О. Компан зазначає, «промисли, що становили окремі галузі промисловості і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, об'єднаних певним договором, були вищим етапом у розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом» [17, с. 232].

Отже, тісно пов'язаними з ремеслами були різноманітні промисли, якими займалися значна частина містян, а також багато мешканців сіл. Причина, що змушувала селян займатися промислами, здебільшого полягала у їх малоземеллі. Крім того, ця діяльність ставала популярною у період, вільний від сільськогосподарських робіт. Можна говорити, що термін „промисел” слід розуміти в першу чергу як неземлеробську трудову діяльність селянства, метою якої виступають отримання грошових засобів. У певних випадках селянин переставав займатися сільським господарством і просто ставав ремісником. Часто такі селяни виступають у джерелах під назвою „бобилі”. Як ми знаємо, вони не мали власних земельних наділів. Крім того, треба взяти до уваги аграрне перенаселення, характерне для Волині останньої третини XIX – початку XX ст., тому незатребувані в землеробстві трудові ресурси «перетікали» в кустарні промисли.

Проте розглядати селян-кустарів (чи навіть міщан) як суб'єктів підприємницької діяльності, очевидно, не слід, навіть не дивлячись на те, що, на перший погляд, вони займались господарською діяльністю з метою отримання прибутку в результаті використання власного (чи позиченого) капіталу і найманої праці.

Основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у XIX ст. дослідники вбачають в умовах збуту продукції. Якщо ремісники більше працювали на конкретного замовника і безпосередньо із ним формували свої взаємовідносини, то кустарна промисловість, навіть у випадку, коли її продукція була спрямована на ринок, орієнтувалася на абстрактного споживача [14, с. 154].

На Волині були поширені різноманітні промисли: залізорудне виробництво, гутництво, гончарство, селітроваріння, виробництво будівельних матеріалів, ткацтво, деревообробні промисли. Їх розвиток визначався природними і соціально-економічними умовами краю.

Значне місце серед промислів посідало млинарство. Найпоширенішими були водяні борошномельні млини. На повноводних річках їх споруджували десятками. Лише на річці Буг діяло близько 20 гребель з водяним млинами. Безгребельні млини будувалися на невеличких річках (Полонці, Сарні, Зміїнці, Турії, Студенці та інших), в руслах яких було викопано ями («сажі»), де й розміщувалися верхньобійні колеса. Невеликі млини – вишняки – зводилися на рівчаках і працювали лише під час весняних повеней.

Серед водяних млинів були переважно дрібні, що мали по одному або двоє коліс. За підрахунками О. Карліної, у Луцькому повіті на кінець XVIII ст. діяло 143 млини з одним колесом і 36 – з двома, Кременецькому повіті відповідно – 73 і 123, Володимирському – 173 і 52 [16, с. 43]. У млинах, поряд із борошномельними, були й круп'яні та сукновальні ступи, більшість яких зосереджувалося у Кременецькому повіті.

Особливі умови на Волині склалися для розвитку залізорудних промислів: велика кількість місцевого матеріалу, необхідного для побудови металургійних млинів, густа сітка річок, достатні запаси покладів руди. Топонімічні відомості засвідчують такі назви поселень: Рудня, Руда, Димарня, Гамарня, Рудники. Поклади залізної руди тільки на Волині, за неповними даними початку XIX ст.,

займали площу близько 32 тис. квадратних верст. Давно вже тут залізну руду знали у вигляді бурого залізняка, червоного залізняка і болотної руди. Болотна руда, в свою чергу, поділялась на лугову і дернову, або дерновий залізник. Знавці волинських руд свідчили, що остання дуже чиста і легко перероблялась на залізо. Паливом для рудень був ліс, але він швидко знищувався орендарями-спекулянтами, які брали його за безцінь у поміщиків і потім по-варварському знищували [21, с. 124].

Залізоробне виробництво складалося з двох частин – власні підприємства (рудні), або димарні, й кузні. В димарні з болотної руди виварювалося залізо. Одержану крицю проковували механічними молотами й передавали у кузню, де виготовляли різні вироби. В цілому все виробництво (димарня і кузня) називалося руднею. Але досить часто назви цих окремих частин вживалися як синоніми слова «рудня». Залізорудні заклади належали шляхтичам-землевласникам, які здавали їх в оренду або у відкуп рудникам-майстрам. Це пов'язано з тим, що для організації рудної справи потрібно було мати певні технічні знання: вміти знайти місце для побудови рудні, визначати кількість і якість залізної руди, забезпечити виробництво потрібним обладнанням, інколи знайти робочу силу.

На рудні під керівництвом рудника працювали майстри кількох спеціальностей: ковалі, рубачі, димарі, курачі. Вони походили переважно з безземельних селян і працювали за наймом; селились поблизу рудні. В одній рудні пересічно працювало сім робітників. Вироблена продукція збувалась на місцевих ринках. Прибуток, який отримували рудники, за своїми розмірами був малим, але норма прибутку (співвідношення прибутку до затрат виробництва) складала понад 100%. З урахуванням того, що у власників рудень було по кілька залізорудних закладів, то вони отримували значні прибутки. Продуктивність рудень була невеликою. Так, у 1797 р. 104 заклади у губернії виробили 6 579 пудів заліза на суму 96 024 злоті, 2 198 пługів і 66 165 сошників на 8 782 рублів [21, с. 126-129]. У 90-х рр. XVIII ст. на заході Волині діяло п'ять рудень, з них дві – у селах Рудня Кременецького повіту і Мовчанів Володимирського повіту – працювали цілорічно, дві – у селах Рудня і Бодячів Луцького повіту – навесні й восени, одна (у селі Солтис Луцького повіту) – лише під час весняної повені [16, с. 44]. Видобута руда служила сировиною ремісникам, зайнятим обробітком заліза: ковалям, міднярам, слюсарям, золотих і срібних справ майстрам, бляхарям, гвоздярям та іншим.

У 1824 р. на Полісся була відряджена експедиція на чолі берг-гауптманом Гельманом для вивчення можливостей розвитку залізорудного виробництва. Керівник експедиції зауважив, що землевласників не цікавить видобуток заліза, бо інші галузі господарства дають більше прибутків, до того ж ліси помітно винищуються. Характеризуючи техніку видобування залізних руд, Гельман писав, що добування залізних руд по всьому Поліссі «відбувається скрізь зовсім одноманітно і просто, з використанням взагалі одних і тих же інструментів: шупа, лома, кайла і лопати» [23, с. 130]. На Волині в 1824 р. він виявив 130 рудень.

Рудних людей Гельман характеризує як особливих. Серед них були вільні та кріпаки. Сільським господарством вони не займалися, кожен з них добував і промивав на день близько 30 пудів руди, або до двох візків. За кожен візок руди з доставкою на підприємство вони одержували по 7–10 коп., залежно від відстані.

Нерідко рудники-кріпосні намагалися офіційно утвердитися як вільні люди. Прикладом може бути історія сімей семи рудників, які працювали на руднях навколо містечка Горошки Житомирського повіту. Вони не вважали себе кріпосними селянами і майже півстоліття добивалися, щоб їх визнали вільними людьми. Масток Горошки нова російська влада конфіскувала в Андрія Дубровського в 1794 р., а наступного року передала у власність Михайлу Голенищеву-Кутузову. Таким чином російський генерал отримав на Волині 19 фільварків і містечко Райгородок; у них мешкало 2 692 селяни, 558 рудників, будників і гутників, 19 вільних людей і 109 осіб шляхетського походження [6, арк. 110-111 зв.]. Робітників у руднях, поташних будах і скляних гутах новий власник, а потім його спадкоємці зарахували до залежних селян, хоча в ревізьких «сказках» 1795 р. вони були записані як вільні люди. „Пошуки свободи” рудниками на початку XIX ст. не увінчались успіхом, бо Сенат у 1815 р. вказав, що „отданных из казны по Величайшему пожалованию разным владельцам рудников считать навсегда за ними во владении” [6, арк. 3 зв.]. Однак рудники продовжували добиватись визнання їх вільними людьми, тим більше, «что из числа общества их вышедшие в другие места живут наравне вольноживущих», тому на початку 1840-х років вони знову звернулись до місцевої влади задовольнити їх вимогу. У 1849 р. Івану Зеленку вдалось передати відповідну просьбу самому царю, коли той проїжджав через містечко Пулини. Бути їхнім адвокатом рудники просили колишнього чиновника з Житомира Чайковського. Саме його волинський прокурор вважав підбурювачем рудників. Справу розглянула Волинська палата карного суду і визнала Чайковського невинним. Після оголошення вироку товариш голови цієї палати Сербинович зауважив Чайковському, щоб той більше не писав ніяких прохань. Чайковський відповів, що має на це право. Тоді Сербинович сказав: «Как только будешь писать, Бог высоко, Царь далеко, а я тебя прикажу взять в тюрьму, то там тебя не только

черти возьмут, но и черви съедят» [6, арк. 264 зв.]. Оскільки просьби від волинських рудників продовжували надходити, то вісім із них було арештовано, а Чайковського вислано в глиб держави [6, арк. 305, 342].

Важливим промислом було виробництво скла – гутництво. Основою гуті була скляна піч, де в спеціальних глиняних горшках (доницях) варилася скляна маса. Найпоширенішими були гуті на одну піч і чотири дониці, але траплялися гуті, що мали дві печі і вісім дониць. У них вироблялося листове скло, звичайний скляний і кришталевий посуд. У виробничому процесі на скляних гутах брали участь робітники 14 професій – шклярі, попелники, осмольники, шуляри (кочегари) та інші. Тут існував відносно розвинутий технічний поділ праці [16, с. 44].

На Волині в 1795 р. існувало вісім скляних підприємств, а в 1797 р. – десять. Із восьми гут, які працювали в 1795 р., дві належали митрополитові, п'ять – поміщикам і одна – каштеляну. Шість підприємств працювало на ринок і два – на власні потреби. Основним продуктом виробництва було просте скло. Все необхідне для виробництва, за невеликим винятком, одержували з мастків власників гут [23, с. 143].

У першій половині XIX століття на Волині працювало 20 гут з річним прибутком понад 23 000 руб. Скло вироблялося в Житомирському, Новоград-Волинському та Кременецькому повітах. Переважна більшість гут працювала на місцевому матеріалі, лише дві – Городельська і Суразька Кременецького повіту отримували матеріал із Корця.

Значного поширення на Волині набуло виробництво будівельних матеріалів – вапна, цегли, будівельного каміння, які, в основному, призначалися для власних потреб. У Волинській губернії в 1795 р. тільки у Ковельському повіті налічувалось 20 дрібних цеглень, які в більшості своїй належали поміщикам, а цегла вироблялась для власних потреб. У Луцькому повіті в 1796 р. налічувалось 16 цеглень, Володимир-Волинському повіті – 20 цеглень, 18 з яких належали поміщикам, одна – старості села Риловичів і одна – духовній особі. Характерно, що в цьому повіті значна кількість цеглень мала вільнонайманих робітників [23, с. 135].

На 1836 р. на Волині працювало 120 цеглень. Вироблена продукція йшла на будівництво гуралень, броварень, млинів та інших господарських об'єктів [3, арк. 18]. Сировиною для волинських цеглень була місцева глина з невеликою кількістю заліза, а цегла з неї виходила жовта і високоякісна. Якщо спочатку цеглу випалювали прямо в ямах біля родовищ глини, то пізніше середній цегельний завод містився в дерев'яній будівлі; там же була піч для випалювання цегли. Паливом служив навколишній ліс або навіть солома. Робили цеглу руками.

Випалення поташу належало до давніх форм переробки деревини і було одним з важливих галузей лісового промислу, до якого входило виробництво смоли, деревного вугілля, гонту, клепок, обручів до бочок та інших матеріалів. Воно відбувалось на майданах – ділянках викорчуваного з цією метою лісу. Навколо майдану зводились примітивні хатини, або «буди», в яких працювали будники. Нерідко на майдані виникало село, мешканці якого виробляли поташ, займалися смолярством, випаленням попелу та іншим лісовим промислом. Поташ – хімікат, який одержували із попелу деревини і використовувався для очищення вовни, вибілювання тканини, для виробництва скла, мила, фарб і пороху. На початку XIX ст. виробництво поташу було зосереджене в Луцькому повіті, неподалік від сіл Кукли, Городок, Борова, Ситниця [16, с. 44]. Особливе місце серед промислів займало селітроваріння. Ще з кінця XVIII ст. на Волині діяло 4 майдани – Берестянський, Звіринський, Липінський та Рудницький.

Важливим промислом на Волині було ткацтво. Домашнє виробництво тканини з конопель та льону забезпечувало потреби сім'ї і досить часто тривало впродовж декількох зимових місяців, вільних від землеробства. Доречно зауважити, що ткацтвом (для домашніх потреб) займалися лише жінки, у той час як професійними ткачами-ремісниками були здебільшого чоловіки [14, с. 158]. Тканини були важливою окрасою інтер'єру помешкання. Узорні рядна, покривала, килимки стелили на лави, постіль та підлогу, скатертинами вкривали столи. Кожна родина мала багато рушників: узорчасті, з яскравими орнаментами прикрашали інтер'єр, прості використовувались для господарських потреб. У кожній хаті був ткацький верстат. Ткацтво було поширеним на території усієї губернії, але найбільш розвиненим в Володимирському, Кременецькому, Луцькому та Рівненському повітах. Так, досить багато полотна, рядна, різноманітних рушників ткали жителі села Сільце Володимир-Волинського повіту.

До другої половини XIX ст. з боку держави кустарному виробництву приділялося мало уваги. В цей час у Росії взагалі не було жодного органу, який би контролював або сприяв цьому виду діяльності. Вивчення кустарних промислів здійснювалося лише в межах наукових досліджень, у яких головна увага приділялася теоретичним розробкам. Зокрема, спробам дати визначення що таке кустарне виробництво, а також виявити його основні ознаки [22, с. 102]. При аналізі звітів волинського губернатора ми з'ясували, що кустарне виробництво довгий час не виокремлювалося у самостійну галузь економіки. Із 70-х років XIX ст. в промислових і сільськогосподарських виставках кустарному

виробництву відводяться вже окремі самостійні відділи. Під впливом таких виставок і наукових досліджень цим видом діяльності зацікавилися й урядові органи. У 1872 р. при Міністерстві фінансів була створена Комісія з дослідження кустарної промисловості в Російській імперії. Завданням Комісії було проаналізувати причини відходу сільського населення в міста і неможливість сплачувати всі податки. У березні 1877 р. Комісією була схвалена програма дослідження кустарних промислів, що складалася з 10 пунктів: 1) місцезнаходження, кількість населення; 2) загальна характеристика промислів; 3) історія промислів; 4) економічні умови; 5) зовнішня обстановка і виробництво промислу; 6) учасники виробництва; 7) капітал; 8) збут виробів; 9) санітарні та культурні умови; 10) загальні висновки. Всі кустарні промисли були поділені на вісім груп за технологією виробництва: 1) шкіряні вироби і взуття; 2) вироби з волокна; 3) одяг та вишивання; 4) вироби з дерева, меблі; 5) вироби зі скла, обробка каміння; 6) хімічні вироби; 7) металеві вироби; 8) змішане виробництво [11, с. 86].

Головним завданням Комісії з дослідження кустарної промисловості було дати чітке тлумачення терміна «кустарна промисловість». Після тривалих дискусій члени комісії на засіданні, що відбулося 20 березня 1876 р., запропонували урядові вважати кустарною промисловістю «вид обробної промисловості, що є домашньою справою переважно сільського населення і є, більш-менш, додатковим при веденні сільського господарства» [19, с. 535]. Для неї характерно переважання ручної праці, як сімейної форми організації виробництва, так і використання найманої праці; вона була орієнтована на ринок.

Як бачимо, у цій дефініції немає ніяких елементів, які би відповідали суті підприємництва, тому в період початкової модернізації традиційного суспільства кустарі не належали до класу підприємців. Разом з тим варто зауважити, що такий відомий український економіст другої половини XIX – початку XX ст., як Михайло Туган-Барановський, вважав, що на розвиток кустарних промислів позитивний вплив спочатку мали мануфактури, а потім і фабрики. Вони були для селян, які на них працювали, „школою промислового майстерності, нових прийомів виробництва, технічних новацій” [24, с. 119, 122].

У 1888 р. був прийнятий закон „Про порядок завідування кустарними промислами”, направлений на підтримку дрібного кустарного виробництва [10, с. 122]. Тоді ж У 1888 р. був створений відділ кустарних промислів при департаменті землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державних маєностей. Головним завданням новоствореного органу став збір та систематизація інформації про сировину та шляхи збуту продукції.

Із середини 90-х років XIX ст. до вивчення кустарних промислів залучаються губернські статистичні комітети. У 1894 р. спільна робота дає перший результат – створюється кустарний комітет при Відділі сільської економії Міністерства сільськогосподарської статистики. У його руках і було зосереджено керівництво кустарною промисловістю. Протягом 1894-897 рр. вперше робляться спроби провести перепис кустарного населення Російської імперії. У 1900 р. до цієї справи залучається ще й Міністерство фінансів. Під його контролем фабричні інспектори мали зібрати і довести до відома міністерства таку інформацію про місцеві промисли: які є в губернії кустарні промисли і в яких місцевостях; скільки приблизно робітників зайнято в кожній галузі і яка їх продуктивність; звідки надходить сировина для виробництва; куди збуваються кустарні вироби; які кустарні виробництва вимагають державної підтримки; які народні промисли необхідно відродити, виходячи із місцевих умов; які заходи, на думку інспекції, могли би зміцнити існуючі кустарні виробництва і сприяти виникненню нових галузей; яка функція кустарного виробництва визнається найбільш бажаною [9, арк. 1-15].

Урядовими установами була проведена значна робота по збору матеріалів, що стосуються кустарних промислів Російської імперії. Вже з кінця XIX ст. у звітах губернаторів знаходимо окрему главу про розвиток кустарного виробництва. Так, було встановлено, що у Волинській губернії особливо поширеним було теслярство, виготовлення льняного одягу, паркету, рукавичок зі шкіри, закупленої в Житомирі. Також виготовлялися стільці з плетінками віденського зразка. І хоча вони поступалися австрійським, але тим не менш були міцними і користувалися попитом [7, арк. 8-34].

Про урядову зацікавленість кустарними промислами свідчить огляд Волинської губернії за 1905 р., в якому зазначається, що місцеве земство звернуло увагу на функціонування сільської школи, де учні набувають знання з певних видів виробництва. З метою кращого матеріального забезпечення селян варто було б надати можливість селянству розвивати кустарне виробництво, продаж продукції якого давав би додатковий дохід. Тому виникло бажання організувати кустарне виробництво різноманітних виробів і з цією метою необхідно бодай у декількох населених пунктах губернії створити спеціальні школи [8, арк. 4].

Також у звіті волинського губернатора за 1908 р. зазначено, що на Волині добре розвиненими є гончарство та деревообробні промисли [8, арк. 1-2зв.]. Волинські кустарі взяли участь у відомій виставці сільськогосподарської та промислово-ремісничої продукції в Бердичеві у 1901 р. [18, с. 86-87].

Гончарний промисел поширювався там, де залягали поклади необхідної для виробництва глини. У 70–80-х рр. XIX ст. гончарне виробництво було зосереджене у Кременецькому та Овруцькому повітах. Загалом тут налічувалося близько 90 кустарів, які виготовляли глиняний посуд [5, арк. 28]. Загального

поширення набув важкий ножний гончарний круг, що складався з верхнього (меншого) та нижнього (більшого) дерев'яних кругів, з'єднаних спершу дерев'яною, а згодом металевою спицею [15, с. 384].

Наприкінці XIX ст. були віднайдені значні поклади кам'яного вугілля на території Кременецького повіту. Так, у 1885 р. єврей Берко Шаць звернувся до Кременецької міської управи для отримання дозволу на видобуток і переробку кам'яного вугілля. Міська управа відмовила йому і уклала договір з варшавським купцем Юліаном Пенкалі. Останній отримав право 12 років видобувати кам'яне вугілля за умови прокладення залізничного полотна від Кременця до станції Верба [1, арк. 21, 525]. У 1903 р. Кременецьке міське правління надало дозвіл на видобуток кам'яного вугілля, залізної руди та мінералів князю Михайлу Кочубею терміном на 30 років. Він повинен був сплатити 90 тис. руб. сріблом державного мита. Якщо ж під час видобутку буде знайдено благородні метали, то князь повинен був виплатити місту половину їх вартості [2, арк. 19-20].

Розвивався також кам'яנותесний промисел. Обробкою каменю на території Кременецького повіту у 1865 р. займалися 211 майстрів, з яких 105 виготовляли переважно жорна і млинові камені, а 106 – речі господарського вжитку та надгробні пам'ятники [4, арк. 121].

На Поліссі, де був достатній вибір різноманітної деревини і мало ефективного сільського господарство, особливо великого поширення набули деревообробні промисли – лісозаготівля та лісоплав, бондарство, теслярство. Усього на 1914 р. обробкою деревини на Волині займалися 9 293 кустарі, що складало 19% від загальної кількості кустарів губернії. До найбільш масових деревообробних промислів належало бондарство – у ньому було зайнято 5 098 осіб. На Волині розвитку цього промислу сприяла величезна кількість гуралень, броварень та смолярень, які потребували бочок на виготовлену продукцію. До того ж територія Волині була вкрита дубовими лісами, які були найкращим матеріалом для клепки з якої виготовляли посуд. Волинські бондарі виготовляли високоякісні дубові бочки, «кухви», «барила» тощо для потреб броварного промислу. З поступовим занепадом гуральництва у середині XIX ст. волинський бондарний промисел задовольняв потреби місцевого населення і був спрямований на заготівлю клепки на експорт [20, с. 88]. Праця бондаря-кустаря починалася з заготівлі матеріалу. За майстерню була мала шіпка або ж майстрували на подвір'ї під відкритим небом, взимку вся робота переносилась до хати. Асортимент виробленої продукції був різноманітний: бочки, діжки, ложки, миски, кухлі, відра, барила тощо.

Деревообробні промисли на Волині зосереджувались у північних повітах, де зайняті ними кустарі складали близько чверті місцевих дрібних виробників, а в рівненському повіті – навіть третину. Основними осередками деревообробки були такі села: Удовець (виробництво столярних виробів і сільськогосподарських знарядь праці) і Верхи (бондарні вироби) Ковельського, Нудижі Володимир-Волинського, Осова Луцького, Буда Овруцького повітів [13, с. 15-17].

У Волинській губернії в 1905 р. працювали 3 571 коваль і 563 слюсарів, а разом з молотобійцями і горновими, їхніми найманими або з числа родини помічниками, загальна кількість кустарів, зайнятих у металообробних промислах, досягала семи тисяч, а в 1808 р. їх налічувалось 8 204 особи [12, с. 68].

Отже, тісно пов'язаними із ремеслами були різноманітні кустарні промисли, якими займалися значна частина містян, а також багато мешканців сіл, позаяк для селян вони були додатковим заробітком.

Сприятливо позначалися на зростанні кустарного виробництва декілька чинників, з-поміж яких варто виокремити історичну традицію розвитку певного виду кустарного виробництва (млинарства, залізорудного виробництва, гутництва, гончарства), близькість до джерел сировини, сприятливу ринкову кон'юнктуру. Особливо були поширені такі промисли: деревообробка, випалення поташу, виробництво цегли і гончарство, видобуток залізної руди і металообробка, ткацтво, каменотесний промисел.

Список використаних джерел
Державний архів Тернопільської області
(Держархів Тернопільської області)

Ф. 203 Кременецька міська управа, 1834 – 1914 рр.

1. Спр. 9 Справа про відкриття покладів кам'яного вугілля на території Кременецького повіту. 1865 р., 622 арк.
2. Спр. 51 Справа про надання Кочубею Михайлу в оренду міських земель для видобутку вугілля та інших корисних мінералів. 1903 р., 283 арк.

Центральний державний історичний архів, м. Київ
(ЦДАК України)

Ф.442 Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора.
оп. 1

3. Спр. 2040 Відомості про кількість фабрик та заводів Волинської губернії за 1836 р. З рапорту волинського губернатора київському військовому губернатору за 1836 р., 467 арк.
оп. 44
4. Спр. 662 Про кількість фабрик та заводів в Кременецькому повіті за 1865 р. З рапорту кременецького повітового старости київському військовому губернатору від 24 серпня 1865 р., 121 арк.
оп. 52
5. Спр. 435 Про кількість фабрик та заводів у Волинській губернії на 1872 р. Із звіту волинського губернатора київському військовому губернатору від 1 вересня 1873 р., 28 арк.
оп. 150.
6. Спр. 1042 Про просьби осіб, які добиваються волі. 1842-1861, 384 арк.
оп. 537
7. Спр. 183 Про стан заводської та фабричної промисловості в Волинській губернії. Із звіту губернатора за 1883-1885 рр., 46 арк.
оп. 636
8. Спр. 391 Справа про стан промисловості у Волинській губернії. Із звіту волинського губернатора за 1905 р., 18 арк.
Ф.574 Старший фабричний інспектор Київської губернії
оп. 1
9. Спр. 351 Проект положення про нагляд за ремісничими закладами. 1901 р., 160 арк.
10. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1861. Июля 4 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб.: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – № 37 204. – С. 122-123.
11. Мещерский А. А. Свод материалов по кустарной промышленности в России / А. А. Мещерский, К. Н. Модзалевский. — СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – 630 с.
12. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1915. – 341 с.
13. Труды Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1914. – Вып. 10. – 402 с.
14. Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А.Б. Задорожнюк, О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
15. Історія українського селянства: у 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
16. Карліна О. М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. / О. Карліна // Науковий вісник ВДУ: Історичні науки. – Луцьк, 1998. – С. 42-45.
17. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.
18. Костиця М. Ю. Сільськогосподарська та промислово-ремісничя виставка 1901 р. в Бердичеві / М. Ю. Костиця // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / відп. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир: МАК, 1998. – Т. 19. – С. 86-87.
19. Кустарні промисли // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – С. 535.
20. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: накладом «Волинського видавничого фонду», 1953. – 109 с.
21. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959-1962. – Ч. 1-2. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
22. Ніколенко Ю. Політика уряду Російської імперії по відношенню до селянських промислів у 70 – 90-х рр. XIX ст. / Ю. Ніколенко // Сумська старовина. – № XXVI-XXVII – 2002 – С. 102-105.
23. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л. Н. Нисселович – СПб.: Скоропечатня А. Мучника, 1884. – Ч.2: Законодательство императора Александра I. – [2], II, IV, [2], 160 с.
24. Туган-Барановский М. И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 735 с.

References

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti)

F. 203 Kremenetska miska uprava, 1834 – 1914 rr.

1. Spr. 9 Sprava pro vidkryttia pokladiv kamianoho vuhillia na terytorii Kremenetskoho povitu. 1865 r., 622 ark.
2. Spr. 51 Sprava pro nadannia Kochubeiu Mykhailu v orendu miskykh zemel dlia vydobutku vuhillia ta inshykh korysnykh mineraliv. 1903 r., 283 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy)

F.442 Kantseliariia kyivskoho, podilskoho, volynskoho heneral-hubernatora
op. 1

3. Spr. 2040 Vidomosti pro kilnist fabryk ta zavodiv Volynskoi hubernii za 1836 r. Z raportu volynskoho hubernatora kyivskomu viiskovomu hubernatoru za 1836 r., 467 ark.
op. 44
4. Spr. 662 Pro kilnist fabryk ta zavodiv v Kremenetskomu poviti za 1865 r. Z raportu kremenetskoho povitovoho starosty kyivskomu viiskovomu hubernatoru vid 24 serpnia 1865 r., 121 ark.
op. 52
5. Spr. 435 Pro kilnist fabryk ta zavodiv u Volynskii hubernii na 1872 r. Iz zvitu volynskoho hubernatora kyivskomu viiskovomu hubernatoru vid 1 veresnia 1873 r., 28 ark.
op. 150.
6. Spr. 1042 Pro prosby osib, yaki dobyvaiutsia voli. 1842-1861, 384 ark.
op. 537
7. Spr. 183 Pro stan zavodskoi ta fabrychnoi promyslovosti v Volynskii hubernii. Iz zvitu hubernatora za 1883-1885 rr., 46 ark.
op. 636
8. Spr. 391 Sprava pro stan promyslovosti u Volynskii hubernii. Iz zvitu volynskoho hubernatora za 1905 r., 18 ark.
F.574 Starshyi fabrychnyi inspektor Kyivskoi hubernii
op. 1
9. Spr. 351 Proekt polozhennia pro nahliad za remisnychymy zakladamy. 1901 r., 160 ark.
10. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1861. Yulia 4 // PSZ RY. Sobranie vtoroie. – SPb.: typ. II Otdeleniia sobstvennoi E. Y. V. kantseliariy, 1863. – T. XXXVI. – Otdelenye vtoroie. – № 37 204. – S. 122-123.
11. Meshcherskyi A. A. Svod materyalov po kustarnoi promyshlennosti v Rossyy / A. A. Meshcherskyi, K. N. Modzalevskyi. — SPb.: Typ. Panteleevykh, 1874. — 630 s.
12. Отчеты у исследования по kustarnoi promyshlennosti v Rossyy. – SPb.: typ. V. Kyrshbauma, 1915. – 341 s.
13. Труды Общества селского хозяйства у селскохозяйственной промышленности. – SPb.: typ. V. Kyrshbauma, 1914. – Выр. 10. – 402 s.
14. Zadorozhniuk A. B. Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podilskoi hubernii kintsia KhVIII – pochatku KhKh st. / A. B. Zadorozhniuk, O. P. Reient. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – 270 s.
15. Istoriia ukrainskoho selianstva: u 2 t. – T. 1. – K.: Naukova dumka, 2006. – 631 s.
16. Karlina O. M. Stan rozvytku remesel i promysliv u zakhidnykh povitakh Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII st. / O. Karlina // Naukovyi visnyk VDU: Istorychni nauky. – Lutsk, 1998. – S. 42-45.
17. Kompan O. S. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. / O. S. Kompan – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1963. – 368 s.
18. Kostrytsia M. Yu. Silskohospodarska ta promyslovo-remisnycha vystavka 1901 r. v Berdychevi / M. Yu. Kostrytsia // Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy: Naukovyi zbirnyk „Velyka Volyn”: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni / vidp. red. M. Yu. Kostrytsia. – Zhytomyr: MAK, 1998. – T. 19. – S. 86-87.
19. Kustarni promysly // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 5: Kon – Kiu. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: V-vo «Naukova dumka», 2008. – S. 535.
20. Levkovich I. Narys istorii Volynskoi zemli (do 1914 roku) / I. Levkovich. – Vinnipeh: nakladom «Volynskoho vydavnychoho fondu», 1953. – 109 s.

21. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini / O. Nesterenko. – AN URSS. In-t ekonomiky. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1959-1962. – Ch. 1-2. – Ch. 2: Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo. – 1962. – 580 s.
22. Nikolenko Yu. Polityka uriadu Rosiiskoi imperii po vidnoshenniu do selianskykh promysliv u 70 – 90-kh rr. KhIKh st. / Yu. Nikolenko // Sumska starovyna. – № KhKhVI-KhKhVII – 2002 – S. 102-105.
23. Nysselovych L. N. Ystoryia zavodsko-fabrychnoho zakonodatelstva Rosyiskoi ymperyy / L. N. Nysselovych – SPb.: Skorolechatnia A. Muchnyka, 1884. – Ch.2: Zakonodatelstvo ymperatora Aleksandra I. – [2], II, IV, [2], 160 s.
24. Tuhan-Baranovskyi M. Y. Yzbrannoe. Russkaia fabryka v proshlom y nastoiashchem. Ystorycheskoe razvytye russkoi fabryky v KhIKh veke / M. Y. Tuhan-Baranovskyi. – M.: Nauka, 1997. – 735 s.

УДК 378.4(477-25)КУ(091)-057.87:78]”1834/1863”

Тарас Самчук

МУЗИЧНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834-1863)

У статті розглядаються музичні зацікавлення студентів Університету св. Володимира у контексті культурного життя Києва та доколишнього регіону протягом 1834-1863 рр.

З'ясовано, що найбільшою популярністю в студентському середовищі користувалася інструментальна музика західноєвропейських композиторів. Водночас вихованці університету цікавилися хоровою та українською народною музикою, більше уваги приділяючи народним пісням. Студенти брали активну участь у міському музичному житті в якості слухачів та виконавців. Час від часу вони влаштовували благодійні концерти на користь бідних колег. Гра на музичних інструментах, відвідування концертів були однією з форм студентського дозвілля, які підтверджували високий культурний рівень вихованців університету.

Ключові слова: Університет св. Володимира, Київ, студенти, музика.

Research works devoted to the students of St. Vladimir University usually highlight either specific features of the educational process or some aspects of their everyday life. Student's music interest has been studied to the lesser extent. The article depicts the place of music in the life of St. Vladimir University students in the years 1834-1863. The author points out that the interest to the music developed under the influence of the region's music tradition. Therefore specifics of Right-bank Left-bank Ukraine's music life is analyzed in the article as well. Special attention is paid to Kyiv as the center of music life of the region. Kyiv Contract Fair which took place annually in the second half of January was the main event in the music life of the region. A lot of famous European musicians came to Kyiv with concerts. Among them F. List, A.-F. Servais, A. Dreyschock, J. Schulhoff and others. St. Vladimir University played an important role in music life of the city during the years 1834-1863. The University's hall was one of the most popular concert halls in the city. The students were also provided not obligatory music lessons in the University which were organized by experienced teacher. Nevertheless, small among of students attended these lessons. The students like the most to play and to listen to the instrumental music of European composers. At the same time, students were interested in choral and Ukrainian folk music in particular folk songs. Very often students took part in different concerts. From time to time they also organized charitable concerts to receive some money for the poorest colleagues. This type students' activity helped to consolidate their corporation. And of course, music was one of the students' leisure activities. The fact that the students were familiar with works of fine art showed their high cultural level and belonging to the social elite.

Key words: St. Vladimir University, Kyiv, students, music.

Студентська спільнота займає помітне місце у суспільному житті. Здебільшого дослідники звертають увагу на протестний потенціал молоді, яка навчається у вищій школі. Ми хотіли б подивитися на студентство через призму культурної історії, таким чином виділивши культурну історію студентства оскільки вона заслуговує на детальне висвітлення. Завдяки їй можна розглянути не лише культурно-мистецькі аспекти життя студентської спільноти, а й з іншого ракурсу подивитися на повсякдення, дозвілля, формування світогляду вихованців вищих закладів освіти. Своє дослідження ми розпочнемо з висвітлення музичних зацікавлень студентів Університету св. Володимира протягом 1834-1863 рр. Дослідження ранньої історії студентства на українських теренах допоможе виявити і охарактеризувати особливості студентської спільноти, які їй притаманні навіть сьогодні.

До теми студентських культурних вподобань дослідники вже зверталися. Наприклад, російський історик А. Іванов звернув увагу на специфіку мистецьких зацікавлень студентства Російської імперії

кін. XIX – поч. XX ст., у тому числі й вихованців Університету св. Володимира [1]. І. Посохов поглянув на студентство як особливо субкультуру зі специфічними рисами, зокрема з характерними культурно-мистецькими вподобаннями [2]. На особливості повсякдення та дозвілля студентів підросійської України звернула увагу М. Кругляк, розглянувши окремі аспекти мистецьких зацікавлень вихованців університетів [3].

Перед тим як почати розглядати особливості музичних вподобань студентів Університету св. Володимира, варто описати культурне життя Києва та регіону у другій третині XIX ст. Ще з кінця XVIII ст. на терені Наддніпрянської України починає змінюватися характер музичного життя. У минуле відходять традиції бароко, менш впливовою стає духовна музика. Зростає популярність домашнього музикування, більшого розповсюдження набирає інструментальна камерна та симфонічна музика. Звичним тогочасним репертуаром були інструментальні аранжування популярних танців, не складні п'єси, які можна було виконати вдома і для цього не був потрібний високий виконавський рівень [4, с. 302, 337].

Заможні дворяни Лівобережжя та Правобережжя створювали домашні оркестри за участі кріпаків та вільнонайманих музикантів, часто для керівництва такими оркестрами запрошували іноземних спеціалістів. Якість домашньої музичної освіти та у приватних пансіонах була доволі високою. Активним було концертне життя регіону, головні сцени здебільшого розташовувалися у містах. На концертах виступали як місцеві виконавці, так і відомі західноєвропейські артисти [5, с. 102; 6, с. 102; 7, с. 64].

Особливо жвавим було музичне життя Києва 1830-60-х рр. Пік його активності припадав на період щорічного контрактного ярмарку, тобто на другу половину січня. В інші пори року до міста також навідувалися відомі музиканти з гастролями, однак їх було відчутно менше. Доходи від концертів під час контрактів були значними, наприклад, в 1844 р. вони склали 3100 р. ср. [8, с. 377], в інші місяці прибутки від концертів були набагато меншими.

На київські контракти приїжджали видатні європейські артисти. Популярністю користувалися виступи відомих піаністів Л. де Меєра (1841), О. Дрейшока (1842), Ф. Ліста (1847), Ю. Шульгофа (1853); скрипалів М. Дмитрієва-Свечина (1847), Г. Венявського (1851, 1855), Ап. Контського (1851, 1853, 1855, 1857), віолончелістів Е. Новачека (1842), Ф. Серве (1845, 1846, 1852, 1857), Л. Барб'є-Крістіані (1852). Найбільші ажіотажи викликали виступи співачок та співаків П. Мез-Мазі (1839), А. Бішоп (1841), Г. Ніссен-Саломан (1852), Л. Ривальської (1856), баритона Феррарі з міланського оперного театру. Також в Києві гастролювали і виконавці на інших інструментах: флейтист А. Ходік (1847), кларнетист К. Троп'яньський (1853), «король гітаристів» Соколовський, траплялися навіть виконавці на «барабанах из коих каждый имеет свой голос» (1858) [4, с. 360; 9, с. 2; 10, с. 342-343; 11, с. 55]. Будучи частими гостями контрактного ярмарку, студенти також мали змогу відвідувати виступи кращих виконавців Європи та захоплюватися їх виконавською майстерністю.

Репертуар концертів був різноманітним, але в ньому панували твори західноєвропейських композиторів. На межі 1850-60-х рр. популярністю користувалися твори для скрипки Беріо, Ернста, В'єтана, Баззіні, п'єси Серве виконували віолончелісти. Піаністи надавали перевагу творам Ліста, Шуберта, Шопена та Бетховена [9, с. 2].

У 1840-50-х рр. в Києві сформувалося коло артистів-аматорів, з'явилися навіть композитори. Вечори камерної музики проводилися в будинках Г. Данилевського, М. Ясінського-Дорошенка та ін. Популярністю користувалися твори для струнного квартету. Невеликі п'єси (полонези, мазурки, обробки українських народних пісень) писали київські композитори А. Коципінський, Й. Вітвіцький, Ю. Завадський та М. Ясінський-Дорошенко. Останній навіть написав три балети «Гіні», «Сомнабула» та «Пан Твардовський», які з успіхом ставилися на київських сценах трупю М. Піона [12, с. 74,76; 13, с. 143,146; 14, с. 171-172].

У 1850-х рр. в Києві була значна кількість викладачів музики як при навчальних закладах, так і звичайних приватних учителів. М. Ясінський-Дорошенко нараховував їх близько 40. В основному це були поляки, чехи та німці, жодного українця чи росіянина серед викладачів музики зазначено не було. Звичайний приватний урок коштував приблизно 1-3 руб. Найбільш популярним інструментом було фортепіано, другим – скрипка. Уроки вокалу були менш популярними, їх відвідували, здебільшого, дівчата [15, с. 214; 16, с. 227; 17, с. 267].

Поступово в Києві збільшувалася кількість залів, де проводилися великі концерти. Найбільш відвідуваною до 1853 р. була зала Контрактового дому. З 1856 р. концерти почали проводити в новозбудованому міському театрі. Зал був великим, однак з поганою акустикою для музичних виступів. Актіві зали 1 і 2 київських гімназій, також були майданчиками для виступів артистів. Одними з найменших були зали в приміщенні закладу мінеральних вод (200 глядачів) та зал у будинку шляхетського зібрання (300 глядачів) [19, с. 225].

Актовий зал Університету св. Володимира неодноразово ставав концертним майданчиком. Він був доволі містким, там могло розташуватися близько 1000 глядачів. Головним його недоліком – була витягнута форма приміщення. Незважаючи на це, відомі музиканти охоче давали концерти в університеті. Так, наприклад, у 1847 р. Ф. Ліст дав аж два концерти в університеті. У тому ж році перед студентами та викладачами грав скрипаль М. Дмитрієв-Свечин. У 1855 р. Ап. Контський також виступив в університетській залі. О. Романович-Славатинський згадував: «В нашей актовой зале тогда часто устраивались концерты знаменитых виртуозов. Я слушал там по несколько раз Контского, Серве, Гензельта и др. Там же концертировал и знаменитый Лист [...]. Более глубокого виртуоза, как Серве, в жизни моей мне не приходилось слышать: это была дивная небесная музыка, и его «Романеска» звучит у меня и теперь в ушах. Контский же своей игрой не производил на меня глубокого впечатления. Типический поляк, он брал более внешними эффектами» [19, с. 631-632].

Таким чином, університет був тісно пов'язаний з музичним життям Києва і доволі часто ставав його осередком. Інколи відомі гастролери долучалися до благодійних концертів, які організовували київські музиканти та студенти [4, с. 358; 20, с. 105-106]. Студентам Університету св. Володимира вдавалося налагодити приятні відносини з видатними музикантами, котрі приїжджали до Києва. То й же Ф. Ліст, деякий час мешкав на квартирі в одного із заможних київських студентів [21, с. 10-11], а Ап. Контський у 1857 р. відвідував студентські вечірки [22, с. 189-190, 202-203].

Студенти не тільки ходили на концерти знаменитостей, а й самі охоче грали на інструментах. З 1834 р. вони мали змогу відвідувати уроки музики в університеті. Вихованці університету навчалися грати на фортепіано та скрипці. Студенти були різного рівня підготовки, деякі з них взагалі не мали попереднього досвіду гри на музичних інструментах. Як правило, студенти навчалися сольної гри на інструменті, однак вони також практикували ансамблеву гру. Досвідченіші студенти грали п'єси для тріо, квартетів та квінтетів. Так як гра в ансамблі потребувала досить розвинутих музичних вмінь та навичок, відповідно, деякі студенти Університету св. Володимира мали досить високий рівень виконавської майстерності. Уроки музики були безкоштовними та факультативними для казеннокоштных студентів, а своєкоштни повинні були платити 1 р. сріблом за годинне заняття або 200 руб. сріблом в рік. Графік уроків музики був доволі мінливим, зазвичай студенти займалися двічі на тиждень по 1 годині кожен урок. Уроки музики не були дуже популярними серед студентів. Упродовж 1834-1859 рр. їх відвідувало від 3 до 17 студентів на рік [23, арк. 19, 41; 24, арк. 8, 198].

Окрім гри на інструментах студенти отримували знання з історії музики. Також вчитель розвивав у студентах свідоме ставлення музичних творів, вчив грамотному фразуванню, веденню мелодичного малюнку. Беззмістовна віртуозність протиставлялася вдумливому та осмисленому виконавству. Викладання музики в університеті було припинене у 1859 р., внаслідок ліквідації Інституту казеннокоштных студентів та в цілях економії [25, арк. 184].

З 1843 р. студенти також відвідували уроки церковного хорового співу, де окрім вокальних занять отримували знання з нотної грамоти. Кількість студентів на хорових уроках теж була не значною, наприклад, у 1852 р. їх було лише 11 [26, арк. 13].

На початку 1860-х рр. окремо від церковного постав світський студентський хор, організований М. Лисенком. У 1861 р. студентський хор виступив зі своїм першим концертом, який складався виключно з українських пісень. Згодом М. Лисенко домовився з адміністрацією університету дати хоровий концерт на користь незаможних студентів в залі університету. Цей концерт викликав інтерес та зацікавлення серед слухачів. Один із наступних виступів хору відбувся 11 лютого 1862 р., коли в міському театрі відбувався спектакль на користь незаможних студентів університету, на закінчення вистави студентський хор виконав 12 творів із «Сборников Южнорусских песен Галагана и Едлички» [27, с. 34-35].

Варто розглянути студентський репертуар. Він був доволі різноманітним. Частина нот потрапила до Університету св. Володимира разом з колекціями Кременецького ліцею, інші поступово купувалися в київських магазинах, наприклад, Ю. Завадського та А. Коципинського. Підбір репертуару для студентів здійснювався професійно та відповідав тогочасному європейському рівню музичної освіти. Спочатку студенти тренувалися виконуючи різного роду вправи та етюди. Згодом вивчали різнохарактерні музичні твори, починаючи з невеликих п'єс, закінчуючи об'ємними варіаціями та концертами. Упродовж 1840-50-х рр. студентський репертуар постійно оновлювався.

З перших років існування університету студенти брали участь у різноманітних концертах. Наприклад, на урочистих актах університету чи інших офіційних урочистостях. З іншого боку вихованці університету були частими гостями на різного роду музичних вечорах, де часто демонстрували свої музичні таланти [25, с. 179].

Також студенти Університету св. Володимира неодноразово були учасниками та організаторами благодійних концертів. Наприклад, у лютому 1854 р. під час одного зі студентських благодійних

театральних спектаклів в антрактах грав оркестр, який складався з вихованців університету та місцевих аматорів. Також у виступі брали участь піаністи Меєр та Щепанський. У середині 1850-х рр. студенти університету створили музичне товариство. Керували товариством два студенти-поляки старших курсів. Вони організовували щотижневі концерти, у п'ятницю. Для цього спеціально винаймався зал, але товариство не проіснувало довго. Через короткий проміжок часу концерти припинилися, оскільки їх відвідувала не велика кількість слухачів [22, s. 175].

Окрім зацікавлення інструментальною класичною музикою та хоровим співом студенти часто співали різні пісні. З. Мілковський згадував, що студенти поляки та українці залюбки збиралися разом, щоб послівати народних пісень у 1840-х рр. [28, s. 243]. На дружніх вечірках співали «місцеві студентські пісні» «Precz! Precz smutek wszelki» або «A więc bracia w jedno koło», авторства Юліана Беліни-Кенджицького або польські «Armaty pod Stoczkiem zdobywała wiara» чи гімн «Boże coś Polskę». Водночас студенти співали українських пісень «Тут гора, а там став», «Піднось крила орле білий», «Ой, козаче, козаче» [29, s. 127]. Також серед польських студентів були популярними пісні написані Т. Падурою на українські мотиви, а також польські патріотичні пісні [30, s. 118]. Студенти співали багато, часом вони збиралися у гурти та йшли разом на Байкову гору, Кадетський гай чи Ботанічний сад, де разом виконували різні пісні [27, с. 34].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що музика займала помітне місце в житті київського студентства. У музичних зацікавленнях студентів Університету св. Володимира домінувала інструментальна музика західноєвропейських композиторів. Студентство брало активну участь у музичному житті міста і було його важливою складовою. Серед вихованців університету набули також популярності хоровий спів та виконання народних пісень. Важливим елементом, який впливав на формування студентської корпорації були спільні благодійні концерти на користь незможних студентів. Ці виступи були не тільки важливою матеріальною підтримкою для найбідніших студентів, а й впливали на згуртування студентської спільноти та її самоусвідомлення. Водночас заняття музикою було однією з форм студентського дозвілля. Адміністрація університету забезпечувала можливість студентів навчатися музичному мистецтву та сприяла проведенню студентських концертів.

Список використаний джерел

1. Иванов А. Мир российского студенчества: конец XIX - начало XX века. - М. Новый хронограф, 2010. – 360 с.
2. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / Наук. ред. Духопельников В. М. – Харків, 2013. - 276 с.
3. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. – Житомир, 2015. – 301 с.
4. Історія української музики. В 6 т./ АН УРСР. Ін-т мист-ва, фолькл. та етногр. ім. М. Т. Рильського: Редкол.: М. М. Гордійчук (голова) та ін. – К.: Наукова думка. 1989-1991. Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Л. Б. Архімович, Т. П. Булат, М. М. Гордійчук та ін.: Редкол. тому: М. М. Гордійчук (відп. ред.) та ін.– 1989. – 448 с.
5. Будзар М. Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX ст. – початку XX ст.: Варіанти історичних презентацій // Київські історичні студії. Збірник наукових праць. – 2015. – № 1. – С. 98-107.
6. Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура Поділля першої половини XIX ст. // Часопис Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського: науковий журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 101-114.
7. Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура маєтків Правобережної України (першої половини XIX ст.) // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: науковий журнал. – 2010. – Вип. 7. – С. 62-76.
8. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб, 1852. – 581 с.
9. Музыкальная беседа. Фейлетон // Киевский телеграф. – 1861 год, 9 апреля. – С. 2.
10. Иконников В. С. Киев в 1654-1855. Исторический очерк. – К., 1904. – 356 с.
11. Шамаєва К. Музична освіта в Україні першої половини XIX століття. – К., 1996. – 164 с.
12. Лапсюк В. Григорій Трохимович Данилевський (Біографічний нарис) // Український музичний архів. Документи і матеріали з історії української музичної культури. – Вип. 1. – 1995. – С. 74-77.
13. Загайкевич М. Марцелі Ясінський-Дорошенко (Невідомі сторінки українського музичного життя середини XIX ст.) // Український музичний архів. Документи і матеріали з історії української музичної культури. – Вип. 1. – 1995. – С. 142-150.
14. История Киева. Том второй. – К.: «Наукова думка», 1984. – 463 с.

15. Doroszenko J. Listy z Kijowa // Ruch muzyczny. – 1858. – № 27. – S. 214.
16. Doroszenko J. Listy z Kijowa // Ruch muzyczny. – 1858. – № 29. – S. 227.
17. Doroszenko J. Listy z Kijowa // Ruch muzyczny. – 1858. – № 34. – S. 267.
18. Doroszenko J. Listy z Kijowa // Ruch muzyczny. – 1859. – № 26. – S. 225.
19. Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 606-650.
20. Еще несколько слов о концерте Н. Д. Дмитриева-Свечина // Киевские губернские ведомости. – 1847. – № 10. – С. 105-106.
21. Pamiętniki Zygmunta Kotużyńskiego 1826-1894. – Kraków, 1911. – 178 s.
22. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. T. 1. – Kraków, 1933. – 451 s.
23. Дело об приобретении для Института Казеннокоштных Студентов музыкальных инструментов, нот и двух скрипок // ДАК, ф.16, оп.478, спр. 40, 98 арк.
24. Дело о введении преподавания в Университете Св. Владимира искусств // ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, 262 арк.
25. Самчук Т. Викладання музики в Університеті Св. Володимира (1834-1859 рр.) // Український історичний збірник. Випуск 18. – Київ, 2015. – С. 174-185.
26. Об обучении студентов церковному пению // ДАК, ф.16, оп. 478, спр. 231, 18 арк.
27. Булат Т. Філенко Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX – поч. XX століття. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; Київ: Майстерня книги, 2009. – 408 с.
28. Jeż T. [Milkowski Z.] Od kolebli przez życie: wspomnienia (1830-1873). T. 1. – Kraków, 1936. – 474 s.
29. [Burzyński T.] Wspomnienia z czasów młodości // Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864. Tom IV. Zeszyt I. – Lwów, 1894. – S. 93-224.
30. Wiercieński H. Pamiętniki / przedmowa i opracowanie Andrzej Zajączkowski. – Lublin: Wydawnictwo lubelskie, 1973. – 507 s.

References

1. Ivanov, A., 2010, Mir rossijskogo studenchestva: koniec 19 – nachalo 20 vieka. Moskva: Novyi khronograf.
2. Posokhov, I., 2013, Studenstvo universytetiv Rosijskoi imperii 19 – poch. 20 c.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
3. Kruhliak, M., 2015, Zhyttia ta pobut studenstva pidrosiiskoi Ukrainy gruhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. Zhytomyr: Volyn.
4. Hordiichuk, M. [ed.], 1989, Istoiia ukrainskoi muzyky v 6 t. T.1. Kyiv: Naukova dumka.
5. Budzar, M., 2015, Khudozhnio-kulturna spadshchyna panskoi sadyby Livoberezhnoi Ukrainy 19 st.– pochatku 20 st.: Varianty istorychnych prezentatsii, Kyivski istorychni studii. Zbirnyk naukovych prats, 2015, 1, 98-107.
6. Volosatykh, O., 2011, Muzychna i teatralna kultura Podillia pershoi polovyny 19 st., Chasopys muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho: naukovyi zhurnal, 1(10), 101-114.
7. Volosatykh, O., 2012, Muzychna i teatralna kultura maietkiv Pravoberezhnoi Ukrainy (pershoi polovyny 19 st.), Chasopys muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho: naukovyi zhurnal, 4(17), 62-76.
8. Funduklei, I., 1852, Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii. Saint Petersburg: V tipografii ministerstva vnytrennikh del.
9. Anon., 1861, Muzykalnaia beseda. Feileton, Kievskii telegraf, 9 April.
10. Ikonnikov, V.S., 1904, Kiev v 1654-1855. Istoricheskii ocherk. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo Universitetata Sviatogo Vladimira.
11. Shamaieva, K., 1996, Muzychna osvita v Ukraini pershoi polovyny 19 stolittia. Kyiv.
12. Lapsiuk, V., 1995, Hryhorij Trokhymovych Danylevskij (Biohrafichniy narys), Ukrainskij muzychnyi arhiv. Dokumenty ta materialy z istorii ukrainskoi muzychnoi kultury, 1, 74-77.
13. Zahaikevych, M., 1995, Martseli Iasinskij-Doroshenko (Nevidomi storinky ukrainskoho muzychnoho zhyttia serednz 19 st.), Ukrainskij muzychnyi arhiv. Dokumenty ta materialy z istorii ukrainskoi muzychnoi kultury, 1, 142-150.
14. Kondufor, Y. [ed.], 1984, Istoiia Kieva. Tom vtoroi. Kiev: Naukova dumka.
15. Doroszenko, J., 1858, Listy z Kijowa, Ruch muzyczny, 27, 214.
16. Doroszenko, J., 1858, Listy z Kijowa, Ruch muzyczny, 29, 227.
17. Doroszenko, J., 1858, Listy z Kijowa, Ruch muzyczny, 34, 267.
18. Doroszenko, J., 1859, Listy z Kijowa, Ruch muzyczny, 26, 225.

19. Romanovich-Slavatinskii, A.V., 1903, Moia zhyzn i akademicheskaia deiatelnost 1832-1884, Vestnik Evropy, 1, 138-197; 2, 606-650.
20. Anon., 1847, Eshche neskolko slov o kontserte N. D. Dmitrieva-Svechina, Kievskije gubernskije vedomosti, 10, 105-106.
21. Kotiużyński, Z., 1911, Pamiętniki Zygmunta Kotiużyńskiego 1826-1894. Kraków.
22. Lasocki, W., 1933, Wspomnienia z mojego życia. T.1, Krakow: nakł. Gminy Stoł. Krol. Miasta Krakowa.
23. Derzhavnyi archiv m. Kyieva (DAK), fond 16, opys 478, sprava 40, 98 arkushiv.
24. DAK, fond 16, opys 478, sprava 26, 262 arkushiv.
25. Samchuk, T., 2015, Vykladannia muzyky v Universyteti sv. Volodymyra (1834-1859), Ukrainskii istorychnyi zbirnyk, 18, 174-185.
26. DAK, fond 16, opys 478, sprava 231, 18 arkushiv.
27. Bulat, T. & Filenko, T., 2009, Svit Mykoly Lysenka. Natsionalna identychnist, muzyka i polityka Ukrainy 19 - pochatku 20 stolittia. Kyiv: „Maisternia knyhy”.
28. Jež, T. [Milkowski, Z.], 1936, Od kolebli przez życie: wspomnienia (1830-1873). T.1, Kralów.
29. [Burzyński, T.], 1894, Wspomnienia z czasów młodości, Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864. Tom IV. Zeszyt I. Lwów, 93-224.
30. Wiercieński, H., 1973, Pamiętniki / przedmowa i opracowanie Andrzej Zajączkowski. Lublin: Wydawnictwo lubelskie.

УДК 639.2 (477.83/.86):303.446.4

Олег Проців

ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ РОЗВЕДЕННЯ РАКІВ У ГАЛИЧИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано державне регулювання та правозастосування органів державної влади у частині розведення раків. Проаналізовано господарське значення, торгівлю, експорт та імпорт раків, вплив епізоотичних захворювань, забруднення води, браконьєрства на розведення раків.

Ключові слова: *Австро-Угорська імперія, Галичина, раки, економіка, браконьєрство, торгівля, експорт, імпорт.*

The state regulation and enforcement of state authorities in terms of lobster breeding has been considered. There has been analysed the following: economical value, trade, import/export, the influence of epizootic diseases and water pollution on breeding lobsters.

Key words: *Austro-Hungarian empire, Galicia, lobsters, economics, poaching, trade, import/export.*

На даний час в Україні спостерігається низький рівень споживання раків, що є наслідком недосконалого державного регулювання цієї галузі. Дослідження цієї проблематики в історичному контексті дасть змогу врахувати місцеві особливості для вирішення проблеми.

Проблеми правового регулювання, економічної, соціальної, політичної, гуманітарної, технологічної складової при розведенні раків висвітлювались у працях Івана Крип'якевича, часописах «Окулярник», статистичних довідниках та кодексах законів Галичини. Проте, деякі проблеми розглянуто побіжно, і вони потребують подальшого вирішення.

Мета дослідження – дослідити державне регулювання, правозастосування органами державної влади у частині розведення раків у Галичині XIX – початку XX ст. Проаналізовано господарське значення розведення раків, зокрема роль торгівлі, експорту та імпорту, впливу епізоотичних захворювань, забруднення води, браконьєрства.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- провести аналіз діючих нормативно-правових актів Галичини та практику їх правозастосування в частині розведення раків;
- запропонувати конкретні зміни до національного законодавства, які б ефективно врегулювали питання розведення раків.

Органи державної влади Галичини навіть вживали заходи щодо організації розведення та вилову риби та раків. Зокрема, у 1905 році у Галичині річки були поділені на 472 рибальські ревіри, з яких 366 здавались в оренду, а 106 ревірів не були затребувані через відсутність на них попиту. За рік у бюджет надходило 36603 крон орендної плати. Крім того, відповідно до статті 22 «Рибальського закону» орендарі рибальських ревірів повинні були сплачувати кошти у розмірі 15% від суми орендної плати у фонд розвитку рибальства, які склали у 1905 році 5659 крон. Вартість оренди рибальських ревірів

скаладала від 1 до 1200 крон. Так, Дністер, як одна із найбільших річок Галичини, був поділений на найбільшу кількість рибальських ревірів – 76. У 1905 році в оренду було здано 60 рибальських ревірів і отримано у бюджет 7495 крон, що становило найбільшу суму від оренди з усіх річок. У той же рік за здачу 16 ревірів на ріці Прут було отримано 2089 крон, а за 15 ревірів Черемошу – лише 310 крон [1 с. 160].

Практично аналогічні правила були і у Другій Речі Посполитій, де «Рибальський закон», прийнятий 7 березня 1932 року, визначав, що вилов риби та раків дозволяється виключно особам, які мають у приватній власності ставки або орендують рибальські ревіри у держави [2 с. 2471-2495].

Тодішнє кримінальне законодавство визначало покарання для осіб, які нелегально виловлюють як рибу, так і раки. Зокрема, за нелегальний вилов раків у нічну пору, при штучному світлі або при застосуванні вибухових матеріалів штраф сягав до 600 злотих або до 6 місяців арешту [3 с. 159].

Для збереження популяції раків органи державної влади вживали певні заходи. Одним із перших заходів у Австро-Угорській імперії був декрет від 18 липня 1819 року, який забороняв використовувати отруйні речовини при вилові риби та раків [4 с. 72-74]. Рибальське законодавство Галичини кінця XIX – початку XX століття визначало не лише терміни, коли дозволявся вилов раків (для самців рака – з 1 жовтня до 31 березня, для самиць – від 1 жовтня до 31 липня), але й також його мінімально допустимий розмір – не менше 10 см [5 с. 65]. Більше того, розпорядженням Галицького намісництва терміни вилову раків та мінімально допустимий розмір потрібно було вказати у бланку рибальського білету, без якого не дозволявся вилов раків [6 с. 181-182].

Для контролю за виконанням рибальського законодавства Галицьке намісництво Розпорядженням від 11 липня 1907 року L. IX. 1819/31 звернулось до всіх старост Галичини та голів міст Львова та Кракова, щоб ті взяли на особистий контроль дотримання «Рибальського закону» та слідкували за мінімальною визначеною величиною раків та щоб раки і риба реалізовувались без порушень термінів коли дозволявся продаж [7 с. 215].

З розвитком науково-технічного прогресу загострюється питання забруднення річок нафтою, що негативно впливає на популяцію риби та раків. Тож Галицьке намісництво 29 грудня 1896 року вперше видає інструкцію, яка врегульовує технологічні механізми зберігання, переробки нафтопродуктів з метою недопущення забруднення водного дзеркала [8 с. 4]. Іншою причиною загибелі риби та раків у Пруті біля Коломиї став сплав деревини гірськими потоками. Вказувалось, що сотні тисяч рибин гинуть кожного разу, коли відкривається водозабір, а найбільше страждають раки, яких у Пруті біля Коломиї майже не залишилось. Негативно позначився на розведенні раків і забір гравію з Пруту [9 с. 39]. Проте, у зв'язку із зменшенням чисельності раків у країнах Австро-Угорської імперії були прийняті радикальні заходи. Зокрема, у Чехії повністю було заборонено вилов раків на 5 років [10 с. 241].

У середині XIX століття Галичина славилась великою кількістю раків. У східній Галичині через відсутність на них попиту їх спалювали, а попіл вживався замість гною на полях. Цією ситуацією скористались спекулянти, які у 1880 році викупили монопольне право торгівлі раками, які вивозились за кордон [11 с. 59-60]. Тож 1880 рік вважається у Галичині початком великої торгівлі раками. Цьому сприяло два фактори. По-перше, зростання на раки ціни у Франції, Німеччині та південній Австрії, де спостерігалась епізоотія раків і їх багато загинуло. І по-друге, між сусідніми країнами і Галичиною з'явилося залізничне сполучення. Як відзначала тодішня преса, з Галичини раки почали вивозити не лише окремими вагонами, але й цілими ешелонами. Для охочих зайнятись торгівлею раками розміщувались контакти з 43 торговими організаціями [12 с. 19]. Як відзначали тодішні аналітики, найкраще було експортувати раки у Німеччину та Францію. Хоча й до Франції, особливо до Парижу була далека дорога, але французи на відміну від Галичини більше любили раків. Тай вартість раків у Франції була найвищою у Європі. У 1884 році одні лише парижани спожили 8 мільйонів голів раків. Найбільше раків у Європу експортувала Росія, тож через далеку дорогу раки втрачали у вазі. Щоб покращити якість раків, були організовані спеціальні господарства, на яких догодовували раків, які схудли під час їх перевезення з Росії та Галичини [13 с. 278]. Для торгівців раками існували вказівки: раків найоптимальніше було пересилати у посылках вагою до 5 кілограм, бо у таких умовах раки найменше гинуть, а живі та свіжі раки мають найвищу ціну [14 с. 53].

Слід відмітити, що у Галичині ще у XVI столітті населення вживало дуже багато риби, але раки не користувались великим попитом. Була навіть приказка: «Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак» [15 с. 27-28].

Для врегулювання торгівлі раками з іншими країнами адміністрація Галицької автономії вживала ряд регулятивних заходів, серед яких велику роль відігравали нормативно-правові акти. Слід зазначити, що тогочасні торгівці раками вдавались до махінацій. Імпортуючи незначну кількість раків із Росії, а в подальшому, додаючи раки виловлені у Галичині, вони декларували, що всі раки куплені в

Росії і тим самим не сплачували податки та завдавали шкоди популяції раків у Галичині. Через це Галицьке намісництво направило лист до фінансової дирекції Галичини від 21.12.1897р L. 86451 «У справі охорони раків» [16 с. 5]. Для виконання приписів даного листа щодо врегулювання торгівлі раками із Росією Галицька фінансова дирекція видала розпорядження від 4 січня 1898 року L. 130830 до всіх митниць Галичини. У розпорядженні особлива увага акцентувалась на торгівлі раками у містах Белз та Підволочиськ, через які імпортують російські раки в охоронний час. Необхідно було перевіряти, чи кількість закуплених у Росії раків не перевищує їх експорт у країни Європи. Митниця перевіряла, які раки вивозяться з Галичини [17 с. 166].

Однак встановлення мита на раки, які завозились з Австро-Угорської імперії до Німеччини, не сприяло вільній торгівлі. Лобіюючи власні інтереси, німецькі рибальські підприємства вимагали встановлення ввізних мит для більш дешевої продукції із Галичини. Краківське рибальське товариство, лобіюючи інтереси рибоводів Галичини, неодноразово ставило питання про відміну ввізного мита на раки до Німеччини [18 с. 121].

Статистичні дані торгівлі раками свідчать, що у 1896 році головним чином їх імпортували до Німеччини на суму 265650 золотих, до Італії – 15500 зол., Швейцарії – 11800 зол., Румунії – 8000 зол., Франції – 1000 зол. Найбільше раків виловлювалось у річках Збруч, Буг та ставках Ходорова та Добровлян.

По Австро-Угорській імперії

Рік	Вартість вивезення раків та слимаків у золотих
1892	179700
1893	134820
1894	277095
1895	299090
1896	383350

Ставковий рак через свої харчові характеристики вартував більше ніж річковий, так як був більш м'ясистим і смачнішим. Тогочасні дослідники вважали, що Галичина має великий природний потенціал, але через брак відповідних високотехнологічних господарств вона не могла у повній мірі використати його і «збирала лише те, що дала природа» [19 с. 52-54]. Тогочасні знавці розведення раків вказували, що при ефективному веденні господарства з одного кілометра річки можна отримувати 3 тис. штук раків [20 с. 58], а вже за 5-6 років можна було розраховувати на прибуток [21 с. 59].

Одним із методів торгівлі Галичини з іншими країнами була пересилка товарів за допомогою залізничної колії. Як свідчать статистичні дані, у 1895 році з Галичини було вивезено 388919 кг раків, тоді як завезено лише 10147 кг. Велика частина раків із Галичини відправлялось поштою за межі Галичини, а саме: 295973 кг – за межі Австро-Угорської імперії і лише 82799 кг – до автономних країн Австро-Угорщини. В Галичині найбільше раків споживали міста Львів та Краків. У Кракові була організована спілка «Union», яка організовувала торгівлю раками за кордон. Лише із Станіслава евреї торгівці висилали раки колією до Будапешту і Баварії (6364 кг раків в рік). Найбільшими виробниками раків були рибні господарства Ходорова та Більшівців, які відповідно щороку відправляли по 40 та 10 тонн раків до Австрії та Німеччини. Але й у Німеччині галицькі раки не застоювались. Відзначалось, що у Баварії галицьких раків спеціально договували і вже по дорожчій ціні перепродували до Франції та Німеччини.

Перевезення залізницею раків у 1897 р.

Галичина, повіти	Вивіз				Завіз
	Кількість (кг)	З яких вислано до			
		Галичини	Австро- Угорщини	Заграниці	З Галичини
Біберка	40000		5000	35000	
Городок	12407		3350	9057	
Львів (повіт)	1725	7	718	1000	15
Рогатин	10180		2680	7500	
Станіславів	6364		3064	3300	
Львів місто	8686		3088	5600	4500
Броди	32160		710	31450	
Сокаль	9750	400	750	8600	

Жовква	3050		1030	2020	
Бучач	28875	12	8863	20000	
Городенка	3000		2200	800	
Коломия	2100		1000	1100	
Скалат	100000		30000	70000	
Тернопіль	87300	8000	8300	71000	
Золочів	1711	100		1610	22
Долинський повіт	25720		6025	19695	
Калуш	3130		1955	1775	
Стрий	2525	25		2500	
По Галичині	388919	10147	82799	295973	10147

[22 с. 60-63]

Великий попит у Європі на галицькі раки мав під собою певне підґрунтя, так як у Європі через епізоотію загинула велика кількість раків [23 с. 26].

Однією із негативних причин торгівлі раками була її монополізація. Через цю загрозову монополізацію постійно зменшувалась закупівельна ціна, ігнорувався закон щодо термінів вилову раків. Для зменшення впливу єврейських фірм, які монополізували торгівлю раками, у Кракові була організована «Спілка торгівлі рибою» [24 с. 31].

Крім того, торгівці раків перепродували їх у Європі у два рази дорожче ніж вони були закуплені у Галичині. Якщо у Галичині вартість 100 штук раків вагою 20-30 грам коливалась від 5 до 7 крон [25 с. 59], то у Берліні або Парижі лише за 5 раків вторговувались одну крону [26 с. 59]. Великого розмаху набув експорт раків до Європи і в Росії. За даними преси лише одне торгівельне підприємство у Росії скуповувало за рік у Литві, Білорусії, Смоленській та Псковській губерніях 15 мільйонів штук раків загальною вартістю 200 тисяч рублів. Переважно раки імпортувались до Франції [27 с. 87].

Однією із головних причин, що зменшувала кількість раків, було браконьєрство [28 с. 7]. Зокрема, в одній із доповідних записок державного інспектора по нагляду за рибальством до намісника Галичини повідомлялось, що у басейні Бугу та Вісли на протязі 1898 року було виловлено незаконним способом раків, які найчастіше попадали на ринки Львова або відправлялись до Німеччини, що знищувало їх популяцію [29 с. 21]. Органи державної влади вживали ряд заходів для його подолання. Зокрема, Галицьке намісництво видало розпорядження від 15 вересня 1897 року L. 63.758 про маркування всіх сіток та рибальських знарядь відповідними ярликами, в яких потрібно зазначати ім'я та прізвище власника, де він проживає та номер ревіру, де можна виловлювати цим знаряддям, що давало змогу контролювати чисельність вилову раків та риби. За невиконання даних вимог знаряддя необхідно було конфіскувати [30 с. 4].

Велику увагу органи державної влади приділяли контролю за торгівлею раками. Так, митні органи на Краківському залізничному вокзалі перевіряли посилки та конфісковані товари, які були не задекларовані та недозволені для пересилки. Всього за 1892 рік було конфісковано 3 тисячі раків, які в подальшому було випущено у річку [31 с. 53]. В подальшому лише за три місяці 1898 року, коли була заборонена торгівля раками, на Краківській митниці було конфісковано 353 посилки з 1740 раками [32 с. 5]. За 1899 рік за аналогічний період було конфісковано в десять разів більше раків [33 с. 3]. Але, як констатувало Краківське рибальське товариство, масштаби порушень вимог рибальського закону були набагато суттєвішими. Проте, через відсутність відповідної кількості торгових комісарів багато раків незаконно потрапляло із Галичини у країни Європи [34 с. 7].

Великої шкоди розведенню раків завдавали епізоотії, які спустошували їх популяцію. Так, перші інфекційні захворювання раків у Європі фіксувалось у 1860 році в Італії. У 1870 році інфекційне захворювання на раки поширилось на Францію та Бельгію, а в 1878 році – на Німеччину [35 с. 35-36]. Не оминула епізоотія раків і Росію, особливо у 1892 році на Волзі [36 с. 282].

Велику шкоду епізоотія завдавала розведенню раків і в Галичині. Зокрема, на ставках у Гонятичах (сучасний Миколаївський район) загинула велика кількість раків. У селі Сарниках Рогатинського повіту у 1895 році із ставка площею 200 моргів виловлювали раків на суму 1500 злотих, але не оминула епізоотія і це господарство, де загинули всі раки [37 с. 29]. Практично аналогічна ситуація спостерігалась у 1895 році на ріці Стир [38 с. 378]. Пізніше з розвитком ветеринарії ідентифікується захворювання раків (чума раків), яке спричиняється *Bacterium pestis astac* [39 с. 177-185].

Для піднесення популяції раків вживалось ряд заходів. Зокрема, Краківське рибальське товариство для збільшення чисельності риб та раків зариблювало річки Галичини. Лише за період з 1897 по 1903 рік товариством випущено в річки 46470 голів рака [40 с. 254-255].

Крім піднесення чисельності раків, у тогочасній пресі неодноразово ставилось питання й про гуманне ставлення до раків. Вказувалось, що недопустимо варити їх живими, а необхідно їх одразу кидати на кип'яток, чим зменшувати час їхньої агонії. Крім того не дозволялось з живих раків відривати ноги чи інші частини тіла [41 с. 140]. Аналогічні вимоги ставились і до поводження із рибою, яку заборонялось різати живою [42 с. 7].

Про важливість раків як продукту харчування свідчить хоча б той факт, що вони експонувались на виставках, присвячених рибальству у Відні (1902) [43 с. 206] та у Львові (4 - 14 травня 1912 р.) [44 с. 167-168].

Підсумовуючи вище викладене, слід відзначити, що раки відігравали в економіці Галичини важливу роль не лише як харчовий продукт, але й як товар, експорт якого мав важливе значення для економіки краю. Негативний вплив на розведення раків мали епізоотії, браконьєрство, забруднення води – особливо нафтопродуктами. Вирощування та споживання раків у Галичині досліджуваного періоду мало більше значення, ніж в сучасній Україні. Висока ціна раків у Європі спричинила їх експорт з Галичини.

Подальші дослідження за тематикою державного регулювання організації та діяльності з розведення раків в Україні слід здійснювати у площині вдосконалення механізмів інституалізації галузі. Їх проведення вимагає пошуку нових шляхів та підходів в науково-теоретичному обґрунтуванні.

Список використаних джерел

1. Gospodarstwo rybne w kraju w świetle najnowszych cyfr statystycznych // Okólnik. – 1906. – № 84. – S. 160.
2. Korzonek J. i Rosenblüth I. Kodeks zobowiązań: komentarz. T. 2. – wyd. drugie. – Kraków: Księgarnia powszechna, 1937. – S. 2471-2495.
3. Kodeks karny obowiązujący na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej. – wyd. IV. – Warszawa-Poznań: Skład główny w księgarni Św. Wojciecha w Poznaniu, 1925. – S. 39, 71, 159, 160, 204.
4. Rybia trutka // Okólnik. – 1883. – № 3. – S. 72-74.
5. Pouczenie obowiązujące dla straży rybackiej // Okólnik. – 1910. – № 110. – S. 65.
6. Obwieszczenie c. k. Namiestnictwa z dnia 10. marca 1903 L. 24.316 o zmianie tekstu formularzy kart rybackich i książeczki rybackiej. // Okólnik. – 1903. – № 65. – S. 181-182.
7. Ochrona ryb i raków // Okólnik. – 1907. – № 95. – S. 215.
8. Ochrona ryb // Okólnik. – 1898. – № 31. – S. 4.
9. Stosunki rybackie nad Prutem i Czeremoszem przez Zygmunta Fischera // Okólnik. – 1893. – № 9. – S. 39.
10. Zakaz łowienia raków w Czechach // Okólnik. – 1908. – № 101. – S. 241.
11. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1898. – T. XVII, zeszyt I. – S. 59-60.
12. O raku galicyjskim // Okólnik. – 1896. – № 22. – S. 19.
13. Raki // Okólnik. – 1909. – № 107. – S. 278.
14. Handel rakami i przesyłka takowych // Okólnik. – 1893. – № 50. – S. 53.
15. Історія української культури/ під заг.ред. Івана Крип'якевича. – Київ: Либідь, 1994. – С. 27-28.
16. Ochrona raków // Okólnik. – 1898. – № 32. – S. 5.
17. Przewóz raków z Rosyi // Okólnik. – 1905. – № 77. – S. 166.
18. Cło od ryb // Okólnik. – 1901. – № 52. – S. 121.
19. Pawlik S. Handel zwierzyną, rybami i rakami w Galicyi // Łowiec – 1899. – № 5. – S. 52-54.
20. Wybór raków do obsady i obsadzanie // Okólnik. – 1912. – № 122. – S. 58.
21. Wybór raków do obsady i obsadzanie // Okólnik. – 1912. – № 122. – S. 59.
22. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1898. – T. XVII, zeszyt I. – S. 60-63.
23. Handel rakami // Okólnik. – 1896. – № 20. – S. 26.
24. Handlowa spółka rybacka w Krakowie // Okólnik. – 1897. – № 30. – S. 31.
25. Wybór raków do obsady i obsadzanie // Okólnik. – 1912. – № 122. – S. 59.
26. Handel rakami // Okólnik. – 1896. – № 20. – S. 26.
27. Gospodarstwo rybne u nas dawniej i teraz // Okólnik. – 1907. – № 92. – S. 87.
28. Ochrona ryb i raków // Okólnik. – 1899. – № 42. – S. 7.
29. Sprawozdanie c. k. inspektora rybactwa krajowego. // Okólnik. – 1899. – № 44. – S. 21.
30. Ochrona ryb // Okólnik. – 1898. – № 31. – S. 4.
31. Konfiskata raków na dworcu kolei żelaznej w Krakowie // Okólnik. – 1893. – № 50. – S. 53.
32. Okólnik 35 // Okólnik. – 1898. – № 35. – S. 5.
33. Ochrona raków // Okólnik. – 1899. – № 37. – S. 3.
34. Ochrona ryb i raków // Okólnik. – 1899. – № 42. – S. 7.
35. Zaraza na raki // Okólnik. – 1904. – № 68. – S. 35-36.

36. Kwestyonaż dotyczący wiadomości o rakowej dżumie, handlu rakami przemysle. // Okólnik. – 1901. – № 55. – S. 282.
37. Pomor rakow w Galicyi // Okólnik. – 1898. – № 36. – S. 29.
38. Łopatyn, dnia 12. września 1904. // Okólnik. – 1904. – № 73. – S. 378.
39. Hodowla raków // Okólnik. – 1912. – № 125. – S. 177-185.
40. Towarzystwo rybackie od roku 1890 do roku 1904 // Okólnik. – 1904. – № 72. – S. 254-255.
41. Hodowla raków // Okólnik. – 1912. – № 124. – S. 140.
42. Przeciw dręczeniu ryb // Okólnik. – 1897. – № 30. – S. 7.
43. Międzynarodowa Wystawa rybacka w Wiedniu 1902r. // Okólnik. – 1901. – № 54. – S. 206.
44. Regulamin i program Wystawy rybackiej mającej się odbyć we Lwowie w maju w 1912 r., a urządzonej staraniem komitetu centralnego c. k. galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego // Okólnik. – 1910. – № 120. – S. 167-168.

УДК351.84(091)(477.81/.82)«18/19»

Ірина Левчук

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОСВІТНИЦЬКО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано науково-теоретичні засади та категоріальний апарат проблеми просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). На основі наукового аналізу виокремлено специфіку понять «просвітницька діяльність», «громадська діяльність», «просвітницько-громадська діяльність», «благодійність», «патрунування», «меценатство».

Запропоновано класифікацію благодійних установ на основі їх походження та підпорядкування. Представлено характеристику провідних видів просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині: організаторська, професійно-педагогічна, опікунська, благодійна, видавнича, дослідницька. Виявлено головні форми і методи просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині в досліджуваній період.

Ключові слова: *просвітницько-громадська діяльність, благодійні організації, благодійність, патрунування, методологічний апарат.*

The aim of the given scientific research is a detailed investigation of scientific and theoretical basis and categorical apparatus of educational and public activity of charity organizations as the bearers of noetic and moral culture determination. The aim, tasks and interdisciplinary character of the research caused the necessity of usage of the complex research methods: general scientific (analysis, synthesis, generalization, classification of historical and pedagogical resources, systematization); historical and pedagogical (historical and systematic, historical and genetic, historical and comparative); special scientific methods (axiological, personal and biographical, monographic).

The article deals with the analysis of scientific and theoretical basis of educational and public activity of charity organizations in Volyn' (second half of XIX – beginning of XX centuries). Particularities of notions "educational activity", "public activity", "educational and public activity", "charity", "patronage", "sponsorship" have been outlined.

Classification of charity institutions on the ground of their derivation and conformation has been suggested, particularly: 1) organizations which directly represented state charity or appeared with the promotion of the government; 2) organizations which appeared as a result of social philanthropic initiative of the people; 3) religious organizations.

The characteristic of the principal types of public and educational organization in Volyn' has been introduced: organizational, professional and pedagogical, patronage, charity, publishing and investigative. The main forms have been distinguished (public reading, conversations with school children and their families, books publishing, charity events, mass educational events, foundation of educational establishments, hospitals, shelters for homeless, orphanages) and methods (organization of educational, public and charity activity, experience moulding and stimulation) of educational and public activity of charity organizations in Volyn' of the given period.

Key words: *educational and public activity, charity organization, charity, patronage, methodological apparatus.*

Духовне відродження держави, розпочате ще на поч. 90-х рр. ХХ ст., відбувається на складному соціальному ґрунті, що проявляється у кризі моралі, яка пронизує усі сфери нашого життя. Тому на сучасному етапі розвитку освіти й науки з огляду на нагальні потреби гуманізації українського суспільства необхідним є повернення до відродження християнських моральних цінностей у виховному процесі молоді. Особливої актуальності набуває дослідження досвіду просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій, з метою вивчення й використання традицій духовно-просвітницької й добродійної мети їхньої діяльності та способів її реалізації у науково-освітній практиці виховного процесу сучасного суспільства. У зв'язку з цим метою нашої наукової статті є більш детальне вивчення науково-теоретичних засад та визначення категоріального апарату просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині як носіїв духовно-моральної культури.

Теоретичні засади нашого дослідження склали концептуальні ідеї науковців (І. Блаурберг, Я. Верменич, С. Поляруш, Ю. Семенов, С. Смирнов, П. Сорокін, С. Стельмах, Е. Юдін). У межах своїх дисертаційних досліджень історіографію проблеми добродійності висвітлювала значна плеяда науковців, (Ю. Гузенка, О. Зирянової, М. Молчанової, Н. Сейко, І. Суровцевої). Значимими для аналізу категоріального апарату в межах нашого дослідження є праці Л. Макеєвої, Н. Савранської, Ю. Сербалюк, О. Огірко.

Теоретичний аналіз проблеми просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій детермінований міждисциплінарним характером самого об'єкта дослідження. Для його виконання нам необхідно було залучити методологічний апарат філософії та соціології релігії, культурології, історії, історії педагогіки.

У площині *філософії релігії* – об'єктивації релігійного відношення людини до дійсності, положення про концепцію буття віруючої людини. Враховуючи, що серед членів благодійних організацій були представники духовенства та віряни різних конфесій, філософія релігії дає можливість осмислити їх ставлення до просвітницької діяльності в громаді як відповідної канонам церкви. Науковці відзначають, що провідною характеристикою філософії релігії є її людиномірність, що суттєво впливає на формулювання висновків нашого дослідження, оскільки вони повинні мати особистісний і громадський характер [4, с. 4].

Соціологія релігії окреслює релігію як соціальний інститут, який має певні чітко окреслені функції в суспільстві і від їх виконання залежить діяльність інших соціальних інститутів – насамперед, освіти й культури; а просвітницько-громадська діяльність окреслюється як різновид соціальної діяльності в духовно-релігійному просторі Волині. У межах цієї галузі людського знання вивчаються відносини між релігією і суспільством, тому вона має важливе методологічне значення для нашого дослідження, адже діяльність благодійних організацій у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. стосувалася не лише осіб духовного звання, а передусім світського населення Волині, представники якого ставали членами благодійних організацій, меценатами, або ж могли розраховувати на допомогу й просвітницьку зацікавленість від вище зазначених.

Зокрема, досить цікавим є виокремлення основних завдань християнського етичного виховання, традиції якого сформувались на основі духовного просвітництва:

- формування розуму, творення на основі віри та розуму власних ідеалів і чеснот;
- осягнення стану, у якому: у розумі людини пануватиме віра й керуватиметься чесною мудрості, що наставляє розум розважно шукати правду; у волі людини пануватиме любов, що керуватиметься чесною справедливості, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду; у почуттях – надію, що кріпитиметься чеснотами мужності, стриманості, які керують почуттями в небажаній ситуації і приборкують нахили до злих намірів;
- утвердження стану, за якого розум, віра й совість будуть спрямовувати всі порухи волі. [7, с. 26-27].

Методологічні засади *культурології* є значущими для нашого дослідження. Культура, як зазначає П. Сорокін, – це сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних прошарків населення [15]. Важливим у межах нашого дослідження є поняття духовної культури, яке визначається як синергетична сукупність понять, уявлень, вірувань, почуттів і переживань особистості.

Культурологічний підхід є значущим для теоретичного аналізу проблеми нашого дослідження ще й тому, що просвітницько-громадська діяльність благодійних організацій Волині розгорталася у межах культурного простору України 2 пол. ХІХ – поч. ХХ ст., а роль і значення благодійництва та патрунування на терені Волині розглядалися в аксіологічному, адаптаційному, людино творчому, світоглядному відношенні.

Безперечно, провідні методологічні засади нашого дослідження почерпнуті нами з *методології історії*: історична специфіка волинського регіону, історичний досвід діяльності благодійних організацій, історичні закономірності здійснення меценатства, історичні передумови й тенденції розвитку православного братського руху просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій.

У методології історії ми запозичили декілька провідних теоретичних підходів, які були апробовані в процесі розвитку історичної науки і тепер використовуються в історії педагогіки, історії соціальної роботи як необхідні для цілісного й системного аналізу історико-педагогічних явищ і процесів [13; 14]. До таких підходів відносяться, насамперед, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний.

Історико-генетичний підхід (Я. Верменич) [2] дав нам можливість розглядати просвітницько-громадську діяльність благодійних організацій та меценатства у 2 пол. XIX – на поч. XX ст. як закономірний розвиток благодійного руху в попередні століття, а також культурно-освітньої моделі християнства впродовж усього періоду його існування. Застосування історико-генетичного підходу дає можливість: виявити закономірності розвитку благодійництва як історико-педагогічного феномена в умовах волинського регіону; визначити сутність співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в історичних процесах (у нашому випадку – особистісного внеску членів благодійних організацій і одноосібних меценатів та об'єктивного фактора існування благодійництва в освітньому просторі Волині); окреслити благодійні організації як громадські організації, які мають кількостотолітню історію і вироблені на основі історії свого існування традиції, закономірності й тенденції просвітницько-громадської діяльності. *Історико-системний підхід* в історико-педагогічних дослідженнях дозволяє нам розглядати історико-педагогічні явища як системні утворення, тобто такі, які мають свою структуру і самі є частиною більш системних утворень. Провідні засади системного підходу в педагогічній науці представлені в наукових працях І. Блауберга, Ю. Семенова, та ін. [1; 10]. Виходячи з базових положень історико-системного підходу, просвітницько-громадська діяльність благодійних організацій, меценатів може бути охарактеризована в сукупності компонентів, кожен з яких має своє смислове й функціональне навантаження. Визначаючи напрями й види просвітницько-громадської діяльності благодійництва, ми також підкреслюємо їх системний характер, оскільки без характеристик системності і сама діяльність благодійних організацій не може бути окреслена як окреме історико-педагогічне явище з ознаками завершеності й цілісності. *Історико-порівняльний підхід* в історико-педагогічних дослідженнях дає можливість здійснити компаративний аналіз проблеми дослідження, виходячи з його порівняння з іншими історико-педагогічними явищами, які мають схожі характеристики або ознаки. Таким чином, на засадах історико-порівняльного підходу у нашому дослідженні просвітницько-громадська діяльність благодійних організацій та меценатів співвіднесена з: культурно-освітньою, освітньою, благодійною діяльністю інших громадських утворень на території Волині.

Окрім аналізу провідних теоретичних підходів, науково-теоретичний аналіз проблеми дослідження просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині (друга пол. XIX – поч. XX ст.) передбачає *вивчення базових категорій і понять*. До таких у межах теми і завдань нашого дослідження ми віднесли: 1) категорії «благодійність», «меценатство», «патрунування» як базові категорії, відображені в об'єкті дослідження; 2) категорію «просвітницька діяльність» як провідну діяльнишу (функціонально-сміслову) категорію, що характеризує об'єкт вивчення в межах дослідження; 3) категорію «громадська діяльність» як базову організаційно-структурну категорію, що визначає специфіку створення й організації функціонування досліджуваного явища.

Розглянемо більш детально зазначені вище категорії. Сучасний науковий простір у сфері дослідження специфіки доброчинності супроводжується історичним екскурсом, спробою періодизації та виокремлення історичних видів благодійності. Зокрема, Н. Савранська виділяє чотири види благодійності, характерні для Західної Європи: «перший – античний, основою якого був обов'язок перед громадою, бажання отримати пошану, соціальний престиж чи інші привілеї, цей вид філантропії стосувався лише громадян; 2-й вид – християнський – ґрунтувався на милосерді, любові до ближнього та бажанні таким чином наблизитися до Бога й набув рис загальності, 3-й вид – новочасний – визначальними характеристиками якого стали раціоналізованість і початок організованої підтримки злидених» [9, с. 7]. Щодо визначення понять, то дослідниця вказує, що «благодійність у вузькому розумінні – добровільна безкорислива діяльність спрямована на допомогу нужденним, філантропія – добровільна організована діяльність спрямована на вдосконалення життя громади, вирішення суспільно важливих чи міжнародних проблем, тобто суспільне благо, а не благо окремих людей, що фактично відповідає сучасній формі благодійності. Благодійність у широкому розумінні слова – безкорислива цілеспрямована діяльність, через яку відбувається перерозподіл матеріальних та нематеріальних ресурсів їх власниками, для допомоги іншим у задоволенні їхніх потреб, удосконалення життя певної громади, розв'язання суспільно важливих, або міжнародних проблем» [7, с. 8].

Досить цікавим є дослідження О. Ільченко терміносистеми благодійності як явища і як діяльності; виокремлення приватної (персоніфікованої) і громадської (об'єднання громадян) благодійності; щодо державних органів – дослідницею запропоновано термін «державне забезпечення благодійності», науковець виокремила характерні ознаки благодійності: наявність суспільно значущої мети, добровільний, безкорисливий характер роботи, високі моральні принципи благодійників. [8, с. 231].

Дослідниця Л. Мокеєва робить спробу конкретизувати сутність понять «благодійність», «меценатство», «патрунування» на основі їхніх характерних проявів у другій пол. XIX – поч. XX ст., а саме: «благодійність», як прояв співчуття до ближньої людини й етичний обов'язок «імущого допомагати неможливому»; «меценатство», як надання безвідплатної допомоги (матеріальної й грошової) для діяльності виховно-освітніх закладів, підтримка розвитку науки і культури; «патрунування», як безкорисливе надання послуг, підтримка у створенні навчально-виховних закладів, притулків, інтернатів, лікарень; «філантропія», як надання приватними особами або організаціями безвідплатної допомоги людям, що мають потребу, або соціальним групам для вирішення освітніх проблем, а також удосконалення умов суспільного життя. [5, с. 14–15]. Н. Савранська встановлює співвідношення понять «благодійність», «благодіяння», «милостиня», «спонсорство» та «меценатство». Від благодіяння та милостині благодійність відрізняє її цілеспрямованість, спланованість і часто організований характер, спонсорство відрізняє корисливий характер (прагнення популяризувати своє представництво), а меценатство може розглядатися як вид благодійності, специфікою якого є підтримка культури, мистецтва та науки. [9, с. 8].

Щодо класифікації благодійних установ, то значимою є типологія благодійних організацій другій пол. XIX – поч. XX ст. (запропонована В. Є. Сербалюком) через призму їх походження та підпорядкування: 1) організації, які безпосередньо представляли державну благодійність або виникали з подачі владних структур і ними опікувались; 2) організації, які виникли в результаті соціальної філантропічної ініціативи населення; 3) організації релігійного спрямування. [11, с. 166].

Категорія «*просвітницька діяльність*» аналізується в історії педагогіки у різноманітних аспектах. Так, В. Павленко у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що просвітницька діяльність – це різновид людської діяльності (зокрема, й професійної), спрямований на поширення знань серед різних прошарків населення, в тому числі на благодійних засадах [6]. Безперечно, просвітницьку діяльність часто пов'язують з Просвітництвом – широкою ідейною течією, яка об'єднувала мислителів XVII – XVIII ст. і протидіяла феодализму як філософській концепції. Проте епоха Просвітництва була чітко окреслена в часі і просторі, натомість просвітництво, як різновид діяльності, може виявлятися у будь-який час, в будь-якому соціумі і реалізуватися будь-якими людьми чи громадами, цільові орієнтири яких лежать у площині поширення просвіти серед населення.

Просвітницька діяльність у системі категорій і понять нашого дослідження пов'язана з громадською. Категорія «*громадська діяльність*» є допоміжною у межах проблематики нашого дослідження, оскільки дозволяє характеризувати діяльність благодійних організацій як таку, що здійснюється у складі організованих співтовариств – громадських утворень, які пройшли складний шлях розвитку і становлення. У словниково-довідниковій літературі та наукових працях поняття «громадський» визначається як ознака дії, явища, процесу у розумінні «такий, що створений громадою» [3, с. 58].

Найближчим до поняття «громадський» у межах завдань нашого дослідження вважаємо «громадський рух», який окреслюється як «добровільне формування людей, що виникає на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод» [12, с. 285]. У цьому відношенні просвітницько-громадська діяльність благодійних організацій і є тим різновидом діяльності, який здійснюється окремими особами чи групами в межах громадського утворення, що визначає мету, засади, зміст, форми і методи цієї діяльності.

На основі аналізу специфіки організації та діяльності благодійних організацій 2 пол. XIX – поч. XX ст. можемо виокремити провідні види громадсько-просвітницької діяльності благодійних організацій Волині: організаторська, професійно-педагогічна, опікунська, благодійна, видавнича, дослідницька. Також нами виявлено головні форми (народні читання, бесіди, індивідуальна школярям та членам сімей, видавництво книг, благодійні акції, масові просвітницькі заходи, відкриття навчальних закладів, лікарень, притулків для безхатьків, дитячих будинків-сиротинців та опікунство над ними) і методи (організації просвітницької, громадської та благодійної діяльності, стимулювання, формування досвіду) просвітницько-громадської діяльності благодійних організацій Волині в досліджуваній період.

Здійснений вище категоріально-понятійний аналіз поняття «*просвітницько-громадська діяльність благодійних організацій*» дозволяє визначити її як різновид людської діяльності (зокрема, й професійної), що реалізується окремими особами чи групами відповідно до цілей і змісту діяльності благодійної організації як громадського утворення, та спрямований на поширення знань серед різних прошарків населення, в тому числі й на благодійних засадах.

Підбиваючи підсумок, необхідно відзначити, що на сучасному етапі розвитку науки благодійність посідає чільне місце в соціальній історії України. Незважаючи на досить значимий обсяг здійснених досліджень науковцями, розширеного вивчення потребують проблеми інституційного розвитку благодійності, її періодизації та форм реалізації в окремих регіонах через розширення джерельної бази.

Список використаних джерел

1. Блауберг И. В. Становление и сущность системного похода / Блауберг И. В., Юдин Э. Г. – М.: Наука, 1973. – 88 с.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 516 с.
3. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання / С. І. Головащук / АН УРСР. Ін-т мов-ва; За ред. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1989. – 952 с.
4. Кассієр Є. Людський світ простору і часу / Є. Кассієр // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 3–12.
5. Мокеєва Л. М. Становлення і розвиток благодійності та патронування у системі освіти Криму (XIX – початок XX ст.) / Лілія Миколаївна Мокеєва. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. пед. н.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Одеса, 2010. – 20 с.
6. Павленко В. В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.) / Віта Віталіївна Павленко. – Дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. н.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомир, 2010. – 299 с.
7. Огірко О. Християнська етика – могутній засіб педагогіки / О.Огірко // Мандрівець. – 2002. – № 4. – С. 26–28.
8. Поляруш С. Розробка проблеми державного піклування й благодійності в українській історіографії кінця XX – початку XXI століття / Світлана Поляруш // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. у-ту ім. В. Винниченка. – Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 19. – С. 231–236.
9. Савранська Н. О. Етико-філософський аналіз благодійності / Н. О. Савранська. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук: 09.00.07 – етика. – Київ, 2008. – 15 с.
10. Семенов Ю. Мир – системний підхід / Ю. Семенов. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_1086.html – Назва з екрану.
11. Сербалюк Ю. В. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Сербалюк // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац.у-ту ім. Івана Огієнка. – Серія: Соціально-педагогічна. – 2015. – Вип. 24. – С. 163–173.
12. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер / Под ред. В. А. Ядова. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
13. Смирнов С. А. Тенденції релігійної ситуації в Україні / С. А. Смирнов // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність. Збірник наукових праць. – Полтава, 1998. – С. 156-158.
14. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) / С. Стельмах. – К.: Академкнига, 2005. – 274 с.
15. Sorokin Pitirim A. Society, culture, and personality: their structure and dynamics. A system of general sociology. Cooper square publishers, inc. / Pitirim A. Sorokin – New York, 1962. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=94476772>. – Назва з екрану.

References

1. Blauberh Y. V. Stanovlenye i sushchnost systemnoho podhdoda / Blauberh Y. V., Yudyn YE. H. – М.: Nauka, 1973. – 88 s.
2. Vermenych Ya. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini / Yaroslava Vermenych. – К.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2003. – 516 s.
3. Holovashchuk S. I. Slovnyk-dovidnyk z pravopysu ta slovovzhyvannia / S. I. Holovashchuk / AN URSR. In-t mov-va; Za red. V. M. Rusanivskoho. – К.: Nauk. dumka, 1989. – 952 s.
4. Kassirer Ye. Liudskiyi svit prostoru i chasu / Ye. Kassirer // Filsofska i sotsiolohichna dumka. – 1992. – № 5. – S. 3–12.
5. Mokeieva L. M. Stanovlennia i rozvytok blahodiinosti ta patronuvannia u systemi osvity Krymu (XIX – pochatok XX st.) / Liliia Mykolaivna Mokeieva. – Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kand. ped. n.: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky. – Odesa, 2010. – 20 s.
6. Pavlenko V. V. Osvitno-prosvitnytska diialnist inozemnykh pedahohiv na Volyni (XIX – pochatok XX st.) / Vita Vitaliivna Pavlenko. – Dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kand. ped. n.: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky. – Zhytomyr, 2010. – 299 s.
7. Ohirko O. Khrystyianska etyka – mohutnii zasib pedahohiky / O.Ohirko // Mandrivets. – 2002. – № 4. – S. 26–28.

8. Poliarush S. Rozrobka problemy derzhavnogo pikluvannia y blahodiinosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XIX – pochatku XX stolittia / Svitlana Poliarush // Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzh. ped. u-tu im. V. Vynnychenka. – Serii: Istorychni nauky. – 2014. – Vyp. 19. – S. 231–236.
9. Savranska N. O. Etyko-filosofskyi analiz blahodiinosti / N. O. Savranska. – Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kand. filos. nauk: 09.00.07 – etyka. – Kyiv, 2008. – 15 s.
10. Semenov Yu. Myr – systemnyj podhod / Yu. Semenov. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: http://scepssis.ru/library/id_1086.html – Nazva z ekranu.
11. Serbaliuk Yu. V. Blahodiini orhanizatsii ta yikh rol v zdiisnenni sotsialnoi opiky v XIX – na pochatku XX st. / Yu. V. Serbaliuk // Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho nats.u-tu im. Ivana Ohienka. – Serii: Sotsialno-pedahohichna. – 2015. – Vyp. 24. – S. 163–173.
12. Smelzer N. Sotsyolohyia / N. Smelzer / Pod red. V. A. Yadova. – M.: Fenyks, 1994. – 688 s.
13. Smyrnov S. A. Tendentsii relihiinoi sytuatsii v Ukraini / S. A. Smyrnov // Khrystyianstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist. Zbirnyk naukovykh prats. – Poltava, 1998. – S. 156–158.
14. Stelmakh S. Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu (XIX – pochatok XX stolittia) / S. Stelmakh. – K. : Akademknyha, 2005. – 274 s.
15. Sorokin Pitirim A. Society, culture, and personality: their structure and dynamics. A system of general sociology. Cooper square publishers, inc. / Pitirim A. Sorokin – New York, 1962. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=94476772>. – Nazva z ekranu.

УДК [94:008]:001.102(477.4)«18/19»

Олена Прищепя

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЇ В ПРИШВИДШЕННІ ТЕМПІВ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена з'ясуванню ролі інформаційного чинника в пришвидшенні пульсації культурного життя у повітових містах та містечках Правобережної України на межі ХІХ–ХХ ст., яке на порядок поступалося губернським центрам регіону – Києву, Житомиру, Кам'янець-Подільському.

Найбільше уваги приділено з'ясуванню, якими шляхами преса (передусім газети) потрапляла до містян – передплата, наявність періодики в міських публічних та громадських бібліотеках, торгівля вроздріб.

Стверджується, що низькі платоспроможність та рівень грамотності містян гальмували масове поширення періодичних видань, до того ж основні споживачі цього культурного продукту – міська інтелігенція, не перевищувала 2,5% мешканців міст. Поширення преси формувало усвідомлення містянами приналежності до імперського культурного простору й водночас власну міську ідентичність.

Ключові слова: місто, містечко, Правобережна Україна. Російська імперія, інформація, преса.

In modern Ukrainian urban studies, the towns of the Southwest of the Russian Empire (the territory of Right-Bank Ukraine) make a separate research object. It is focused on various aspects of urban life: economics, social structures, demography, and municipal authorities. Within the studies of local history and historical regional studies, the research of the cultural space of the region, of its towns in particular, is becoming widespread. However, in the historiographic palette of Ukrainian urban studies, yet there are no works, which cover the problems of forming of the educational and cultural environment of the provincial towns of Right-Bank Ukraine as a space of spiritual interaction and mutual influence generated by numerous human relationships. In addition to the human factor, educational and cultural institutions (libraries, bookstores, printing houses, museums, theaters, public associations, etc.) influenced the formation of this environment. At the turn of the 19th and 20th centuries, information communications were one of the factors influencing educational and cultural environment. Postal services, telegraph, and press had important roles to play. Regarding the press, at the beginning of the 20th century, in addition to the metropolitan and provincial periodicals, district towns of Right Bank Ukraine had their own press – newspapers, magazines, newsletters, and calendars.

The purpose of the article is to define the role of the informational factor in accelerating the cultural life in the district towns of Right-Bank Ukraine at the turn of the 19th – 20th centuries. This role was less important than in the provincial centers of the region – Kyiv, Zhytomyr, and Kamianets-Podilskiyi.

In the article, the greatest attention has been paid to clarifying the issue of how townspeople could get the press (first of all, newspapers): subscription, the availability of periodicals in town public libraries, and retail trade.

The article argues that the low solvency and literacy rates of townspeople were hindered the mass distribution of periodicals; besides, the main consumers of this cultural product, urban intellectuals, did not exceed 2.5% of town residents. The spread of the press formed the awareness of townspeople of belonging to the imperial cultural space and, at the same time, own urban identity.

Key words: city, town, Right-Bank Ukraine, Russian empire, information, press.

В сучасних вітчизняних містознавчих студіях окремих дослідницький об'єкт складають міста Південно-Західного краю Російської імперії (територія Правобережної України), сфокусовані на різних сторонах міського життя: економіці, соціальних структурах, демографії, муніципальній владі тощо [11; 12; 13; 16; 24].

В рамках локальної історії та історичного краєзнавства в ракурсі міської історії набуває поширення дослідження культурного простору зазначеного регіону, і зокрема його міських поселень [21; 22]. Однак в історіографічній палітрі містознавства усе ще відсутні праці, які б охоплювали проблеми формування освітньо-культурного середовища повітових міст Правобережної України як простору духовної взаємодії і взаємовпливів, породженого численними людськими взаєминами. Окрім людського фактору у його формуванні були задіяні навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи (бібліотеки, книгарні, друкарні, музеї, театри, громадські товариства тощо). На рубежі XIX – початку XX ст. одним із чинників освітньо-культурного довкілля виступають інформаційні комунікації, поміж яких важлива роль відводиться пресі, зокрема столичній та губернській, до якої на початку XX ст. долучається ще й провінційна періодика – газети, журнали, бюлетені, календарі.

Метою статті є з'ясування ролі інформаційного чинника в пришвидшенні пульсації культурного життя у повітових містах Правобережної України на межі XIX–XX ст., яка на порядок поступалася губернським центрам регіону – Києву, Житомиру, Кам'янець-Подільському.

В умовах усе відчутнішої модернізації міського життя в останнє десятиліття пізньої імперської доби важливого значення набувала поінформованість містян про різні сторони життя Росії та про події за її межами. Вона поширювалася через книжкові канали комунікацій, навчальні заклади, театральні дійства тощо. Як в інтересах власного бізнесу, так і для задоволення потреб культурного порядку зростає інтерес у містян до поточної інформації, пов'язаної з конкретним містом, чи то окремо взятою губернією.

Жити в модерному місті означало бути мобільнішим, володіти ширшим баченням і розумінням навколишнього світу. А це вже вимагало від міського жителя не лише елементарної грамотності, а й зацікавлення виходом у світ друкованих видань довідкового і рекламного характеру на кшталт календарів, путівників, адресних і пам'ятних книжок по містах та губерніях Південно-Західному краю [27; 4; 31], звички до перегляду оголошень та ознайомлення з театральними афішами. Стосовно останньої зауваги, то досвід Луцької міської думи ілюструє, що в інтересах покращення зовнішнього вигляду міст та ширшої поінформованості їх мешканців муніципальна влада повітових міст переймалися облаштуванням спеціальних вітрин для оголошень, запозичуючи цю новацію від губернських міст [8, арк. 65]. Самовільне розклеювання на будинках та огорожах театральних афіш й різного роду оголошень спонукало на початку XX ст. міські думи й інших повітових міст Правобережжя до виготовлення спеціального обладнання, на якому можна було їх розмістити, та упорядкування спеціальних громадських місць [7, арк. 146]. З часом органи муніципальної влади відпрацювали механізм отримання доходу за оренду таких місць, де підприємливі містяни могли звести спеціальні кіоски для розміщення оголошень й театральних афіш, чи то будок/кіосків для продажу газет [32, арк. 704 зв.]. А ще практикувалося, як то у Рівному 1912 року, виділяти кошти з міського бюджету на спорудження кіосків, а потім передачу вже готових торговельних точок в оренду [31, арк. 36].

Поміж культурних практик міського населення набувало поширення листування, яке також розширювало межі поінформованості адресатів про перебіг життя в Російській імперії, у своїх губерніях, чи то містах. Безперечно, важливу роль при цьому відіграла злагоджена робота закладів поштового відомства. Від 80-х рр. в поширенні інформації поміж містян стає задіяний новий вид зв'язку – телеграф, а на початку XX ст. спілкування через телефонний апарат стає реальністю культурного побуту заможних містян і правобережної глибинки [30, арк. 26].

І все ж поміж засобів зв'язку робота пошти залишалася визначальною. Зростаючий потік кореспонденції містян, до якої належали як закриті, так і відкриті листи, бандерольні відправлення, посилки, грошові перекази й цінні папери, періодичні видання спонукав заклади поштового відомства працювати інтенсивніше, дбаючи про професійний рівень працівників, координувати свою роботу із

залізничним транспортом. Про те, що швидкість передачі інформації набувала першорядного значення засвідчує той факт, що чимало поштових відділень вже в 1912–1913 рр. намагалося відправляти отриману кореспонденцію кур'єрськими й швидкими потягами, нехтуючи правилом використовувати насамперед спеціальний поштовий рухомий склад [9, арк. 18].

Для окремих міст дніпровського Правобережжя вже була звичною й спеціальна поштова міська служба, яка займалася доставкою внутрішньої кореспонденції [29, арк. 20 зв.]. Статистичні дані про поштові перевезення фіксують на межі XIX–XX ст. зростання потоку листування [23, с. 257]. Особливо стрімко зростала частка відкритих листів (це могли бути поштові художні листівки, картки з краєвидами міст тощо). Щоправда, якщо це нововведення з'явилося в Російській імперії на початку 70-х рр., у мешканців Києва, а згодом й повітових міст та містечок українських правобережних губерній воно набуло популярності вже на початку XX ст. [18, с. 408; 5, с. 134–136; 35, с. 7].

Добре ця справа була поставлена у Вінниці. Як стверджує вінницький краєзнавець Ігор Лановий, великим попитом тут користувалися поштові листівки зі світлинами цього повітового міста та краєвидами інших подільських міст. З метою його задоволення і відповідно отримання грошового прибутку до видання поштових листівок долучилося декілька власників вінницьких книжкових магазинів, поміж яких найуспішніше цим бізнесом займався книгар В. Райхер [19, с. 530].

В останнє десятиріччя імперської доби торгівля бланками відкритих листів, подекуди поєднана з торгівлею нотами, календарями та іншою супутньою друкованою продукцією, набула поширення по всьому міському простору Правобережжя. Під час ревізії інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольського, проведеного ним 24 жовтня – 8 листопада 1911 р. у семи міських поселеннях Київської та одному (Вінниця) Подільської губерній, було зафіксовано 19 закладів торгівлі бланками відкритих листів (не рахуючи тих, де торгували ще й іншою друкованою продукцією). Найбільше їх розміщувалось у Вінниці – аж сім [33, арк. 15 зв.–23].

Важливим каналом поширення інформації поміж містян виступала ще й періодика, передусім газетна. Характеризуючи газету як культурний продукт «друкованого капіталізму», Бенедикт Андерсон надавав їй значення в конструюванні важливого соціального механізму, дією якого можна пояснити утворення національних спільнот, розселених на чималому просторі, до того ж об'єднаних у якості публіки ще й корисливістю видавців [1, с. 14]. У фокусі нашого дослідження газетна періодика, передусім місцева, була напряму задіяна у формуванні міської ідентичності мешканців провінційних міст Правобережної України.

Періодичні видання потрапляли до мешканців міст різними шляхами. Зокрема, столичну і губернську періодику виписували публічні, громадські, приватні бібліотеки провінційних міст. Ті, хто працював у навчальних закладах, державних установах, органах міського самоврядування могли користуватися періодичними виданнями, які по підписці отримували їхні установи [31, арк. 36].

Чи переймалися особисто містяни провінційних міст Правобережної України передплатою столичних, чи то губернських періодичних видань? Зауважимо, що тут важила не лише наявність відповідних матеріальних статків, а й сформована звичка до регулярного читання газет і журналів. Вважаємо, що до числа поціновувачів газетної періодики можна віднести коло освічених і заможних осіб, яке, з огляду на зростання можливостей містян отримати освіту, таки розширювалося.

За розрахунками Т. Каросвої лише 3,8%–4,3% населення Подільської губернії за рівнем платоспроможності могли дозволити собі купувати книжки [17, с. 70]. Міркуємо, що відсоток осіб, які могли купувати газети, був на порядок нижчий, оскільки для того, щоб виробилася звичка читати періодику регулярно, потрібен був час, адже масове поширення газет і журналів поміж міських жителів тільки започатковувалося. Як згадував колишній мировий суддя Подільської губернії І. М. Захар'їн (Якунін), наприкінці 80-х рр. в заштатному місті Хмільнику, окрім нього, проживало ще троє осіб із університетською освітою. Один із них – судовий слідчий, «не читав ни одной газети, кроме официального отдела в «Правительственном вестнике», который высылался ему, как обязательному подписчику» [14, с. 300]. Можна стверджувати, що такий спосіб переробки інформації, як читання періодики, поміж містян в останнє десятиріччя імперського періоду був притаманний у першу чергу представникам інтелігенції, відсоток якої у провінційних містах не перевищував 2,5%.

Про те, що на початку другого десятиріччя XX ст. читання столичної та губернської періодики набувало поширення поміж містян, засвідчує зростання кількості місць, де можна було оформити передплату, і відповідно числа задіяних у цьому процесі осіб, для яких подібного роду підприємницька діяльність, поєднана безпосередньо з торгівлею газетами, слугувала джерелом їх фінансового забезпечення. У такій ролі виступали власники окремих книгарень, про наміри яких долучитися до передплатної кампанії могли оповіщати рекламні оголошення, виставлені у вітринах їх торговельних закладів [2, с. 454]. Прикметно, що приватних торговців періодичними виданнями і відповідно організаторів передплати вже можна було зустріти не лише у повітових містах (подекуди, як от у

Луцьку аж чотирьох осіб), а й у містечках. Поміж останніх 1913 року такою діяльністю займалося щонайменше одна-дві особи у Богуславі, Чорнобилі на Київщині, Славуті, Судилкові, Радзивиліві, Полонному, Іскорості, Аннополі, Волочиську на Волині, Тульчині, Шаргороді, Дунаївцях та заштатному місті Хмільнику на Поділлі [3, с. 537–1059].

Фіксувалися спроби редакцій окремих одеських газет наприкінці XIX ст. відкрити свої контори у повітових містах Поділля, зокрема, у Вінниці, Проскурові та Могилеві-Подільському, і відповідно, розгорнути на їх базі передплатні кампанії, приймати приватні оголошення для опублікування, торгувати власною газетною продукцією. А от на Волині редакторів популярної газети «Киевское слово» А. Я. Антоновичу, до того ж відомому професору університету св. Володимира, у відкритті офісу для прийому кореспонденції й підписки на газету відмовили навіть в губернському центрі. Волинський губернатор аргументував це рішення незначним числом осіб, які б виявили бажання отримувати це видання, тому, на його думку, охочі могли оформити передплату в поштових відділеннях, чи то книгарнях [28, арк. 7].

Зауважимо, що в останнє десятиліття імперської доби до передплати на періодичні видання активно підключилися міські поштові відділення, склавши конкуренцію приватним особам. До слова, чиновників поштово-телеграфних відділень преміювали у тому разі, якщо передплата на вітчизняні періодичні видання проходила через їхні руки, тому вони особисто були зацікавлені в зростанні обсягів цієї поштової операції [10, арк. 17].

Хоча торгівля періодичними виданнями урздріб була дозволена по всій території Російської імперії ще від середини 60-х років [6, с. 469], такий спосіб її поширення увійшов до повсякденного життя повітових міст та містечок Правобережжя лише після Революції 1905 року. Придбати періодику можна було у спеціально обладнаних кіосках за офіційним дозволом займатися цим видом підприємницької діяльності. Приміром, в Черкасах у 1911 р. таких нараховувалося аж три. Торгівля газетами опанувала і простір залізничних вокзалів, і навіть міських вулиць. Подекуди намітилася торговельна спеціалізація періодичними виданнями, що засвідчувало про зростання попиту на окремі види друкованих видань. Зокрема, один із торговців у Бердичеві займався винятково розповсюдженням журналів мод [33, арк. 17 зв.].

Поміж періодики столичних міст – Санкт-Петербурга та Москви, й губернської преси, яка торувала дорогу до мешканців провінційних міст Правобережної України із Києва, Житомира й Кам'янець-Подільського, а то й Одеси, найчастіше до їх домівок усе ж потрапляли київські й одеські видання, зважаючи на пріоритети економічних і культурних зв'язків із цими найбільшими українськими містами [6, с. 482].

Які матеріали, розміщені на шпальтах столичних і губернських газет могли привернути найбільшу увагу провінційних читачів? Оформлені у різних жанрах статті, звіти, репортажі, інтерв'ю тощо з усталеною періодичністю (щоденно, чи декілька разів на тиждень, а чи щонеділі) знайомили читачів з інформацією, яка фіксувала модернізаційні зміни, а то й застій у різних лакунах суспільно-політичного, економічного, культурного життя Російської імперії. Викликали інтерес у читачів й новини зарубіжжя.

Усталена мережа залізниць, використання нових засобів зв'язку – телеграфу та телефону, формування підрозділу власних кореспондентів у провінційних містах дозволяло столичній і губернській пресі оперативно реагувати та висвітлювати якщо й не усебічно, то хоча б найбільш помітні прояви культурного життя й міської правобережної глибинки. Набула поширення практика передруку матеріалів губернської преси у столичних виданнях, і навпаки – столичної в губернській періодиці. Траплялося, що розміщені газетні матеріали викликали полеміку між кореспондентами, які ту саму інформацію подавали під різними кутами зору. Подібне у 1908–1910 рр. спостерігалось в процесі обговорення перших кроків діяльності музею сільськогосподарського товариства у Рівному, до якого підключились польськомовне видання «Dziennik Kijowski» (Київ), «Вольнь», «Жизнь Вольни» (Житомир), «Новое время», «Известия Императорской археологической комиссии» (С.-Петербург) [25, с. 11–15].

Приміром у «Киевском слове» оперативна інформація про повітові міста та містечка Правобережжя найчастіше подавалася під рубриками «Местная жизнь», «Нам пишут», а в іншому популярному київському виданні – «Жизнь и искусство», – у відділах «Областные вести», «От наших корреспондентов». У неофіційних частинах «Губернских ведомостей» започатковувалися рубрики «Из деятельности городских дум». Користувалися попитом й історико-краєзнавчі матеріали про повітові міста та містечка, з історії провінційних навчальних закладів, релігійних осередків (монастирів, храмів), які публікувалися в губернській пресі.

Без перебільшення столичну і губернську пресу можемо зарахувати до засобів, які формували усвідомлення містянами своєї приналежності до спільного культурного імперського простору й водночас до культурного доквілля правобережних губерній та їхніх міст. Поширення такого роду друкованої продукції та ознайомлення з її змістом породжувало численні людські взаємини,

пришвидшувало обмін інформацією між містянами, формувало вертикальні культурні зв'язки між столичними центрами імперії та її південно-західною периферією, якою виступала міська провінційна правобережна глибинка.

Підкреслимо, що на початку ХХ ст. інформаційний простір окремих повітових міст та поодиноких містечок наповнюється ще й місцевими пресовими видання – газетами, журналами, бюлетенями, календарями, що може розглядатися як культурний феномен, породжений наслідками Революції 1905 року. У першу чергу це стосувалося газет як найбільш поширеного виду місцевої друкованої продукції – аркушевого видання встановленого формату, основним функціональним призначенням якого було оперативне відображення поточних подій суспільного, наукового, культурного значення. Зазвичай в газетах поміж різних видів публікацій переважали інформаційні та аналітичні жанри, причому переваги надавались первинній інформації, оригінальним творам, і на відміну від журналів, тогочасні газетні видання ще мало використовували ілюстрації.

Фіксуються поодинокі випадки, коли у повітових містах газети короткочасно випускалися до 1905 року: у краєзнавчій літературі є згадки про бердичівські російськомовні видання та мовою їдиш (останніх чотири найменування) [20, с. 4, 33]. У 1904–1905 рр. в Умані виходив «Уманский листок объявлений» [26, с. 526]. Поширення такої культурної новації стимулювалося задекларованими височайшим Маніфестом 17 жовтня 1905 р. громадянськими свободами для населення – совісті, слова й зібрань, а також «Временными правилами о повременных изданиях», затвердженими владою 26 листопада 1905 року, потому доповнених 26 квітня 1906 р.

Утвердження в міському інформаційному просторі місцевих газет значною мірою пов'язувалося з надіями на успіх цих комерційних проектів, який залежав і від наявності друкарської бази у містах, і здатності редакторів та видавців швидко реагувати на інформаційні запити населення, й водночас уміння газетярів взаємодіяти із органами влади різних рівнів, а в разі необхідності, йти із нею на певні компроміси, з тим, щоб їх видання не припинили існування. Зауважимо, що як і при звичаювання містян до регулярного газетного читання, здобуття досвіду газетярської праці вимагало певного часу, успішних взірців до наслідування.

Упродовж 1906–1914 рр. провінційні газети стали ознакою культурного повсякдення майже половини повітових міст Волинської (Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Кременець, Рівне, до того ж ще й містечка Почаєва), Київської (Бердичів, Канів, Радомишль, Умань, Черкаси) та Подільської (Балта, Вінниця, Літин, Могилів-Подільський, Ольгопіль, Проскурів) губерній. Різні за цільовим і читацьким призначенням, періодичністю, тривалістю поширення, накладом, вони формували міський культурно-інформаційний простір. Зауважимо, що максимально наближаючи інформацію як загальнодержавного виміру, так і місцевого значення до пересічного мешканця повітового міста, у висвітленні подій вони віддавали перевагу усе ж місцевій хроніці, про що детальніше трохи згодом.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що місцева газетна й журнальна періодика у 1906–1914 рр. вже була присутня в інформаційному просторі повітових міст Правобережної України й додавала до ритму міського культурного життя відчутної динаміки. Завдяки провінційній місцевій пресі на початку ХХ ст. суттєво розширилась поінформованість містян про життя країни, регіону, їхнього міста. Разом із посталою низкою нових громадських товариств після Революції 1905 року, місцеві газети і журнали виступили важливим елементом формування громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Андерсон Бенедикт. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Перевод с англ. В. Г. Николаева / Бенедикт Андерсон. – М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
2. Бриллиг Г. Воспоминания о реальном училище / Г. Бриллиг // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. ХІХ – початок ХХ ст. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 377–639.
3. Весь Юго-Западный край. Издание Юго-Западного Отделения Российской Экспортной Палаты. – К. : Типография и писчебумажный магазин А. И. Гросмана, 1913. – 1094 с.
4. Вся Винница: Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница : Издание Е. А. Рехлиса и Н. А. Павлушкова, 1911. – 120 с.
5. Галькевич Т. А. Ілюстрована листівка початку ХХ ст. як предмет епохи (Київ на ілюстрованих поштівках) / Т. А. Галькевич // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Випуск 1 / Редкол. : О. О. Онищенко та ін. – К., 1998. – С. 134–136.
6. Дергачева Л. Д. Периодическая печать / Л. Д. Дергачева // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. – М. : Издательство Московского университета, 2001. – С. 444–512.
7. Державний архів Вінницької області, ф. 508, оп. 1, спр. 9, арк. 146.
8. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 25.

9. ДАВО, ф. 491, оп. 1, спр. 6.
10. ДАВО, ф. 491, оп. 1, спр. 22.
11. Добржанський С. Губернські міста Правобережної України: порівняльний аналіз розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Краєзнавство. Наук. журнал.* – 2017. – № 1/2. – С. 169–174.
12. Добржанський С. О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Зб. наук. праць / Голов. ред. О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України, 2016. – Вип. 26. – С. 57–67.
13. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с.
14. Захарьин (Якунин) И. Р. Мировой суд в Подолии (Из записок и воспоминаний мирового судьи) / И. Р. Захарьин (Якунин) // *Русская старина.* – 1897. – Т. 89. – Кн. 2. – С. 281–315.
15. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916). Публікація фонду ЦНБ АН УРСР / склали : О. М. Пузирьова (кер. роботи), О. О. Дмитрієв, Ю. М. Довгаленко. – К., 1971. – 184 с.
16. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – 2013. – Вип. 10. – С. 97–114.
17. Кароєва Т. Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. : монографія / Т. Р. Кароєва. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 472 с.
18. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М. : РОССПЭН, 2008. – 448 с.
19. Лановий І. Вінниця на поштових листівках початку XX століття / І. Лановий // *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. 24 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей.* – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. – С. 530–543.
20. Мартинюк М. В. Преса Бердичева в контексті подій XIX–XXI ст. / М. В. Мартинюк. – Житомир : Видавництво «Волинь», 2008. – 48 с.
21. Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. – 640 с.
22. Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – С. 438–525.
23. Прищеп О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Прищеп // *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. Збірник наукових праць / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* – Київ, 2013. – С. 243–263.
24. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
25. Прищеп О. П. Періодичні видання початку XX ст. про діяльність музею Рівненського сільськогосподарського товариства / О. П. Прищеп // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* – Вип. IV. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – С. 11–15.
26. Российская национальная библиотека. Газеты дореволюционной России. 1703–1917. Каталог / сост. : Т. В. Акопян и др.; ред. : Т. В. Акопян, М. А. Луковская. – СПб. : Российская национальная библиотека, 2007. – 592 с.
27. Список населенных мест Киевской губернии. – К. : Издание Киевского губернского статистического комитета, 1900. – 1896 с.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 528, спр. 407.
29. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 202.
30. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 292.
31. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 77.
32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 223.
33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 307.
34. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии: Издание Черкасской уездной управы по делам земского хозяйства / А. В. Чугаев. – Черкассы: Типография Х. Д. Раздольского, 1911. – 175 с.
35. Яцюк В. Не забудьте пом'янути... Шевченківська листівка як пам'ятка історії та культури 1890–1940 / В. Яцюк. – К. : Вид-во «Криниця», 2004. – 488 с.

References

1. Anderson Benedikt. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneniі natsionalizma. Perevod s angl. V. G. Nikolaeva / Benedikt Anderson. – М.: Kanon-Press-Ts, Kuchkovo pole, 2001. – 288 s.

2. Brillig G. Vospominaniya o realnom uchilishche / G. Brillig // Vinnitsya u spogadakh: u 3 t. T. 1. XIX – pochatok XX st. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – S. 377–639.
3. Ves Yugo-Zapadnyy kray. Izdanie Yugo-Zapadnogo Otdeleniya Rossiyskoy Eksportnoy Palaty. – K. : Tipografiya i pishebumazhnyy magazin A. I. Grosmana, 1913. –1094 s.
4. Vsyia Vinnitsa: Literaturno-khudozhestvennyy kalendar-spravochnik i adresnaya kniga na 1911 god. – Vinnitsa : Izdanie Ye. A. Rekhliisa i N. A. Pavlushkova, 1911. – 120 s.
5. Halkevych T. A. Iliustrovana lystivka pochatku XX st. yak predmet epokhy (Kyiv na iliustrovanykh poshtivkakh) / T. A. Halkevych // Biblioteka. Nauka. Kultura. Informatsiia: Naukovi pratsi NBUV. Vypusk 1 / Redkol. : O. O. Onyshchenko ta in. – K., 1998. – S. 134–136.
6. Dergacheva L. D. Periodicheskaya pechat / L. D. Dergacheva // Ocherki russkoy kultury XIX veka. T. 3. Kulturnyy potentsial obshchestva. – M. : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2001. – S. 444–512.
7. Dobrzhanskyi S. Hubernski mista Pravoberezhnoi Ukrainy: porivnialnyi analiz rozvytku v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. // Kraieznavstvo. Nauk. zhurnal. – 2017. – № 1/2. – S. 169–174.
8. Dobrzhanskyi S. O. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy: statystyka ta osoblyvosti rozvytku (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zb. nauk. prats / Holov. red. O. P. Reient. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 2016. – Vyp. 26. – S. 57–67.
9. Yesiunin S. M. Mista Podilskoï hubernii u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. : monohrafiia. Khmelnytskyi : FOP Melnyk A. A., 2015. – 336 s.
10. Zakharin (Yakunin) I. R. Mirovoy sud v Podolii (Iz zapisok i vospominaniy mirovogo sudi) / I. R. Zakharin (Yakunin) // Russkaya starina. – 1897. – T. 89. – Kn. 2. – S. 281–315.
11. Kataloh dorevoliutsiinykh hazet, shcho vydavalysia na Ukraini (1822–1916). Publikatsiia fondu TsNB AN URSR / sklaly : O. M. Puzyrova (ker. roboty), O. O. Dmytriiev, Yu. M. Dovhalenko. – K., 1971. – 184 s.
12. Karlina O. Sotsialna struktura naseleння mist i mistechok Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII st. // Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. – 2013. – Vyp. 10. – S. 97–114.
13. Karoieva T. R. Provintsiia u halaktytsi Hutemberha: knyzhkova kultura podolian druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. : monohrafiia / T. R. Karoieva. – Vinnytsia : TOV «Nilan-LTD», 2014. – 472 s.
14. Koshman L. V. Gorod i gorodskaya zhizn v Rossii XIX stoletiya: Sotsialnye i kulturnye aspekty / L. V. Koshman. – M.: ROSSPEN, 2008. – 448 s.
15. Lanovyi I. Vinnytsia na poshtovykh lystivkakh pochatku XX stolittia / I. Lanovyi // Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do pochatku XX st. : materialy nauk. konf. 24 veres. 2015 r. / Vinnyts. obl. kraiezn. muzei. – Vinnytsia : Nilan-LTD, 2016. – S. 530–543.
16. Martyniuk M. V. Presa Berdycheva v konteksti podii XIX–XXI st. / M. V. Martyniuk. – Zhytomyr : Vydavnytstvo «Volyn», 2008. – 48 s.
17. Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do pochatku XX st. : materialy nauk. konf. 24–25 veres. 2015 r. / Vinnyts. obl. kraiezn. muzei. Vinnytsia : Nilan-LTD, 2016. – 640 s.
18. Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittia : zb. nauk. prats. – Lutsk : Vezha-Druk, 2018. – S. 438–525.
19. Pryshchepa O. Kulturnyi pobut miskykh zhyteliv Pravoberezhnoi Ukrainy u zvitakh hubernatoriv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / O. Pryshchepa // Dzherela lokalnoi istorii. Kulturnyi pobut horodian XVIII – pershoi polovyny XX st. Zbirnyk naukovykh prats / Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – Kyiv, 2013. – S. 243–263.
20. Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. – Rivne : PP DM, 2010. – 287 s.
21. Pryshchepa O. P. Periodychni vydannia pochatku XX st. pro diialnist muzeiu Rivnenskoho silskohospodarskoho tovarystva / O. P. Pryshchepa // Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. – Vyp. IV. – Rivne : Volynski oberehy, 2006. – S. 11–15.
22. Rossiyskaya natsionalnaya biblioteka. Gazety dorevolutsionnoy Rossii. 1703–1917. Katalog / sost: T. V. Akopyan i dr.; red. : T. V. Akopyan, M. A. Lukovskaya. – SPb. : Rossiyskaya natsionalnaya biblioteka, 2007. – 592 s.
23. Spisok naseleennykh mest Kievskoy gubernii. – K. : Izdanie Kievskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, 1900. – 1896 s.
24. Yatsiuk V. Ne zabudte pomianuty... Shevchenkivska lystivka yak pamiatka istorii ta kultury 1890–1940 / V. Yatsiuk. – K. : Vyd-vo «Krynytsia», 2004. – 488 s.

РОЗВИТОК ЧОРНОСОТЕННОГО РУХУ НА ВОЛИНІ 1905–1914 рр.: РЕСУРСНИЙ АСПЕКТ

На основі історичних джерел у статті розкрито питання розвитку право радикальної партії «Союз русского народа» на Волині на початку XX століття. Аналіз матеріалів дає можливість висвітлити питання використання в адміністративному, кадровому, фінансовому та інформаційному аспектах кадрового ресурсу православного духовенства як частини «Союзу російського народу». Автор статті стверджує, що православне духовенство відіграло важливу роль у поширенні ідеології «чорносотенців».

Концептуальна позиція статті полягає в тому, щоб всесторонньо проаналізувати використання кадрового ресурсу спрямованого на досягнення головного завдання – утвердження російське мислення у свідомості православних християн як необхідної умови формування російської ідентичності.

Ключові слова: Волинська губернія, чорносотенний рух, православне духовенство, Російська православна церква, кадровий ресурс Російської православної церкви.

The article deals with a question of resource possibilities of development of the right-wing party «The union of the Russian people» in Volyn region at the beginning of the XX century. The analysis of materials gives possibility to light up this question in aspects of administrative, human, financial and informative resources of the Black Hundreds Orthodox clergy, as a part of «The union of the Russian people». The author of this article underlines that the Orthodox clergy played an important role in the spreading of the Black Hundreds ideology.

Speaking about the achievements of modern methodology, the article analyzes the conceptual position of all resources for the main task – the Russian thought among the Orthodox population as the main condition to form the Russian identity.

Key words: Volyn province, the Black Hundreds movement, the Orthodox clerg, Russian Orthodox Church, personnel resource of the Russian Orthodox Church.

Звернення до теми діяльності «Союзу русского народа» (далі – СРН) зумовлено агресивною поведінкою Росії: анексія Криму та війна проти України, спроби втручання у політичне життя європейських країн, знищення мирного населення в Алеппо російською авіацією тощо. Така поведінка детермінується внутрішніми ідеологічними конструктами – пошук ворогів, ізоляціонізм у поєднанні з месіанізмом, відвертий союз Російської православної церкви з державою, що окремі аналітики розглядають як виклик XXI ст. Доцільно звернути увагу на висловлене ще у 2011 р. В. Путіними геополітичне завдання Росії: «Ми пропонуємо модель потужного наднаціонального об'єднання, здатного стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної зв'язки між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном» [20, с. 99]. Таким чином, окреслене завдання полягає вже не в «збиранні земель, де люд православний» (згідно зовнішньополітичного аспекту середньовічної теорії «Москва – Третій Рим»), а постає в реалізації ширших інтересів, де кордони європейського простору не конкретизуються.

Сьогодні країни Європи проходять серйозні випробування. Україна в сучасних реаліях переживає всі жахливі наслідки апробації ведення на її території гібридної війни. Питання ускладнене проросійським вектором діяльності частини духовенства і вірян, що потребує всебічного вивчення, у тому числі в рамках історичних досліджень.

Вивчення досвіду діяльності СРН актуалізується також тим, що ця діяльність складає сегмент практики ідеології «Русского мира», що впродовж століть реалізовувалася у різних формах: від формування малоросійської, а потім радянської ідентичностей, до фізичного винищення людей під час Голодомору та масового терору 30 років XX ст. У цій статті вивчення задекларованої теми обмежується тільки дослідженням питання ресурсних можливостей розвитку СРН на Волині.

Специфіка теми та сучасні методологічні підходи продиктовують застосування кількох засадничих теорій, передусім теорії соціативного конструктивізму Л. Седермана у з'ясуванні питання формування штучної спільноти з метою досягнення політичних цілей. Важливе значення мають напрацювання представників школи «Анналів» щодо вивчення ментальності та індивідуальної свідомості в історичному процесі. Розглядаючи духовенство як соціальну спільноту, що існувала в умовах політичних трансформацій, автором статті використано також окремі положення, напрацьовані соціологами та політологами й, звичайно, метод причинно-наслідкових зв'язків. Аналіз досліджень

попередників спонукав вивірення окремих фактів, подій, інтерпретації джерел, що потребувало застосування методу контент аналізу.

Доводиться констатувати, що в сучасній українській науці, попри актуальність теми, вивчення проблематики чорносотенного руху на Волині залишається недостатнім. Діяльність СРН висвітлюється або у всеукраїнському контексті [12; 13], або в контексті історії Російської православної церкви [8; 9] чи суспільно-політичного життя [23; 24]. Загалом увага дослідників фокусується на антиєврейській риторичі, яка переважає текстуально інші питання.

У дослідженні означеної проблеми важливе значення має передусім наступне концептуальне осмислення. Усі програмні засади і практики праворадикальних чи чорносотенних партій – захист царського самодержавства, відстоювання єдиної і неподільної Росії, боротьба проти революційних і національних рухів, ксенофобія тощо – мали лише зовнішнє вираження у досягненні головної мети, ідеологічний зміст якої полягав у необхідності формування і розвитку російської національної самосвідомості.

Симулякр «руський» забезпечував можливості утвердження такого світогляду не стільки серед етнічних росіян («великоросів»), скільки серед українців, що знайшло відображення у назві однієї з найбільших промонархічних партій «Союз русского народа», а також у назвах окремих чорносотенних осередків, наприклад «Клуб русских националистов», «Партия истинно-русских малоросов» і інших, які діяли у губерніях Правобережної України. Як виключення із правил, можна вважати факт існування відділу Монархічного союзу православних українців чисельністю 140 осіб у Семидубах Балтського повіту Подільської губернії, що потребує окремого з'ясування. За характеристикою генерал-губернатора, на Правобережжі не існувало виключно російських організацій, а до лав «руських» входили однаково як «великороси, так і малороси» [23, 139].

У Російській імперії на початку ХХ ст. чорносотенні партії нараховували близько 450 тис. членів. Більшість їхніх структур знаходилася в українських губерніях. У Волинській губернії домінував «Союз русского народа», який наприкінці 1907 р. мав уже 1068 осередків (434 відділи і 634 підвідділи) [13, с. 147; 23, с. 136], що складало 3,8% православного населення [24, с. 189]. Чорносотенні газети Російської імперії, у тому числі «Киевлянин» (ред. Д.І. Піхно), дозволяли собі констатувати, що російський націоналістичний рух походить з Малоросії, з Києва та Волині, що саме Малоросія стала твердиною царського самодержавства і дала відсіч революційному бунту [3, с. 55].

Чорносотенці далеко не завжди знаходили підтримку з боку органів місцевої влади [25, с. 194]. Проте, у Волинській губернії СРН мав значний ресурс для свого розвитку (адміністративний, кадровий, фінансовий, інформаційний) та доволі строкату соціальну базу, представлену чиновниками, духовенством, дрібним поміщицьким дворянством, селянами. Останні, розраховуючи на обіцянку чорносотенців сприяти їм у вирішенні земельного питання, записувалися до СРН, на рівні місцевих громад обирали своїх керівників – старост у низових осередках партії. Польсько-католицьке велике землеволодіння й пануюча єврейська посередницька торгівля сільськогосподарською продукцією, з одного боку, та прагнення православних селян розширити свої земельні наділи за рахунок поміщиків і неспроможність російських споживчих товариств конкурувати з євреями, з іншого – зумовлювали напружений характер соціально-економічних відносин.

Маніпулюючи земельним питанням, чорносотенці намагалися переконати селян, що справжня причина їхніх бід – це поляки і євреї, а не царське самодержавство. Така пропаганда лягала на добрий ґрунт, оскільки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. основна маса волинського селянства виявила недружнє (подеколи вороже) відношення до панства і єврейства, про що йдеться в численних звітах Волинського Губернського жандармського управління (далі – ГЖУ) й змістовно відображено в історичній літературі [23, с. 138]. Але подібне відношення селяни виявили і до царизму, у тому числі до православного духовенства, авторитет якого бажав кращого. Тому ідеологічна частина програми СРН їх особливо не цікавила. У низці випадків, коли сподівання селян не виправдовувалися, поодиноко або цілими осередками вони виходили із СРН. Зокрема, газета «Рада» у 1908 р. повідомляла про факт відмови селян підписатися «За самодержавство», а також про рішення під час виборчої кампанії 1907 р. Шилівського осередку Вербовецької волості вийти із СРН, проігнорувавши прохання священника підтримати правого депутата, бо у відозві нічого не говорилося про землю [18, с. 3].

Цей інформаційний ресурс доповнювався офіційним виданням «Волинские епархиальные ведомости», на сторінках якого у форматі архієрейських звернень, консисторських розпоряджень, анонімних статей прямо чи опосередковано формували думку про закономірність участі волинського духовенства у політичному житті, необхідність підтримки правих політичних партій під час виборів до Державної Думи, а також позитивно висвітлювали здійснені чорносотенцями акції [1;4; 5; 14].

Зазначені випадки, однак, суттєво не впливали на в цілому позитивну динаміку розвитку чорносотенного руху на Волині. Адмінресурс, який забезпечувався підтримкою губернатора, ГЖУ та

іншими органами місцевої влади, відігравав свою роль. Наявні джерела містять чимало фактів покарання людей за критику СРН. Так, вчителя церковнопарафіяльної школи Чарторійська Луцького повіту, за те, що він у спілкуванні з селянами негативно висловився на адресу «союзників», засудили до двох років заслання [8, с. 126].

Доволі промовистим прикладом застосування адмінресурсу може бути переслідування безпосередньо губернатором редколегії ліберально-демократичної газети «Вольнь», яку видавав у Житомирі керівник відділення Волинської казенної палати Г.І. Коровицький. У численних скаргах губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору зазначалося, що в газеті відверто пропагують ідеї боротьби проти уряду та існуючого ладу, висловлюють протестні настрої населення і настійно висувають вимоги звільнити І. Коровицького з державної служби та закрити газету [10, с. 149].

До справи цькування долучалися промонархічні кола, представники яких в анонімній брошурі звинувачували газету в організації всіх заворушень, розпалюванні ненависництва, що призвело до кровопролиття в Житомирі і «В ім'я якої свободи, тобто свавілля і насильства – різноплемінна молодь і напівосвічені чиновники – відступники від всього російського, давно господарюють у злостивій реакції «Вольни» і здійснюють наругу над російським словом, а ситий чиновник, редактор, не вважає себе винуватим у всіх мерзотах друку» [10, с. 149]. Як наслідок, впродовж 1906 р. проти газети «Вольнь» було порушено 20 кримінальних справ, а самого І. Коровицького засуджено до трьох років ув'язнення за «порушення закону про друк... за поширення неправдивих свідчень про діяльність уряду, що викликали серед населення вороже до нього відношення» [10, с. 149].

Водночас постановою генерал-губернатора від 8 грудня 1906 р. було закрито типографію Є.І. Щербицького, де видавалася газета. Хоча з часом губернатор дозволив відкрити типографію і видання газети, спочатку під назвою «Голос Вольни», а з грудня 1908 р. – «Вольнь» за редакцією Т.Т. Бортнікова, утиски тривали. Незважаючи на більш поміркований зміст публікацій, газету неодноразово штрафували на 200–500 руб. [10, с. 150]. Разом з тим, чорносотенна преса не зазнавала жодних обмежень чи цензури. Житомирський відділ СРН очолював відставний генерал А.М. Красильніков. Відділ мав низку підвідділів в місті, із яких утворювалися на готовій матеріальній базі вже існуючих громадських та церковно-громадських організацій, зокрема, Володимиро-Василівського та Анастасіївського церковних братств, благодійного товариства «Житомирське піклування про народну тверезість» (його роботу було відзначено Великою золотою медаллю на міжнародній тематичній виставці в італійському місті Туріні) [8, с. 67].

В організаційному відношенні окремі осередки мали лише формальний зв'язок з відділом й, діючи автономно, фактично керувалися впливовими почесними членами. Наприклад, Володимиро-Василівське єпархіальне та Анастасіївське церковні братства були підпорядковані безпосередньо архієпископу Антонію (Храповицькому). Принагідно зауважимо, що в межах Волинської губернії чорносотенною пропагандою займалися десятки інших церковних братств, серед яких особливою активністю відзначався «союзний» осередок братства імені князів Острозьких, заснованого в Острозі 1909 р. при Богоявленському соборі. Свої зібрання чорносотенці під керівництвом протоієрея І. Ковалевського проводили в читальній залі братської бібліотеки. Вони супроводжувалися молитвами, виконанням державного гімну, патріотичних пісень з прославлення царя самодержавного, російського православ'я, героїчного минулого, ксенофобськими промовама, що було характерно для всіх зібрань СРН [22, с. 48].

У 1911 р. Житомирський відділ СРН виступив з ініціативою створення на власні кошти християнської патріотичної («без шкідливої суміші з єврейством») нової жіночої гімназії святої Анастасії, на що отримав дозвіл особисто від імператора [9]. Ідея відкриття такого навчального закладу сприймалася житомирянами по-різному: схвальними відгуками, прохолодно критично. Єврейська громада, налякана жовтневими погромами в Житомирі 1905 р., намагалася відстоювати свої права [7].

Адміністрація гімназії через певні фінансові проблеми (помірність оплат навчання та необхідність звільнити від плати окремих учениць православного походження) тимчасово не заперечувала проти прийому до закладу учениць католицького віросповідання. За даними Л.Єршової, у 1911 р. в числі 116 зарахованих до закладу дівчат виявилось 27 католичок і 1 лютеранка [6, с. 145]. Православне духовенство не поспішало віддавати своїх доньок до Анастасіївської гімназії, що з огляду на факт тісної взаємодії єпархіального керівництва з СРН виглядало не «патріотично». У 1912–1913 навчальному році серед учениць гімназії число дворянок і доньок чиновників складало 45%, представниць купецько-міщанських станів – 35%, селянок – 15% і лише 5% – доньок священнослужителів [6, с. 146].

У дослідженні ресурсних можливостей розвитку чорносотенного руху особливої уваги потребує питання фінансового забезпечення. Відомі факти використання значних сум із державних коштів та виділених 12 млн. руб. особисто імператором [8, 122]. Крім того, на місцях до фінансування СРН долучалися монастирі, приватні заможні особи, церковні братства, громадські організації (наприклад, у

грудні 1906 р. Волинський комітет опікунства про народну тверезість на розвиток СРН виділив 1 тис. руб.) [8, с. 122]. Проте у багатьох випадках до низових осередків, особливо невеликих містечкових та сільських, гроші не доходили й вони нерідко формально функціонували за рахунок владних членських внесків у 50 коп.

Найбільше фінансове забезпечення мав Почаївський відділ СРН, який користувався послугами банку Почаївської лаври «Волино-Почаївський народний кредит», заснованого лідером Почаївського відділу СРН, архімандритом Віталієм (Максименко). У 1909 р. Почаївська лавра володіла залишковим капіталом у 377 тис. руб. [8, с. 20].

Участь волинського духовенства у чорносотенному русі обумовлювалася кількома чинниками: офіційною позицією Російської православної церкви, всебічним сприянням СРН правлячого архієрея Антонія (Храповицького), особистісними світоглядними орієнтирами, прагматичними мотивами кар'єрного зростання тощо.

Архієпископ Антоній неодноразово закликав духовенство брати найактивнішу участь у діяльності СРН, особисто благословляв утворені осередки іконою, вимагав від благочинних, щоб в кожному окрузі керівниками місцевих осередків обиралися священники «здібні розвивати серед народу здорові ідеї», особливо ревних через консисторію та Синод переводив на кращі парафії, нагороджував, призначав на посади місіонерів (місіонери отримували додаткову оплату від 300 до 700 руб) [1, с. 67, 74, 155-156]. Як наслідок, наприкінці 1907 р. четверта частина штатного духовенства (приблизно 300 священників) головувала у «союзницьких» осередках [8, с. 120].

Звичайно, не усі священники сприймали чорносотенну ідеологію, але вони не могли ігнорувати спеціальні розпорядження архієрея і консисторії сприяти СРН і, щоб уникнути можливих репресій за бездіяльність, наперекір власному сумлінню, брали у його діяльності якусь участь. Один із волинських священників на докір кореспондента газети «Рада», як він міг допустити утворення «союзного» осередку у своїй парафії, з гіркотою відповів: «А що ж, голубе, зробіть? Не можна нічого казати... Секретное предписаніе... Не одважився... Жінка, діти. Куди дінуть, як поженуть зі служби, мушу мовчати. Адже пам'ятаєте, скільки клопоту мав отець Пантелій, що був там натякнув прихожанам за той гаспидський союз. Насилу відкараскався...» (орфографію збереже) [16, с. 3]. Ця сповідь парафіяльного священника настільки точно розкриває ту непросту ситуацію, в якій опинилася основна маса волинських кліриків, що її не можна оминати при характеристиці позицій/поведінки священників у вище означених умовах, попри оприлюднення поданої цитати попередніми дослідниками [8, с. 120; 23, с. 145].

У кадровій політиці архієпископ Антоній особливо не покладався на місцеве духовенство й найважливіші справи у роботі СРН доручав етнічним росіянам та запрошеним із Росії чорносотенним діячам. Найбільш довіреною особою був архімандрит Віталій (Василь Іванович Марченко), який був переведений на Волинь з Владикавказької єпархії ще у 1902 р. (одночасно із владикою Антонієм) і вже наступного року став редактором газети «Почаевский листок». У серпні 1906 р. він офіційно очолив Почаївський відділ СРН, а у 1910 р. розпочав видання російськофільського часопису «Русский инок». Його помічником, а з 1914 р. редактором цього видання став ієромонах Тихон (Шарапов Костянтин Іванович) [21, с. 369, 429]. У 1906 р. до Почаївської лаври з С. Петербурга прибув один із самих войовничих чорносотенців, ієромонах Іліодор (Сергій Труфанов), який під час процесії особисто брав участь у вуличних побиттях. З 1 вересня 1906 р. він розпочав видання щоденної газети «Почаевские известия», вже сам заголовок якої відображав весь зміст ідеології СРН: «Працювати ми будемо для того, щоб простий народ, селянський люд православний знав правду й умів відстояти свої святині: віру святу православну, царя білого самодержавного і Росію руську, а не польсько-єврейсько-вірменську» [15]. Ці видання, які на шпальтах повторювали зміст чорносотенної періодики Російської імперії (зокрема «Киевлянина», «Московских Ведомостей», «Вече»), виходили великим накладом. Крім того, почаївські «союзники» видавали окремі брошури та пропагандистські листівки чорносотенного змісту. Наприклад, тільки наприкінці 1906 р. друкарні Почаївської лаври надрукували 36 тис брошур і 30 тис. листків, і вся ця чисельна література була поширена у містах і селах [8, с. 12].

Почаївські «союзники», з метою продемонструвати історичну спільність «великоросів» і «малоросів» як єдиного народу та показати, що вони подібно козакам так само борються за православну віру, у 1912 р. відкрили скит «Козацькі могили» й організували з цієї нагоди кілька масових хресних ходів. Підтримуючи ініціативу Почаївського відділу СРН, у серпні 1912 р. до лаври прибув архієпископ Антоній, який відправив вдячний молебень перед іконою Почаївської Богородиці і висловив вдячність активу та особисто архімандриту Віталію за здійснення великої духовно-патріотичної роботи [1, с. 156].

Для підготовки майбутніх кадрів, здатних проводити місіонерську діяльність та працювати «на користь православ'я і російської народності» (служити інтересам великоросійського шовінізму) у 1908 р. за ініціативи архієпископа Антонія на базі Богоявленського монастиря було відкрито Житомирське

училище Пастирства з трьохрічним терміном навчання дорослих хлопців без семінарської освіти. Знову ж таки управління цієї інституції зосереджувалося у руках росіян: керівника, архімандрита Богоявленського монастиря Гавриїла (Восводіна Григорія Дмитровича), якого у 1910 р. возвели до чину єпископа Острозького; його помічника, ієромонаха Прокопія (Титова Петра Семеновича); магістра богослов'я, ієромонаха Серапіона (Воїнова Сергія) [21, с. 419]. На розвиток училища Синод одноразово виділив 6 тис. руб. і встановив щорічне фінансування у сумі 2 тис. руб., що забезпечувало кращі матеріальні умови учням у порівнянні з студентами Волинської духовної семінарії [8, с. 39-41].

Отже, чорносотенний рух на Волині мав потенційні можливості розвитку: адміністративний, кадровий, фінансовий, інформативний ресурси та соціальну базу у підтримці передусім частини духовенства та православного сільського населення. Цілком закономірно, що система царського самодержавства забезпечувала необхідні умови для діяльності СРН. Подальше вивчення теми потребує поглиблення вже досліджених питань на основі ширшого залучення архівних документів та висвітлення інших, насамперед політики ксенофобії щодо українців, поляків, євреїв і, навіть, німців-колоністів.

Список використаних джерел

1. Архипастырские послания и наставления Высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и житомирського пастирям и пастве Волынской от июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. Почаев, 1913. 161с.
2. Борщевич В., Православне духовенство Волині у ХХ ст. дис...док. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Львів, 2011. 546 с.
3. Волковинський В. Чорна сотня та її хрещені батьки в Україні на початку ХХ ст. // «Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.». Київ, 2002. Вип. 5. С. 54–60.
4. В.М. (священник). Выборы близко! // «Волынские епархиальные ведомости». 1907. № 1–2. Часть неофициальная. С. 36–37.
5. Д.С. (священник). Положение духовенства в общественном движении // «Волынские епархиальные ведомости». 1906. № 29. Часть неофициальная. С. 961–965.
6. Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир, 2006. 488 с.
7. Єврейская газета о гимназии Святой Анастасии. // «Жизнь Волыни». 5 июня 1911.
8. Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир 1996. 174 с.
9. К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии // «Жизнь Волыни». 10 июня 1911.
10. Мілясевич І. Газета «Волынь» (1882–1918 рр.): історія, місце в суспільному житті Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наук. зап Рівненського державного гуманітарного ун-ту. Випуск 24. Рівне, 2013. С. 145–152.
11. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ, 1988 217 с.
12. Омелянчук И., Чорносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: авт. дис...канд. ист. наук : 07.00.01 – история Украины. Київ, 1997. 18 с.
13. Омелянчук И. Численность Союза русского народа в 1907–1914 гг. в правобережных украинских губерниях // «Белоруссия и Украина: ежегодник - История и культура». Минск, 2005/2006. С. 146–152.
14. От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. 1906. № 30. Часть официальная. С. 514–515.
15. По Україні // «Рада». 3 рудня 1906. № 69.
16. По Україні // «Рада». 6 березня 1907. № 54.
17. По Україні // «Рада». 17 березня 1907. № 64.
18. По Україні // «Рада». 8 квітня 1908. № 82.
19. Русское православие: вехи истории. Москва, 1989. 720 с.
20. «Русский мир» Кирила не для України: 36. Наук. Статей. Київ, 2014. 343 с.
21. Священномученик Аркадий (Остальский; 1889–1937), Епископ Бежецкий, викарий Тверской епархии: «Мы не должны бояться никаких сомнений...». Творения: в 2-х Т. / Сост. Игорь Кучерук, Евгений Тимиряев, Т. 2. Житомир, 2011. 464 с.
22. Степанов С. Чорная сотня в России 1905–1914. Москва, 1992. 330 с.
23. Титлинов Б. Православная церковь на службе самодержавия в русском государстве. Ленинград, 1924. 210 с.
24. Хитровская Ю. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.. Київ, 2011. 472 с.

25. Цецик Я. Роль монархічних політичних структур у посиленні напруги в сфері міжнаціональних відносин у Волинській губернії на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. Записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту Випуск 23. Рівне, 2012 С. 186–195.

References

1. Arkhypastyrskye poslaniya y nastavleniya Vysokopreosviashchennisheho Antonya, arkhyepyskopa Volynskoho y zhytomyrskoho pastyriam y pastve Volynskoi ot yunia mesiatsa 1902 hoda po oktiabr 1913 hoda. Pochaev, 1913. 161 s.
2. Borshcheych V., Pravoslavne dukhovenstvo Volyni u KhKh st. dys....dok. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Lviv, 2011. 546 s.
3. Volkovynskiy V. Chorna sotnia ta yii khreshcheni batky v Ukraini na pochatku KhKh st. // «Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. KhKh st.». Kyiv, 2002. Vyp. 5. S. 54–60.
4. V.M. (sviashchennyk). Vybery blyzko! // «Volynskye eparkhyalnye vedomosty». 1907. № 1–2. Chast neofytsyalnaia. S. 36–37.
5. D.S. (sviashchennyk). Polozhenye dukhovenstva v obshchestvennom dvyzhenyy // «Volynskye eparkhyalnye vedomosty». 1906. № 29. Chast neofytsyalnaia. S. 961–965.
6. Iershova L. Zhinocha osvita na Volyni: monohrafiia. Zhytomyr, 2006. 488 s.
7. Ievreiskaia hazeta o hymnazyy Sviatoi Anastasy. // «Zhyzn Volyni». 5 yunia 1911.
8. Zhyliuk S. Rosiiska tserkva na Volyni (1793–1917 rr.). Zhytomyr 1996. 174 s.
9. K otkrytiyu v h. Zhytomyre zhenskoi hymnazyy Sviatoi Anastasy // «Zhyzn Volyni». 10 yunia 1911.
10. Miliasevych I. Hazeta «Volyn» (1882–1918 rr.): istoriia, mistse v suspilnomu zhytti Volyni kintsia XIX – pochatku XX st. // «Aktualni problemy vitchyznianoї i vsesvitnoi istorii: Nauk. zap Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho un-tu». Rivne, 2013. S. 145–152.
11. Nadtoka H. Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 rokiv: sotsialno-relihiiniy aspekt. Kyiv, 1988 217 s.
12. Omelianchuk Y., Chornosotenne dvyzhenye na Ukraine v 1904–1914 hh.: avt. dys...kand. yst. nauk : 07.00.01 – ystoriia Ukrainy. Kyiv, 1997. 18 s.
13. Omelianchuk Y. Chyslennost Soiuzu russkoho naroda v 1907–1914 hh. v pravoberezhnykh ukraïnskykh huberniyakh // «Belorussiya y Ukraina: ezhehodnyk - Ystoriia y kultura». Mynsk, 2005/2006. S. 146–152.
14. Ot Volynskoi dukhovnoi konsystoryy // «Volynskiie eparkhyalnye vedomosty». 1906. № 30. Chast ofytsyalnaia. S. 514–515.
15. Po Ukraini // «Rada». 3 rudnia 1906. № 69.
16. Po Ukraini // «Rada». 6 bereznia 1907. № 54.
17. Po Ukraini // «Rada». 17 bereznia 1907. № 64.
18. Po Ukraini // «Rada». 8 kvitnia 1908. № 82.
19. Russkoe pravoslavnye: vekhy ystoryy. Moskva, 1989. 720 s.
20. «Russkiy myr» Kyryla ne dlia Ukrainy: Zb. Nauk. Statei. Kyiv, 2014. 343 s.
21. Sviashchennomuchenik Arkadii (Ostalskiy; 1889–1937), Epyskop Bezhetskiy, vykaryi Tverskoi eparkhyi: «My ne dolzhny boiatsia nykakykh somneni...». Tvorenyia: v 2-kh T. / Sost. Yhor Kucheruk, Evheniy Tymyriaev, T. 2. Zhytomyr, 2011. 464 s.
22. Stepanov S. Chornaia sotnia v Rosyy 1905–1914. Moskva, 1992. 330 s.
23. Tytlynov B. Pravoslavnaia tserkov na sluzhbe samoderzhavyia v russkom hosudarstve. Lenynhrad, 1924. 210 s.
24. Khytrovskaia Yu. Uchast khrystianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – pochatku KhKh st. Kyiv, 2011. 472 s.
25. Tsetsyk Ya. Rol monarkhichnykh politychnykh struktur u posylenni napruhy v sferi mizhnatsionalnykh vidnosyn u Volynskii hubernii na pochatku KhKh st. // «Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii: Nauk. Zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho un-tu». Rivne, 2012 S. 186–195.

УДК 94:329(477)

Руслана Давидюк, Тетяна Микитюк

«ПОВОРОТНИЦТВО» ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: РОЛЬ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ФАКТОРА

Проблема повернення представників української еміграції до УСРР була викликана як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Репатріацію провокували критичні обставини побуту інтернованих військових, розірвання родинних зв'язків, труднощі працевлаштування, а також зміна політики радянської влади у першій половині 20-х рр. Білшовики проголошували амністії, виділяли значні кошти на роботу з розкладу української політичної еміграції. Попри значну частину поворотників, більшість

емігрантів займала антибільшовицьку позицію, основним своїм завданням визначала боротьбу за незалежну Україну.

Ключові слова: еміграція, рееміграція, поворотництво, інтерновані війська, амністія, Радянська Україна, більшовицька влада.

The problem of returning representatives of Ukrainian political and military emigration to the Ukrainian Soviet Union was caused both by internal and external reasons. Repatriation was provoked by the critical circumstances of the life of the Army of the Ukrainian People's Republic in the internment camps, the dissolution of family ties, the difficulties of employment, the Polish assimilation policy. A change in the domestic policy of Soviet power – the introduction of a new economic policy, the Ukrainianization, and the spread of national-communist ideas-served as the basis for the «turnaround» of interned soldiers, civilian emigrants, refugees. The destabilizing factor for the emigration community was the return to well-known figures of the Ukrainian Soviet Union, first of all Mikhail Hrushevsky and Yurka Tyutyunnika. Knowing the negative effects of the «turnaround» of emigrants to the Ukrainian Soviet Union, the State Center of the Ukrainian National Republic. Chief Ataman Simon Petliura tried to counteract it in every way.

The term «turning» is a reemigration to Soviet Ukraine, more precisely characterizing the actions of Ukrainian emigrants who moved to the Ukrainian Soviet Union, hoping for the transformation of Soviet Ukraine into a national Ukrainian state, in contrast to the «change of humanity» that emerged and became widespread among Russian political emigration. In the first half of the 20-ies of the twentieth century. The Bolsheviks tried to deepen the contradictions between the various ideological trends of Ukrainian emigration, especially the military, between its «upper» and «lower classes», manipulated by family ties, and encouraged reputable figures to return to the Ukrainian Soviet Union. In the camps of interned Army soldiers of the Ukrainian People's Republic soviet representatives campaigned for return, promising pardons and granting civil rights. Bolshevik authorities proclaimed amnesty, allocated significant funds to work on the timetable of Ukrainian political emigration. The propaganda, decomposition work of Soviet power gave its results. However, despite a significant part of the turning-pointers-reemigrants in the first half of the 20-ies, the ultimate expansion of Ukrainian political emigration to the Bolsheviks failed. The majority of Ukrainian emigrants, despite differences and controversies, consistently occupied the anti-Bolshevik position, the main task of which was to determine the struggle for an independent Ukraine.

Key words: emigration, reemigration, turnaround, interned troops, amnesty, Soviet Ukraine, Bolshevik power.

Наслідком поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. стало явище міжвоєнної української політичної еміграції. Майбутнє емігрантів складалося по-різному, частина з них адаптувалася до нових умов проживання, а інша наважилася повернутися додому, повіривши більшовицьким закличкам про прощення та можливість реалізувати себе на батьківщині.

Мета статті полягає у з'ясуванні впливу більшовицького фактору на процес повернення військових, цивільних емігрантів, біженців до Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), а також реакцію на це Державного центру Української народної республіки (ДЦ УНР) та Головного отамана Симона Петлюри. У такому ракурсі ця проблематика не досліджувалася, хоча окремі аспекти означеної теми висвітлювалися в українській, так і в зарубіжній історіографії. Таїсія Єременко, Олег Купчик, Микола Гетьманчук аналізували міжнародну діяльність УСРР, Ігор Соляр – поширення радянофільства у Західній Україні, Сергій Литвин та Володимир Сергійчук зосереджували увагу на постаті Симона Петлюри. Російський вчений Геннадій Матвеев вивчав радянсько-польські відносини у міжвоєнний період, а польський дослідник Збігнев Карпус – проблему полонених та інтернованих військових на території Польщі.

Джерельну базу статті склали архівні матеріали, опубліковані документи, тодішня періодика, спогади.

Підписаний 18 березня 1921 р. між Польщею та РСФРР і УСРР Ризький мирний договір не задовольняв жодну зі сторін. Негативно сприйняла договір українська політична еміграція. Напередодні підписання Ризького трактату, 24 лютого 1921 р. було укладено угоду про репатріацію та створено змішану комісію в складі польської делегації, що працювала у Москві, та радянсько-української делегації у Варшаві. До вагомих проблем радянсько-польських відносин належав обмін біженцями та військовополоненими. Для цього було створено два пункти – «збірні перехідні станиці у Рівному і Барановичах» [20, с. 3]. Акція обміну полоненими тривала з кінця лютого до середини жовтня 1921 р. [9, с. 26]. Утім, окремі дослідники припускають, що обмін затягнувся до осені 1923 р. [17, с. 121].

Для сприяння поверненню в Радянську Україну цивільних емігрантів, військових Армії УНР більшовицька влада систематично оголошувала амністії, обіцяючи помилування та повернення громадянських прав. Спеціальне рішення про амністію, за яким від відповідальності звільнялися ті емігранти, які «повернуться на територію УСРР, добровільно з'являться в розпорядження влади і дадуть щире зобов'язання бути лояльними громадянами УСРР» прийняв V Всеукраїнський з'їзд Рад у лютому–березні 1921 р. [25, с. 128]. Із метою розколу еміграційного середовища та нейтралізації його впливів Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 30 листопада 1921 р. ухвалив рішення про «повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади» [7, с. 62]. Під впливом таких заяв і з огляду на надзвичайно складні умови перебування у таборах для інтернованих, до Радянської України по амністії 1921 р. повернулося декілька сот людей [16, с. 128].

Симон Петлюра наголошував, що більшовики «роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її (українську еміграцію – авт.) – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти» [12, с. 404]. Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р. ухвалило чергову постанову «Про амністію солдатам врангелівських і петлюрівських армій» [39, арк. 186]. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе 26 квітня 1922 р. створила окремий таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців [27, с. 479]. 23 червня 1922 р. на основі доповіді Д. Мануїльського розглядалося питання «Про стан еміграції». Відповідно до ухваленого рішення радянські представники за кордоном зобов'язувалися організувати «групи української еміграції, котрі перебувають на платформі радянської влади на зразок «зміновіхівців» і надати їм можливість мати свої видання; отримати від представників цих груп компрометуючі петлюрівщину документи, і коли після цього вони не зможуть залишатися за кордоном, дозволити їм в'їзд в Україну». Раднарком було запропоновано «відпустити НКЗС необхідні кошти» [37, арк. 114].

Пильну увагу у першій половині 20-х рр. більшовики зосереджували на Волинському воєводстві, що зумовлювалося планами використання цієї території та її людського потенціалу в боротьбі проти Польщі шляхом створення тут комуністичних осередків. Радянська влада реалізовувала у цей час так звану «активну розвідку» (підтвердженням цього слугує таємна постанова ЦК РКП(б) від 25 лютого 1925 р.) [8, с. 10]. У Західну Волинь закидали диверсійні групи, передавали газети, тут працювали більшовицькі агенти, схилиючи емігрантів до виїзду в УСРР. Сотник Армії УНР Петро Філоненко згадував, що в Рівному агітував колишніх вояків УНР переходити до більшовиків його земляк, козак Приймак, переконуючи, що «там добре живеться» та «поворотцям советська влада все простила» [34, с. 22]. Після переходу кордону, в Коростені, Філоненко довідався, що Приймак – це «чекіст, який за гроші мав видати їх більшовикам» [34, с. 23-24].

Намагаючись поширювати свій вплив на західноукраїнський суспільний простір, комуністи асигнували на це значні кошти. Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М. Лебединець працював над розробленням «програми фінансової допомоги» західним українцям із боку УСРР [28, с. 60, 64]. У документі йшлося про Волинь, Полісся, Холмщину та Підляшшя. Проект передбачав виділення коштів на розвиток шкіл, підтримку «Просвіт», будівництво «Народних домів», розвиток кооперативного руху, закладання банків, які мали стати економічною основою діяльності підконтрольної комуністам партії «Сельроб», утвореної в 1926 р. у результаті злиття «Народної волі» і «Сельсоюзу» [28, с. 60, 64; 18, с. 45]. Серед іншого, було запропоновано виділяти 6 000 доларів щорічно на розклад партій та еміграції [28, с. 64]. До зібрання матеріалів про стан українського шкільництва М. Лебединець залучав членів «Сельсоюзу», згодом «Сельробу», «Сельроб-правиці», зокрема композитора і громадського діяча Сергія Козицького [28, с. 64; 6, арк. 9].

Для досягнення мети радянські спецслужби часто маніпулювали особистими, родинними, сімейними зв'язками. Петро Філоненко згадував, як із радянського боку до нього вирядили рідного брата, що не міг казати всієї правди, а на пропозицію лишитися в Польщі відповів, що його дружину та доньку забрали як заручників, тож у разі його неповернення їх розстріляють. Після повернення додому та кількох викликів до ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління) брат Філоненка безслідно зник [34, с. 32-33].

Більшовики намагалися поглибити суперечності між ідейними течіями української еміграції, її «верхами» та «низами», заохотити авторитетних діячів повертатися до УСРР. Для цього в таборах інтернованих вояків Армії УНР комуністи продовжували агітували за репатріацію з обіцянкою помилування. Симон Петлюра попереджав: «Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил, не спиняються ні перед підкупом, ні перед провокаціями; надсилають до таборів листи нібито від тих, хто ще літом виїхав до більшовиків. Насправді таємно розстрілюють репатріантів. За 2–4 станції від кордону їх чекає більшовицька шибениця і чека» [7, с. 63]. Водночас Головний отаман стверджував: «Хто дозволяє собі заявляти про прихильність до Росії може вільно від нас відходити:

тільки радіти будемо, що позбавляємося чужих і ворожих нашій ідеї елементів. І чим скорше од них увільнимось, тим краще для нас буде» [23, с. 411].

Російсько-українська репатріаційна комісія у Польщі відзначала, що амністії радянського уряду не дають бажаних результатів: «Петлюрівська маса дуже добре засвоїла думку, що вернутися в Совдепію вони завжди встигнуть, бо більшовики їх завжди приймуть, аби тільки вони захотіли, а тому немає чого спішити, краще почекати, може щось і зміниться» [3, с. 155]. Підтвердження цього знаходимо у доповідній дипломатичного відділу НКЗС УСРР: «Петлюрівці в Польщі, завдяки зусиллям уряду Петлюри і підтримки з боку польського уряду і насамперед генерального штабу, зберігають все ще живу силу, і кількість реемігрантів з їх середовища порівняно незначна» [35, арк. 133; 27, с. 479]. Представництво УСРР у Польщі повідомляло, що, згідно з постановою ВУЦВК від 28 березня 1922 р., осіб, які не одержать до 1 січня 1923 р. від посольства паспортів чи посвідчень, буде позбавлено права радянського громадянства [5, арк. 68].

Водночас, у рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 2 березня 1923 р. «Про репатріацію українських емігрантів» зазначалося: «З метою подальшого розкладу петлюрівської еміграції, визнати за доцільне продовжувати репатріацію українських емігрантів за умови прийняття всіх заходів перестороги і ретельної перевірки» [38, арк. 25]. Хоча лунали й протилежні думки: «Амністії не дали очікуваних наслідків, а повернувся найбільш пасивний елемент, який на еміграції був лише зайвим тягарем» [40, арк. 1]. Попри те, зазначимо, що роботу радянських спецслужб суттєво полегшувала неоднотайність української еміграції, боротьба в її середовищі.

Пропагандистська, розкладницька робота більшовиків дала результати. За даними репатріаційної комісії, від 14 квітня 1922 до 25 січня 1923 р. через обмінні пункти Здолбунів – Шепетівка до УСРР виїхало 2 278 амністованих вояків Армії УНР [3, с. 156]. Згідно радянських відомостей, на 15 листопада 1923 р. кількість військових, які повернулися до УСРР, склала близько 3 тис., із них 20–25% старшин [29, с. 97]. Віднайдено й такі цифри: із 8 тис. інтернованих вояків Армії УНР до УСРР повернулись 3,5 тис. [10, с. 13].

10 листопада 1924 р. виїхали до Радянської України уповноважений філії Українського центрального комітету (УЦК) у Здолбунові, працівник місцевої книгарні «Відбудова» Лотоцький, а також Михайло Калюжний і Василь Чуднівський (заступник міністра народного господарства уряду УНР) [19, с. 3]. У тому ж 1924 р., переїхав з Галичини до УСРР поет Володимир Самійленко, а у 1926 р. з Праги – театральний діяч Микола Садовський та ін.

Окремою була спроба повернення до УСРР з Відня у 1920 р. Володимира Винниченка. Відчувши нещирість більшовицького уряду та неможливість знайти пристосування своїх зусиль, через чотири місяці перебування на радянському боці і спілкування з комуністичними лідерами, очільник Генерального секретаріату повернувся назад. Однак, залишаючись прихильником соціалістичних поглядів, відчуваючи гостру ностальгію за малою батьківщиною, писав: «Що ж до мого особистого повороту, то хай приклад зо мною не служить аргументом проти. Я особисто в трохи виключних умовах, як громадського, так і персонального характеру [...] Хто почуває щире, гаряче бажання найдоцільнішої праці на користь своєму народові, того не можуть спинити формальності, ні майбутні труднощі, ні несправедливі закиди, той на Україну повернеться» [1, с. 13, 25].

Воістину пророчими видаються слова Є. Чикаленка, записані ним у щоденнику ще 14 січня 1919 р.: «Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [43, с. 243].

Потужним дестабілізуючим фактором у житті української політичної еміграції стало повернення до УСРР Михайла Грушевського. Голова Української Центральної Ради після довгих і складних вагань, сумнівів, майже чотирирічних перемовин і обговорень разом з родиною виїхав із Відня 2 березня 1924 р. Їхній шлях лежав через прикордонну станцію у польсько-радянському порубіжжі, місто Здолбунів, де знаходилася митниця [4, с. 80].

Зрівнятися з фактом поворотництва М. Грушевського міг хіба перехід на радянський бік у 1923 р. генерала Армії УНР Юрка Тютюнника. В опублікованій газетою «Діло» відозві Ю. Тютюнника до вояків української армії, генерал повідомив про «добровільний» перехід до більшовиків і закликав до цього своїх колишніх побратимів по зброї. Із цього приводу газета писала: «Вслід за Тютюнником пішли всі його співробітники, які недавно виїхали на Вел. Україну» [24, с. 2]. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК амністувала генерала, але, згодом, у жовтні 1930 р. його розстріляли.

Сьогодні відомо, що «повернення» Ю. Тютюнника було добре спланованою операцією більшовицьких спецслужб. Колишній співробітник Першого управління КДБ УРСР Юрій Римаренко, писав, що виведення генерала під кодовою назвою «Операція» «ввійшла в анали тодішніх спецслужб як одна із найвдаліших комбінацій [...] Тютюнник був вдало виведений в Україну для «інспектування» так званої Вищої Військової Ради та затриманий. Офіційно це трактувалося як зневіра Тютюнника у

політичній еміграції, передусім петлюрівській, його каяття за минулі провини перед народом та інші пропагандистські кліше [...] Головне ж досягнення цієї оперативної комбінації – паралізація діяльності найактивнішої частини петлюрівщини, посилення так званих зміновіхівських тенденцій, повернення в Україну більшості соратників Тютюнника» [26, с. 340-341].

На сторінках «Діла» переїзд до УСРР відомих діячів трактувався крізь призму негативного ставлення до С. Петлюри, внутрішньої боротьби серед його послідовників. Автори львівського часопису відзначали, що «поворот Грушевського на Україну означає утрівалення ідеї «сменовеховства» серед української громадської еміграції, так само як поворот Тютюнника означає перемогу «сменовеховства» між військовою українською еміграцією, що настроєна опозиційно до Петлюри. Перемога ідеї «сменовеховства» серед громадської еміграції петлюрівської «демократії» – це засадничий підсумок повороту Грушевського. Ця перемога вказує на всю глибину розкладу петлюрівщини» [32, с. 2].

Серед важливих причин повернення до УСРР частини інтернованих вояків і цивільних емігрантів була зміна внутрішньої політики радянської влади, насамперед, запровадження непу, українізації, поширення націонал-комуністичних ідей, а також складні умови проживання в Польщі. С. Петлюра відзначав: «На Волині і особливо в Галичині симпатії до большевиків є, головним чином через дурну політику поляків у справах українських та репресії місцевої адміністрації в усіх майже видах національного українського життя» [21, с. 541]. Частина політичних емігрантів розцінювала політику коренізації (українізації) як зміновіхівство большевиків, зміну їхньої національної політики, а не як власну переміну ідеологічних поглядів. Ю. Тютюнник писав: «Зараз Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [11, с. 243].

На нашу думку, переїзд українських емігрантів до УСРР варто визначати як поворотництво – рееміграцію до Радянської України, а не як «зміновіхівство», що виникло і набуло поширення у першій половині 20-х рр. серед російської політичної еміграції. В. Винниченко ще у 1926 р. писав: «Українського зміновіхівця по суті, такого, яким є руське (мається на увазі російське – авт.)» зміновіхівство, властиво немає. Суть руського зміновіхівства, насамперед має ідейний характер. Ідея – імперіалізм і великодержавність Росії [...] Українське зміновіхівство, звичайно, не могло визнати радвладу за її творення «єдиної-неделімої» [1, с. 28].

Розуміючи негативні наслідки повернення частини емігрантів до УСРР як дезорганізуючого фактора, керівники УНР в екзилі кваліфікували таких осіб, як зрадників, намагалися їх ізолювати [7, с. 63]. Діячі УЦК у Варшаві писали: «найбільш понижуючим для українського політичного емігранта є повернення на Батьківщину, поки там панує ворожа окупаційна влада, бо це не є повернення переможцем, а з похиленою перед ворогом головою» [42, арк. 15; 2, с. 3]. С. Петлюра говорив про необхідність «остаточної компромітації большевицьких експериментів [...] Мусимо їхні пляни в цій справі на чисту воду виводити і за всяку ціну розбивати» [23, с. 300].

Щодо амністій, проголошених большевицькою владою, УЦК у зверненні до емігрантів від 28 вересня 1925 р. у черговий раз застерігав: «Серед української еміграції в останні тижні поширилася чутка, що в скорому часі совітська влада має проголосити амністію для тих, що боролися проти неї, і таким чином утвориться можливість для політичних емігрантів вернутися додому для вільного перебування там та праці на користь батьківщини. УЦК дуже добре відає гірке та скрутне життя більшої частини української еміграції і розуміє, яку принаду може уявляти для неї, при таких матеріальних і психічних умовах, амністія, про яку пішли чутки [...] Обезсилити й розкласти українську еміграцію, перетягти до себе якнайбільше її представників було і залишається для большевиків пекучою потребою, а одним з засобів досягти зазначених цілей являється амністія, яку большевики за останні п'ять літ вже не один раз проголошували» [41, арк. 1].

Члени УЦК пояснювали, що большевики вивчають минуле кожного емігранта, який повертається додому. Більшість з них визнаються небезпечними для радянської влади, тому їх висилають у Сибір, заарештовують, а часто розстрілюють. Тижневик «Гризуб» згодом опублікував таємну інструкцію ДПУ, про те, що кожен «поворотник» підлягає трибуналу, через з'ясування його походження та діяльності за останні десять років [30, с. 28].

Досягти мети із розкладання української політичної еміграції большевикам загалом не вдалося. Можна погодитися з думкою про те, що для більшості старшин, які пережили з Армією УНР складні часи 1919–1920 рр. і залишилися в її складі, до останніх днів життя домінантою була ідея боротьби за незалежну Україну [29, с. 71]. Це підтверджують слова І. Фещенка-Чопівського, якому 1926 р. пропонували переїхати до УСРР за однієї умови – «каяття». Вчений писав: «Як сильно хотілося мені повернутися додому, мріялося попрацювати на рідній землі, для своїх, а не для чужих! Але ж дороги для мене через «каяття» не було – для мене, який пішов на еміграцію в ім'я незалежності і соборності України – це було проти мого сумління і не на мої сили» [33, с. 83-84].

Незважаючи на розбіжності та суперечності, більшість українських політичних емігрантів послідовно займала антирадянську позицію [31, с. 41]. «Боротьба проти чужої окупантської влади, проти большевицького уряду, який є по своїй істоті російський – основа української еміграції», – наголошував Олександр Лотоцький, виступаючи в Українському клубі у Варшаві [13, с. 1]. Схожу думку висловлювала Софія Русова: «Багато вояків, урядовців викинуто за кордон силою обставин, поворот на батьківщину для них надто небезпечний, крім того, багатьом він уявляється як зрада своєму народові, бо зв'язаний з визнанням чужого уряду окупантів» [36, арк. 1 а].

Показово видається поведінка депутата Марка Луцкевича, якого польський сейм 27 квітня 1923 р. позбавив імунітету за «антидержавні виступи». Щоб уникнути арешту, він виїхав до Чехословаччини, а звідти 1924 р. – до УСРР. На початку 30-х рр. Луцкевич радив дітям свого покійного брата, котрих незадовго перед тим запрошував до Харкова на навчання, припинити клопотання про виїзд, бо, мовляв, свого часу він припустився великої помилки, покинувши Західну Україну, де, незважаючи на переслідування та можливі довголітні ув'язнення, був би набагато кориснішим для української справи. На стіні своєї квартири в Харкові, на видному місці, Луцкевич демонстративно повісив фотографію, де був зображений поряд із генерал-хорунжим Армії УНР Юрком Тютюнником, і не знімав її до свого арешту [14, с. 560].

Таким чином, перша половина 20-х рр. характеризувалася добровільним поверненням частини цивільних, військових емігрантів та біженців на радянський бік. Важкий матеріальний стан, більшовицька агітація, підсилена впровадженням непу й політикою українізації, сприяли тому, що частина людей пішла на цей компроміс. Не менш важливим стимулом до повернення було бажання возз'єднати родини, адже на радянському боці часто залишалися діти, батьки, дружини. Однак, більшість українських політичних емігрантів, незважаючи на розходження та суперечки, послідовно займала антибільшовицьку позицію, основним своїм завданням визначала боротьбу за незалежну Україну. Арешти у Радянській Україні, процес «Спілки визволення України», насильницька колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. показали емігрантам справжні цілі більшовиків, відтак зникало бажання «поворотництва».

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Поворот на Україну. Львів: Пщібрам, 1926. 34 с.
2. Вісті УЦК в Польщі. 1926. Ч. 7. Грудень.
3. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 432 с.
4. Давидюк Р. Повернення М. Грушевського в Радянську Україну: шлях через Здолбунів // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. XV. Рівне, 2017. С. 78–82.
5. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 522. Оп. 1. Спр. 2.
6. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 113. Оп. 1. Спр. 133.
7. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 56–70.
8. Жив'юк А. Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією : у 27 т. : Рівненська область. Кн. 1. / Упоряд. : А. А. Жив'юк. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 8–78.
9. Карпус З., Резмер В. Российские военнопленные в лагерях в Польше в 1919–1921 гг. // Красноармейцы в польском плену в 1919–1922 гг.: сб. докум. и материалов. М.; СПб.: Летний сад, 2004. С. 17–28.
10. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920-1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2005. 17 с.
11. Лист Юрія Тютюнника до Олександра Морозовського 12 листопада 1923 року / Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. / Упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. С. 241–244.
12. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 640 с.
13. Лотоцький О. Шляхи української державности // Українська нива. 1927. Ч. 4. 28 січня.
14. Луцкевич Б. Марко Луцкевич – нащадок козацького року // Реабілітовані історією : у 27 т. : Волинська область. Кн. 1. / М. М. Кучерепа (відпов. секрет.). Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 558–560.
15. Матвеев Г. Российско-украинский конфликт в планах польской дипломатии и военных кругов в межвоенный период // Россия – Украина: история взаимоотношений. М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 116–139.
16. Матвеев Г. Ф. Матвеева В. С. Польский плен. Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах. М. : ООО «Родина-медиа», 2011. 174 с.

17. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. М. : Вече, 2001. 463 с.
18. Микитюк Т. В. Виникнення і трансформації партії «Сельроб» // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2012. № 11. С. 43–49.
19. Місцевий. Петлюрівські «соціалісти» // Дзвін. 1924. Ч. 80. 15 листопада.
20. Обмін полоненими // Наш голос. 1921. Ч. 15. 17 квітня.
21. П. (Петлюра) Лист до М. А. Шумицького. 3. XI. 1923 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Том II. Нью-Йорк : УВАН, 1979. 627 с.
22. Петлюра Генерал-інспектору армії УНР Ко Воєнміну. 23 вересня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. I. Нью-Йорк : УВАН, 1956. 481 с.
23. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. I. Нью-Йорк : УВАН, 1956. 481 с.
24. Поворот ген. Ю. Тютюнника на Вел. Україну // Діло. 1923. Ч. 176. 9 листопада.
25. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів / Центральна архівна управа УСРР. / За ред. М. Кириченко. Харків : Пролетар, 1932. 411 с.
26. Римаренко Ю. І. Керівник держбезпеки нового типу // Борис Шульженко. Особистість і час : Документи, спогади, матеріали / Упоряд. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. К.: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2006. С. 338–353.
27. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. Вид. 2-ге, допов. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
28. Соляр І. Я. Радянофілство у Західній Україні // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 55–67.
29. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. II. К. : Темпора, 2011. 424 с.
30. Тризуб. 1927. Ч. 9. С. 28.
31. Українська політична еміграція 1919-1945. Документи і матеріали / Упоряд.: В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. К. : Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
32. Українське «сменовеховство» // Діло. 1924. Ч. 11. 17 січня.
33. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО «Газета «Житомирський вісник», 1992. 122 с.
34. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника). Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. 60 с.
35. ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 4.
36. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 616.
37. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40.
38. ЦДІАЛ України Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 15.
39. ЦДІАЛ України. Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 86.
40. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 15.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29.
42. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 202.
43. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). К.: Темпора, 2011. 424 с.

References

1. Vinnichenko V. Povорот na Ukrayinu. Lviv: Pshibram, 1926. 34 s.
2. Visti UCK v Polshi. 1926. Ch. 7. Gruden.
3. Getmanchuk M. P. Mizh Moskvoyu ta Varshavoyu: ukrayinske pitannya u radyansko-polskih vidnosinah mizhvoyennogo periodu (1918–1939 rr.). Lviv: Vid-vo Nac. un-tu «Lvivska politehnika», 2008. 432 s.
4. Davidyuk R. Povernennya M. Grushevskogo v Radyansku Ukrayinu: shlyah cherez Zdolbuniv // Naukovi zapiski Rivnenskogo oblasnogo krayeznavchogo muzeyu. Vip. XV. Rivne, 2017. S. 78–82.
5. Derzhavnij arhiv Volinskoyi oblasti (Derzharhiv Volinskoyi obl.). F. 522. Op. 1. Spr. 2.
6. Derzhavnij arhiv Rivnenskoyi oblasti (Derzharhiv Rivnenskoyi obl.). F. 113. Op. 1. Spr. 133.
7. Yeremenko T. I. Politichni ta diplomatichni vidnosini radyanskoj Ukrayini z Polskoyu Respublikoyu (1921–1923 rr.) // Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 1998. № 4. S. 56–70.
8. Zhiv'yuk A. Marchuk I. Politichni represiyi totalitarnoyi dobi na Rivnenshini: vid «chervonogo teroru» do borotbi z inakodumcyami // Reabilitovani istoriyeyu : u 27 t. : Rivnenska oblast. Kn. 1. / Uporyad. : A. A. Zhiv'yuk. Rivne : VAT «Rivnenska drukarnya», 2006. S. 8–78.

9. Karpus Z., Rezmer V. Rossijskie voennoplennye v lageryah v Polshe v 1919–1921 gg. // Krasnoarmejsy v polskom plenu v 1919–1922 gg.: sb. dokum. i materialov. M.; SPb.: Letnij sad, 2004. S. 17–28.
10. Kupchik O. R. Zovnishnopolitichna diyalnist uryadu USRR (1920-1923 rr.): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Kiyiv. nac. un-t im. T. Shevchenka. K., 2005. 17 s.
11. List Yuriya Tyutyunnika do Oleksandra Morozovskogo 12 listopada 1923 roku / Yuriy Tyutyunnik: vid «Dvijki» do GPU. Dokumenti i materiali / Uporyad. V. F. Verstyuk, V. V. Skalskij, Ya. M. Fajzulin. K. : DUH I LITERA, 2011. S. 241–244.
12. Litvin S. Sud istoriyi: Simon Petlyura i Petlyuriana. K.: Vid-vo im. Oleni Teligi, 2001. 640 s.
13. Lotockij O. Shlyahi ukrajinskoyi derzhavnosti // Ukrajinska niva. 1927. Ch. 4. 28 sichnya.
14. Luckevich B. Marko Luckevich – nashadok kozackogo roku // Reabilitovani istoriyeyu : u 27 t. : Volinska oblast. Kn. 1. / M. M. Kucherepa (vidpov. sekret.). Luck : VAT «Volinska oblasna drukarnya», 2010. S. 558–560.
15. Matveev G. Rossijsko-ukrajinskij konflikt v planah polskoj diplomatii i voennyh krugov v mezhvoennyj period // Rossiya – Ukraina: istoriya vzaimootnoshenij. M. : Shkola «Yazyki russkoj kultury», 1997. S. 116–139.
16. Matveev G. F. Matveeva V. S. Polskij plen. Voennosluzhashie Krasnoj armii v plenu u polyakov v 1919–1921 godah. M. : OOO «Rodina-media», 2011. 174 s.
17. Meltyuhov M. I. Sovetsko-polskie vojny. Voенно-politicheskoe protivostoyanie 1918–1939 gg. M. : Veche, 2001. 463 s.
18. Mikityuk T. V. Viniknennya i transformaciyi partiyi «Selrob» // Naukovij visnik Volinskogo nacionalnogo universitetu imeni Lesi Ukrajinki.. 2012. № 11. S. 43–49.
19. Miscevij. Petlyurivski «socialisti» // Dzvin. 1924. Ch. 80. 15 listopada.
20. Obmin polonenimi // Nash golos. 1921. Ch. 15. 17 kvitnya.
21. P. (Petlyura) List do M. A. Shumickogo. 3. XI. 1923 r. / Simon Petlyura. Statti, listi, dokumenti. Tom II. Nyu-Jork : UVAN, 1979. 627 s.
22. Petlyura General-inspektoru armiyi UNR Ko Voyenminu. 23 veresnya 1922 r. / Simon Petlyura. Statti, listi, dokumenti. T. I. Nyu-Jork : UVAN, 1956. 481 s.
23. Petlyura S. Suchasna ukrajinska emigraciya ta yiyi zavdannya // Simon Petlyura. Statti, listi, dokumenti. T. I. Nyu-Jork : UVAN, 1956. 481 s.
24. Povорот gen. Yu. Tyutyunnika na Vel. Ukrainu // Dilo. 1923. Ch. 176. 9 listopada.
25. Rezolyuciyi Vseukrajinskih z'yizdiv Rad robotnichih, selyanskih ta chervonoarmijskih deputativ / Centralna arhivna uprava USRR. / Za red. M. Kirichenko. Harkiv : Proletar, 1932. 411 s.
26. Rimarenko Yu. I. Kerivnik derzhbezpeki novogo tipu // Boris Shulzhenko. Osobistist i chas : Dokumenti, spogadi, materiali / Uporyad. V. B. Shulzhenko; za zag. red. Yu. I. Shapovala. K.: Vid. dim «ADEF-Ukrayina», 2006. S. 338–353.
27. Sergijchuk V. Ukrajinski derzhavniki: Simon Petlyura. Vid. 2-ge, dopov. K.: PP Sergijchuk M.I., 2009. 568 s.
28. Solyar I. Ya. Radyanofilstvo u Zahidnij Ukraini // Ukrajinskij istorichnij zhurnal. 2009. № 1. S. 55–67.
29. Tinchenko Ya. Oficerskij korpus Armiyi Ukrajinskoyi Narodnoyi Respubliki (1917–1921). Kn. II. K. : Tempora, 2011. 424 s.
30. Trizub. 1927. Ch. 9. S. 28.
31. Ukrajinska politichna emigraciya 1919-1945. Dokumenti i materiali / Uporyad.: V.S. Lozickij (kerivnik), O.V. Bazhan, S.I. Vlasenko, A.V. Kentij. K. : Parlamentske vid-vo, 2008. 928 s.
32. Ukrajinske «smyenovoyehovstvo» // Dilo. 1924. Ch. 11. 17 sichnya.
33. Feshenko-Chopivskij I. Hronika mogo zhittya. Spogadi ministra Centralnoyi Radi ta Direktoriyi. Zhitomir: KVO «Gazeta «Zhitomirskij visnik», 1992. 122 s.
34. Filonenko P. Zbrojna borotba na Volini (Spomin uchasnika). Vinnipeg, Kanada: Nakladom Volinskogo Vidavnichogo fondu, 1958. 60 s.
35. Centralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi i upravlinnya Ukraini (CDAVO Ukraini). F. R-4. Op. 1. Spr. 15.
36. CDAVO Ukraini. F. 3889. Op. 1. Spr. 4.
37. Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'yednan Ukraini, m. Kiyiv (CDAGO Ukraini). F. 1. Op. 6. Spr. 29.
38. CDAGO Ukraini. F. 1. Op. 6. Spr. 40.
39. CDAGO Ukraini. F. 1. Op. 20. Spr. 616.
40. Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraini, m. Lviv (CDIAL Ukraini). F. 580 t. Op. 1. Spr. 202.
41. CDIAL Ukraini. F. 580 t. Op. 1. Spr. 86.
42. CDIAL Ukraini. F. 580 t. Op. 1. Spr. 15.
43. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1918-1919). K.: Tempora, 2011. 424 s.

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА МАРЦИНКОВСЬКОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ СПІЛЬНОТ

Володимир Марцинковський – євангельський письменник, проповідник, вчений, теолог, громадський діяч. Його духовне і професійне становлення пов'язане з російським середовищем, а більшість праць написано російською мовою. А проте вчений мав українські корені, а українська складова у його житті й діяльності була дуже вагомою, хоч іє маловивченою. Метою дослідження є розкрити працю вченого і релігійного діяча задля духовного переродження свого народу, виявити його внесок у становлення євангельського руху на українських теренах.

«Український» період у житті В.Марцинковського почався у 20-х роках ХХ ст. Поміж лекціями у різних країнах Європи він відвідував рідне село Дермань, подорожував Волиню, виступаючи перед українськими та єврейськими аудиторіями. Служіння вченого українцям набувало різних форм – участь у з'їздах та конференціях, курси для євангельських служителів, проповіді для простих євангельських віруючих, лекції для представників різних конфесій і невіруючих, бесіди, заняття з молоддю і дітьми, які проводив спільно з дружиною Неллі.

В. Марцинковський співпрацював із різними євангельськими спільнотами міжвоєнної Польщі: Союзом слов'янських громад євангельських християн, Товариством взаємної допомоги євангельських християн, вільним євангельськими християнами, Союзом громад слов'янських баптистів, хоча не відносив себе до жодної з них.

Саме на Волині у квітні 1939 р. мислитель написав одну з відомих праць «Сенс життя», також готував проповіді та статті українською мовою для українського баптистського журналу «Післанець правди». Професор увійшов до складу перекладацько-ревізійного комітету, який працював над новим українським перекладом Біблії, здійснюваним І. Огієнком.

В. Марцинковський був проповідником «реформації духа», який особистими поглядами, словами і вчинками демонстрував власне розуміння сутності християнства – духовну надконфесійну, неформальну спільність віруючих. Попри свою масштабність він відчував міцний зв'язок зі своїм корінням, самовіддано працюючи для духовного відродження свого народу.

Ключові слова: Володимир Марцинковський, євангельські християни, протестанти, Волинь.

Volodymyr Martsynkovskyy is an evangelic writer, preacher, scholar, theologian, public figure. His spiritual and professional incipience is connected with the Russian environment, and most of the works are written in Russian. However, the scientist had Ukrainian roots, the Ukrainian component in his life and activities was very important, although wasn't studied well. The purpose of the research is to reveal the work of a scientific and religious figure for the spiritual rebirth of his people, to identify his contribution to the formation of the gospel movement in Ukrainian territory.

“Ukrainian” period in Martsynkovskyy's life began in the 20's of the XX century. He visited his native village Derman', traveled to Volyn' which was a part of Poland between his lectures in various European countries and gave a speech to Ukrainian and Jewish audiences. The service took various forms - participation in congresses and conferences, courses for evangelical ministers, preaching for ordinary evangelical believers, lectures for representatives of different confessions and unbelievers, conversations, classes with youth and children that he held together with his wife Nelly.

Martsynkovskyy collaborated with various evangelical communities of the interwar Poland: the Union of Slavic communities of Evangelical Christians, the Society for the Mutual Assistance of Evangelical Christians, the Free Evangelical Christians, the Union of Slavic Baptist Communities, although he did not attribute himself to any of them.

In April, 1939, on Volyn', the writer wrote one of his famous works «The Meaning of Life,» and also prepared sermons and articles in Ukrainian for the Ukrainian Baptist magazine «Ambassador of Truth». The professor joined the translation and revision committee that worked on the new Ukrainian translation of the Bible, carried out by Ivan Ogienko.

Martsynkovskyy was a preacher of the “reformation spirit», which demonstrated his own understanding of the essence of Christianity – the spiritual over-confession, informal community of believers through personal views, words and deeds. Despite his scale, he felt a strong connection with his roots, selflessly worked for the spiritual revival of his nation.

Key words: Volodymyr Martsynkovskyy, Evangelical Christians, Protestants, Volyn'.

Володимир Марцинковський є масштабною постаттю християнської культури, мислителем, який у своїй діяльності й творчості, за словами українського філософа М. Черенкова, «переріс національні й релігійні межі» [22, с. 169]. Духовне і професійне становлення євангельського письменника, проповідника, вченого, теолога і громадського діяча пов'язане з російським середовищем, а більшість праць написано російською мовою. Значну частину життя вчений присвятив вивченню єврейської культури. А проте Володимир Марцинковський мав українські корені, а українська складова у його житті й діяльності була дуже вагомою, хоч і маловивченою. Тому метою дослідження є розкрити працю вченого і релігійного діяча задля духовного переродження свого народу, виявити його внесок у становлення євангельського руху на українських теренах.

Володимир Марцинковський народився 28 серпня 1884 р. у с. Дермань Волинської губернії. Його батько, Филімон Марцинковський (помер 1915 р.), зросійщений поляк, був землеміром. Мама, Наталія Марцинковська (померла 1923 р.), була донькою священика Якова Майбороди і походила із давнього українського роду [8]. Хлопчик отримував різностороннє виховання. Побожна мати та дідусь-священик прищепили Володимирі цінування церкви, моральної чистоти, християнського способу життя, любов до Біблії. Окрім того, мама, яка завжди говорила українською, пересипаючи свою мову багатством народних приказок і прислів'їв, часто співала українські народні пісні, заклала, приспане в юначі роки, відчуття спорідненості з малою батьківщиною.

За рік після народження Володимира родина залишила Дермань, чого вимагала служба Филімона Марцинковського. Хлопець навчався у Гродненській чоловічій гімназії, яку закінчив 1902 р. зі срібною медаллю. Польський баптистський історик К. Беднарчик стверджував, що саме в Гродно Володимир Марцинковський вперше на початку ХХ ст. відвідав підпільні домашні євангельські богослужіння, які однак не дуже вплинули на його погляди [24, с. 120].

Час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету виявився доленосним для Володимира, оскільки тоді закладалися підвалини його майбутньої професії, а також відбувалися зміна його світогляду. Закінчивши навчання в університеті, Володимир працював викладачем Гродненської гімназії, потім – Самарського університету. 1904 р. зустрівшись із видатним релігійним діячем Павлом Ніколаї тоді ще студент Володимир Марцинковський пережив духовне відродження. Внаслідок тривалих духовних пошуків, досліджень і відкриттів 1920 р. він прийняв хрещення у дорослому віці від менонітського пастора, хоча не приєднався до якоїсь конкретної протестантської спільноти. Натхнений своїм наставником П. Ніколаї В. Марцинковський долучився до активної духовно-просвітницької роботи серед молоді у Російському християнському студентському русі. Після приходу до влади більшовиків В. Марцинковський і далі читав лекції на християнську тематику, брав участь в антирелігійних диспутах, обстоюючи позиції християнства (найвідомішим із них є диспут із наркомом освіти А. Луначарським), за що його арештовували і зрештою вислали із Росії.

20 квітня 1923 р. Володимир Марцинковський змушений був переїхати до Праги. Вчений читав лекції в різних аудиторіях Європи, чим задовольняв і ностальгію за батьківщиною, і заробляв на прожиття. Життя письменника і проповідника у вигнанні позначилося узагальненням його досвіду та опублікуванням окремих досліджень та роздумів. Зокрема, побачила світ його праця «Достовірно ли Евангелие?» (Прага, 1926 р.), – спогади «Записки верующего» (Прага, 1927 р.), трактат «Когда люди станут братьями» (Нью-Йорк, 1927 р.), «Христос и евреи: размышления в свете Библии и науки, встречи и впечатления в СССР, Западной Европе и Палестине» (Прага, 1933 р.), «Смысл страдания», «Христос грядущий», «Наука и религия», «Распятие и воскресение» та ін. [21].

Поміж лекціями у різних країнах Європи Володимир навідувався і в рідне село Дермань, подорожував Волиню, виступаючи перед українськими та єврейськими аудиторіями. Фактично, у 20-х роках ХХ ст. почався «український» період у житті письменника і вченого. У його спогадах і статтях відчувається ностальгія за рідним краєм, трепетне ставлення до батьківщини, загострене долею вигнанця. У листі до реакції журналу «Верность» В. Марцинковський, описуючи свою діяльність на Волині, між іншим зауважує: «Як радісно було бачити своє рідне село!» [15].

Подорожуючи Палестиною 1930 р., де В. Марцинковський читав лекції, вчений познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Неллі Шумахер. Вона була донькою Готліба Шумахера, відомого археологічним відкриттям стародавнього міста Мегідо, служила дияконисою в школі для арабських дівчат. Родина Шумахерів належала до лютеранської релігійної організації темплерів, що оселилася в Палестині з метою формування духовного Божого храму на землі [12; 19]. Того ж року зовсім не юна пара (Володимирі виповнилося 46, а Неллі – 35 років) одружилася. Подружжя оселилося у м. Хайфі, батьківщині Неллі Марцинковської. Хоч Марцинковські більшість часу подорожували, все ж Ізраїль згодом став для Володимира другою батьківщиною, духовному вдосконаленню якої він служив так само віддано, як служив українцям.

Розмах діяльності В. Марцинковського у 30-х роках ХХ ст. дружина описувала так: «Перших десять років нашого подружнього життя ми подорожували дуже багато. Різні Церкви, організації та групи з різних місць майже всієї Європи запрошували нас їх відвідати. Ці запрошення надходили, починаючи від північних частин Фінляндії й до південних округ Румунії, від східних околиць Польщі і до західних місцевостей Великобританії...» [13]. Влучно узагальнив цей етап життя Володимира Марцинковського і його товариш Соломон Островський у передмові до збірки праць письменника: «Та його висока обдарованість, знання і життєвий досвід потребували ширшого поля діяльності, аніж був для нього Ізраїль» [16].

1932 р. редактор українського баптистського журналу «Післанець правди» Л. Жабко-Потапович наголосив В. Марцинковському на великій потребі інтелектуальних євангельських працівників серед українців і закликав його активніше долучатися до просвітницької роботи серед співвітчизників, вчений відповів текстом з Євангелії: «Иди до дому свого, до своїх, і їм розповіж, які речі великі Господь учинив тобі, і як змилювався над тобою!» (Мр. 5:19) [9]. Майже щороку сім'я Марцинковських на кілька місяців приїздила на Волинь, оселяючись у родинному будинку в Дермані, де мешкав рідний брат Володимира Дмитро Филімонович Марцинковський. Перебування Володимира й Неллі на батьківщині зовсім не нагадувало канікули, навпаки воно було насичене подорожами, лекціями, заняттями, зустрічами і богослужіннями.

«У Дермані була наша «головна квартира», із якої ми часто виїздили кінним повозом або потягом до українських (на півдні) або білоруських (на півночі) міст і сіл. – Описувала свої враження звикла до зовсім іншої культури Неллі Марцинковська. – На півночі наші подорожі сягали Баранович..., а на півдні – Львова... Хто тільки бодай один раз відбував таку подорож українським кінним возом, той ніколи також подорожі не забуде. Узимку така подорож відбувалася санками, вистеленими сіном й покритими веретами. Подорожні мусіли вдягатися в теплі кожані чоботи, а на голови накладати хутрові шапки по самі вуха. Тоді подорож через снігом укриті дороги була легша й приємніша. Уліті ж їзда через безмежні лани, по дорогах і шляхах справляла в добру погоду справжню насолоду. Зате восени або напровесні, під час затяжних дощів у деяких віддалених закутках, при тамошньому бездоріжжю, їзда в безверхому повозі була й тяжка й неприємна. Пам'ятною залишилася мені одна така подорож уночі... Дощ лляв як з відра, віз ледве посувався вперед. Раптом – стоп! Стали. Що сталося? Наш візник Володько проголошує: «Ми загрузли в болоті. Мусите висідати з воза».

Виходимо з воза просто до води. А навколо темнісінько, хоч в око стрель. До Здолбунового, куди ми їдемо, ще ціла година мандрівки, а тут тобі така затримка! Візник випроваджує нас із болота на підвищення край дороги. А сам із соломи, що на возі, робить скрутні, лізе під воза та підкладає під колеса ті скрутні. Нарешті, після його геройських зусиль віз визволяється з глинистого болота, ми сідаємо до нього, і подорож продовжується...

Подібні подорожі темними ночами відбували ми до Мізоча, Здовбиці, Рівного та до інших церков на Волині. Значно легші поїздки були потягом – до Ковеля, Дубного, Бродів, Луцького. Назавжди запам'яталися наші мандрівки возом або саньми до Млинова, Комнатки та ще деінде...

По такій «прогулянці» під зливним дощем, або в жорстоку завірюху, часто темної ночі прибивалися ми до призначеного місця змучені, виснажені й здібні тільки до одної дії: впасти на лаву і заснути кам'яним сном... Але, частіше це було неможливо... Брати радісно нам оголошували, що в певній хаті або в молитовному домі відбувається богослуження. Воно йде повною ходою, і сотки віруючих і гостей чекають на наше прибуття... Це не так далеко звідси, за півгодини зайдемо туди пішки... Отже, замість відпочинку й сну – мусимо рушати в дальшу путь...

Уже здалека, наближаючись до молитовного дому, бачимо його освітлені вікна, чуємо потужні й радісні звуки українських голосів. Співають, аж луна лине над містечком... Молитовний дім переповнений ущерть. Усі його частини, кожен клаптик підлоги зайнятий по вінця. Люди в проходах, на вікнах, усюди слухачі... Але й навколо дому стоїть неозорий натовп, на холоді, аби через відчинені вікна слухати Слово Боже.

Нас силоміць пропихають через цей натовп наперед. Мій чоловік опиняється за столом або за кафедрою. Дивлюся на нього й дивуюся: де поділися його втома й виснаження?... Він наче сяє. Відкриває Біблію й починає читати. Голос чистий і міцний!..

І це тривало годину, дві, три... Ані промовець, ані слухачі не виявляють жодного навіть сліду змучення, втоми. Люди так зголодніли й так жадають наїстися хліба духовного...» [13].

Дружина, як і багато очевидців, наголошували на надзвичайній наполегливості й працездатності вченого, стверджуючи, що для нього «настирливого й енергійного, не було в праці нічого важкого, чого б він не міг перемогти. Він був завжди тієї думки, що як коли в духовній праці щось має бути зроблене, то воно конче зробиться. При цьому він завжди підкреслював: «Господь допоможе!»

Такі ж підтвердження знаходимо у спогадах інших його сучасників та тогочасній періодиці. Зокрема, 16–23 жовтня 1935 р. В. Марцинковський проводив біблійні курси у с. Посникові, де навчалось понад сто місіонерів і пресвітерів євангельських громад Волині, Полісся та Галичини [26]. На курсах професор викладав історію та культуру Ізраїлю, історію християнства, ділився особистим досвідом перебування в Палестині, вивчав із слухачами Біблію. «Марцинковський розповідав так художньо, що ми наче були там і ходили разом із ним, наче бачили всі ті краєвиди, атмосферу, теплоту, і навіть запах. На лекціях професор так достеменно пояснював Слово Боже, звертаючи увагу на кожну крапочку, такою доступною мовою розповідав про глибини і широти Писання, що ми забували і про обід, і про вечерю, намагаючись якомога більше увібрати в себе... І слухачі несли той скарб у своє життя, у свої громади для оживлення і пробудження народу» [20, с. 18]. Про їжу і відпочинок забували не лише слухачі, а й сам лектор. Постійна праця в такому режимі згубно відображалася на його здоров'ї. Проте В. Марцинковський працював дуже віддано і невтомно, щовечора після занять проповідуючи на загальних зібраннях. Одразу по завершенні курсів виступав на жіночій конференції, а наступного дня читав лекцію в Олиці [23].

Запам'ятався протестантам Посникова і приїзд В. Марцинковського у жнива, щоправда, не відомо, якого року. Люди з таким бажанням ішли послухати вченого, що кидали навіть роботу в полі. На виступи В. Марцинковського сходилося багато євреїв із навколишніх населених пунктів, а особливо багато їх мешкало в Олиці. Розповіді професора про Палестину вони слухали з неймовірним захопленням, стаючи на лавки і підіймаючи руки вгору. Коли ж В. Марцинковський починав говорити про Ісуса Христа – тупали ногами і гуділи на знак невдоволення [3, с. 42–43].

Схожі ситуації траплялися чи не в кожній євангельській громаді, яку відвідував проповідник. Це було пов'язане з тим, що євангельська спільнота Волині, Галичини, Полісся складалася переважно із селянських мас і не мала інтелектуальної потуги, що відзначав і сам В. Марцинковський [15]. Водночас українські протестанти вирізнялися особливою духовною жагою, жертовністю і наполегливістю, що дуже вражало вченого. Він не зміг не поділитися своїм захопленням із читачами журналу «Верность»: «Найважливіше, з чим я тут познайомився, - це спрага Слова Божого... Люди часто йдуть пішки десятки верст, щоб брати участь у зібраннях. Якось на такому зібранні я запитав одного старого селянина: «Звідки ви прийшли?» Він відповів: «Із сусіднього села, недалеко, верст 15 звідси (приблизно 16 км. – прим. Л.Б.)». Інший пройшов пішки 50 верст. А на з'їзді в Р. (Рівне, - прим. Л.Б.) був присутній брат, який пройшов у постолах 150 верст, витративши на це 3 дні» [15, с. 17].

Не минулося перебування В. Марцинковського на Волині і без курйозних випадків. Якось довелося вченому лікувати зуб. Лікар обіцяв виготовити коронку за день, але минув тиждень доки завершилося лікування. Під час останнього прийому лікар зізнався: «Ваші брати попросили мене якомога повільніше працювати, щоб ви тут залишалися наскільки можливо довше» [15].

Служіння вченого українцям набувало різних форм – участь у з'їздах та конференціях, курси для євангельських служителів, проповіді для простих євангельських віруючих, лекції для представників різних конфесій і невіруючих, бесіди, заняття з молоддю і дітьми, які проводив спільно з дружиною Неллі. З репортажів у протестантській періодиці та спогаді сучасників відомо, зокрема, що біблійні курси В. Марцинковський проводив у Човниці (1930 р.), Ковелі (1933 р.), Пісникові (1935 р.); брав участь у духовно-просвітницьких з'їздах у Колоденці, Млинові (серпень 1937 р.) – в Рожищах (вересень 1938 р.) [5, с. 103, 155; 18, с. 67; 1; 6].

Неллі Марцинковська не лише супроводжувала чоловіка у тривалих мандрівках, підкулючись про його здоров'я, а й виявляла дієву участь у його просвітницькій роботі. «Ми прибули до старовинного містечка Дермань на Волині... - згадувала Неллі. – Мій чоловік каже до мене: «Ти збереш тутешніх дітей до недільної школи і займатимешся з ними». «Як же я можу це зробити? Адже ти знаєш, що я тепер ледве можу тільки по-російськи розмовляти. Тож, як я промовлятиму до українських дітей?» «Ти не журися тим», відказав чоловік: «На початку спокійнісінько говори по-російському. Згодом почнеш навчатися сама української мови». Я послухалася цієї ради, і дійсно незабаром розпочалася дуже жвава праця з дітьми. Не тільки кожної неділі, а й у будні почали збиратися на мої виклади цілі натовпи дітей... У неділю я розповідала їм про різні біблійні події... Коли я завважила, що дівчатка хочуть навчатися не тільки знання Слова Божого, але й чогось іншого, я почала навчати їх шити та в'язати. І праця закипіла» [13].

Під час біблійних курсів, які проводив В. Марцинковський, дружина професора, влаштувала зібрання для жінок і дітей, а іноді й сама читала лекції. Зокрема, 24 листопада – 1 грудня 1935 р. Володимир та Неллі Марцинковські взяли участь у курсах для євангельських жінок у Луцьку, де було 68 слухачок. Подружжя викладало предмети «образ біблійної жінки», «організація та методи роботи в жіночих гуртках», «гігієна» та ін. [5, с. 56–57]. Паралельно з курсами відбувалися духовні і ділові зібрання віруючих за участю Марцинковських, бесіди та лекції в орендованих залах, де були присутні понад тисяча осіб. У результаті таких лекцій для містян до громади євангельських християн

приєдналися комендант поліції Цеховський та його дружина, помічник секретаря судді Агрипінін, вчитель гімназії Шпаков, ринковий торговець Малахов та інші [5, с. 89].

Володимир Марцинковський співпрацював із різними протестантськими спільнотами міжвоєнної Польщі: Союзом слов'янських громад євангельських християн, Товариством взаємної допомоги євангельських християн, з вільними євангельськими християнами, Союзом громад слов'янських баптистів (особливо з україномовними баптистами Галичини і російськомовними – Білорусі). Себе він не залічував до жодної з них, а своє ставлення до розрізненості цих євангельських течій висловлював чітко і не раз [11, с. 223].

Аналізуючи євангельський рух у Польщі, який набув поширення переважно серед сільського українського і білоруського населення, він наголошував на труднощах, з якими стикалися протестанти. Зокрема, вчений відзначав обмеженість їхніх поглядів та нетолерантність щодо споріднених конфесій [15]. Зауваження В. Марцинковського були цілком виправданими, адже у міжвоєнному двадцятилітті на українських теренах знаходилася низка протестантських спільнот, які майже не відрізнялися за віровченням, але не могли дійти взаємної згоди у другорядних, організаційних питаннях. Беручи участь у з'їздах євангельських християн (які знаходилися у процесі пошуку компромісу із баптистами, Союзом церков Христових і Товариством взаємної допомоги євангельських християн) В. Марцинковський всіляко сприявнагодженню єдності. Зокрема, на IX з'їзді Союзу слов'янських громад євангельських християн, що відбувся у Варшаві 29 вересня – 1 жовтня 1933 р., вчений виголосив промову «За яких умов з'їзд може розраховувати на успіх», закликаючи присутніх зберігати дух миру, братерської любові і чистоти серця, уникати конфліктів, які перешкоджають досягненню важливого завдання церкви – місіонерства, удосконалюватися, досягаючи найвищих духовних вершин – любові [25].

Позаконфесійність вченого земляка відзначали і мешканці Дермані. Гостюючи у селі, Володимир Марцинковський часто виходив у центр, до церкви (саму православну церкву він не відвідував), щоб поспілкуватися з односельчанами, запрошував їх на чай у чудовому садку родинної садиби, де довго тривали бесіди на різні духовні теми. Селяни запам'ятали професора людиною надзвичайної простоти і щирості. Та найбільшу повагу в них викликало те, що Володимир Філімонович ніколи не засуджував тих, із ким спілкувався, не наполягав на зміні конфесії, його, здавалося б, зовсім не цікавила конфесійна належність співрозмовника, натомість він вболівав за внутрішнє переродження [10]. Загалом, однією з визначальних ідей, розвинених у працях В. Марцинковського, була думка про «реформацію духа», – найважливішу цінність духовного життя християнина, яка лише й здатна об'єднати християн [14].

1932 р. на запрошення Левка Жабка-Потаповича Володимир Марцинковський почав писати проповіді та статті для українського баптистського журналу «Післанець правди», водночас відновлюючи володіння непрактикованою з дитинства українською мовою [17]. Співпраця з журналом тривала до самої смерті автора. Більшість зі статей присвячено темам духовного переродження, яке спонукатиме до змін у житті зовнішньому, пошуку себе та пізнання Бога, єдності християн та любові один до одного. Твори В. Марцинковського своїм багатством метафор, образів, витонченою чуттєвістю схожі на поезію в прозі, і водночас вони є глибокодуховними роздумами, достеменним дослідженням Біблії, написаним простою, зрозумілою для пересічного читача мовою. У своїх працях письменник застосовував важливий педагогічний принцип: не засуджувати, а скеровувати, тому вони завжди були життєствердними і натхненними.

Можливо, саме знайомство Володимира Марцинковського із редактором «Післанця правди» філологом Л. Жабком-Потаповичем, який високо цінував працю мислителя, посприяло залученню останнього до роботи над перекладом Біблії українською мовою. 1936 р. за пропозицією Британського і закордонного Біблійного товариства було створено перекладацько-ревізійний комітет, який мав координувати роботу перекладу. До комітету на чолі з єпископом Української євангельсько-реформованої церкви Василем Кузівим та секретарем Левком Жабком-Потаповичем було запрошено і професора В. Марцинковського як філолога, християнського мислителя, дослідника Біблії та знавця єврейської культури. Комітет від імені біблійного товариства запросив перекладачем проф. Івана Огієнка (у майбутньому митрополита Іларіона), який самостійно почав перекладати Новий Заповіт українською мовою ще у 20-х роках ХХ ст. [2].

Члени комітету читали перекладені уривки, робили виправлення, нотатки в тексті і на полях, після чого секретар-редактор узагальнював їхні пропозиції, збирав засідання комітету, який спільно з перекладачем готував текст до друку [7, с. 36–45]. На жаль, конкретну роль В. Марцинковського у цій важливій для українського народу праці сьогодні не досліджено. Відома лише одна згадка про роботу В. Марцинковського у листі Л. Жабка-Потаповича до перекладача від 6 січня 1955 р. Секретар ревізійної комісії зазначав, що вчений надіслав йому 12 аркушів нотаток на п'ять Книг Мойсеевих [4].

Зміст цих зауважень вченого потребує вивчення, зрештою як і весь науковий чи богословський внесок В. Марцинковського у здійснення перекладу Біблії українською мовою.

Одну з найвідоміших праць «Сенс життя» Володимир Марцинковський написав 1939 р. під час останнього перебування на Волині (опубліковано 1950 р. в Нью-Йорку окремим виданням і 1986 р. в Ашфорді у збірці праць «Слово життя»). Радянська влада заборонила Марцинковському приїздити на батьківщину, 1940 р. його брата Дмитра було арештовано і згодом засуджено НКВС до ув'язнення, будинок конфісковано на користь держави. Останні тридцять років свого життя Володимир Марцинковський мешкав в Ізраїлі, час від часу виїжджаючи до Європи для лекцій. На схилі віку Володимир Філімонович не раз говорив: «Ах як я бажав би ще хоч один раз промовити до тих щирих, відкритих українських... душ!» [13]. Алезвертатися до своїх співвітчизників він міг лише за допомогою записів своїх проповідей, які транслювало ТрансСвітове радіо, а також на сторінках часописів «Вестник спасения» і «Вестник истины» в Радянському Союзі, «Християнський вісник» та «Післанець правди» на американському континенті. Володимир Філімонович Марцинковський залишив світ своїх земних поневірянь 9 вересня 1971 р. у м. Хайфа.

Володимир Марцинковський був проповідником «реформації духа», який особистими поглядами і діяльністю демонстрував своє розуміння сутності християнства – духовну спільність віруючих, надконфесійну, надтрадиційну, неформальну, виявлену в любові до Бога і людей. Попри свою масштабність, він відчував міцний зв'язок зі своїм корінням, самовіддано працюючи для духовного відродження свого народу.

Список використаних джерел

1. 2-ий Волинський духовно-будуючий з'їзд від 25 до 27 вересня 1938 року // Післанець правди. 1938. № 11. С. 190.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньосврейської і грецької на українську дослівно наново перекладена. – Лондон: Британське і закордонне Біблійне товариство. 1963.
3. Бородинська Л. Осібно, але воедино. 100-річчя церкви ЄХБ с.Посників на Рівненщині. Рівне: Дятлик М., 2017. 296 с.
4. Брехуненко В., Стародуб А. Молимося, щоб «допоміг скінчити велику та благословенну працю...» (Листування митрополита Іларіона (Огієнка) та пастора Левка Жабко-Потаповича) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД. К., 2007. Т. 7. 452 с. С. 341–350.
5. Гапонюк Л. А., Пирожко М. О., Чайка В. Г. Євангельський рух на Волині в документах і долях людей. Луцьк: ХМ «Українська місія благовістя», 2009. 448 с.
6. Духовно-будуючий з'їзд у Млинові // Післанець правди. 1938. № 9. С. 171.
7. Жабко-Потапович Л. Життя Церкви. Історичний нарис. Вінніпег – Чикаго: Дорога правди, 1977. 93 с.
8. Жабко-Потапович Л. Три мученики (В.Марцинковський, О.Карєв, С.Тимченко) // Післанець правди. 1972. № 1–2. С. 13–14.
9. Жабко-Потапович Л. Три мученики (В.Марцинковський, О.Карєв, С.Тимченко) // Післанець правди. 1972. № 3–4. С. 8–11.
10. Інтерв'ю з Єфімчуком Федором Олеговичем (1946 р.н., Дермань, пенсіонер, працював вчителем історії в Дерманській гімназії), записане Бородинською Л.І. 7.12.2016 р. Архів Історичного товариства «Сувій» (ІТ «Сувій»), Рівненське обласне об'єднання церков євангельських християн-баптистів (Рівненське ООЦ ЄХБ).
11. Марцинковський В. Ф. Записки верующего. Новосибирск: Посох, 1994. 271 с.
12. Марцинковська Н. Як Бог нас з'єднав // Післанець правди. 1972. № 7–8. С. 6–10.
13. Марцинковська Н. Як ми жили і працювали // Післанець правди. 1973. № 5–6. С. 8–10.
14. Марцинковський В. В травні на Волині // Післанець правди. 1937. № 6–7. С. 106.
15. Наблюдательная вышка // Верность. 1930. № 3. С. 17–19.
16. Островский С. Слово от брата по вере и доброго сотрудника // Марцинковский В. Слово жизни. Ашфорд: Сеятель истины, 1986.
17. Післанець правди. 1935. № 5–6. С. 102.
18. Подворняк М. Життя з плодами. Життя і праця проповідника Івана Барчука. Торонто – Клівленд: «Дорога правди», 1986. 90 с.
19. Попов В. Баптисты в городе Ильи-пророка // НГ Религии. URL: http://www.ng.ru/ng_religii/2014-04-16/16_haifa.html
20. Сміюн Ф. З вершини літ. Спогади про церкву євангельських християн-баптистів у Пісникові. Рівне: Каліграф, 2006. 44 с.
21. Сочинения В.Ф. Марцинковскаго // Верность. 1928. № 9. С. 12.
22. Черенков М. Евангельская Реформация и будущее христианства: проект Владимира Марцинковскаго // Богословские размышления. 2016. № 17. С. 168–179.

- 23.Щоденник Збируна Оксентія Савовича. Копія. Архів ІТ «Сувій», Рівненське ООЦ ЄХБ.
- 24.Bednarczyk K. Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku. Warszawa: Słowo Prawdy, 1997. 368 str.
- 25.Księga protokołów z posiedzeń Zarządu – Komitetu Związku Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów, str. 259–260.
- 26.Вєќкєвєч Fr. Kurs dla praowników misyjnych, budujące zebrania i Zjazd Kótek Kobiet w Pośnikowie // Ewangeliczny Chrześcijanin. 1935. № 7. S. 12–13.

References

1. 2-yi Volynskiy dukhovno-buduiuchy z'izd vid 25 do 27 veresnia 1938 roku // Pisanets pravdy. 1938. № 11. S. 190.
2. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu iz movy davnoievreiskoi i hretskoi na ukrainsku doslivno nanovo perekladena. – London: Britanske i zakordonne Bibliine tovarystvo. 1963.
3. Borodynska L. Osibno, ale voiedyno. 100-richchia tserkvy YeKhB s.Posnykiv na Rivnenshchyni. Rivne: Diatlyk M., 2017. 296 s.
4. Brekhunenko V., Starodub A. Molymosia, shchob «dopomih skinchyty velyku ta blahoslovennu pratsiu...» (Lystuvannia mytropolity Ilariona (Ohienka) ta pastora Levka Zhabko-Potapovycha) // Pam'iatky: arkhoehrafichniy shchorichnyk / Derzhkomarkhiv Ukrainy; UNDIASD. K., 2007. T. 7. 452 s. S. 341–350.
5. Haponiuk L. A., Pyrozko M. O., Chaika V. H. Yevanhelskyi rukh na Volyni v dokumentakh i doliakh liudei. Lutsk: KhM «Ukrainska misiia blahovistia», 2009. 448 s.
6. Dukhovno-buduiuchy z'izd u Mlynovi // Pisanets pravdy. 1938. № 9. S. 171.
7. Zhabko-Potapovych L. Zhyttia Tserkvy. Istorychnyi narys. Vinnipeh – Chikaho: Doroha pravdy, 1977. 93 s.
8. Zhabko-Potapovych L. Try muchenyky (V.Martsynkovskiyi, O.Kariev, S.Tymchenko) // Pisanets pravdy. 1972. № 1–2. S. 13–14.
9. Zhabko-Potapovych L. Try muchenyky (V.Martsynkovskiyi, O.Kariev, S.Tymchenko) // Pisanets pravdy. 1972. № 3–4. S. 8–11.
- 10.Interv'iu z Yefimchukom Fedorom Olehovychem (1946 r.n., Derman, pensioner, pratsiuvav vchytelem istorii v Dermanskii himnazii), zapysane Borodynskoio L.I. 7.12.2016 r. Arkhiv Istorychnoho tovarystva «Suvii»(IT «Suvii»), Rivnenske oblasne ob'iednannia tserkov yevanhelskykh khrystyian-baptystiv (Rivnenske OOTs YeKhB).
- 11.Martsynkovskiyi V. F. Zapysky veruiushcheho. Novosybyrsk: Posokh, 1994. 271 s.
- 12.Martsinkovska N. Yak Boh nas z'iednav // Pisanets pravdy. 1972. № 7–8. S. 6–10.
- 13.Martsinkovska N. Yak my zhyly i pratsiuvaly // Pisanets pravdy. 1973. № 5–6. S. 8–10.
- 14.Martsinkovskiyi V. V travni na Volyni // Pisanets pravdy. 1937. № 6–7. S. 106.
- 15.Nabliudatelnaia vyshka // Vernost. 1930. № 3. S. 17–19.
- 16.Ostrovskiyi S. Slovo ot brata po vere i dobroho sotrudnyka // Martsynkovskiyi V. Slovo zhyzni. Ashford: Seiatel istiny, 1986.
- 17.Pisanets pravdy. 1935. № 5–6. S. 102.
- 18.Podvorniak M. Zhyttia z plodamy. Zhyttia i pratsia propovidnyka Ivana Barchuka. Toronto – Klivlend: «Doroha pravdy», 1986. 90 s.
- 19.Popov V. Baptisty v horode Yli-proroka // NH Relyhyi. URL: http://www.ng.ru/ng_religii/2014-04-16/16_haifa.html
- 20.Smiiun F. Z vershyny lit. Spohady pro tserkvu yevanhelskykh khrystyian-baptystiv u Pisnykovi. Rivne: Kalihraf, 2006. 44 s.
- 21.Sochyneniya V.F. Martsynkovskaho // Vernost. 1928. № 9. S. 12.
- 22.Cherenkov M. Evanhelskaia Reformatsiia y budushchee khrystyianstva: proekt Vladymyra Martsynkovskoho // Bohoslovskie razmyshleniia. 2016. № 17. S. 168–179.
- 23.Shchodennyk Zbyruna Oksentiia Savovycha. Kopia. Arkhiv IT «Suvii», (Rivnenske OOTs YeKhB).

УДК 94(477)«1929/1941»

Олександра Павлова

«КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ» КИЇВСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН. ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ КИСВА, СТВОРЕНИХ 1929–1941 РОКАХ

По закінченню громадянської війни в середовищі вітчизняних фортифікаторів розгорнулася дискусія про методи довгочасного укріплення кордонів. Її учасників в цілому можна поділити на

1) прибічників зведення фортець, хоча і модернізованих відповідно до нових вимог;

2) на прибічників зведення укріплених довготривалих оборонних полос.

Виходячи зі вказаних вище причин, було вирішено віддати перевагу при довгочасному устаткуванні місцевості тривалими укріпленими лініями, які мали відкритий тил, кістяк яких складала відносно невеликі за розмірами бойові споруди, озброєні артилерією та кулеметами та розташовані на великій відстані. Така лінія або полоса укріплень отримала у вітчизняній фортифікації назву «укріпленого району» (УР).

Найбільшу значущість набули в фаховій і популярній літературі пропозиції військового інженера С. А. Хмелькова, бо він виступив не за створення замкнених кулястих позицій, тобто «фортець», а за зведення лінійних оборонних кордонів «укріплених районів». Завданням останніх він вважав прикриття районів розгортання армій, прикриття важливих оперативних напрямків і важливих промислових районів, які знаходилися в тилу або адміністративних і політичних центрів. Запропонований С.А. Хмельковим УР повинний мати в глибину приблизно 20 км і складатися із лінії передових позицій і трьох оборонних полос. Передові позиції розташовувалися на відстані 2-4 кілометрів від першої оборонної полоси та були зроблені для утримання в своїх руках зручних пунктів спостерегачів протягом максимально можливого часу, а також для того, щоб ворог повинен був розгорнути свої сили і знайти напрямок головного удару. Ці позиції склалися з довгочасних вогневих крапок, на головному напрямку розташовувалися зняряддя до самостійної оборони оборонні пункти.

Головна оборонна полоса складалася із довгочасних «вузлів спротиву», розташованих на відстані близько трьох кілометрів один від одного. Проміжки між ними оснащувалися довгочасними вогневими крапками (капонірами), позиціями польової артилерії, оборонними казармами, снарядними погребями [11, с. 24].

Друга оборонна лінія (полоса) знаходилася на відстані 8-10 км від головної полоси та устатковувалися аналогічно, але мала меншу кількість довгочасних споруд. Між цими полосами (лініями) зводилися так названі «відсічні позиції». І тут, і в тилу обох ліній розташовувалися позиції і снарядні погреби тяжкої артилерії.

Тилова полоса устатковувалася засобами польової фортифікації і прикривала важливіші комунікації. Укріпрайон повинний був мати не озброєні бронепоезди, танки, бронемашини. В мирний час УР повинний був займатися постійним гарнізоном обмеженого складу, а в військовий час він підпорядковується керуючому тієї армії, яка розгортається на його території, і займалася би тією кількістю польових військ, що були залучені для проведення планових операцій.

Споруди, збудовані в Київському УР, в цілому отримали класифікацію по 3-м основним напрямкам:

- а) за своїм призначенням і кількістю поверхів;
- б) за видом вогневої системи;
- в) за своїм внутрішнім плануванням і здатністю ворога до снарядів різноманітного калібру.

За своїм призначенням споруди і були поділені на три основні класи:

1. Вогневі крапки різноманітних типів, озброєних станковими кулеметами та гарматами.
2. Споруди різних типів для спостерегачів, що не мали стаціонарної зброї і які служили командно-наглядними пунктами командирів учасників оборони й артилерійських коректувальників.
3. Сховища, які застосовувалися для прикриття живої сили та озброєння.

Споруди якого з класів могли би бути одноповерховими або двохповерховими. Крім цього, за спецпроектами було збудовано декілька так названих вогневих груп або споруд типу «міна», в якій декілька оголовків (надземних споруд) різноманітного типу були з'єднані скритими підземними галереями – потернами.

За видом вогневої системи бойові об'єкти розділилися на вогневі споруди фронтально-косоприцільного та флангового вогню. В свою чергу, споруди флангового вогню в залежності від можливості ведення вогню в 1-м або 2-х протилежних напрямках ділилися на полу капоніри та капоніри. Споруди фронтально-косоприцільного вогню отримали загальне найменування – «вогнева крапка» (ВК), потім – «ДВК», в якій словом «вогнева» підкреслюється бойове значення споруди.

Потрібно відзначити, що достатньо складне і швидко змінний розподіл споруд на типи за низкою критеріїв вносило відомий безлад і плутанину в наступну і звітну документацію кінця 1930 року – початку 1931 року, в цей час зустрічаються різні позначення споруд, як за нової класифікації, так і за старої.

Так, на 10 січня 1931 року згідно «Довідки про стан оборонного будівництва в укріпрайонах», яка була подана в Особливий відділ ОГПУ начальником 2-го відділу ВСУ РККА Г. Голембатовським, в Київському укріпрайоні було зведено 53 споруди типу «А», споруд типу «О» і 29 споруд типу «М». Із них 71 споруда уособлювала собою вогневі крапки різноманітних типів, інші 17 – пункти спостерегачів.

Згідно діючих на той період нормативних документів, що будувалися в КіУРі в 1929-1930-х роках, об'єкти за своєю здатністю зведені до спротиву снарядів різноманітних калібрів можна поділити на наступні типи:

«А» – споруда забезпечена від попадання одного снаряду 203-мм гаубиці або 152 мм гармати, мала 2 поверхи з противохімічним укриттям на нижньому поверсі та зводилося на важливих напрямках;

«О» – споруда забезпечена від влучення одного 152-мм снаряду, мала 1 поверх без противохімічного сховища (для відпочинку гарнізону передбачалося пристосування нар у бойовому казематі з виділенням додаткового внутрішнього об'єму) і зводилося (будувалося) тільки на другорядних напрямках.

Протягом сезону будівництво 1930 року в цю систему додається новий тип «М». Споруди цього типу були забезпечені від влучення одного 152-мм снаряду, і не мали противохімічного сховища. В зв'язку з розподілом споруд зразу за трьома такими параметрами, як призначення, вид вогневої системи, стійкість до артилерійського обстрілу і планування, їхнє різноманіття було достатньо велике. Тим більше, на початкових етапах будівництва, напрацювання підходів до створення різних видів довгочасних споруд все ще продовжувалося [3, с. 41].

Таким чином, на початок війни КіУР представляв собою один із самих цікавих районів за насиченням довгочасними спорудами різноманітного призначення, загальна кількість їхніх різновидів досягла двадцяти одного. Ще одна важлива деталь відрізняла полу капоніри КіУРу від інших подібних споруд. Це бетонний орільйон, який прикривав артилерійські полу капоніри КіУРу від інших подібних споруд. Це бетонний орільйон, що прикривав з фронту амбразури, та мав уклін від каземату до свого закінчення. Така форма сприяла кращому маскуванню від спостереження ворогом з фронту, бо підтримана їм земляна обсіпка набула вигляду пологого пагорбу. В таких спорудах більш пізніх проектів омн, що прикривав, виконувався або прямим (без уклону), а його висота збільшувалася до його закінчення. Така форма пояснюється бажанням інженерів максимально скрити від ворога сполохи пострілів капонірної зброї. Цікавою особливістю полу капоніра №578 є підсилення 5-мм залізними листами бокових стін артилерійських амбразур. Практично всім цим ДОТам був властивий ряд істотних недоліків. Амбразури дотів мали досить примітивний пристрій і не могли захистити гарнізони при обстрілі з автоматичної зброї або вогнеметів. Товщина бронезаслонок виявилася недостатньою, щоб витримати влучення 37-мм бронебійного снаряда (у музеї історії України в Другій світовій війні виставлена одна з них, пробита навиліт). Заслінки бронекоробок мали слабе кріплення. Товщина виступу напрямної становила всього 30 мм, тому при прямому влученні бронезаслонку вибивало разом з напрямною. Відсутність у більшості ДОТів можливості кругового обстрілу ускладнювало підтримку контратак при захопленні противником ділянки оборони і давало останньому можливість обійти ДОТ з флангу, використовуючи ділянки місцевості, що не прострілювалися з ДОТу. Відсутність належного огляду впливала на ефективність вогню на близьких дистанціях, що дозволяло саперам противника підбиратися впритул до споруджень [3].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що з початком 22 червня 1941 Великої Вітчизняної Війни КіУР швидко доукомплектувався й озброювався, його споруди зайняли бійці розгорнутих по мобілізації окремих кулеметних батальйонів, а польові позиції – частини польового заповнення. Через декілька тижнів Київському укріп району доведеться виконати своє основне призначення – вступити в жорстокий бій з ворогом, який намагався захопити Київ, який чисельно і технічно був зовсім іншим, переважав захисників КіУР, ніж розраховували в кінці 20-х років [4, с. 10].

Список використаних джерел

1. Карбышев Д. Н. Не устарело ли? // Военно-инженерное дело и связь. – № 2. – 1931.
2. Г. И. Серебряков, Б.Н. Буйских, А.А. Вовк. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Киевского Краснознаменного военного округа 1919–1969. – К.: Политуправление КВО, 1979. – 414 с.
3. Киевский укрепленный район: 1928-1941: (История. Довоенная служба. День сегодняшний)/ Кайнаран А.В. и др. – Житомир: Изд-во «Вольный», 2011. – 356 с. – 608 ил. – 32 табл.
4. Лавриненко А. Власть забыла о павших героях// Комсомольская правда Украины. – 2011. –23 июня. – С. 10.
5. Невский Г.Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс. –М.: Военный вестник, 1927. – 168 с.
6. РГВА, ф. 31811, оп. 2, д.791.
7. ЦАМО, ф. 229, оп.191, 192, д.95.
8. ЦАМО, ф. 229, оп.191, 192, д.97.

9. Хмельков С.А. Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения. –М.: ВИА РККА, 1937. – 128 с.
10. Хмельков С.А., Унгерман Н.И. Основы и формы долговременной фортификации. – М.: Воениздат, 1931. – 295 с.

УДК 94(477)»1939/1945»

Тетяна Карпухіна, Тетяна Одарчук

УКРАЇНА В ПЛАНАХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У даній статті висвітлене питання про українські землі в планах іноземних держав на початковому етапі Другої світової війни. Еволюція державного устрою Польщі у напрямку тоталітаризму завершилася утворенням у 1937 р. проурядової партії Табір національної єдності (ТНЄ). Прихильники авторитарних методів правління, об'єднавшись навколо Е.Ридз-Смігли, ставили мету згуртувати польське суспільство навколо ідеї оборони держави.

Вирішення українського питання планувалося здійснювати в двох напрямках. Перший – залагодження проблеми на міжнародному рівні, зокрема шляхом домовленості з Німеччиною, яка вміло використовувала українську карту для тиску на країни, у складі яких знаходились окремі українські території, й на Польщу в тому числі. Другий – радикальне розв'язання української проблеми безпосередньо в межах Речіпосполитої.

Представники польського руху опору розуміли: для налагодження співпраці з українцями, потрібно, щоб останні виступили спільним фронтом. Усвідомлювали вони також і те, що в цій справі потрібно не лише заручитися підтримкою з боку союзників, але й позбавитись так званого „комплексу захисників Львова” з усіма його негативними наслідками.

Ключові слова: Друга світова війна, польській рух опору, Річпосполита, Табір національної єдності (ТНЄ).

This article describes the Ukrainian lands in the plans of foreign states at the initial stage of the Second World War. The evolution of Poland's state domination towards totalitarianism culminated in the formation in 1937 of a pro-government party of the National Unity Camp. Representatives of the Polish resistance movement understood: in order to establish cooperation with Ukrainians, it is necessary that the latter act as a common front.

Key words : Second World War, Polish resistance movement, Rzeczpospolita, national unity camp.

Намагаючись вирішити українську проблему наприкінці 30-х рр. польський уряд зупинився на найрадикальніших методах її розв'язання. Переломним у зміні політики польської влади щодо українців став 1935 р., коли після смерті Ю.Пілсудського право-радикальні сили Польщі розпочали боротьбу за вплив у країні. Боротьба між прихильниками «державної асиміляції» українців та радикального розв'язання українського питання завершилась перемогою останніх. Після відставки 12 жовтня 1935 р. В. Славека з посади прем'єр-міністра у правлячому таборі фактично не було авторитетного лідера, який зміг би продовжити курс на „нормалізацію”.

Еволюція державного устрою Польщі у напрямку тоталітаризму завершилася утворенням у 1937 р. проурядової партії Табір національної єдності (ТНЄ). Прихильники авторитарних методів правління, об'єднавшись навколо Е.Ридз-Смігли, ставили мету згуртувати польське суспільство навколо ідеї оборони держави[1;15].

Для того, щоб раз і назавжди покласти край домаганням українців отримати незалежність, влада взяла курс на витіснення, а фактично на повне очищення „східних кресів” від українського населення шляхом його примусового виселення та поступової асиміляції і ополячення. За рахунок послаблення позицій української меншини на теренах Галичини та Західної Волині планувалося докорінне збільшення польського елементу в регіоні. Новий етап у національній політиці Польщі спрямований на створення однонаціональної держави розпочався екстермінаційними діями військових кіл. Особливо активно в цьому напрямку діяв, починаючи з 1937 р. Корпус охорони пограниччя (КОП).

Слід зазначити, що своєрідним підсумком польсько-українських стосунків у міжвоєнний період стала «Декларація Центрального Комітету УНДО в справі становища українського народу в польській державі» від 7-го травня 1938-го року [9, 28]. У ній зазначалося, що політика нормалізації стосунків між польським та українським народами, яка проводилась УНДО впродовж трьох років, не призвела до позитивних наслідків. Провину за невдачу політики нормалізації Центральний Комітет повністю

покладав на польський уряд, який за словами „Декларації...” не тільки не заважав, але й навпаки часто був співучасником негативних вчинків щодо українців. Серед них наводилися наступні: негативна політика щодо української церкви, намагання постійно внести розлад в консолідацію українського народу, ввівши поняття „русинів” та всіляко підтримуючи думку про існування різних племен, на зразок лемків, гуцулів, волиняків, поліщуків, які, нібито, були зовсім різними окремими племенами, виключення українських селян з процесу парцеляції, особливо на прикордонних територіях, відбір права до навчання рідною мовою, недопущення українців до самоврядування та участі в політичному житті країни, постійні репресії щодо українського культурного життя тощо. Водночас вже тоді, у 1938 р., УНДО попереджало, що така політика рано чи пізно призведе до використання її ворожими чинниками (СРСР та Німеччиною) стане загрозою миру і може призвести до протистояння [9, 3].

Можна припустити, що ініціативу розробки радикальної програми направленої не лише на придушення українського національно-визвольного руху, але й взагалі проти розвитку національної свідомості та самобутності українського народу, схвалив Е. Ридз-Смігли [6, 20]. Вирішення українського питання планувалося здійснювати в двох напрямках. Перший – залагодження проблеми на міжнародному рівні, зокрема шляхом домовленості з Німеччиною, яка вміло використовувала українську карту для тиску на країни, у складі яких знаходились окремі українські території, й на Польщу в тому числі. Другий – радикальне розв’язання української проблеми безпосередньо в межах Речіпосполитої.

Польській дипломатії вдалося досягти домовленості з керівництвом Третього рейху про фактичну підтримку своєї політики щодо українців. Виношуючи плани війни з Польщею, Гітлер з легкістю підтримав процес вироблення спільної позиції в українському питанні для того, щоб приспати пильність офіційної Варшави. 5-го січня 1939 р. у розмові з міністром закордонних справ Речіпосполитої Ю. Беком він запевнив, що Німеччина за будь-яких обставин зацікавлена у збереженні сильної національної Польщі. В свою чергу польський міністр заявив, що «Україна» це польське слово яке означає «східні прикордонні землі», котрі «протягом десятиліть позначали території, розташовані на схід від польських володінь вздовж Дніпра» [11, 17].

Позицію Гітлера підтвердив і міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп. При обговоренні ставлення обох держав до «Великої України», яке відбулося між ним і Ю. Беком 6-го січня 1939 р., він підкреслив, що розуміє занепокоєння уряду Польщі, пов’язане з наростанням українського руху, викликаним подіями в Карпатській Україні, і заявив, що є реальна можливість вирішити українське питання за умови їхнього тісного співробітництва [5, 21]. Позицію Німеччини він охарактеризував так: «Ми зацікавлені в радянській Україні постільки поскільки всюди чинимо росіянам шкоду...тому природно, що підтримуючи контакти з російською Україною ми ніколи не мали жодних справ з польськими українцями. Навпаки, це суворо заборонялося фіурером, який вже виклав свою негативну позицію стосовно Великої України» [7, 21]. Заручившись обіцянками Третього рейху та з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні, пов’язану з наростанням національно-визвольного руху, польський уряд взяв курс на тотальні репресії, асиміляцію та ополячення українців на їх власних етнічних теренах.

Напруга в польсько-українських стосунках вилилась в рішення офіційної влади розв’язати наболілу проблему радикальними методами. У Варшаві прийшли до висновку, що справа ліквідації українського питання в попередній час просувалася занадто повільно, а тому повноваження щодо її розв’язання потрібно перебрати на себе уряду.

На думку М. Сивіцького, поштовхом до такого рішення став меморіал від 28-го листопада 1938 р., прийнятий Секретаріатом порозуміння польських суспільних організацій. В ньому йшлося про необхідність захисту польської спільноти від переслідувань зі сторони української більшості на «східних теренах» [9, 269]. Для того, щоб орієнтуватись у ситуації, було здійснено опрацювання національного складу 84 повітів на теренах «східних кресів». Метою проекту було встановити на скільки потрібно збільшити чисельність поляків в тому чи іншому повіті, щоб вони там становили не менше 51% від загальної кількості населення [9, 148-159]. 25-28 січня 1939 р. відбулися засідання Ради міністрів на чолі з Е. Ридз-Сміглим. На них було прийнято рішення про те, щоб кожен міністр до 15-го лютого 1939 р. надав інформацію про кількість українців, що знаходяться у підпорядкуванні його міністерства і план ліквідації української проблеми в рамках підзвітної йому інституції [18; 433, 243; 434, 116].

Дещо проливає світло на плани польської влади виступ директора Департаменту віровизнання при Міністерстві віровизнання та суспільної опіки Г. Дуніна-Борковського на нараді керівників східних воєводств, яка відбулася 14-го лютого 1939 р. Він заявив що метою діяльності влади на теренах східних воєводств має бути колонізація [9, 36].

15-го лютого 1939 р. міністр суспільної опіки Ж. Костялковський звернувся до Ради Міністрів з листом, у якому виклав пропозиції щодо «посилення польськості» на східних теренах. Він підкреслював, що одним з головних завдань є забезпечення працею безробітних поляків, а також надання виключно їм земельних ділянок. Це, на його думку, мало призвести до збільшення кількості добровольців на

переселення до східних воєводств. З іншого боку, ним пропонувалось полегшити і усіляко підтримувати еміграцію українців за кордон, а також поширити акцію, направлену на посилення польського «стану посядання» на інші терени Західної України, особливо на Волинь [8, 269].

На початку 1939 р. Міністерство справедливості видало ухвалу про залучення до роботи на східних теренах, конкретно мова йшла про Львів, польських адвокатів. З цією метою було вирішено заборонити вступ до адвокатських спілок на теренах Польщі, крім східних воєводств, де вступний внесок було зменшено з 800 до 500 злотих. У разі, якщо б і такі умови не спрацювали, пропонувалося застосувати примусове залучення польських юристів на роботу у східні воєводства. Причиною такої жорсткої позиції стало те, що, згідно з даними документу, п'ять-шість з десяти адвокатів повертається, не бажаючи там працювати [9, 90]. Серед причин, які вплинули на небажання поляків займатись адвокатською діяльністю на теренах Східної Малополющі, називалися: висока конкуренція зі сторони євреїв та українців, а також побоювання терору з боку останніх [8, 269].

В руслі запланованої урядом акції Міністерством комунікації на початку 1939 р. було ухвалено документ «Посилення польського елемента в Східній Малополющі». Згідно з оперативними даними, які мало міністерство, 800 працівників-українців, котрі на залізниці обіймали більш-менш значні посади, були ненадійним елементом. В зв'язку з цим пропонувалось усунути їх від виконання обов'язків, а на звільнені місця призначити поляків [18, 334-335]. Подібного роду ухвалу було прийнято Міністерством економіки і торгівлі. В документі зазначалося, що успішне розв'язання української проблеми напряму залежить від збільшення кількості польського населення на теренах Східної Малополющі. Цифра ця мала становити більш як 50% на користь поляків. Поряд з перерахуванням методів, які застосовувалися владою для досягнення цієї мети (парцеляція, осадництво, ревідикація зрусифікованої загородової шляхти) відзначалося, що найкращі можливості для збільшення кількості польського елемента на «східних кресах» склалися у містах [8, 290]. Саме поява сильного міщанства, на думку діячів міністерства, мала суттєво допомогти закріпитись у регіоні. Вирішення проблеми ставилось в залежність від розв'язання єврейського питання. В документі зазначалося, що саме євреї займають панівні позиції у містах і «розв'язання єврейського питання на користь польського елемента в великій мірі впливає на досягнення чисельної переваги поляків» [15, 50].

На початку 1939 р. Міністерством закордонних справ було розроблено таємний проект «Головні напрямки еміграційної політики на територіях Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств». Зокрема, в документі пропонувалось посилити дії, щодо створення сприятливих для еміграції українців умов. Вже на початковому етапі, на територіях від Збруча і аж до етнічно польських теренів, передбачалося створити коридор на якому переважатиме польський елемент. Лінією, що буде стрижнем цих територій називалась залізниця Краків – Ярослав – Перемишль – Тернопіль. Згідно з «Головними напрямками...», еміграція мала бути двох типів: закордонною і континентальною. Перший з них пропонувалося застосовувати до українців, при одночасній забороні на виїзд до інших країн на постійне місце проживання полякам. Другий – це так звана тимчасова або «заробкова» еміграція, яку дозволялось застосовувати в першу чергу по відношенню до польського елемента. Поряд з еміграцією, як одним з заходів направлених на збільшення чисельності поляків на територіях Західної України, Міністерством закордонних справ було прийнято рішення про пропаганду і роз'яснення своєї політики на міжнародній арені. Тут, стосовно країн Західної Європи, пропаганда мала здійснюватись в двох напрямках. Перший – про нереальність українських прагнень, щодо незалежності, які базуються на отриманні її за рахунок від'єднання східних земель від Польщі. Другий – про помилковість переконання світового співтовариства, що Німеччина виношує плани направлені лише на експансію у східному напрямку і звернення уваги західних держав на такі ж проблеми з їхніми колоніями, з якими, на думку представників міністерства, вони обов'язково зіткнуться

Зазначалась також необхідність у налагодженні контактів з Ватиканом, який не підтримував репресивних дій щодо греко-католицької церкви. З цією метою до Риму було направлено віце-міністра Я. Шембека, на якого було покладено проведення переговорів на дану тему. Для успішності цієї акції передбачалась координація дій Міністерства закордонних справ і Міністерства релігійних визнань і суспільної опіки

Висловлювалось переконання й про те, що експансія на схід спокон віків робила Польщу могутньою державою. У міжвоєнний період ця концепція, хоч і частково, була представлена військовою колонізацією, а тому, на думку авторів документу, вона повинна продовжуватись, проте потрібно модернізувати форми та методи експансії [9, 94].

Слід зазначити, що перераховані вище ухвали лягли в основу «Проекту закону Ради міністрів в справі акції, направленої на посилення польського елемента у Східній Малополющі», прийнятого в березні 1939 р. на засіданні Ради міністрів [18, 390-477].

Згідно з «Проектом...», головною метою у політиці уряду було тісне об'єднання Східної Малополющі як з точки зору культури, так і економіки з теренами Речіпосполитої. В контексті запланованих дій передбачалося:

1. В галузі безпеки – збільшення кількості поліцейних відділів та їхнє кількісне і технічне підсилення, воєнізація служби лісництв і звільнення з посад лісників-українців, розширення комунікаційної сітки, зокрема телефонної мережі, з метою швидкого реагування на можливі безпорядки.

2. У відання Міністерства комунікації - Звільнення українців з посад на пошті та телеграфі, а також зі служб, функціонування яких пов'язане з розкладом руху поїздів, діяльністю важливих залізничних вузлів і т.д.

3. У містах – фінансова підтримка різного роду польських громадсько-політичних організацій, суворий контроль при підборі кандидатур на посади у адміністрації, критеріями якого були не лише професіоналізм, але й яскраво виражена пропольська позиція.

4. У галузі освіти – на територіях на захід від Сяну українські, а також двомовні школи переводились виключно на польську мову викладання.

5. На культурно-освітню акцію, направлену на полонізацію освіти і культури в межах Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств планувалось перерахувати у 1939/40 рр. 50 тис. зл., у 1940/1941 і в 1941/1942рр. – по 65 тис. зл. З тією ж метою у бюджет Міністерства суспільної опіки на 1939/40 рр. передбачалось закласти 29,5 тис. зл. На 1940/41 рр. – 33 тис. зл. і в бюджет 1941/42 рр. – 36 тис. зл. [18, 396].

Акція, запланована ще в січні 1939 р. під назвою „Зміцнення польського елемента”, була направлена на придушення прагнень українців до незалежності і стосувалась теренів Східної Малополющі, проте на думку А. Хойновського, є всі підстави вважати, що подібного роду політику уряд збирався запровадити на територіях усіх східних воєводств [17, 238].

Важливим для розуміння глибинних причин, що впливали на майбутні стосунки між польською та українською сторонами, є аналіз дій останньої щодо українських національно-патріотичних сил, безпосередньо перед початком війни з Німеччиною. Зокрема, спецслужби намагались слідкувати за діяльністю українців не лише в самій Польщі але й за кордоном. Не дивлячись на це, польська офіційна влада не мала достовірної інформації про українсько-німецьку співпрацю, не мали поляки й своїх інформаторів з-поміж провідників ОУН. Проте, ще перед початком Другої світової війни, в липні – червні 1939 р. було проведено низку арештів серед провідних діячів ОУН, які потенційно могли б співпрацювати з німцями. Було ув'язнено близько 30-ти чоловік – активістів організації. В серпні 1939 року в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому вказувалося на необхідність арешту «ненадійного українського елемента» з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі Береза Картузька [7, 14-15].

З 31-го серпня на 1-ше вересня 1939 року влада інтернувала кілька тисяч українців, що користувалися повагою та авторитетом в своїх колах. В основному це були представники греко-католицької церкви. Більшість з них було звільнено вже на початковому етапі військових дій, інших тримали в Зломові та Бережанах аж до 17 вересня 1939 р. Невідомо, наскільки ця акція допомогла в припиненні антипольських настроїв, які мали місце в вересні 1939 р., проте з впевненістю можна сказати, що вони викликали в широких колах українців не тільки страх, але й ненависть. Наслідком таких дій стали спорадичні напади на відступаючі польські частини, а також намагання помститися тим полякам, які кривдили українців до початку війни. Це явище не набрало масового характеру, проте окремі такі випадки мали місце. Наприклад, напад українців на загін польського війська 17-го вересня 1939 р. в маєтку Романівка Луцького повіту [164, 74].

Відбувалися також напади як на представників місцевої адміністрації, так і на їхні родини, яким українці намагались помститися за попередні кривди. Так, у вересні 1939 р. українцями було замордовано 28 польських родин у Славетині та Трошанці Бережанського повіту [152, 7-8]. Хаотичні антипольські виступи припинились через кілька тижнів після початку війни. На думку польського історика Б. Мусяла, протистояння припинила радянська влада, яка намагалася направити агресію українців лише проти польської інтелігенції. Водночас, не слід забувати, що українці, перебуваючи у стані очікування позитивних змін, які мали відбутись після приходу більшовиків, були вкрай розчаровані політикою нової влади, а тому, вже на початку 1940 р. прослідковувалися тенденції до налагодження взаємовідносин з поляками [9, 133].

Ставлення польського еміграційного уряду до української проблеми на початковому етапі війни було зумовлене: по-перше, історичними чинниками у взаємовідносинах двох народів, тобто уявленнями поляків про єдину, неподільну Річпосполиту «від моря до моря». По-друге, на це ставлення впливали довоєнні погляди поляків на те, хто такі українці, чого вони прагнуть і чи є їхні прагнення

корисними для польської держави. По-третє, важливу роль тут відіграла і офіційна позиція щодо поляків з боку українського національно-визвольного руху в особі Організації Українських Націоналістів. Слід відзначити, що свою політику стосовно української проблеми польська сторона вимушена була узгоджувати з планами західних держав (Франції, Англії та Німеччини), які часто просто не хотіли дратувати керівництво СРСР, тому що розуміли: головна мета – залучення СРСР до табору союзників.

Не зважаючи на те, що поляки не хотіли визнавати прав українців на створення своєї незалежної держави на території Західної України, представники уряду вбачали виняткову важливість у співпраці з українцями. Польська сторона усвідомлювала, що без вирішення української проблеми втримати західноукраїнські території в кордонах держави буде справою неможливою [8, 19].

Польський емігрантський уряд було створено наприкінці вересня 1939 р. у Франції. Спочатку він розташовувався у Парижі, згодом переїхав до Анжера, а після окупації Франції розгорнув свою діяльність у Лондоні. Очолив уряд генерал В. Сікорський. Вже 2-го листопада 1939-го р. він зобов'язав Раду міністрів вирішити проблему співпраці з Литвою, Білорусією та Україною [6, 56].

З метою розв'язання української проблеми було створено Комітет міністрів у справах краю (КСК). 13 листопада відбулось засідання Комітету у складі: голови – генерала Казимира Соснковського, міністрів – Олександра Ладося, Мар'яна Сейди, Яна Станьчика та віцеміністра з військових справ Мар'яна Кукеля.

Комітет Міністрів у Справах Краю ухвалив декларацію, яка побачила світ 28 листопада 1939 року. Цей документ самі поляки визначили як інструкцію у справі контактів з українською стороною. В ній говорилось про те, що уряд не тільки припускає можливість порозуміння з самостійницьким українським рухом, але й визнає потребу у створенні спільного фронту проти окупантів. Зазначалося, що польська сторона визнає можливість виникнення незалежної української держави і погодиться на найсміливіші пропозиції стосовно її східних кордонів. У інструкції підкреслювалося, що майбутня Україна і Польща будуть об'єднані у федерацію, в якій обидві сторони користуватимуться рівними правами. Згідно з положеннями документу, «проходження кордону між Польщею та Україною буде залежати від ступеня взаємопов'язаності федерального устрою». Гарантувалося й дотримання усіх принципів рівності, а також забезпечення української меншини в складі Польщі і польської в Україні „національними та культурними правами на принципах взаємності”.[15, 98.]

Резолюцію було передано прем'єру генералу Сікорському, проте він скептично поставився до можливості створення української держави на теренах „східних кресів” [8, 101], вважаючи Західну Україну „передпліччям стратегічним.” [8, 97]. Тому було прийнято рішення про те, що резолюція відіграватиме лише роль директив у переговорах з українцями.

Офіційна декларація польського уряду від 18-го грудня 1939 р. не пішла далі загальних тверджень про справедливість та суспільну рівноправність національних меншин, котрі „приймали участь у боротьбі і залишилися вірними польській державі.” Ще трохи раніше, а саме 12-го грудня 1939 р. генерал К. Соснковський заявив: „Про відмову від Львова не може бути й мови. Важко уявити собі розв'язання справи інакше, як таке, що незалежна Україна постане за Збручем”.

Комітет у Справах Краю потребував для подальшої роботи над українською проблемою фінансової підтримки, про що звітував ген. Соснковський. Він виступив з проханням надати на потреби роботи над українським питанням одноразового кредиту в розмірі 100 тисяч і щомісячного в розмірі від 20 до 50 тисяч франків. Після обговорення його пропозиції було прийнято рішення про надання лише одноразового кредиту в 60 тисяч франків на вказані ним цілі [8, 127].

30-го листопада 1939 року було видано декрет президента Речіпосполитої В. Рачкевича про недійсність будь-яких законів, прийнятих окупаційною владою. Це стосувалось і кордонів польської держави. Тобто, на офіційному рівні польський уряд задекларував позицію неподільності кордонів Польщі [6, 179-180].

9-го грудня 1939 р. було скликано польську Національну раду у Парижі, в склад якої входило двадцять представників від різних політичних угруповань. Слід відзначити, що ще під час обговорення проблеми створення Національної Ради виникла дискусія про те, які політичні партії мають увійти до складу ради. Під час обговорення голова Ради Міністрів заявив, що потрібно підтримувати подальші контакти з польськими євреями. Міністр Я. Станьчик зазначив, що в разі утворення такої інституції, як Національна Рада, належить запросити до неї не тільки представників від євреїв, але також і українців [8, 91]. Вражаючим є той факт, що українців та білорусів, як представників слов'янських меншин, в Національній раді представлено не було.

Польський еміграційний уряд визначив основні стратегічні цілі своєї політики. Вони заключали в себе наступні положення:

- 1) Польща повинна здобути незалежність.

2) Територія Польщі після війни не повинна зменшитись.

3) Для зміцнення безпеки Польщі необхідно ліквідувати проблему Східної Пруссії Польська сторона намагалась усіляко підкреслювати, що лише уряд на еміграції має легітимне право на управління на територіях колишньої Речіпосполитої. Тому було виражено протест проти мобілізації до лав Червоної Армії, проведеної на теренах Західної України та Білорусії, мотивуючи це тим, що польське, українське і навіть частина єврейського населення цих територій саме в польському уряді бачить той осередок захисту, що вкаже, як належить вчиняти в тій ситуації [16, 139].

На засіданні Ради Міністрів від 2-го січня 1940 року піднімалось питання про офіційну реакцію польського уряду на мобілізацію колишніх громадян Польщі до лав Червоної Армії. Міністр генерал К.Соснковський представив Раді міністрів три альтернативні варіанти дій, з яких один мав бути прийнятий і переданий до краю як висхідна точка діяльності. Соснковський зазначив, що уряд може пропонувати: по-перше – енергійний виступ краю проти побору, по-друге – масове ухиляння від побору, по-третє – піддатись побору [9, 140].

Було прийнято ухвалу, в якій говорилось про те, що польський уряд виражає протест проти незаконного примушення громадян Польщі до виконання громадянських обов'язків по відношенню до Радянського Союзу. Вона також містила у собі таємні пункти в яких зазначалося, що польський уряд відкидає на даному етапі можливість збройного повстання, бо воно вимагає більш ретельнішої підготовки та довшого часу, і за існуючих умов викличе масу репресій радянської влади проти мирного населення [6, 140]. Підкреслювалася необхідність пришвидшення евакуації з східних теренів та окреслення тих категорій людей, які першочергово мусять перейти кордон, а тим, хто все ще залишається в краї, не зголошуватися до служби в радянській армії, створювати диверсійні групи з метою здійснення саботажу проти військових поставок нафти та бензину з Румунії до Німеччини. Крім того, зазначалося, що потрібно вимагати від офіційної влади Румунії та Угорщини здійснити заходи по збільшенню прийому біженців [18; 140-141].

Уряд продовжував працювати і над створенням свого війська, до якого намагався залучити українців. З даного приводу виникла суперечка з французами. Польська сторона висловлювала занепокоєння тим, що українці не підуть до лав її війська, а вступатимуть до іноземного легіону. На що французи відповіли, що вони мобілізують до цієї військової формації лише тих українців, які не зголосяться вступати до польських збройних сил [9,202-203].

Водночас представники ОУН вели активну пропаганду проти того, щоб українці вступали до польського війська, як альтернативу вони пропонували Французький Легіон. Протоколи Ради Міністрів свідчать про те, що ця агітація була успішною [5, 49].

Уряд Сікорського, в першу чергу, звернув свою увагу на новостворений уряд УНР, до якого увійшли представники петлюрівських кіл на чолі з О. Шульгіним та ген. О. Удовиченком. Поляки знали про те, що уряд Шульгіна не має достатнього впливу серед українців, як на еміграції, так і в Західній Україні. Тому його представникам було доручено налагодити контакти з українськими політичними силами, такими як ОУН, УНДО та українськими соціал-демократами (УСДРП). Український комітет у Парижі з цією метою розгорнув активну діяльність серед української еміграції. На сторінках «Тризуба» О. Шульгін писав: «якщо українці хочуть досягти своєї головної мети – отримати незалежність, вони мусять виступити єдиним фронтом разом з союзниками проти окупантів. До їх думки будуть прислухатися лише тоді, коли вони об'єднуються, а їхні інтереси представлятиме український або ж загальноеміграційний український комітет, який і потрібно створити для цієї мети» [6, 27]. На думку О. Шульгіна, українцям необхідно також заручитися підтримкою зі сторони урядів країн світу не тільки у боротьбі проти Польщі чи СРСР за свої права, але й проти тих хто буде після війни контролювати перерозподіл світу .

Для налагодження українсько-польських стосунків Український комітет у Парижі пропонував: припинити чвари між лідерами українського національно-визвольного руху, усунути, як несуттєві, суперечки щодо майбутнього устрою України, здійснювати зовнішньополітичну орієнтацію усіх українських партій та угруповань на союзників, досягти остаточного порозуміння з польською стороною «як необхідного чинника для спільної боротьби з найбільшим ворогом українців – Москвою», здійснювати вирішення усіх спірних українсько-польських питань, зокрема проблему майбутніх спільних кордонів, «у атмосфері взаємних поступок, доброї волі та розуміння вищої мети».

Як бачимо в даних постулатах, окрім закликів до об'єднання, чітко прослідковується позиція, побудована на засадах «прометеїзму», тобто спільної боротьби поневолених народів проти Москви, але в такому випадку це давало право полякам стояти на своїх позиціях – українська держава має право на існування, але лише на теренах УРСР. Вони вже на початковому етапі війни зайняли чітку позицію щодо української проблеми і ні в якому разі не припускали можливості створення незалежної української держави на західноукраїнських територіях.

Слід зазначити, що загальноукраїнський комітет, який би представляв усі політичні сили українського національно-визвольного руху, створити так і не вдалось. Безрезультатно закінчились переговори у Римі з керівником ОУН А. Мельником, якому було запропоновано долучитися до Українського комітету і підписати антинімецьку декларацію, проте він відмовився, заявивши, що вірить у перемогу Німеччини

Головна мета контактів з українською стороною полягала в тому, щоб залучити розрізнені українські угруповання до боротьби з Німеччиною і виступити спільним фронтом проти окупантів. Іншими словами, польська сторона наголошувала на тому, що для того аби сісти за стіл переговорів з українцями останні мали б об'єднатись, але метою об'єднання українського руху було використання цього руху для своїх цілей – боротьби з Німеччиною.

На міжнародному рівні неодноразово обговорювались проблеми кордонів. Наприклад під час однієї з перших поїздок до Англії генерала В.Сікорського, в ролі прем'єра польського уряду, яка відбулася 14–20 листопада 1939 р. Під час розмови з Н.Чемберленом, Сікорський наголосив на тому, що на захоплених Радянським Союзом територіях мешкає понад 5 млн. поляків, стільки ж українців, 1,5 млн. білорусів, 1,5 млн. євреїв і жодного росіянина. Він відмітив, що ніхто з тих народів не хоче бути включений до складу Росії, а тому будь які територіальні претензії є дикими і безпідставними [8, 96].

У травні 1940 р. українське питання розглядалось на Белградській конференції, у якій брали участь представники польського уряду, коменданти баз зв'язку з окупованими територіями і окремі члени польського підпілля з Варшави та Львова. У пункті про „ставлення українців до польської справи” зазначалося: «на тлі розчарування політикою більшовиків настав поворот у симпатіях з боку українців в пронимецькому напрямку. Ставлення до поляків було і залишається ворожим, бо українці сподіваються на створення в тій чи іншій формі Самостійної України» [6, 253].

Стосовно взаємовідносин з українською стороною на місцях, то тут еміграційний уряд суворо заборонив давати українцям будь-які зобов'язання політичного чи військового характеру, а контакти з ними мали здійснюватись лише на інформаційному рівні. Будь-які рішення стосовно тієї чи іншої проблеми лежали в межах компетенції уряду [18, 309].

На початку 1940 року, коли в середовищі польського уряду ширились сподівання на можливість війни між союзниками та СРСР. З'явилося чимало опрацювань, присвячених врегулюванню українського питання за рахунок розпаду Радянського Союзу. В одному з таких планів читаємо: «Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути:

- а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії;
- б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення;
- в) можливе утворення української держави на Надніпрянщині».

Далі в даному документі підкреслювалося, що саме Польща зацікавлена проводити таку акцію самостійно, щоб занепад більшовизму ставився їй в заслугу. На думку автора, на чолі українських відділів мали стояти поляки, а сама збройна боротьба повинна була виглядати «як боротьба проти ГПУ, комуністичної партії та безбожників, а не проти радянського солдата». Загальний напрямок усього руху мав розпочатися з теренів Румунії – середня Бессарабія, а далі перекинутися на Черкаси і згодом або на Східну Малопольщу, або на Крим, Дон і Кубань. Слід відзначити, що даний план був далеким від реальної ситуації, але свідчив, що прихильників ідеї прометеїзму серед польських урядових кіл не меншало [9; 123].

Українська проблема викликала постійні дискусії на засіданнях Ради міністрів, іноді доходило навіть до критики попередньої політики польського уряду, але офіційного ставлення до українського питання уряд не висловив. Так, на засіданні Ради міністрів від 8-го травня 1940 р. таке обговорення проблеми меншин вилилось в суперечку, в першу чергу, навколо українського питання. Спочатку обговорення відбувалось навколо політики уряду в разі війни між альянтами та СРСР. Всі члени Ради погоджувались з тим, що українське питання набере визначальної актуальності саме у випадку війни з Росією. З промовою виступив міністр Станьчик, який заявив, що потрібно нарешті зайняти відважну позицію в цій справі, а також відмовитись від варварських санкцій практикованих, проти українців. Крім того, він виступив з критикою націоналістичних поглядів щодо української проблеми зі сторони міністра М. Сейди, назвавши його позицію стосовно українців «не приєднаним націоналізмом народівців» [8, 286].

Слід зазначити, що погляди польських еміграційних кіл на українську проблему різнились між собою. Перша частина (а це були люди наближені до головнокомандуючого) вважала, що в українській справі потрібно дотримуватись обережності, зайняти вичікувальну позицію, а також зважати на думку союзників щодо політичних поступок, які стосувались відносин Польща – Росія – Україна. Ще одна група, до якої належали представники різних політичних поглядів, але в більшості пілсудчики, стояла

на позиції повернення до політики федералізму та необхідності утворення української держави, проте за Збручем.

Ендеки та їх прихильники були категорично проти утворення будь-якої української держави, вважаючи визначальними російський і польський народи і ствержуючи, що незалежна Україна не гарантуватиме безпеки польській державі і постійно нагадуватиме про Волинь і Галичину.

Про постійні дискусії та обговорення наболілої проблеми свідчать аналітичні опрацювання представників різних політичних угруповань, які займали провідні посади в новоствореному уряді. Цікавим, наприклад, є рапорт Другого відділу головного командування від 29-го лютого 1940 р. В ньому зазначалось, що настала ситуація потепління в польсько-українських стосунках. Причина цього вбачалася: по-перше, в розчаруванні українців у політиці радянської влади, по-друге, в тому, що сподівання на Берлін не дали жодних результатів і саме ці чинники створювали сприятливі умови для пропаганди українсько-польського зближення та проведення двосторонніх переговорів на цю тему.

Стосовно ОУН висловлювалася думка про те, що вона переживає важку кризу, а це неминуче призведе до втрати політичного впливу серед основної маси українського населення. Зазначалось також, що українцям, особливо старшої генерації, важко звикнути з думкою про швидку переорієнтацію на співпрацю з Польщею. Тим більше, що сам польський уряд не спромігся до того часу зайняти чітке офіційне становище щодо української проблеми, а його склад має яскраве націоналістичне забарвлення, створюючи тим самим недовіру серед українських діячів. На основі таких розмірковувань робився висновок про те, що уряду потрібно в першу чергу взяти в свої руки ініціативу у розв'язанні української проблеми на державному рівні, протидіяти радянській та німецькій пропаганді, а також включити до свого складу представника від поміркованої частини українців [11, 18].

Важливими для з'ясування різних поглядів та думок, які висловлювались є аналіз двох опрацювань, що стосувались українського питання. Їх авторами були: референт з міжнародних справ О. Гурка та доктор Б. Лонгхампс де Бер'є, які займали діаметрально-протилежні позиції. О. Гурка вважав, що приймаючи до уваги реальну можливість війни між СРСР та Францією і Англією, ніхто не придумав іншого способу воювати з Росією, крім підняття українського питання. Він також звернув увагу на те, що не дивлячись на відсутність належного висвітлення української проблеми в англійській та французькій пресі, будь-який французький чи англійський політик був ознайомлений з цією проблемою і розумів драгітливність даного питання для поляків, а тому, з огляду на міжнародну ситуацію, на його думку, і французи, і англійці зайняли вичікувальну позицію [9; 345].

Приводячи такі аргументи О. Гурка зазначав: «УНДО разом з петлюрівцями протягом 20-х років завжди було польським інструментом, а тому саме з цими політичними силами потрібно співпрацювати. При підтримці польського уряду вони не тільки здатні протистояти ОУН, але й організувати диверсійно-революційну роботу на теренах Волині та Галичини». Слід зазначити, що його аргументи не враховували ситуації, яка склалася на теренах Західної України, адже ні УНДО ні уряд УНР не мали реального впливу серед широкого українського загалу.

У своєму рефераті автор звертав також увагу й на те, що ОУН не має жодного впливу на теренах УРСР, на відміну від представників уряду УНР, яких, принаймні, знають. Щодо політики Франції та Англії, то вони повинні були не тільки підтримувати Український Комітет, але й намагатись компрометувати ОУН. Яскравим показником зацікавленості цих урядів в українському питанні, на його думку, вважалось те, наскільки французи та англійці будуть наполягати на створенні українських військових формувань [5, 27].

Діаметрально протилежну точку зору зайняв доктор Б. Лонгхампс. Він піддав сумніву можливість війни з Росією, виходячи з того, що настрої серед французького та англійського суспільств направлені на війну проти Німеччини. Ним підкреслювалася хибність тез О. Гурки про першочерговість українського питання, а також про те, що іншого способу боротьби з Росією, крім підняття української проблеми, не існувало. Головним аргументом Лонгхампса було твердження про те, що Росію потрібно розкласти з середини, підтримуючи там революційні тенденції, і тоді склався б стан речей, тотожний з ситуацією, що мала місце у 1917 році – українське питання відійшло б на задній план, а першочерговість польського питання залишилась би. Кидається у вічі протилежність поглядів О. Гурки та Б. Лонгхампса щодо утворення української держави. На думку першого Польща мала бути сильно зацікавлена у її виникненні. Східні кордони, згідно з його проектом, повинні були після війни підлягати певним змінам, а окремі території увійшли б до складу майбутньої незалежної України, тобто передбачалася можливість певних територіальних поступок на користь українців. О. Гурка підкреслював також, що уряд Польщі повинен був вже на початку 1940 р. «видати прокламацію про визнання та підтримку незалежної української держави» [18, 324].

Доктор Лонгхампс, навпаки, вважав, що незалежна Україна була б значно небезпечнішим сусідом, ніж Росія, а східні кордони Речіпосполитої з 1-го вересня 1939 р., згідно з його переконанням, не

повинні були підлягати жодним змінам. Він підкреслював: уряд Речіпосполитої не мав права і не повинен був видавати жодних відозв, що стосувалися б незалежності України. Найкращою методикою у переговорах з українцями було „не йти на поступки і не вдаватися до жодних дискусій”, а союзники, що проводили переговори з українцями – громадянами Польщі стосовно територій, які входили до складу Речіпосполитої виявляли нелояльне ставлення до Польщі .

Вищезгадані опрацювання викликали дискусію в польських урядових колах. На основі вищенаведених тез збудував свій реферат ще один діяч уряду Л. Гродліцький. У «Зауваженнях» щодо опрацювань О. Гурки та Б. Лонгхемпса він зазначав, що ситуація навколо Західної України після війни може розвиватись в трьох напрямках:

1. Ці території будуть повернені до складу Польщі.
2. Вони можуть увійти до складу ймовірної української держави.
3. Території Західної України потраплять під владу Росії.

Л. Гродліцький вважав, що Польща зацікавлена у створенні української держави і повинна намагатися досягнути цієї мети вже зараз, на час 1940 р., проте підтримка ця має бути на негласному рівні, оскільки відкрите маніфестування прав українців на незалежність може зашкодити самій польській державі. До того ж ситуація на міжнародній арені, на його думку, не сприяла такій позиції, адже українські терени не належали ні Польщі, ні Україні [7, 53]. Автор документу навіть пропонував визнати українську державу на українських національних територіях, що входили до складу СРСР та Польщі, поступитися Україні Волиню, частиною Полісся та частиною Станіславівського і Тернопільського воєводства. Він підкреслював, що потрібно погодитися на еміграцію польського населення з територій, що залишаться у складі України, а також на еміграцію українського населення з територій, які залишаться у складі Польщі. Крім того, необхідно запевнити, що Річпосполита не буде займатися долею польського населення з територій, які увійдуть до складу України, «а його асиміляцію українським народом та греко-католицькою церквою вважатиме за цілком натуральну» [3, 53-54].

На його думку, українці, з свого боку, також повинні піти на певні поступки. А саме: визнати суверенність польської держави та народу на територіях, які залишаться у складі Польщі а також українсько-польських кордонів, погодитися на еміграцію українського населення з Польщі на Україну і польського з теренів, що відійдуть останній, на територію Польщі, гарантувати, що Україна не буде піклуватися про долю українського населення, яке залишиться на польських територіях, «а його асиміляцію польським народом і католицькою церквою буде вважати цілком натуральною» [6, 54-55].

Польський уряд намагався також стежити і за тим, хто прибуває з краю на еміграцію, аби володіти реальною інформацією про українців, які приїжджають до Франції. Зокрема, «Рішенням у справі осіб, прибуваючих з Краю», прийнятим урядом 21-го січня 1940 р., на польські еміграційні служби покладалось завдання скласти списки осіб, що прибувають з краю. Особливо це стосувалось відомих громадських діячів, представників політичних партій та й взагалі будь-кого, хто мав хоча б найменший вплив серед українців. Такі списки наказувалося відправляти телеграфом до Президії Ради Міністрів на ім'я С. Кота.

Представники польського руху опору розуміли: для налагодження співпраці з українцями, потрібно, щоб останні виступили спільним фронтом. Усвідомлювали вони також і те, що в цій справі потрібно не лише заручитися підтримкою з боку союзників, але й позбавитись так званого «комплексу захисників Львова» з усіма його негативними наслідками. Мається на увазі пам'ять серед окремих представників польського уряду про війну з українцями за Львів у 1919 р.

На це звертав увагу референт уряду К. Чарковський-Голейовський у своєму «Меморіалі» до віце-міністра з військових справ М. Кукеля. На його думку, представники такого типу мислення робили висновки, послуговуючись своїм власним досвідом, нехтуючи тим самим реальні, що постали в період польсько-німецької війни [9, 41]. Ще один негативний момент, який стояв на перешкоді порозуміння автор бачив у поєднанні вищезазначеного чинника з негативним ставленням до українців польських правих партій націоналістичного спрямування, які мали неабиякий вплив серед польського населення Західної України, і не тільки не визнавали існування українського народу, але й заперечували саме існування слова «український», не говорячи вже про визнання прагнень українців до самовизначення [7, 41].

Уже в травні 1940 року К. Чарковський-Голейовський пропонував уряду оголосити, що Польща прагне закінчити українсько-польську суперечку, «базуючись на засадах Люблінської унії та Гадяцької угоди». Крім того, вона повинна була засвідчити, що території Волині і Східної Малопольщі є спільною власністю українців та поляків і хоч вони мішані за своїм характером, проте це невід'ємна частина Польщі [9; 11-15].

Водночас підкреслювалась необхідність оголошення автономії цих територій з застереженням, що закордонна політика, військо і фінанси повинні бути прерогативою польського уряду. Усі інші питання мали бути вирішені згідно з прагненнями місцевого населення, при справедливому і рівноправному забезпеченні інтересів обох народів. Пропонувалося також утворити відділи української національної

самооборони, з власним прапором, вищим командуванням та офіцерами, у складі польського війська у Франції.

Після поразки Франції польський уряд переїхав до Англії. Умови в яких йому довелося працювати були набагато складнішими за попередні. Фактично він вимушений був заново налагоджувати роботу, а тому проекти щодо розв'язання українського питання було відкладено на невизначений період. Уряд однак підкреслював: українська проблема залишається внутрішнім питанням і вирішуватимуть її лише польські політики. Водночас відбуваються зміни позиції уряду щодо СРСР, який Сікорський почав розглядати як можливого майбутнього союзника Великобританії.

При такому розгортанні подій прометеїстські плани були просто нереальними. Цікавим є те, що тепер розв'язання української проблеми, з одного боку, розглядалося на тлі можливого порозуміння з Радянським Союзом, а, з іншого, офіційною позицією уряду була теорія двох ворогів Польщі: Німеччини та СРСР.

У інструкції ген. К.Сосновського для ген. С. Ровецького від 3-го листопада 1940 р. підтверджувалась попередня позиція польської сторони стосовно взаємовідносин з українцями і литовцями. Підкреслювалась необхідність обережної позиції у контактах з ними і заборона будь-яких політичних чи військових обіцянок з польського боку. Контакти мали носити суто інформаційний характер, а остаточні рішення вважались виключно прерогативою уряду [8, 309]. У документі також зазначалося, що кордони радянської окупації не мали під собою жодних етнографічних підстав. Захоплення «східних кресів» розцінювалось не як визволення, а як загарбання теренів, що віками належали до Польщі, і прагнення уярмити проживаючі там народи. Підкреслювалося також, що на відміну від СРСР, Польща забезпечить цим народам національні права. Підставою польсько-радянського порозуміння вважалась непорушність кордонів до вересня 1939 р. Лише за таких умов Польща зобов'язувалась не здійснювати жодних спроб направлених на розпад Радянського Союзу [8, 318].

Список використаних джерел

1. Fond R-35 – Hubernatorstvo dystryktu “Halitsiia” u Lvovi Heneral Hubernatorstva 1941-1944. Opys 12. Sprava 17.
2. Fond R-221 – Lvivska oblasna Rada deputativ trudiashchykh i yii vykonavchyi komitet (1939-1941, 1944). Opys 1. Spravy: 1, 2, 4, 5, 311; Opys 2. Spravy: 19, 22, 24, 25.
3. Bila Knyha OUN. Bunt Bandery – Yary – Habrusevycha. –Rym, 1941. –135 s.
4. Bilas I. Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917-1953. Kn. druha. Dokumenty i materialy. –K.: Lybid – Viisko Ukrainy, 1994. –288 s.
5. Borotba za vozziednannia Zakhidnoi Ukrainy z Ukrainskoiu RSR 1917-1939. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. –K.: Naukova dumka, 1979. –557 s.
6. 6. Hod kryzysa, 1938-1939. Dokumenty u materyaly. V 2-kh tomakh. T.2. –M., 1990. –321 s.
7. Dva etapy. –Toronto, Ontario. Tsentralne biuro Lihy Vyzvolennia Ukrainy, 1950. –31 s.
8. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (U trokh tomakh). T.1. 1939-1945rr., –Lviv, 1996. –750 s.
9. Dokumenty u materyaly kanuna vtoroi myrovoi voiny 1937-1939 v dvukh tomakh. –T.2. Yanvar – avhust 1939 h. Pod redaktsyei A.Bondarenko, Y.Zemskoho. – M.: Polytyzdat, 1981. –415 s.
10. Dokumenty u materyaly kanuna vtoroi myrovoi voiny u dvukh tomakh. T.2. Arkhyv Dyrksena (1938-1939 hh.). –M.: Hozyzdat polyt-y lyt-ty, 1948. –287 s.
11. Zhyttia i smert polkovnyka Ye.Konovaltsia. Dokumenty, materialy, spohady, shchodennyky, lysty, fotohrafii. –Lviv, 1993. –515 s.
12. Z istorii revoliutsiinoho rukhu u Lvovi. 1917-1939. Dokumenty i materialy. –Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 1957. –797 s.
13. I nasha chastka v peremozi. Dokumentalni narysy, statti, arkhivni dokumenty i materialy. –Lviv: Kameniar, 1987. –152s.
14. Istoriia Lvova v dokumentakh i materialakh. –K.: Naukova dumka, 1986. –420 s.
15. Kosyk V. Rozkol OUN 1939-1940. Zbirnyk dokumentiv. –Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet im.I.Franka; Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1997. –134 s.
16. Kosyk V. Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1942-1943). T.3. –Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet im.I.Franka; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.Hrushevskoho NAN Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1999. –382 s.
17. Kosyk V. Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1944-1945). T. 4. –Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im.I.Franka; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta

dzhereloznavstva im. M.Hrushevskoho NAN Ukrainy; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2000. –367s

18.Kosyk V. Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini. – Paryzh-Niu-York-Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi, Ukrainoznavcha biblioteka NTSh, 1993. –659 s.

УДК 94(477)161.2 + 372.48«196»

Дмитро Малезик

ДІЯЛЬНІСТЬ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ІЗ РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1960-Х РР.

У статті розкрито основні заходи і методи протидії творчої інтелігенції русифікаторській політиці партійно-радянського керівництва в УРСР. Метою статті визначено висвітлення протиріч у національній політиці СРСР в 1960-ті рр. Значну увагу приділено наслідкам освітньої реформи 1959 р. та реакції на неї представників творчої інтелігенції. Досліджено заходи літераторів і митців щодо розширення сфери вжитку української мови.

Ключові слова: творча інтелігенція, національна політика, русифікація, «відлига».

The article deals with the activity of Ukrainian artistic intelligentsia on the extension of using Ukrainian language.

Based on the analysis of different historical sources, such as documents, editorial articles, memoir and scientific literature, the main measures of artistic intelligentsia has been analyzed.

First intelligentsia's steps to resist the policy of Russification has been made during the discussion of Educational Law, which let the parents to choose the language of education. After the adoption of the Educational law in 1959 and intensification of the Russification course, representatives of the artistic intelligentsia did not stop the struggle to expand using the Ukrainian language.

Special attention has been given to the conference of Culture of Ukrainian Language, which held in Kyiv in 1963. The most important consequences of the conference has been made.

Some representatives of the artistic intelligentsia tried to spread dissatisfaction with the practice of national policy of Soviet authority.

The author has made a conclusion that the representatives of artistic intelligentsia in the 1960's became active participants in the social life of the Ukrainian SSR, opposing the Russification national policy of the Communist Party. Thanks to their activities the Russification policy of the Soviet authorities has been delayed, main measures on the issue of spreading of Ukrainian language using has been made.

Keywords: artistic intelligentsia, national policy, Russification, 'Khrushchev's Thaw'.

Питання вільного розвитку національної мови тривалий час гостро стояло в українському суспільстві. Не став винятком і період 1960-х рр., протягом якого відбулась зміна політичного курсу держави і посилення русифікаторської політики. Активну участь у розв'язанні мовної проблеми відіграла українська творча інтелігенція, яка усвідомлювала важливість збереження національної мови. Разом з тим в мистецькому середовищі відбулося усвідомлення власного мистецтва як одного з дієвих засобів протистояння політиці тотальної ідеологізації творчого життя в республіці.

Окремі аспекти поставленої проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних істориків О. Бажана [1-2], В. Барана [3], О. Заплотинської [6], Г. Касьянова [7], Ю. Курносова [8], О. Муратової, А. Русначенка [10] та ін. Проте, комплексна наукова роботи із поставленої проблеми досі відсутня, що посилює актуальність нашої розвідки.

Метою статті є висвітлення діяльності творчої інтелігенції Української РСР із розширення сфери вжитку української мови в 1960-х рр.

На початку 1960-х рр., внаслідок часткової лібералізації суспільного та культурного життя частина українських митців поступово відходить від принципів соцреалізму у своїй творчості. Разом з тим помітно підвищується інтерес до вивчення національної політики в Україні, прагнення самостійно розібратися в різних подіях суспільно-політичного й культурного життя періоду культу особи. Одним із найбільш нагальних питань для творчої інтелігенції стало протистояння русифікаторській політиці партійно-радянського керівництва.

Процеси лібералізації суспільства в добу хрущовської відлиги не зачепили основних засад радянської мовно-культурної політики. Русифікація населення союзних республік залишалась її головним завданням, а відтак у відповідних загальносоюзних інституціях у 1950–1960-х рр. перейшли

до запровадження наступного етапу асиміляції. Реформа освіти, проведена у 1959 р., призвела до закріплення панівного становища російської мови в системі шкільної освіти.

Невдоволення українських митців особливо виявилось у критиці пункту 9 «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», ухваленого в 1959 році. Ця норма закону надавала батькам право вибору мови навчання. Якщо до цього окремі представники літературно-мистецького середовища, вбачаючи в різних явищах зневажливе ставлення до питань розвитку української мови, вбачали проблему в діяльності місцевих установ, то після прийняття «Закону про школу» вони стали розцінювати це як офіційне утвердження курсу русифікації.

Ще на стадії обговорення гостро критикували новий закон письменники М. Рильський, М. Бажан та О. Гончар. Зокрема, будучи головою Спілки письменників України, Олесь Гончар вбачав у законі приховану русифікацію населення України. Він разом з колегою А. Малишком звернувся до голови Президії Верховної Ради УРСР О. Корнійчука та голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка щодо внесення змін до статті 9 з пропозицією розширити повноваження української мови, законодавчо закріпивши обов'язковість її вивчення [2, с. 41]. Однак, ці пропозиції не знайшли підтримки серед можновладці і право добровільного вибору мов було законодавчо закріплено.

У 1960-х рр. відбувалось кількісне зниження україномовних книжкових видань, які скоротились з 80% у 1950 р. до 66% у 1963 р. Загалом україномовна книжкова продукція в СРСР у 1963 р. становила 3321 назву, близько 4,3% при 17% українського населення. Аналогічна тенденція спостерігалася в галузі періодичних видань. У 1960-х рр. на російську мову поступово перейшла значна кількість видань наукової періодики. Так, у 1967 р. російськомовні наукові журнали й періодичні збірники, видані в УРСР, кількісно вже переважали україномовні (відповідно перших виходило 197, других – 126 [11, с. 22]).

У цей же час у партійних колах поширюється нова пропагандистська теза, згідно з якою функція російської мови в СРСР уже не обмежується роллю засобу міжнародного спілкування, а проголошується другою рідною мовою неросійських народів СРСР.

Спершу ця теза поширюється в лінгвістичній літературі й публіцистиці, а в 1961 р. М. Хрущов вводить її в текст своєї доповіді на XXII з'їзді КПРС. Голова партії відзначав, що добровільне вивчення російської мови «має позитивне значення для розвитку міжнародного співробітництва» [11, с. 232].

Оскільки доповідь першого секретаря КПРС виконувала роль зразку для наслідування, її поширюють спершу засоби масової інформації, а згодом і у сфері гуманітарних наук теза про російську мову як другу рідну мову стає обов'язковою в офіційному мовознавстві союзних республік [11, с. 19].

Водночас Микита Сергійович суворо засуджував «українських буржуазних націоналістів», які прагнули ширшої лібералізації України. Радянські силові органи неухильно і кваліфіковано втілювали у життя настанови партійного вождя, кидаючи за ґрати чи позбавляючи можливості працювати за фахом десятки і сотні кращих інтелігентів України.

Разом з тим, після ухвалення освітнього закону та з активізацією русифікаторського курсу представники творчої інтелігенції не припиняли боротьби за розширення сфери вжитку української мови. Так, на початку 1960-х рр. зростає кількість рукописних творів, де у формі алегорії або відверто говорилося про витіснення української мови і звучали заклики до її захисту.

Одними з найбільш резонансних були виступи Б. Антоненка-Давидовича з критикою мовної політики 1930–40-х рр., О. Гончара та М. Шумила з приводу звуження сфери вжитку української мови в засобах масової інформації.

Велике значення мало критичне обговорення проблем стану української мови на Республіканській конференції з питань культури української мови, організаторами якої виступають Київський державний університет та Інститут мовознавства Академії наук УРСР. Вона проходила в стінах Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка в лютому 1963 р.

Всього на ній були присутні близько 600 осіб. За спогадами учасників, у конференції брали участь академік Іван Білодід, директор Інституту мовознавства, один з авторів концепції про «дві рідні мови» [4, с. 14-16], письменник Б. Антоненко-Давидович, один із кращих дикторів Українського радіо П. Бойко. Спершу доповіді були лояльними до влади, оскільки у них йшлося про тенденції зближення мов, і навіть про подальше їхнє злиття [5]. Потім виступив Матвій Шестопал, доцент факультету журналістики. Він заперечив теорію двомовності, зауваживши, що тільки у змії може бути два мови, а в людини не може бути дві рідних мови. Знання ж кількох мов – це зовсім інше, це характеризує людину з позитивного боку, але не означає, що у цієї людини декілька рідних мов [5].

Мав слово на конференції і Петро Бойко, один з найкращих тогочасних дикторів Українського радіо, який запропонував рішуче усувати з української літературної мови слова, які з'явилися під «силовим» впливом російської мови [5].

Викриттю прихованої політики русифікації в Україні, що набирала обертів, був присвячений виступ письменника Б. Антоненка-Давидовича. Звертаючись до учасників конференції, він зазначав: «Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть у Київській музкомедії припинити ставити п'єси українською мовою... Таке ж саме становище і в Харківській опері... Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною українською мовою [11, с. 251].

Конференція зрештою мала риси акції громадянської непокори партійній політиці. Крім вимог захисту української мови і заперечення теорії двомовності, учасники конференції вимагали про необхідність законодавчо закріпити в УРСР державний статус української мови.

Внаслідок конференції були вжиті заходи щодо недопущення у майбутньому таких заходів, у яких би брали участь усі охочі, особливо «ненадійні» особи. Надто ж активних, з погляду влади, науковців і журналістів звільняли з роботи, переводили на низькооплачувані посади, забороняли публічні виступи тощо [5].

Значна активізація творчої інтелігенції відбувається після жовтневого пленуму ЦК КПРС у жовтні 1964 р. Саме з усуненням М. Хрущова від влади пов'язувалась надія представників літературно-мистецького середовища на розширення сфери вжитку української мови і спостерігається прагнення винести питання розвитку української мови на обговорення партійних органів і домогтися скасування 9-го пункту «Закону про школу».

Подібні твердження висловлювались членами Спілки письменників України І. Дзюбою, Г. Донцем, Ю. Назаренком, Т. Франком та ін. Так, Т. Франко зауважував: «Буде образливо, якщо й нинішні керівники не відмовляться проводити, подібно Хрущову, лінію русифікації в Україні, будуть, слідом за ним, заявляти, що національне питання в Радянському Союзі вирішене ідеально. Русифікація – це одна з самих великих помилок нашого керівництва, вона ображає національну гідність й викликає недовіру, неприязнь до росіян, як і в часи дореволюційні» [9, с. 52].

Квінтесенцією опору русифікації стало написання в 1965 році І. Дзюбою твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?», імпульсом до якої стали події на конференції. Цю роботу передали, зокрема, Петрові Шелесту, для кого, за спогадами його сина Віталія, вона стала ледь не настільною книгою, хоча партійний лідер України при цьому темпераментно заперечував більшість її положень [7, с. 122]. Утім, певні жести в бік української мови і культури за Петра Шелеста робилися – від запровадження читання українською мовою лекцій у вузах до масового видання перекладів світової класики.

Так, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., секретар ЦК Компартії України з ідеології Андрій Скаба дав вказівку про перехід викладання у вузах республіки українською мовою в тримісячний термін [1, с. 87]. Аналогічні рішення прийняли деякі органи державного управління. У свою чергу Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалося запровадити у вузах, на курсах і в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою. Українська мова мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників. Однак вказані плани не були здійснені, натомість розпочалися нові кампанії з переслідування інтелігенції.

Так, за вказівкою союзного керівництва наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилось 24 особи, що були причетні до «антирадянської агітації та пропаганди». Серед них були і представники творчої інтелігенції – літературний критик І. Світличний, художник П. Моргун, науковець М. Горинь [10, с. 143].

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакодумства. Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму зробили і партійні осередки обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників.

Така реакція органів влади змусила митців змінити тактику протидії. Особливе місце відводилось наростанню внутрішньої опозиційності мовній політиці режиму. Зокрема, в обігу серед молодого покоління митців з'явилася значна кількість різної літератури старих видань, у тому числі творів, які раніше були вилучені, насамперед М. Грушевського та В. Винниченка [9, с. 61].

Деякі представники творчої інтелігенції вбачали своє завдання в тому, щоб серед своїх зв'язків, у колі знайомих поширювати невдоволення практикою здійснення національної політики в Україні, доводити, що допускаються відступи від ленінських принципів вирішення національного питання.

Найбільш рішучими кроками з боку представників творчої інтелігенції вбачались можливість звернення з питань обмеження національних прав українців до комуністичних партій інших соціалістичних країн, однак практичних дій у цьому плані не фіксувалося.

Окрім мовного питання, на порядок денний виносились проблеми розширення національного репертуару театрів та кінематографу. На початку грудня 1965 року відбулося спільне засідання президії Спілки письменників України та художньої ради Міністерства культури УРСР, на якому звучали пропозиції повернути до репертуарів твори О. Довженка, М. Ірчана, І. Кочерги, М. Куліша, Ю. Яновського та багатьох інших авторів [3, с. 312].

Також значним явищем середини 1960-х рр. стала поява українського «поетичного кіно», до якого належали картини В. Денисенка, Ю. Ілленка, М. Машенка, К. Муратової, С. Параджанова та ін. Вони відзначались тонким психологізмом і справжньою народністю.

Отже, представники творчої інтелігенції в 1960-х рр. стали активними учасниками суспільного життя УРСР, протидіючи русифікаторській національній політиці КПРС. Завдяки їхній діяльності на деякий час вдалось затримати русифікаторську політику радянської влади, домогтися незначних поступок у питанні поширення сфери вжитку української мови.

Перспективою подальшого дослідження є наукове осмислення процесів протидії русифікації представниками творчої інтелігенції в 1970-х рр., коли в СРСР офіційно утверджується курс на «злиття націй».

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
2. Бажан О. Г. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги» *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. 2007. Т. 65: Історичні науки. С.40–49.
3. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
4. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба. Київ: Наукова думка, 1974. 84 с.
5. Грабовський С. Від «Культури мови» до «Інтернаціоналізму чи русифікації?»: напівзабута сторінка українського життя у лютому 1963 року URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111176.html> (дата звернення: 20.11.2018).
6. Заплотинська О. О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 6. С.58–66.
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
8. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 222 с.
9. Політичні протести й інакюдство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали /упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.
10. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
11. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упорядн.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

References

1. Bazhan O. H., Danyliuk Yu. Z. Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.). Kyiv: Ridnyi kraj, 2000. 616 s.
2. Bazhan O. H. Rukh za poshyrennia ukrainskoï movy v period «khrushchovskoi vidlyhy» *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia»*. 2007. T. 65: Istorychni nauky. S.40–49.
3. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 pp.). Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003. 670 s.
4. Bilodid I. K. Mova i ideolohichna borotba. Kyiv: Naukova dumka, 1974. 84 s.
5. Hrabovskyi S. Vid «Kultury movy» do «Internatsionalizmu chy rusyfikatsiï?»: napivzabuta storinka ukrainskoho zhyttia u liutomu 1963 roku URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111176.html> (data zvernennia: 20.11.2018).
6. Zplotynska O. O. Nonkonformistska intelihentsiia v ofitsiinomu dyskursi 1960-kh rr.: mekhanizm formuvannia hromadskoi dumky. *Intelihentsiia i vlada*. 2006. Vyp. 6. S.58–66.
7. Kasianov H. Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv. Kyiv: Lybid, 1995. 224 s.
8. Kurnosov Yu. Inakomyslennia v Ukraini (60 – persha polovyna 80-kh rokiv XX st.). Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. 222 s.
9. Politychni protesty u inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy /upor. V. M. Danylenko. Kyiv : Smoloskyp, 2013. 736 s.

10. Rusnachenko A.M. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokov. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1998. 720 s.
11. Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia lnhvotsydu. Dokumenty i materialy / uporiadn.: L. Masenko, V. Kubaichuk, O. Dem'ska-Kulchytska; za red. L. Masenko. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2005. 399 s.

УДК 327+94(477)

Андрій Грубінко

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті проаналізовано досвід і сучасний стан нормативного забезпечення зовнішньої політики України в контексті розв'язання проблеми її стратегічного планування. Критично розглянуто головні положення нормативних актів за увесь період незалежності України, якими зафіксовано засади її зовнішньої політики. Подано авторські міркування щодо структури і змісту проектів Закону України «Про основи зовнішньої політики України і Стратегії зовнішньої політики України».

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, законодавче забезпечення, стратегія зовнішньої політики.

In the article the experience and current state of normative support of Ukraine's foreign policy in the context of solving the problem of strategic planning are analyzed. The main provisions of normative acts, which set out the main principles of Ukraine's foreign policy, are considered critically. The author's thoughts on the structure and content of the draft Law of Ukraine "On the Principles of Foreign Policy of Ukraine" and the Strategy of Foreign Policy of Ukraine are submitted.

Key words: Ukraine, foreign policy, legislative provision, strategy of foreign policy.

Упродовж періоду становлення новітньої державності України її зовнішня політика пройшла складний шлях розвитку, дослідження проміжних результатів якого в сучасних умовах загроз державній безпеці України, трансформацій системи міжнародних відносин ми безпеки набуває виняткової актуальності. Фундаментальне значення має аналіз чинної нормативно-правової бази формування та реалізації зовнішньої політики України. Ідеться насамперед про давно назрілу необхідність прийняття окремого Закону України «Про основи зовнішньої політики України» і Стратегії зовнішньої політики України. Необхідність у розробці цих нормативних актів усвідомлена законодавцями та експертами, але все ще залишається на рівні проектів і дискусій. При здійсненні цієї роботи необхідно вивчити і врахувати історичний досвід стратегічного планування зовнішньої політики провідних держав-партнерів України.

Виходячи з аналізу наукової літератури, констатуємо недостатній рівень дослідження вказаної проблеми. Певною мірою вона знайшла висвітлення у працях С. Віднянського, І. Жовкви, А. Зленка, О. Івченка, А. Мартинова, Н. Чекаленка та інших. Однак відсутність окремих наукових публікацій підвищує актуальність дослідження.

За ініціативи Президента України Петра Порошенка 22 листопада 2018 року Верховна Рада України прийняла у першому читанні проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [1]. Такі зміни до Конституції України можуть сприяти утвердженню стратегічних орієнтирів її зовнішньої політики та розвитку держави загалом на довгострокову перспективу і є давно назрілими. Однак самі стратегічні гасла, закріплені навіть на рівні Основного Закону, потребують деталізації програми їх втілення на рівні спеціального законодавства. В іншому випадку (за її відсутності), ми ризикуємо вкотре наштовхнутися на загальну декларативність законодавчих норм, не підкріплених конкретними механізмами їх реалізації.

Для формування останніх потрібно на державному (законодавчому) рівнях нарешті дати чітку відповідь на ряд концептуальних взаємопов'язаних питань: 1) Яке місце України в системі міжнародних відносин визначають самі українці, політична еліта держави?; 2) Чого прагне Україна на міжнародній арені?; 3) Якими ресурсами і засобами володіє Україна для реалізації своїх прагнень, об'єктивованих у завданнях зовнішньої політики?; 4) Яка лінія (стратегія) поведінки (дій) України на міжнародній арені, насамперед у випадку відновлення давніх та виникнення нових загроз її державному суверенітету та національній безпеці, в тому числі яка стратегія превентивної дипломатії?

Чіткі та обгрунтовані відповіді на поставлені питання дадуть можливість об'єктивно визначити пріоритетні напрями та можливості України у зовнішній політиці.

Спроби дати відповідь на ці питання з різним успіхом були зроблені в ряді нормативних актів України. Першим з них стала Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України». Акт зафіксував елементи стратегії зовнішньої політики держави. Насамперед в документі узагальнено й абстрактно визначено стратегічну мету зовнішньої політики України – необхідність «пошуків нею свого місця в сучасному складному, різноманітному і суперечливому світі». Такі «пошуки» передбачалося здійснювати на основі вказаних ресурсів, за допомогою яких мало бути досягнуте амбітне завдання здобуття Україною статусу «впливової світової держави», здатної «виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі» [2]. У постанові цілком виправдано подано базову класифікацію національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, головних завдань і механізмів реалізації зовнішньої політики. Виражений пацифізм зовнішньої політики України прямо передбачений в пункті 3. «Україна не є ворогом жодної держави». З огляду на непросту і часто трагічну історію взаємин України з її сусідами показовим є засвідчення відсутності територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій щодо себе. Окремим компонентом постанови стала підтримка розбудови Збройних Сил України.

Особливий інтерес становить детально подана в документі характеристика напрямів зовнішньої політики України, а саме їх перша компонента – двосторонні міждержавні відносини. Як перший рівень згадано прикордонні держави. Особливий наголос зроблено на створенні механізмів попередження і мирного врегулювання міждержавних конфліктів. Домінантою визначено українсько-російські відносини. При цьому зауважено, але реалістично зазначено, що Україна буде протидіяти «будь-яким територіальним претензіям чи спробам втручання у свої внутрішні справи». Окремо засвідчене її прагнення реалізувати стратегію «моста» між Росією і країнами Центрально-Східної Європи, що відображає комплексне бачення авторами постанови місця України в системі міжнародних відносин на субрегіональному рівні.

На багатосторонньому рівні в контексті участі в системі регіонального співробітництва в Європі особливу роль відведено відносинам України з НБСЄ, НАТО, Радою Європи, на субрегіональному – з Чорноморським економічним співробітництвом та Центральноєвропейською ініціативою, Вишеградською групою, Північною Радою і Радою держав Балтійського моря. Окремо визначено як перспективну мету членство України в ЄС. Належне висвітлення отримали стратегічні і тактичні перспективи відносин України з СНД та ООН.

Головними «слабкими сторонами» цього документа вважаємо:

- надто амбітну мету і завдання зовнішньої політики в частині формування «впливової світової держави», незалежності від світових центрів впливу, що не відповідало реальності міжнародних відносин і становища України;
- недостатньо конкретизоване бачення місця України в системі міжнародних відносин;
- відсутність представлення геополітичних, економічних, гуманітарних ресурсів і можливостей впливу України на найближче зарубіжжя;
- надмірний пацифізм, який не враховував реальних та потенційних загроз безпеці держави, в тому числі надто оптимістичний підхід до відносин з Росією, особливо на фоні тодішніх суперечностей за Крим на інші проблеми двосторонніх міждержавних відносин;
- констатація прагнення до позаблоковості і відсутність прагнення до здобуття членства України в НАТО.

Значна частина цих недоліків та змістових обмежень зумовлені як відсутністю досвіду і чіткого розуміння перспектив розвитку держави, так і юридичною формою – постанова, а не закон. Парадоксально, але ця постанова досі залишається єдиним найбільш повним та змістовним нормативним актом із зазначеного кола питань.

Серед наступних актів варто згадати Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., в якому йдеться про елементи зовнішньої політики держави [3]. Пріоритет договірних засобів у розв'язанні конфліктів та використання в інтересах України міждержавних систем і механізмів колективної безпеки визначено як принципи гарантування національної безпеки (ст. 5). Її пріоритетами передбачено інтеграцію України в європейський політичний, економічний і правовий простір з метою набуття членства в ЄС. Документ вперше на рівні закону передбачив мету членства держави в НАТО (ст. 6, 8). Головними загрозами національній безпеці України визнано зовнішньополітичні чинники: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; регіональні та локальні війни (конфлікти) тощо (ст. 7).

Хоч цей закон містив чимало стратегічної інформації про завдання та організаційні засади зовнішньої політики України, вона мала загальний і фрагментарний характер. Вказана сфера діяльності держави об'єктивно не стала окремим предметом розгляду законодавця, не кажучи вже про конкретизацію завдань і тактики забезпечення національної безпеки на основних напрямках зовнішньої політики України, а тому потребувала подальшого системного нормативного врегулювання.

Однак належної фіксації основних засад і стратегії зовнішньої політики України у наступні періоди трансформацій владно-політичної системи держави так і не відбулося. У період правління "помаранчевої влади" постмайданні надії щодо виходу міжнародних можливостей України на новий рівень не справдилися. Внутрішньополітична боротьба нівелювала можливості системної нормотворчої роботи над вдосконаленням законодавства про зовнішню політику. Словесні стратегії залишилися на декларативному рівні і зрештою відійшли в історію разом зі зміною влади у 2010 році.

Саме владна команда на чолі з президентом В. Януковичем спромоглася розробити і прийняти перший в історії незалежної України закон про зовнішню політику. Однак загальна недолугість, суперечливість і непослідовність зовнішньої політики держави періоду 2010 – поч. 2014 рр. безпосередньо проявилася у цьому законі. Сама його назва «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» засвідчує спрощений підхід і декларативність цього акта. З 14 статей закону лише в чотирьох ідеться про зовнішню політику. У ст. 2 подано хаотичний перелік її принципів. Мета зовнішньої політики України ("утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин") визначена надто абстрактно. У ст. 11 доволі ґрунтовно викладено головні завдання зовнішньої політики [4]. Водночас відсутня конкретизація механізмів і ресурсів її здійснення, окрім загального опису її владно-інституційної структури. У документі не визначено інших напрямів зовнішньої політики держави, окрім чергової констатації прагнення набуття членства в НАТО та ЄС.

Порівняння змісту постанови Верховної Ради України 1993 року та закону 2010 року дає змогу стверджувати, що постанова більше відповідала рівню законодавчого акта, ніж згаданий закон. Він не лише не вирішив проблеми формування основи сучасного законодавства про зовнішню політику, але й примітивізував напрацювання у цій сфері. Про формування стратегічних документів міжнародної політики України взагалі не йшлося. Тому дивним виглядають намагання чинної з 2014 року влади вносити певні точкові зміни до прийнятих попередниками законів [5; 6].

Серед чинного законодавства також відзначимо новий закон «Про національну безпеку України», прийнятий 21 червня 2018 року. З новел закону передбачено прийняття Стратегії національної безпеки України. У ч. 2 ст. 26 зазначено, що Стратегія, серед іншого, повинна визначати «основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки» [7]. Водночас перспектива прийняття такого документа не зменшує необхідність прийняття окремого закону «Про основи зовнішньої політики України» і Стратегії зовнішньої політики України. Головними причинами цього є недостатній рівень законодавчого забезпечення зовнішньої політики, а також те, що питання безпеки хоча й посідають центральну позицію в її системі, але не вичерпують собою спектр її напрямів.

Розробка оновленого законодавства про зовнішню політику України знайшла позитивні відгуки в колах народних депутатів та експертів. Реальні початкові кроки у цьому напрямі розпочалися з травня 2017 року після схвального рішення парламентського комітету у закордонних справах про необхідність законодавчо закріпити пріоритети зовнішньої політики. Аналогічну пропозицію про розробку і прийняття нового Закону України «Про засади зовнішньої політики України» висловлено 24 травня 2017 р. у рекомендаціях парламентських слухань [8]. Однак вона досі не реалізована. Робота недержавних установ дещо продуктивніша. Відзначимо напрацювання експертів Інституту суспільно-економічних досліджень [9]. Однак вони також залишаються на рівні загальних рекомендацій.

Отож, окреслимо орієнтовну структуру майбутнього Закону України «Про основи зовнішньої політики України». Для його розробки можна взяти за загальний зразок цілком прийнятну структуру згаданої Постанови Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» 1993 року, яка виявилася досі найбільш повним нормативним актом у вказаній сфері. Початок закону варто означити преамбулою, яка б коротко характеризувала здобутки України на міжнародній арені за період від здобуття незалежності у 1991 році, сутність трансформацій системи міжнародних відносин на рубежі ХХ – початку ХХІ століть, визначала місце України в цій системі на перспективу як орієнтир (мету) подальшого проведення зовнішньої політики і розвитку держави загалом. Як мету можна сформулювати досягнення статусу провідної держави (регіонального лідера) в регіоні Центрально-Східної Європи.

У розділі I доцільно викласти перелік пріоритетних інтересів України за кордоном, принципів і відповідного комплексу завдань її зовнішньої політики (на основі ч. 3 ст. 2, ч. 2 ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 року). В останніх необхідно посилити акцент на право України рішуче захищати свою суверенну територію військовими засобами від зазіхань інших

держав і терористичних структур, здійснювати превентивні заходи захисту територіальної цілісності і безпеки держави загалом, способами, передбаченими міжнародним правом. Необхідно прописати завдання розширення гуманітарного впливу України за кордоном, особливо в країнах найближчого зарубіжжя, що повинне включати розвиток системи інформаційної репрезентації, пропагування української культури. У змісті розділу потрібно окреслити ресурси (економічні, політичні, військові, гуманітарні) і засоби держави для реалізації завдань її зовнішньої політики.

Розділ II варто присвятити визначенню головних напрямів, пріоритетів та функцій зовнішньої політики України. Якщо з функціями усе зрозуміло, адже вони є давно усталеними, то напрями і пріоритети потрібно доопрацювати. До напрямів зовнішньої політики України необхідно віднести: 1) розвиток двосторонніх міждержавних відносин; 2) поглиблена участь в європейському регіональному співробітництві, подальший розвиток відносин з ЄС з метою набуття повноправного членства в об'єднанні; 3) поглиблене партнерство з НАТО з метою адаптації відповідних військово-політичних стандартів і набуття членства в Альянсі; 4) членство в ООН та інших міжнародних організаціях.

Кожен із згаданих напрямів включає в себе комплекс пріоритетів. Щодо першого напрямку безумовними пріоритетами міждержавного партнерства України повинні стати стратегічні відносини з США, ФРН, Канадою, Великою Британією і Литвою. Особливу цінність згадані держави становлять для України як держави-партнери під час військового конфлікту на Донбасі. До цієї когорти можна додати Польщу, але складнощі сучасних польсько-українських відносин роблять визначення Речі Посполитої як стратегічного партнера України дискусійним. До другого рівня країн-партнерів України безумовно належать інші члени НАТО та ЄС, від відносин з якими у значній мірі залежать перспективи України на членство у цих організаціях. Відносини з державами найближчого зарубіжжя, насамперед регіону Центрально-Східної Європи, складають третій рівень міждержавних стосунків України та апіорі покликані бути стратегічними для неї. Однак їх розвиток значно стримують претензії ряду держав до України. Іде мова про Польщу, Угорщину і Румунію. Особливо виділимо важливість розвитку співпраці з державами Балто-Чорноморського басейну, де наша держава повинна зайняти достойне місце з лідерськими перспективами. Особливий рівень міждержавних стосунків України формують держави Кавказького регіону, насамперед Грузія та Азербайджан.

Окремі позиції посідає Росія, яка конфліктами в Грузії (2008 рік) і Україні (від 2014 р. до сьогодні), анексією Криму реалізує давні претензії на домінування в регіоні Чорного моря. В силу згаданих обставин відносини з РФ в системі зовнішньої політики України посідають уже далеко не провідні позиції, але все ж зберігають вагомое економічне значення. У травні 2015 року Верховна Рада України в односторонньому порядку денонсувала угоди з РФ про співпрацю у військовій сфері, сфері розвідки і захисту інформації [10]. Однак процедуру денонсації «великого договору» (Договору про дружбу, співробітництво і партнерство) офіційний Київ досі не завершив.

Наступний рівень міждержавних відносин України повинні сформувати відносини з державами Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Африки і Латинської Америки. При цьому пріоритет повинен надаватися країнам Близького і Середнього Сходу (Ізраїль, Іран), Південно-Східної Азії (Китай, Японія та інші «нові індустріальні країни» Азії, Індія, Пакистан), Австралії.

Безумовно відносини із згаданими державами не повинні обмежувати зовнішньополітичної активності України у розвитку стосунків з іншими державами різних регіонів відповідно до її національних інтересів.

Фіксація в законі поглибленої участі в європейському регіональному співробітництві повинна передбачати розвиток відносин України з такими організаціями, як ОБСЄ, Рада Європи, Організація Чорноморського економічного співробітництва, Центральноевропейська ініціатива, Рада держав Балтійського моря. Особливий акцент варто зробити на членстві України в субрегіональному об'єднанні ГУАМ, одним із засновників якого стала наша держава. В Києві знаходиться штаб-квартира організації. Вважаємо, що відродження цього об'єднання може стати важливим етапом у процесі посилення міжнародного впливу України і виходу на позиції регіонального лідера, стримування імперського експансіонізму Росії, а тому повинне стояти серед пріоритетів стратегії її зовнішньої політики на середньострокову перспективу. З огляду на стратегічну важливість окремо необхідно виділити поглиблення відносин України з ЄС аж до досягнення повноправного членства і прагнення вступу до НАТО.

Важливою складовою представлення держави у світовій політиці залишається членство в ООН та інших всесвітніх міжнародних організаціях. Хоча ефективність діяльності ООН, особливо у сфері запобігання і вирішення міждержавних конфліктів, заставляє бажати кращого, саме ця організація залишається одним з найбільших майданчиків у світі для репрезентації державою офіційної позиції з ключових питань міжнародного дискурсу, насамперед питань національної безпеки.

В українських реаліях складною залишається проблема вдосконалення механізмів зовнішньої політики України (розділ III), куди включаємо фінансовий, правовий, інституційно-управлінський і кадровий аспекти. Якщо з кадрами в Україні, зважаючи на кількість закладів вищої освіти, які готують спеціалістів з міжнародних відносин та міжнародного права, здавалося б загалом усе заразд, то з іншими аспектами поточний стан справ, як відомо, потребує негайного виправлення. В Законі України «Про основи зовнішньої політики України» доцільно закріпити відсоток ВВП для забезпечення діяльності системи дипломатичного представництва України. Необхідно передбачити збільшення кількісного складу і підвищення якісного рівня роботи дипломатичних представництв України, стимулювання створення мережі культурно-інформаційних центрів і кореспондентських пунктів за кордоном.

У Законі України «Про основи зовнішньої політики України» необхідно зафіксувати запровадження такого нормативного акту, як Стратегія зовнішньої політики України. Якщо майбутній закон повинен стати загальним дороговказом для формування і реалізації зовнішньої політики України на довгострокову перспективу, то Стратегія – містити програму практичної реалізації її завдань на головних напрямках, визначених в законі, на коротко- і середньострокову перспективу. У текст цього підзаконного акту (імовірно указу Президента, попередньо схваленого Радою національної безпеки і оборони України) доцільно включити такі розділи: огляд стану систем міжнародних відносин і прогностичні оцінки (розділ 1); оцінка місця і ролі України в світі, головних викликів для України та огляд її зовнішньополітичних ресурсів (розділ 2); огляд завдань і стану діяльності української дипломатії щодо виконання функцій зовнішньої політики (розділ 3); розширений огляд інтересів держави в усіх регіонах світу (розділ 4); програми розвитку відносин з стратегічними і пріоритетними партнерами та міжнародними організаціями.

Результати проведеного дослідження свідчать про незадовільний стан законодавчого забезпечення зовнішньої політики України. Тривалий час (аж до 2010 року) в Україні не було прийнято спеціального закону, що може свідчити про свідоме нехтування політичним керівництвом різних періодів цією сферою державного будівництва на угоду його достатньо мінливим міжнародним інтересам. Як не парадоксально, саме Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України» виявилася досі найбільш досконалим нормативно-правовим актом з даної проблематики. Досі чинний Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» подав формально-спощений варіант регулювання складних проблем розробки та реалізації зовнішньої політики.

Пропоновані до розробки і якнайшвидшого прийняття Закон України «Про основи зовнішньої політики України» та Стратегія зовнішньої політики України як базовий спеціальний законодавчий акт і доповнюючий та конкретизуючий підзаконний акт мають виключне значення для врегулювання вказаної сфери діяльності нашої держави на міжнародній арені в складних умовах перебування в стані збройного конфлікту, суперечностей з рядом держав ближнього зарубіжжя і загалом давно назріли. Прийняття зазначених нормативних актів забезпечить завершеність процесу формування правових та концептуально-організаційних основ зовнішньої політики України.

Список використаних джерел

1. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=645311 (дата звернення: 26.07.2018)
2. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» № 3360-12 від 02 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 37. Ст. 379.
3. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» № 2411-VI від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» № 35-VIII від 23 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 4. Ст. 13.
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України» № 2091-VIII від 8 червня 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 30. Ст. 329.
7. Закон України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/page> (дата звернення: 26.07.2018).
8. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Актуальні питання зовнішньої політики України». Схвалено Постановою Верховної Ради України № 2069-VIII від 24 травня 2017 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2069-19> (дата звернення: 05.08.2018).

9. Штекель М. Рекомендації до стратегії зовнішньої політики України писали з нуля / Радіо Свобода. 23 червня 2017 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28575748.html> (дата звернення: 07.08.2018).
10. Україна більше не співпрацює з РФ у військовій сфері, у сфері військової розвідки і захисту інформації. 12 травня 2015 року / ZN,UA. URL: https://dt.ua/POLITICS/verhovna-rada-denonsuvala-5-dogovoriv-z-rosiyeu-173347_.html (дата звернення: 12.08.2018)

References

1. Proekt Zakonu Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttia povnopravnoho chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi ta v Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru)". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64531 (data zvernennia: 26.07.2018).
2. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro Osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy" № 3360-12 vid 02 lypnia 1993 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1993. № 37. St. 379.
3. Zakon Ukrainy "Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy" № 964-IV vid 19 chervnia 2003 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 39. St. 351.
4. Zakon Ukrainy "Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky" № 2411-VI vid 1 lypnia 2010 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2010. № 40. St. 527.
5. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vidmovy Ukrainy vid zdiisnennia polityky pozablokovosti" № 35-VIII vid 23 hrudnia 2014 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 4. St. 13.
6. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zovnishnopolitychnoho kursu Ukrainy" № 2091-VIII vid 8 chervnia 2017 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 30. St. 329.
7. Zakon Ukrainy "Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy" № 2469-VIII vid 21 chervnia 2018 r. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/page> (data zvernennia: 26.07.2018).
8. Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: "Aktualni pytannia zovnishnoi polityky Ukrainy". Skhvaleno Postanovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy № 2069-VIII vid 24 travnia 2017 r. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2069-19> (data zvernennia: 05.08.2018).
9. Shtekel M. Rekomendatsii do stratehii zovnishnoi polityky Ukrainy pysaly z nulia / Radio Svoboda. 23 chervnia 2017 roku. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28575748.html> (data zvernennia: 07.08.2018).
10. Ukraina bilshe ne spivpratsiue z RF u viiskovii sferi, u sferi viiskovoi rozvidky i zakhystu informatsii. 12 travnia 2015 roku / ZN,UA. URL: https://dt.ua/POLITICS/verhovna-rada-denonsuvala-5-dogovoriv-z-rosiyeu-173347_.html (data zvernennia: 12.08.2018).

УДК 281.9

Юрій Ліннік

МОДЕЛЬ СПІВІСНУВАННЯ АВТОКЕФАЛЬНИХ ЦЕРКОВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД)

У статті автор намагається визначити модель української Помісної православної церкви та можливість співіснування нової автокефальної Української Православної Церкви з деномінацією іноземної юрисдикції, спираючись на досвід болгарського та естонського православ'я. Дана модель не є остаточною, оскільки Томосу від Константинополя не має та формат входження представників українського православ'я до автокефальної церкви ще не сформований.

Ключові поняття: автокефалія, Томос, модель, українське православ'я, помісна православна церква.

In this article the author tries to determine the model of the Ukrainian Local Orthodox Church and the possibility of coexistence of the new autocephalous Ukrainian Orthodox Church with the denomination of foreign jurisdiction based on the experience of the Bulgarian and Estonian Orthodoxy. This model is not final because Tomas from Constantinople does not have the format for the entry of representatives of the Ukrainian Orthodoxy to the autocephalous church has not yet been formed.

In his scientific research, the author studies the model of the coexistence of an autocephalous church on the territory of Ukraine. The article illustrates four models of Ukrainian Orthodox churches. The author explains which of the models is the most successful and which is not. The history of world Orthodoxy knows the precedents of the coexistence of two autocephalous churches on the territory of one state, which are

recognized by one and not recognized by other canonical Orthodox institutions, such as the Bulgarian and Estonian Orthodox churches. Despite the fact that the split, in particular, in the Bulgarian Orthodox, has already been overcome, can serve as a living example for Ukrainian Orthodoxy. The author does not draw the future model of the role of a schism, but only the possibility of coexistence of two autocephalous churches in the territory of one state.

Among the methods used by the author in his study are the analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, as well as the principles of objectivity, historicism, systemicity, religious pluralism, humanism, tolerance, non-confessionalism, secularism.

The author deduces the following conclusions. Receiving Tomos does not guarantee the immediate resolution of the consequences of the split in the Ukrainian Orthodoxy, as well as the immediate formation of the Local Church (as the Estonian experience warns), and without a doubt, we are on the verge of what almost the whole period of independence lasted. At present, the issue most concerned by religious scholars and society, to which of the Ukrainian Orthodox hierarchs will be provided by Tomos, to be determined at the United Cathedral, to be held at the end of November 2018. The Ukrainian Orthodox Church and Ukrainian society made a choice in the direction of autocephaly, thus halfway through. It remains only to find a compromise format for the Local Church. The Church is the only institution that can unite society, strengthen it, which will be able to withstand any external challenges of the modern world.

Key concepts: *autocephaly, tomos, model, Ukrainian Orthodoxy, local orthodox church.*

Українське суспільство переживає глибоку соціально – економічну кризу, розчарування в політичній еліті та війною на Сході. Проголошення автокефалії Української православної церкви створило б міцний фундамент для України. Церква це єдина інституція, яка об'єднує людей незалежно від віку, статті, раси; їй довіряють майже 70 відсотків українського суспільства. Церква давно стала асоціюватися як осередок любові та миру. Саме тому, створення української церкви є національною ідеєю, сенсом гідності та соборноправності всього суспільства.

У суспільно – релігієзнавчому просторі було безліч статей, монографій, дисертацій, інтерв'ю відомих науковців, фахівців з тематики даної публікації, зокрема: Л. Филипович, Ю. Чорноморець, А. Колодний, О. Саган; журналісти та відомі священослужителі та їх послідовники. Мета статті – проаналізувати моделі співжиття автокефальних церков після надання Томосу Українській Православній Церкві. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких основних завдань:

- проаналізувати сучасні події навколо проголошення автокефалії Українською Православною Церквою;

- визначення всіх більш – менш ймовірних моделей співіснування автокефальних церков на території України та доведення, яка з них є реальною;

- охарактеризувати болгарську схизму та кризу в естонському православ'ї як історичні прецеденти у світі східного християнства.

Вперше з часів незалежності України, українське православ'я в 2018 році увійшло в новий період свого поступу. Лист – прохання Президента України, підписаний депутатами ВРУ, адресований Вселенському Патріарху Варфоломію, з метою надання автокефалії Українській православній церкві, став одним з основних подій цього року. Багато опонентів цього рішення вбачають у збільшенні рейтингу Президента та довіри до політичної еліті. Проте історичні передумови для отримання автокефалії українською православною церквою також є достатньо переконливими, навіть якщо знехтувати сучасними геополітичними факторами.

Історія світового православ'я свідчить, що проголошення незалежності держави означає і автокефалізацію церкви. Українське суспільство як ніколи потребує визнання канонічності українського православ'я. Соціально – економічна криза, зневіра у владі та війна на Сході компенсується довірою і ідентифікацією з соціальним інститутом української православної церкви.

Згідно дослідження соціологічного центру ім. Разумкова Церква як соціальна інституція завжди займала лідируючі (до 70 відсотків) довіри в українському суспільстві [2]. Варто згадати об'єднання церков різних конфесій та течій під час революції Гідності, які стали “живим” щитом між міліцією та протестуючими.

В минулих наших дослідженнях, ми писали, що проголошення автокефалії церкви часто – густо відбувається за сприяння влади. В решті – решт створення національної церкви є міцним підґрунтям для об'єднання і так роз'єднаної по вектору «схід-захід» держави. Будь - які настрої етнофілетизму буде знівельовано, бо нова інституція буде цілком для всього суспільства, незалежно від національності, мови та інших етнічних особливостей.

Необхідно погодитися, що зважена позиція Вселенського патріарха Варфоломія I дозволила максимально наблизитися до канонічності українського православ'я. Константинополь скасував положення про перехід Київської Митрополії до Москви в 1686 року, аргументувавши недотриманням останньою домовленостей, наприклад поминання Вселенського патріарха під час літургії. Так чи інакше, але питання автокефалії української православної церкви, проходить через повернення українській церкві канонічних позицій 1686 року і призвело до призупинення євхаристичного спілкування Москви з Константинополем. Розуміючи всю складність ситуації, нас цікавить модель об'єднання українських церков в канонічній інституції. З одного боку, математика тут проста: «УПЦ КП» + «УАПЦ» + частина УПЦ МП». В УПЦ МП є прихильники автокефалії, вони напевне увійдуть у нову церкву. Як наслідок УПЦ МП зобов'язана змінити назву, наприклад Російська православна церква в Україні. З іншого боку, беручи до уваги конфлікти УПЦ МП з УПЦ КП та УАПЦ як національного крила, невідомо як вони домовляться; Архієрейський Собор УПЦ МП підтвердив їх відмову підтримувати процес автокефалії. Лише Симеон (Шостацький) з 83 учасників Собору не підписав угоду про вірність РПЦ.

Втім навіть при невдалому сценарії для УПЦ МП, є альтернативні варіанти, котрі не виключають як входу представників УПЦ МП до автокефальної церкви так і збереження іншим фрагментом церкви статусу-кво і поточної назви. Власне, історія свідчить, що існування двох православних церков на території однієї держави можливо, а особливо в контексті співвідношення впливів Константинопольського і Московського патріархатів. Історія знає прецеденти, коли один з цих Патріархатів не визнавав одну церкву, а інший її визнавав. Наприклад, Православна Церква в Америці або Російська Православна Церква за кордоном. На відміну від католицизму, православ'я не має єдиного центру, по своїй суті є децентралізоване, де кожна автокефальна православна церква має вплив виключно на територію свого розташування, а сама процедура надання автокефалії є достатньо розмитою.

Спостерігаючи за останніми подіями в українському православ'ї стає зрозуміло, що навіть частина УПЦ МП не хоче інтегруватися в Помісну Церкву. Українське православ'я довгий час було заручником взаємовідносин Константинополя та Москви. Нині ж можна говорити про першочерговість таких проблем для створення автокефалії як не узгодженість основних її суб'єктів (українських православних деномінацій) щодо позицій, які стосуються нової церкви.

Отже, можна побудувати наступні моделі об'єднання українського православ'я, яке представлено УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ. Зараз ми спробуємо описати всі можливі варіанти.

Модель 1: «УПЦ КП» = ППЦ (Помісна православна церква).

Модель 2: «УПЦ КП» + «УАПЦ» = ППЦ.

Модель 3: «УПЦ КП» + «УАПЦ» + «чУПЦ МП» (частина УПЦ МП) = ППЦ.

Модель 4: «УАПЦ» + «чУПЦ МП» = ППЦ.

Визначені вище моделі є найбільш реальними, інші перестановки є фактично виключними, так як суперечать статистиці та іншим даним. Модель 4 варто відкинути, так як вона не реальна. Будь яка модель, де відсутня «УПЦ КП» є мертвою в релігійному плані, бо саме вони є потужним двигуном поступу до автокефалії.

Модель 1, на перший погляд, є логічною і правильною, проте вона не демонструє церковну демократію та представництво інших православних інституцій.

Модель 2 вже ближче ілюструє інтереси українського суспільства, парафіян церкви. УПЦ КП та УАПЦ є споконвічними церквами проукраїнського крила, які демонстрували свою любов до країни. Вони гідні стати оплотом Помісної Православної Церкви. Але це було б не справедливо, якщо ми б скидали з рахунків УПЦ МП, яка поширена рівномірно по всій території держави за кількістю парафій, священнослужителів, шкіл, що явно виграють в двох інших конфесіях.

Таким чином, ми підводимо підсумок, що модель 3 є найбільш очікуваною, виправданою та реальною. Але ми не повинні забувати, що УПЦ МП є підзвітною іноземній юрисдикції, тому бажання об'єднатися повністю у неї відсутнє. Маємо надію, що хоч частина церкви стане об'єднуватися з іншими конфесіями. Не забуваємо, що в УПЦ МП є як проросійські так і проукраїнські (автокефальні) настрої.

Визначивши модель, яка б стала цілком реальною для об'єднання, ми спробуємо провести паралель з іншими суперечливими моделями розв'язання ситуацій, подібних сучасному стану справ в українському православ'ї. За взірць візьмемо Естонію та Болгарію, де розвиток православної церкви та події довкола неї мали дуже схожу з українським православ'ям парадигму.

В 1996 році Російська православна церква припинила євхаристичне спілкування з Константинопольською церквою. Це було наслідком того, що Вселенська патріархія взяла під своє підпорядкування Естонську православну церкву в якості автономної церкви. Ще в 1923 році Вселенський Патріарх Мелетій IV надав Томос єпископу Талінському Олександру (Пов) і формально Естонська Митрополія ввійшла до підпорядкування Константинопольського Патріархату [1]. Остаточне і фактичне повернення Естонської православної церкви до автономії спровокувало різку

реакцію РПЦ. Ми бачимо, що відроджену національну церкву, яка підпорядковується Константинополю, – РПЦ не визнає. Схожа ситуація формується і в Україні, так як Константинополь повернув Київську Митрополію в своє лоно і скасував угоду 1686 року.

Трохи раніше, в 1992 році Болгарія пережила розкол. Частина священнослужителів виступили проти патріарха Максима, якого звинувачували у співпраці з колишньою комуністичною владою, а його інтронізацію, взагалі в не канонічності. Незважаючи, що розкольників було не багато, вони утворили паралельний Синод та змогли заручитися підтримкою тодішньої влади, яка передала в їх розпорядження значну частину храмів. Проте, вже незабаром в 1998 році розкол був подоланий [3]. Представники альтернативної церкви заявили про каяття та бажання повернення в єднання православної церкви; розкольників Собор долучив до церкви і вже до 2004 року були поверненні всі храми, які були анексовані паралельною Болгарською православною церквою.

Як ми бачимо, ситуація в українському православ'ї, не унікальна, хоч і є певні особливості. Отримання Томосу не гарантує миттєве вирішення наслідків розколу в українському православ'ї, як і миттєвого формування Помісної церкви (про що застерігає досвід Естонії), та без сумніву ми стоїмо на порозі того до чого йшли майже весь період незалежності. Наразі питання, яке найбільше цікавить релігієзнавців та суспільство, кому з українських православних ієрархів буде надаватися Томос, що визначиться на Об'єднаному Соборі, який відбудеться в кінці листопада 2018 року.

Українське православ'я та українське суспільство зробило вибір в керунку автокефалії, таким чином півдороги пройдено. Залишається лише знайти компромісний формат Помісної церкви.

Церква це єдина інституція, яка зможе об'єднати суспільство, зміцнити його, яке буде здатне протистояти будь-яким зовнішнім викликам сучасного світу.

Наступне дослідження з даної тематики буде стосуватися процесу надання автокефалії, її підсумків, а також проаналізовано першочергові завдання, в майбутньому, канонічної Української Православної Церкви.

Список використаних джерел

1. Естонська криза Вселенського православ'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1996/lis_96_05/37550/. – Заголовок з екрану.
2. Найвищий рівень довіри – у церкві, армії, поліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/32621-najvishhij-riven-doviri-u-cerkvi-armiyi-policiyi.html>. – Заголовок з екрану.
3. Чи можливий болгарський сценарій з українськими розкольниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://raskolam.net>. – Заголовок з екрану.

References

1. Estonska kryza Vselenskogo pravoslav'ya [Elektronyj resurs]. – Regym dostupu: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/32621-najvishhij-riven-doviri-u-cerkvi-armiyi-policiyi.html>. – Zagolovok z ekranu.
2. Najvyschij riven doviry – u cherkvi, armii, politsii [Elektronyj resurs]. – Rejym dostupu: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/32621-najvishhij-riven-doviri-u-cerkvi-armiyi-policiyi.html>. – Zagolovok z ekranu.
3. Chy mozhlybyj bolgarskij stsenarij z ukrainiskimu roskolnykamu [Elektronyj resurs]. – Regym dostupu: <http://raskolam.net>. – Zagolovok z ekranu.

УДК 821. 161. 2. 09-055.2

Любов Томчук

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЖІНКИ В КУЛЬТУРІ

У статті аналізується образ жінки в культурі кінця XIX та початку XX століть. Нове розуміння жінки з'являється в тогочасній філософській думці. Жінку оцінюють також як мірило нової етики, надію спасіння світу.

Ключові слова: жінка, жіноча ідентичність, образ, культура, фемінізм, тендер, модерний, тип героя.

In the article analyzed image of woman in the culture at the end of the 19th - the beginning of the 20th centuries. The new understanding of woman shows up in the philosophical idea of this epoch. Society estimates her also as a criterion of new ethics and hope of rescue of humanity.

Key words: woman, woman's identity, image, culture, feminism, gender, modernism, type of hero.

Переосмислення образу жінки та її традиційної ролі в суспільстві – характерний знак часу, яким було порубіжжя XIX та XX століть [1; 2; 4; 10]. Утвердження нових філософських систем, а також морально-етичних цінностей сприяло новому поглядові на жінку. З іншого боку, далися взнаки наслідки жіночої емансипації в європейських країнах, – вони поставили на порядок денний актуальність прав жінки та утвердили за нею привілей працювати на різних фронтах суспільної дійсності, досягати конкретних результатів поряд із чоловіками [5].

В Україні на межі століть з'являється плеяда талановитих жінок-письменниць, котрі у своїх творах відобразили різні сторони буття тогочасних представниць слабкої статі [1]. Проте образ нової жінки простежуємо також і в творчості чоловіків, як-от І. Франко, В. Винниченко, М. Коцюбинський, О. Плющ та інші [6, 10]. Коли розуміти предмет ширше, треба сказати, що нова жінка в літературі стала відповіддю на виклики часу. Отже, варто говорити не стільки про поодинокі явища та персоналії, а про народження феміністичного дискурсу, що інтегрував певні культурні феномени та типи світогляду, популярні наприкінці XIX та на початку XX століття.

Емансипаційні процеси мобілізують жіночу активність на полі культури, яка матеріалізувалася у ряді творів літератури та мистецтва. Нова жінка здобувається на одвагу не лише говорити про себе, а й виразити у слові складні й тонкі відчуття. Переважно жінки приховують свій приватний досвід, себто прикидаються, симулюють, намагаючись усіма правдами й неправдами вписатись у вже створений зразок поведінки. Натомість нова жінка протиставляє свою активну позицію не лише чоловічому патріархальному суспільству, а й традиційній жіночій пасивності. Звичайно, без цієї постаті було б неможливо говорити про модернізм узагалі. Точкою відліку тут стає відмова від традиційної ролі: її абсолютним вираженням є звичаєва мораль, що приписує жінці функцію матері-хранительки, й ніяк інакше. У творах Лесі Українки чи Ольги Кобилянської досвід героїнь виходить поза межі відведеного жінці домашнього вогнища. «Так авторка творить екзистенційний міт про життя і призначення жінки, програмує наратив приватного життя і накидає його для наслідування» [4, 10]. Народжується особливий «жіночий простір» (В. Агеєва) нашої культури. Він відмінний від того способу, за допомогою якого представляли жінку в українській літературі письменники XIX століття, як-от Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Олександр Кониський, Борис Грінченко та інші.

З іншого боку, цікаво спостерегти, як змінюється на межі віків сам образ жінки в культурі. Ідеться про той образ, який творять, як правило, чоловіки [6], однак сама його змінність зраджує вплив новітніх ідей та практик. Характеристика цього образу жінки в культурі періоду порубіжжя і є завданням цієї статті.

Проблема жіночого ідеалу, співвідношення чоловічого й жіночого посідає важливе місце в філософській думці російського Срібного Віку, зокрема у працях В'ячеслава Іванова, Миколи Бердяєва, Сергія Булгакова, Павла Флоренського. Ці мислителі прагнули по-своєму синтезувати тогочасний стан знання про природу жіночого, про жіночий чинник у культурі. Вони, з одного боку, уважно відстежували з цією метою культурну традицію, аналізували класичні твори мистецтва. Але, з іншого, жваво цікавилися сучасними процесами, віддавали належне емансипації особи та зміні тендерних ролей у суспільному житті.

Чоловіче й жіноче начала присутні в мислі російських філософів як два універсальні чинники буття. Вони найглибше характеризують основи світу, але й наперед визначають полярність нашого існування. У цьому погляді можна виділити три найважливіших аспекти:

– думка про розділеність та фундаментальну полярність чоловічого та жіночого як універсальний принцип буття;

– вбачання у взаємному поєднанні полярних начал плідотворної основи та творчої енергії всякого мистецтва;

– констатація одного з положень символістської релігійної антропології, суть якого можна виразити словами В. Соловйова: справжнім суб'єктом любові повинен бути Інший, причому він повинен у всьому від нас бути відмінним, щоб «бути справді іншим».

Багато дає для розуміння сутності людської натури розгортання двох ідей, яким надавав неперехідного значення С. Булгаков. Вони, до речі, безпосередньо, стосуються питання про жіночий чинник. Положення філософа ґрунтуються на розрізненні двох вимірів людського буття: метафізичного та емпіричного, двох порядків існування людини - одвічного, позачасового («райської передісторії людини») та земного, після гріхопадіння, котре водночас «має повноту» та є «половинчастим». Саме в земному існуванні чоловіче та жіноче набувають того значення, якого їм надаємо нині, тобто вони стають «статевими модусами існування людини», як твердить С. Булгаков. У вимірі метафізичному, поза гріхопадінням, у задуманому Богом образі людини (в образі Божому, що є в ній) чоловіче й жіноче є саме по собі, як Адам і Єва, проте це не є стать. У початковому смислі

тілесне значення статі відсутнє, вважає філософ. Адам і Єва поєднуються на інших засадах, почувавши духовну спільність. «Початково вони є духовні начала, певні духовні кваліфікації» [3, 142].

У коментуванні цих одвічних духовних кваліфікацій, а отже, в розумінні природи відносин чоловіка й жінки, С. Булгаков уникає елементарності популярних уявлень, щодо якої застерігав раніше

В. Соловйов. Тобто, він не пояснює твердження про активність чоловіка та пасивність жінки в їхньому зв'язку. Варто, однак, зауважити, що мислитель певною мірою віддає данину панівним у тогочасній культурі уявленням, загальноприйнятим схемам мислення, коли він однозначно пов'язує чоловіче начало з «приматом розуму та волі над почуттям», тоді як у жіночому чинникові, на його переконання, проявляється «примат почуття, переживання над розумом та волею» [3, 142-143].

Проте в цілому характеристики двох начал витримані в аксіологічному плані, бо саме цей вимір для мислителя є найбільш важливим та актуальним: «Чоловіче – істина в красі, жіноче – краса в істині: істина і краса, нероздільні та єдиносутні, але разом вони й розділені як два образи єдиного начала, одкровення єдиного Отця, що народжує Сина та приводить Духа Св. Ці образи належать до повноти образу Божого в людині» [3, 143].

Другим істотним моментом теологічної антропології С. Булгакова стає симбіоз статі. Ідеться про ідею людської двоєдності, що проявляється в наявності «двох духовних можливостей у людині, із яких кожна зокрема повністю її не виражає». Таким чином, чоловіче й жіноче розцінюються як половинчасті, неповні сутності, що взаємно доповнюють себе в поєднанні. Така дихотомія присутня в самій істоті людини, твердить С. Булгаков. Більше того, «людина не є тільки чоловіче або тільки жіноче начало, але вона вміщує в собі і те, й інше, причому не як стать, тобто половинчастість та неповноту, а саме як повноту свого буття» [3, 142]. Інакше кажучи, принцип повноти виражається не в одному, але в наявності двох начал.

Ця засада двоєдності, своєрідної андрогинності, відноситься як до небесного, так і до земного виміру буття людини: і там, і там чоловіче й жіноче мають поєднуватися, прагнучи до ідеалу. Однак на небі (у метафізичному плані) така повнота дана людині, на землі ж вона лише задана. На землі її ще треба здійснити. У процесі її творення мають брати участь як Адам, так і Єва, проявляючи та вдосконалюючи свої духовні можливості та початкові схильності.

У наведеному філософському постулаті легко можна пізнати мотивування популярної в ту пору, на зорі модернізму, ідеї андрогинності. У ньому бачимо також розділення двох образів жінки – небесного та земного, а відтак двох проявлень жіночості – ідеального та реального. Тим самим порушується питання про природу жінки, про сутність і таємницю жіночого, адже уявлення про цю таємницю стає загальним місцем мислення про жінку.

Саме в цьому аспекті найчастіше брала слово література, зокрема поезія, поетична інтуїція [7].

У думці російських філософів Срібного Віку впадає в око певний схематизм в осмисленні опозиції чоловічого та жіночого, що асоціюються з активним та пасивним началами людської природи. Попри це, варто відзначити, з іншого боку, виразність самої схеми, яка дозволяє оцінити її складові у взаємній опозиції. При герменевтичному прочитанні наведених міркувань можна побачити в них прихований смисл, що просвічує крізь зовнішнє сприйняття. На глибинному, вищому рівні прочитання так звана жіноча пасивність обертається своєю внутрішньою стороною та прочитується як духовна здатність прийняти та вмістити іншу енергію, як відкритість на Інше/Іншого, як участь (співчуття, співучасть) у ньому. Тим самим жіноче співчуття, готовність прийняти стає етичною передумовою утвердження Іншого, іншої сутності. Разом з тим ці якості є фундаментальною характеристикою жіночої суб'єктності, жіночого як такого [9, 41-46].

У такій екстремальній формі жіноче постає як готовність та смирення особистої участі у загальній відповідальності. Мова йде про таку відповідальність за Іншого, літературним зразком якої в російській та світовій літературі стала Соня Мармеладова з відомого роману Федора Достоєвського. Не випадково ця героїня, точніше сказати, сцена зустрічі Соні з Раскольниковим, так надихала Емануеля Левінаса, який знаходив у ній, як і в романах Достоєвського взагалі, «пре-філософський досвід», істотний для осмислення категорії Іншого. У цьому епізоді Соня Мармеладова вдивляється у розпачливий вираз обличчя Раскольника, як говорить Достоєвський, «з ненаситним співстражданням». Як коментує Е. Левінас, цей момент є принципово важливим для розуміння істоти жінки та її культурної ролі. Філософ зокрема пише, що Достоєвський «не сказав «невичерпне співстраждання». Співстраждання, що йде від Соні до Раскольника, – ніби голод, а присутність Раскольника підживляє та нарощує його до нескінченності, за межі всякого можливого насичення» [8, 166].

Для Левінаса приклад, взятий із Достоєвського, є добрий як свідчення правди про таємницю жіночого начала, як доказ і прозріння того, що бажання Іншого протистоїть буттю-для-себе. Бажання Іншого, в цьому випадку спів-страждання, виходить із жіночої істоти, що підноситься над власним его й намагається зрозуміти Іншого як себе. Таке бажання проявляється як доброта, у ньому приховано

ідею Нескінченного, про яку пише Е. Левінас [8, 166]. Отже, це та сама «краса в істині», яку відзначав С. Булгаков як дефініцію жіночої сутності.

Формула Булгакова знаменна та істотна ще й через те, що вона виявляє та дозволяє усвідомити глибинний зв'язок поміж культом жіночності (Вічної жіночності) та культом краси (панестетизмом) в літературні раннього модернізму, зокрема зорієнтованій на символізм. Тим самим вона вказує на важливість естетичного досвіду в житті людини, а також особливості естетичного сприйняття жіночого.

У рамках епохи не бракувало й спроб знайти есенційне вираження жіночого начала. Так, над цим працював Р. Вагнер, який наприкінці свого творчого життя прагнув поєднати різні фемінні образи. Серед цих фігур можна виділити різні, навіть протилежні, як-от Ельзу, Єлизавету, Кундрі (з містерії «Парсифаль»). Вони втілюють у собі риси Єви й Саломеї, Марії Магдалини та Ізольди, стають своєрідним синтезом жіночого начала. При цьому жіноче символізує не лише красу та чарівність (у її амбівалентному варіанті, в якому спокушання красою виступає в мистецтві), але нерозгадану таємницю, що приховує жіноче покликання сприяти процесові чоловічої духовної ініціації, а також становлення його я (індивідуалізації). Ідеться про таке призначення, яке засвідчує активну роль жінки щодо чоловіка, його духовного становлення. Адже жінка творить чоловіка не лише самим актом фізичного народження, вона спонукає народження в ньому духовної енергії, духовної сутності.

Огляд способу презентації жінки в культурі порубіжжя віків засвідчує, що в цей час відбуваються тектонічні зсуви в системі традиційних уявлень про жінку та стать. Особливо цікавими є пошуки нової ролі жінки, що стають однією з найбільш прикметних тем не лише в літературі, а й у філософській думці. Їх можна розглядати в контексті великого процесу самоідентифікації жінки, що розтягнувся на ціле двадцять століття та активно проявився в багатьох національних культурах [10, 310]. Таким чином, своєрідна жіноча місія, яку С. Булгаков розумів як «красу в істині», набуває конкретних обрисів, матеріалізуючись у продуктах культури та мистецтва порубіжжя XIX та XX віків.

Список використаних джерел

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія / В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. – 320 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
3. Булгаков С. Купина Неопалимая / С. Булгаков. – Париж, 1927. – 288 с.
4. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стать і культура в тендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 272 с. Гендерна перспектива [упор. Віра Агеєва]. – К. : Факт, 2004. 256 с.
5. Демська-Будзуляк Л. Гендерна інтерпретація жіночих та чоловічих образів в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. (новелістика, драматургія) / Л. Демська-Будзуляк // Слово і час. – 2005. – № 4. – С. 10-17.
6. Замотинь І. І. Русская Нора и ее духовные стремления. Къ характеристике женского вопроса въ новейшей драматической литературе / И. Замотинь. – Варшава, 1909. – 130 с.
7. Левінас З. *Время и Другой*. Гуманизм другого человека; пер. А. Парибка / З. Левінас. – Санкт-Петербург : Высшая религ.-филос. школа, 1998. – 265 с.
8. Савкина И. Разговоры с зеркалом и зазеркальем, Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века / И. Савкина. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 440 с.
9. *Wiek kobiet w literaturze*, pod red. Jadwigi Zacharskiej i Marka Kochanowskiego / J. Zacharska i in. – Białystok : Trans Humana, 2002. – 392 s.

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК [94(44)+94(410)]:327 «1346/1347»

Олег Озимчук

СТРАТЕГІЯ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ У ФРАНЦІЮ (1346–1347) АНГЛІЙСЬКОГО КОРОЛЯ ЕДУАРДА III

В статті дається аналіз перспективних напрямків вторгнення у Францію під час підготовки військової операції 1346–1347 років періоду Столітньої війни (1337–1453). Охарактеризовані основні причини позитивного наслідку для Англії даної військової акції.

Ключові слова: Едуард III, Фландрія, Бретань, Гасконь, Філіп VI, Нортхемптон, Дербі, військовий плацдарм, Кан, Париж, Кале, фортифікаційна війна, д□ АркурФруассар.

The article suggests the analysis of the perspective directions of the invasion of France during the preparation of the military operation in 1346–1347 during the Hundred Years□ War (1337–1453). The article characterizes the main reasons for the positive effect of this military action for England.

Key words: Edward III, Flanders, Brittany, Gascony, Philip VI, Northampton, Derby, springboard for attack, Caen, Paris, Calais, fortification war, Harcourt, Froissart.

The Hundred Years□ War (1337–1453), which began with the rather sluggish mutual attacks of British and French detachments, greatly accelerated the action in the 1340s. The main task of the English King Edward III (1327–1377) at this stage was the capture of a reliable springboard for attack on the French coast for conducting large-scale military operations on land. Such a springboard should have had several benefits for the British: 1) coastal area for permanent supply with reinforcements from England; 2) a reliable food or industrial and commercial base for the maintenance of the British military contingent; 3) the local population had to be loyal to the British and dissatisfied with the French authorities. The three regions of the French kingdom, which met these conditions, were Flanders, Brittany and Gascony.

From the second half of the thirteenth century, Flanders firmly entered the trade and economic relations with the Kingdom of England. Weaving production of large Flanders cities (Bruges, Ghent, and Ypres) almost completely depended on the supply of raw materials from England. The feudal aristocracy of Flanders supported the new French dynasty of the House of Valois, but the urban bourgeoisie sought to break the financially unprofitable French customs bondage. The Flemish bourgeoisie clearly stated this through the «Bruges Massacre» and the defeat of the French knight cavalry in the Courtrai in 1302. In 1340, Edward III made a successful attempt to gain a foothold on the Flanders coast (victory in the sea Battle of Sluys), but the intervention of the Roman Pope Benedict XII (secular name Jacques Fornier) nullified England□s success. Edward III, under the pressure of papal excommunication from the church and imposing church interdict on England and Flanders, returned his troops to the homeland.

Столітня війна (1337–1453), яка розпочалася із доволі млявих взаємних випадів англійських та французьких загонів, значно прискорила дії у 1340-х роках. Головним завданням англійського короля Едуарда III (1327–1377) на даному етапі, було опанування надійного плацдарму на французькому узбережжі для ведення широкомасштабних військових дій на суходолі. Такий плацдарм повинен був мати декілька вигід для англійців: 1). узбережна територія для постійного постачання підкріпленням з Англії; 2). надійна продуктова або промислово-торгівельна база для утримання англійського військового контингенту; 3). місцеве населення лояльне до англійців і невдоволене французькою владою. Подібному відповідали три регіони Французького королівства: Фландрія, Бретань і Гасконь.

Фландрія з другої половини XIII століття міцно увійшла в торговельно-економічні відносини з Англійським королівством. Ткацьке виробництво великих фландрійських міст (Брюгге, Гент, Іпр) практично повністю залежало від постачання сировини з Англії. Феодальна аристократія графства Фландрія підтримувала нову французьку династію Валуа, але міська буржуазія прагнула розірвати фінансово не вигідну французьку митну кабалу. Про це міщани Фландрії чітко заявили акціями «Брюггської різанини» та розгромом французької лицарської кінноти біля Куртре у 1302 році. В 1340 році Едуард III здійснив вдалу спробу закріпитися на фландрійському узбережжі (перемога у морській битві біля Слейса), але втручання римського папи Бенедикта XII (в миру Жак Фурньє) звело нанівець англійський успіх. Едуард III, під тиском папського відлучення від церкви та накладання церковного інтердикту на Англію і Фландрію, повернув свої війська на батьківщину.

Герцогство Бретань, яке з 1341 року ув'язало в династичній війні («Війна за бретонський спадок») між графами Монфор та Блуа-Шатійон, також мало перспективи для англійської підтримки, особливо після того як Жан де Монфор приніс оммаж (васальну присягу) Едуарду III. Англійці підтримали партію Монфорів військовими загонами. З 1341 по 1346 рік в Бретані діяла англійська армія під командуванням графа Нортхемптона Вільяма Богуна [9, с. 83-84], яка контролювала декілька важливих бретонських фортець.

Герцогство Аквітанія тривалий час було під безпосередньою владою англійських королів. Вважаючи аквітанські володіння природною власністю родини Плантагенетів, Едуард III мав надію на підтримку англійців місцевою аристократією. Особливо прагнули союзу з Англією войовничі гасконські рицарі, чиї дрібні земельні володіння на півдні Аквітанії виживали лише завдяки виноторгівлі з англійськими портами. Влітку 1346 року англо-гасконські війська під командуванням графа Дербі (з 22 вересня 1345 року граф Ланкастер) Генрі Гросмонта взяли під контроль близько 50-и аквітанських замків і фортець.

Таким чином, Едуард III планує військову експедицію 1346 року проти французького короля мав три вектори дії. Якщо вірити хроністам XIV століття та багатьом сучасним дослідникам про прагнення англійського короля оволодіти Парижем, то узбережжя Бретані та Фландрії давали найкращий доступ до столиці Франції. Хоча Гасконь була віддалена від головної цілі Едуарда III, однак дії графа Дербі відволікали значні сили французів на південь королівства. Дофін Франції герцог Нормандський Жан (Іоан) із потужною армією безуспішно штурмував аквітанську фортецю Егійон, в якій перебував англійський гарнізон [2, с. 185-186]. Військові успіхи Вільяма Богуна в Бретані затьмарювалися відсутністю підтримки мешканців герцогства ображених жорстокістю та грабунками англійців. Гіркий досвід наслідків попередньої кампанії у Фландрії примушував Едуарда III вважати на профранцузьку позицію нового римського папи Климента VI (в миру Пьер Роже).

Англійському королю була конче необхідна, можливо невелика, але, надійна узбережна територія з великим портом на близькій відстані від англійського берега. На вибір стратегічного напрямку вторгнення в 1346 році Едуарда III вплинули, ще два фактори. Хоча англійський король вже мав сумніви щодо фландрійського плацдарму, однак військова експедиція готувалася в даному напрямку, як найбільше перспективному на початок 1346 року. Ще 15 вересня 1338 року німецький імператор Людвіг IV Віттельсбах (1314–1347) уклав з Едуардом III союзну угоду і призначив англійського короля вікарієм «усієї Німеччини і Франції, із усіма їх провінціями та регіонами» (лат. «per Allemanniam et Galliam et universas earum provincias et partes»). Архієпископ Трірський навіть оголосив про права Едуарда III, рівні правам німецького імператора та від імені всіх курфюрств імперії присягнув монарху. Титул був потрібний англійському королю для можливості набору на території імперії армії. Особливо підкреслювалося, що військова служба підданих імперії буде оплачуватися із англійської скарбниці, а не на основі васального обов'язку [4, с. 158]. Під своїми знаменами Едуард III закликав підданих німецького імператора воювати проти Філіпа Валуа, як узурпатора Фландрії, Камбре і Бургундії, які в минулому належали Священній Римській імперії германської нації. Однак події початку 1346 року змусили англійського монарха задуматися над зміною стратегії. Графство Ено (Геннегау) та герцогство Брабант, через економічні протиріччя з фландрійцями, вийшли із союзу з Англією. Розрив певним чином сприяв і німецький імператор Людвіг IV Віттельсбах, якого непокоїли надто тісні і дружні відносини між імперськими територіями Ено та Брабанту з Англійським королівством та претензії Едуарда III на територію Фландрії. Тому в битвах Столітньої війни періоду 1346–1347 років піддани німецького імператора воювали на боці французького короля.

Очевидно, що англійський король планував заволодіти портом Кале в графстві Гін, що відповідав усім стратегічним, військовим, політичним і економічним вимогам. Багате портове місто на материковому узбережжі в найвужчій частині протоки Па-де-Кале від початку Столітньої війни стало притулком французьких та генуезьких каперів. В Кале англійців не любили. Але, напевно, плануючи військову акцію Едуард III найменше переймався почуттями французів. Від кордону із Фландрією Кале відділяло не більше 30 кілометрів. З огляду на непевну ситуацію із фландрійцями, перед висадкою у Фландрії та початком наступу на Кале, потрібна була достовірна інформація про позицію фландрійських міст. Тому Едуард III вирішив особисто зустрітися із лідером фламандської буржуазії капітан-генералом Гента Якобом ван Артевельде [9, с. 47-48]. Фламандський лідер публічно проголосив англійського принца Едуарда (Чорний Принц) своїм сеньйором герцогом Фландрійським, однак це вартувало йому життя [10, с. 96-97]. Міщани Гента після подій 1340 року прагнули нейтралітету: не підтримували французького короля, продовжували вигідно торгувати з англійцями, але не збиралися воювати за Англію. Коли влітку 1346 року флот Едуарда III виходив із гирла Темзи, англійський монарх отримав звістку із Фландрії про вбивство Якоба ван Артевельде міщанами Гента.

Хоча фламандці завірили розлюченого короля Англії у вірності союзницьким обіцянкам, він заявив «... що примусить їх дорого заплатити за смерть його дорогого кума, який так мудро ними правив» [11, с. 135]. Делегація фламандських міщан прибула до Лондона і вірогідно лише за допомогою додаткових фінансових внесків змогла залагодити конфлікт з Едуардом III. Фламандці запевнили монарха у вірності союзницьким присягам. Але для завоювання Кале англійцям був потрібен надійний, прогнозований союзник. На літо 1346 року ні Фландрія, ні Бретань, ні Гасконь не відповідали потребам військової операції, основні дії якої планувалися проти добре укріплених фортець. Армія Нортхемптона застрягла у фортифікаційній війні в Бретані, фландрійцям Едуард III більше не довіряв, а сили графа Дербі в Гасконі надійно утримував французький дофін Жан Нормандський. Першопочатковий план із залученням військ Дербі та Нортхемптона після висадки головних сил Едуарда III у Франції провалився.

Новий стратегічний напрямок англійському королю рекомендував французький ренегат Жоффруа д'Аркур, один із найвпливовіших баронів Нормандії. д'Аркур брав участь у бойових діях французького короля проти фламандців і всіляко підтримував становлення нової династії Валуа. Однак, після конфлікту із маршалом Франції Робером Бертраном, був оголошений поза законом, його землі конфіскували на користь французької корони. У своїй «Хроніці» Жан Фруассар чітко вказує на роль Жоффруа д'Аркура у нормандському напрямку вторгнення 1346 року: «... месьєр Жоффруа з великим обуренням і образою згадував про його переслідування за наказом короля Франції. Тому всі свої сили і прагнення він спрямував на те, щоб переконати короля Англії висадитися з військом у Нормандії. Він вперто йому твердив, що Нормандія – одна із найбагатших земель світу. Оскільки вона переповнена всіляким добром, король знайде там якнайбільшу вигоду для себе і своїх людей» [11, с. 146]. Без підтримки інших англійських військ вигода висадки в Нормандії була очевидною із декількох причин, які нівелювали проблеми з комплектацією та забезпеченням загонів Едуарда III. По-перше, там було декілька портів, що могли прийняти значну кількість кораблів під час висадки англійського десанту. По-друге, багаті нормандські землі могли забезпечити продуктами армію на марші. По-третє, нормандські міста були мало захищеними, що давало надію успішних військових дій невеликою армією. Маючи за приклад негативний досвід Дербі в Аквітанії та Нортхемптона в Бретані, англійський король найбільше остерігався фортифікаційної війни на шляху до Кале. Тому нормандські фортеці та замки, чії фортифікації давно поглинули багаті міста, давали можливість легкого штурму із найменшими втратами.

Армія вторгнення Едуарда III розпочала своє формування ще на початку 1346 року в англійському Портсмуті. Процес комплектації та збору багатотисячної армії було неможливо приховати від французьких інформаторів, оскільки навіть під час самих гострих фаз Столітньої війни між британським та французьким узбережжям продовжувалася активна морська торгівля. Також активно, і головне без контролю світської влади, між Францією та Англією пересувалися християнські священники та ченці. 6 квітня 1346 року Едуард III наказав усім викликаним його указом васалам збиратися в місті Портсмут «для служби всюди, куди б він їх не повів» [1, с. 68]. Сучасні дослідники даної проблеми твердять, що подібний указ король розповсюдив ще напередодні 1 березня [11, с. 730]. Дата відправки флоту з армією до французького узбережжя не могла бути таємницею. Завантаження кораблів припасами та посадка на них воїнів, давала зацікавленим спостерігачам або шпигунам точну дату висадки у Франції. Важкі кораблі-нефи доправлялися за сприятливого вітру та погоди до Фландрії за 6-8 годин, до Бретані або Нормандії – протягом світлового дня або доби, до Гасконі – за тиждень. Тому, Едуард III не тільки тримав у таємниці місце вірогідної висадки, але й сприяв поширенню дезінформації. Наприклад, знаючи про тісні зв'язки між лондонськими та паризькими бенедиктинськими абатствами, англійський король 6 травня 1346 року повідомив церковним властям Лондона про відправку армії в Гасконь [1, с. 68]. Очевидно, що подібна дезінформація повинна була потрапити до ворога.

Готуючись до війни, Едуард III дбав про суспільну думку не тільки в Англії. Особиста переписка із європейськими монархами, з римськими папами, обов'язково зачіпала тему французького спадку Капетингів та права на французький престол Едуарда III. Активно поширювалися звернення англійського короля не тільки до незначних підданих Англійського королівства, але й до французького народу, як до своїх підданих, якими править незаконний узурпатор і тиран [4, с. 37]. Офіційні королівські прокламації (*proclamations, littera*) призначалися для публікації, максимального поширення та формування суспільної думки серед підданих і союзників. Хоча їх першопочатковий текст складався латинською, в Англії такі королівські прокламації поширювалися англійською мовою, мовою якою розмовляв простий народ, а нефранкомовна феодална верхівка. Це стало початком ствердження англійської мови, як мови офіційних державних документів і витіснення з державної канцелярії французької мови, що було пізніше офіційно закріплено наказом Едуарда III у 1362 році [4, с. 162]. Подібна активізація звернень, листів і петицій також частина інформаційної війни, яка спрямовувала

думку французів в бік версії про вірогідний похід англійського короля на Париж за французьким троном.

Про надзвичайну секретність напрямку вторгнення англійської армії свідчить той факт, що справжній порт призначення капітани англійських кораблів знали 11 липня 1346 року, коли англійський флот із армією вторгнення вийшов у відкрите море [1, с. 69]. Про успіх дезінформаційної підготовки походу свідчить не тільки здивування англійських командирів впевнених у висадці в Гасконі, але й у розгубленості французів. Від своїх агентів Філіп VI знав про таємні військові приготування англійців і зосередив головні сили ближче до Гасконі. Також, щоб не отримати несподіванок від англійців, французький монарх наказав посилити гарнізони в усіх портах атлантичного узбережжя. Разом із іншими напрямками французи укріпили позиції в Нормандії, куди король відправив свого коннетабля Рауля д'Еграфу Гінського та графа-шамбеллана Танкарвільського, спеціально відкликаних з-під Егійона [11, с. 147]. Коли французи знали точне місце висадки англійської армії Едуарда III, коннетабль терміново відкликав з інших портових міст частину гарнізонів для укріплення нормандського міста Кан.

Точна кількість англійського війська, яке розпочало висадку 12 липня 1346 року в затоці Ла-Уг (сучас. Сен-Ва-ла-Уг) поблизу нормандського міста Шербур (відстань 29 км на схід) на півострові Котантен невідома. Тогочасні хроністи зважали лише на точну кількість вельмож і командирів. Наприклад, Жан Фруассар повідомляє про «...приблизно 4 тисячі латників і 10 тисяч лучників, не рахуючи ще валлійців і ірландців, які звично слідували за військом пішими» і дає точну кількість знатних англійців: «...принц Уельський, ...граф Херіфорд, граф Нортхемптон, граф Корнуолл, граф Уорік, граф Саффолк, граф Арундел, граф Марч, граф Хантінгдон, мессієр Рейнольд Кобхем, мессієр Джон Бошем, мессієр Льюїс Бошем, мессієр Роджер Бошем, сир Росс, сир де Ла-Вар, сир Фелтон, мессієр Вільям Фітц-Уорен, сир Уілоубі, мессієр Вільям Віндзор, сеньйор Бредстоуна і сир Мултона» [11, с. 147]. Найбільше достовірні джерела стверджують про 16 500 воїнів в армії Едуарда III, безврахування армійської обслуги (ковалі, зброярі, прапороносці, лікарі і т.п.) [5, с. 260]. Частину армії Едуарда III склали васали короля (банерети і бакалаври), іншу – формували наймані війська з Англії.

Кількісний та якісний склад англійської армії, методи ведення бойових дій під час походу короля Едуарда III, підтверджують попередні тези про відсутність планів захоплення французької столиці на даному етапі війни. Хоча не виключено, що за певного сприяння військової удачі та помилок ворога, англійці не відмовилися б від захоплення Парижа. Едуард III був добреознайомлений із ситуацією в Франції і чудово розумів, що його претензії на престол не підтримують більшість французьких феодалів. З такою невеликою армією як англійська, можна було надіятися лише на повномасштабне повстання французьких васалів Філіпа VI та їх допомогу англійській армії. Такої підтримки англійський король не мав. Він міг планувати силове заволодіння французькими землями із повномасштабною або частковою їх окупацією. Однак і для подібної акції, коли потрібно розташовувати в захоплених у ворога населених пунктах військові залоги, потрібної кількості військ було недостатньо. Едуард III реально оцінював потенціал своїх збройних сил, і тому військова операція 1346 року планувалася як стрімке шевоше (набіг) із кінцевим пунктом в Кале. Англійський король діяв на землях потенційних підданих не як добрий правитель і захисник законів, а як жорстокий загарбник і грабіжник, жодним чином не дбаючи про виконання усіх обіцянок даних в поширених перед походом прокламаціях. Вже у перші дні після висадки про справжню мету походу англійців впевнилися мешканці півострова Котантен. 13 липня 1346 року англійці пограбували порт Ла-Уг, подібна доля спіткала Барфльор і Шербур [11, с. 149]. Ці значні французькі портилишалися в тилу, за межею головного напрямку походу англійців. Едуард III наказав знищити найбільші порти Південної Нормандії, щоб не залишати в тилу ворожі гарнізони. Військові та вантажні судна французів англійський король наказав знищити. Той факт, що Едуард III навіть не намагався заволодіти флотом французів, також підтверджує що це було шевоше. Один із головних намірів під час середньовічних набігів-шевоше – це завдання максимального економічного збитку супротивнику для його послаблення.

Щоб зробити збиток французам якнайбільшим, Едуард III розділив свої сили на чотири частини. Флот отримав завдання рухатися вздовж французького узбережжя герцогства Нормандського і спустошувати всі портові міста. Основні сили англійських піхотинців і кавалеристів рушили суходолом вздовж узбережжя в напрямку головного нормандського міста Руан. Авангардом армії формально керував син Едуарда III 16-річний принц Уельський. Але насправді головними ударними частинами англійської армії командували його радники – Вільям Богун граф Нортхемптон і Томас Богун граф Уорік [9, с. 88-89]. Два маршали, Вільям Уффорд граф Саффолкі Годфруа д'Аркур отримали по 2500 воїнів (500 рицарів і 2000 лучників), і повинні були діяти автономно від основних сил. Саффолк і д'Аркур діяли на флангах армії, віддалялися від неї на відстань 10-15 км, тим самим збільшували збиток французам. Після висадки на французькому узбережжі та грабунку портових

міст вся англійська армія була повністю забезпечена транспортом, всі лучники та списоносці рухалися кінними. Так виконувався один із головних постулатів шевоше – стрімкість переміщення ворожою територією.

Більшість нормандських міст не мали фортифікацій, або вони були старими та занедбаними. Шлях англійців до першої великої фортеці був швидким і руйнівним. З 13 по 26 липня 1346 року армія Едуарда III захопила і спустошила нормандські міста Морсалін, Валонь, Сен-Ком-дю-Мон, Карантан, Понт-Ебер, Сен-Ло і Фонтене-Ле-Пенель. Багатий торговельний Кан не зміг втримати армію Едуарда III. Місто із потужною цитаделлю [8, с. 246], яке повинно було затримати на тривалий час загарбників, через неузгоджені дії гарнізону було захоплене за кілька годин. Про французьку катастрофу в Кані безапеляційно повідомляє Жан Фруассар: «Там були знайдені і пограбовані такі незлічені скарби, що важко уявити і повірити... Описувати переслідування, убивства, насилля та інші страшні біди, вчинені тоді в доброму місті Кан, неможна без смутку. І великий жах викликає думка про те, що християни можуть з таким задоволенням, без всіляких докорів сумління знищувати один одного» [11, с. 154].

Після п'яти днів відпочинку армія англійців продовжила рух на північ. Наступними жертвами стали міста Троарн, Аржанс, Сен-Лоран-дю-Мон, Лізьйо, Бріонн. 7 серпня 1346 року армія Едуарда III підійшла до лівого берега р. Сена в районі м. Ельбюф. Едуард III був змушений змінити план шевоше, оскільки отримав ще в Кані від полонених французів інформацію про значну концентрацію французьких військ поблизу Руана. Війська англійців розпочали рух уздовж лівого берега Сени на схід в пошуках переправи через річку. Французький король отримавши інформацію про подібні дії ворога розпочав активне формування своєї армії та підготовку до оборони Парижа. Очевидно, що Філіп VI сприйняв рух англійської армії на схід, як загрозу для французької столиці. Захоплення англійцями лівобережних міст Пон-де-л'Арша, Лув'є, Лонжвіля, Вернона, Френьоза, Рольбуаза, Манта, Епона, Верньоа і Пуассі – викликали паніку серед парижан. Однак, Едуард III не мав навіть мінімального військового потенціалу для штурму або облоги таких потужних фортифікацій, якими були у середині XIV століття стіни Парижа [8, с. 378]. Англійський король сам перебував у складному становищі: шлях на захід вздовж Сени перекривало руанське військове угруповання французів на чолі з графом д'Аркурром (старший брат Годфруа д'Аркура), зі сходу загрожували сили Філіпа VI в Парижі, рух на північ через Сену унеможлилювали зруйновані французами мости. Відступ назад до узбережжя Котантену не розглядався на даному етапі походу, але напевно англійський король добре усвідомлював, з якими проблемами зіткнеться його армія відступаючи по території, яку вони нещодавно руйнували та спустошували.

В Пуассі французи встигли лише частково зруйнувати міст через Сену, залишивши опори. Саме цим скористався англійський король. Через п'ять днів англійці відбудували міст і змогли переправитися на правий берег річки. Едуард III вважав це справжнім порятунком: він не тільки виходив на широкий оперативний простір, але й міг здійснити другу частину плану вторгнення - з'єднатися із фламандською армією, яка мала наступати із півночі. Ще 24 червня 1346 року в Генті відбулася зустріч представників «трьох міст» (Іпр, Брюгге, Гент), де фламандці вирішили приєднатися до шевоше Едуарда III [7, с. 443]. Готуючись до походу англійський король був невпевнений у підтримці Фландрії, але вислав їм на допомогу 600 рицарів і 600 лучників під командуванням сера Хью Гастінгса [1, с. 74]. На початку серпня англо-фламандські сили розпочали здійснення другої фази війни з Францією. Війська вирушили з міста Іпр на південь, але через відсутність надійного і швидкого зв'язку координація дій була затруднена. Гастінгс на мав повноважень діяти самостійно. Тим більше, що Філіп VI вдало розташував свої війська між англійцями та річкою Сомма, за якою перебувала англо-фламандська армія. І Гастінгс, і Едуард III добре усвідомлювали, що у Філіпа VI достатньо велика кількість воїнів для одночасної боротьби з обома англійськими загонами. Таким чином, хоча за планом англійського короля французи повинні були потрапити в лещата двох англійських армій між Сеною та Соммою, Едуард III сам опинився у складному становищі. Для середньовічних війн була характерною облогова війна, Едуарду III і його армії в даному поході прийшлося боротися не з фортечними мурами, а з річками, переправами та мостами. Він мав успіх в захопленні фортифікацій, але отримав значні проблеми під час форсування багаточисельних річок Північної Франції.

Стрімкість переміщення англійських військ на північ до Сомми, пояснюється прагненням Едуарда III якнайшвидше з'єднатися із силами Гастінгса. Але монарх не знав, що англо-фламандський загін залишився на території графства Фламандського, а за Соммою його чекають ще більші проблеми. З 17 по 21 серпня 1346 року англійці здійснили швидкий марш маршрутом Кормей-ан-Вексен, Отей, Труасрьо, Бопре, Марсей-ан-Бовезі, Гранвільє, Даржі-Пуа, Ерен. Рух англійців прискорював той факт, що паралельно їх армії рухалися значні загоны французьких рицарів. Тому англійці на своєму марші обмежилися лише грабунком околиць міст та їх підпалом, не турбуючи укріплення. Основні сили англійців залишилися в Ерені. В бік Сомми для розвідки Едуард III відправив авангардний загін на

чоліз маршалами Уоріком і д'Аркурром. Однак, міст через Сомму в районі міста Лонпре-сюр-Сомм був зруйнований, а на правому березі англійців очікував сильний французький загін. Вірогідно в Лонпре-сюр-Сомм маршали отримали також інформацію про розташування основних сил французів вище по течії річки в Амьені, на відстані одноденного переходу армії (бл. 25-30 км) [11, с. 158-159]. За таких обставин Едард III спрямував армію з Ерена на захід, тримаючись безпечної відстані 10-15 км від Сомми. Король відправляв розвідувальні зағони до річки в пошуках переправи, але вони постійно наражались на опір дислокованих на правому березі французьких рицарів, або знаходили зруйновані мости. Міщани в графствах Ам'єнуа та Понт'є, відчуваючи підтримку французького королівського війська, не здавали фортець та замків, як це робили нормандці раніше. Лише зрада французького полоненого воїна Гобена Агаша дала можливість переправитися на правий берег Сомми. Вранці 24 серпня 1346 року англійці форсували річку через брід Бланш-Так, попутно подолавши незначний опір французів [11, с. 160-161].

Втормлена армія Едуарда III після переправи отримала відпочинок. Король на другий день наказав зупинитися біля містечка Кресі в графстві Понт'є. До Кале було два денних переходи (бл. 50 км), однак існували причини, які змусили англійського монарха дати битву французам. Англійці могли без битви дійти до Кале – французи були на відстані денного переходу. Однак, під стінами Кале англійці могли опинитися в пастці, між французькою армією та сильним французьким гарнізоном фортеці. У Едуарда III не було альтернативи на даному етапі: або стовідсоткова поразка під Кале і крах усього військового плану, або спроба використати вигідну позицію під Кресі і хоча б завдати локального збитку французькій армії. Аналіз битви біля Кресі 26 серпня потребує деталізації і окремої статті. Тому згадаємо лише її результати, а це повний розгром французького війська із втратами близько 4000 рицарів, серед яких молодший брат французького короля граф д'Алансон Шарль, король Богемії Йоган II Сліпий, граф Фландрійський Луї II де Невер, граф Блуа Луї I де Шатійон, герцог Лотарінгський Рудольф I, граф Шампанський Луї II [9, с. 572]. Підтверджуючи страшний втрати французів Жан Фруассар у своїй «Хроніці» повідомляє: «...знайшли мертвими в полі 11 представників вищої знаті, враховуючи одного прелата, 80 рицарів-банеретів, приблизно 12 сотень однощитових або двощитових рицарів і добрих 15 тисяч інших воїнів – зброєносців, турнікелів, ополченців із добрих міст..., генуезців і піхотинців. А з англійців мертвими були знайдені лише три рицарі і близько 20 лучників» [11, с. 171]. Стратегічна ініціатива, яку так важко здобували французи, також була втрачена.

28 серпня 1346 року Едуард III спрямував свої війська в бік Кале. Протягом тижня англійці оволоділи містами: Валлуар, Метене, Сен-Жосс в графстві Монтерей; Етапль, Ньовшатель, Віміль в графстві Булонь. 4 вересня 1346 року авангард війська увійшов у межі графства Гін, на території якого розташовувалося портове місто-фортеця Кале. Хоча облога міста затягнулася на рік, і англійці втратили під його стінами надміру багато воїнів, однак кінцевий результат віншував усі витрати і втрати Едуарда III. Як пізніше з'ясується, саме Кале залишиться в руках англійців як цінний трофей, навіть після програної Столітньої війни.

Джерела та література

1. Бєрн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год / Альфред Бєрн. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 348 с.
2. Брайант А. Эпоха рыцарства в истории Англии / Артур Брайант. – СПб: «Евразия», 2001. – 368 с.
3. Граветт К. Рыцари: история английского рыцарства. 1200-1600 / Кристофер Граветт. – М.: Эксмо, 2010. – 312 с.
4. Калмыкова Е.В. Образы войны в исторических представлениях англичан позднего Средневековья / Елена Викторовна Калмыкова. – М.: Квадрига, 2010. – 664 с.
5. Корриган Г. Столетняя война / Гордон Корриган. – М.: АСТ, 2015. – 352 с.
6. Макглинн Ш. Узаконенная жестокость: правда о средневековой войне / Шон Макглинн. – Смоленск: Русич, 2011. – 448 с.
7. Пиренн А. Средневековые города Бельгии / Анри Пиренн. – СПб: «Евразия», 2001. – 512 с.
8. Торопцев А.П. Мировая история крепостей и замков / Александр Петрович Торопцев. – М.: Эксмо, 2008. – 704 с.
9. Устинов В.Г. Столетняя война и Война Роз / Вадим Георгиевич Устинов. – М.: АСТ: Астрель; Хранитель, 2007. – 637 с.
10. Фавье Ж. Столетняя война / Жан Фавье. – СПб: Евразия, 2009. – 656 с.
11. Фруассар Ж. Хроники. 1340-1350 / Жан Фруассар. – СПб: Издательство РХГА; Ювента, 2012. – 856 с.

СИТУАЦИЯ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА В КОНЦЕ 1615 НАЧАЛЕ 1616 ГОДА

Abstract: *Moldova had a great importance to Poland at the beginning of the 17th century. This importance was fortified by matrimonial relations. When the propolonian dynasty of the Movilesti lost the throne, the Polish magnates related to them tried to help them in the recovery of the throne. This attempt failed and a new period has begun in the history of Moldova.*

Key words: *Moldavia, Ottoman Empire, XVII Century, Poland, Stefan Tomsha II.*

События, относящиеся к обозначенному периоду, являются составляющей частью более широкой части молдавской истории, которую в общих чертах относим к 1611–1634 годам. В конце 1611 года, мощная османская армия вынудила молдавского господаря вместе с его свитой оставить господарский престол и найти убежище в Польше. Так вместо про польского ставленника на трон взошел мало кому известный Стефан Томша II. Как и следовало ожидать, через несколько месяцев последовала польская реакция на смещение их господаря, однако битва при Сасовым Рогу в 1612 закончилась полным разбитием польской армии и укреплением правления Стефана Томшы II.

После относительного затишья в последующих годах, 1613 и 1614, в конце 1615 года ситуация снова обострилась. В октябре часть молдавских бояр восстала против Стефана Томшы II. Восстание закончилось битвой при Фынтына луй Пэкурар (Колодец Пэкурара) в которой противники господаря были разбиты между иными с помощью городского населения Ясс, столицы молдавского государства¹. Молдавский летописец Мирон Костин писал что молдавские бояре выдвинули своему господарю требование покинуть престол, но получили отказ. После этого они собрали армию, но потерпели поражение: «договорились между собой и позвали и всех слуг господаря и тех из Мырзештов и ночью вышли все в село Кукутень и оттуда велели Стефану водэ подобру покинуть престол, потому что все они не могли больше терпеть его правление с такими кровопролитиями ... И если увидели бояре что не хотел Стефан водэ по доброй воли уйти поднялись против него, а Стефан водэ пошел на них войной и организовал свое войско около города над Колодцем Пэкурара (Фынтына луй Пэкурар) и поднял Стефан водэ всех вооруженных горожан кто что имел. И со стороны виноградников организовав кавалерию ударил с фланка. И сразу же войско бояр начало распадаться»². Будичи внимательны тому что происходит в Молдавии трансильванские источники донесли князю Габриелу Бетлему а он уже информировал своих подданных что: «население страны не могло больше терпеть такой жизни напало на господаря, но им бедным фортуна не помогла, потому что рядом с господарем были несколько венгерских пехотинцев, но много народа из Ясс поднявшись вместе с господарем победил восставших. Тех которых поймали казнили в больших муках, остальных которые сбежали ищут»³. Другие детали событий в Молдавии того времени описал Сигизмунд Форгач: молдавские бояре восстали и закрыли господаря в своих хоромах. Но рядом с ним находились 160 венгерских пехотинцев, которые своей храбростью победили бояр. Вероятно это повесть о начале восстания. В одном из писем, высланных из Стамбула 31 октября 1615 года⁴, голландский посланник показывал что: «в Молдавии стало большое кровопролитие между господарем и главными боярами страны. Так господарь, большой тиран и любитель крови, решив убить внезапно одних из бояр, они вооружившись собрались в лагерь. Потом некоторые были пойманы господарем и были казнены, другие нашли убежище в Валахии у тамошнего господаря (Раду Михни)⁵».

Молдавский летописец Мирон Костин о котором шла речь выше утверждал что в течении всего первого правления⁶ Стефана Томшы II молдавский господарь вел себя как истинный тиран⁷. Соседние правители из Валахии и Трансильвании тоже не имели особого уважения к нему. Как уже показали выше, после битвы при Фынтына луй Пэкурар часть мятежников нашло убежище у валахского господаря. Сам Томша раньше исходя из некоторых источников хотел выгнать с престола Раду Михню

¹ C. Rezachevici, *Politica internă și externă a țărilor române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea*, în „Revista de Istorie”, XXXVIII, 1985, nr. 1, стр. 22; V. Neamțu, *Frământări sociale în orașul Iași în primele decenii ale secolului al XVII-lea*, în „Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași” (AȘUI), Secțiunea III (Științe sociale), a. Istorie, filologie, IX, 1963, стр. 64-65.

² M. Costin, *Letopiseșul și ăii Moldovei*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, стр. 62. (наш перевод).

³ Письмо от 10 октября 1615 года *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX (1614-1636), Acte și scrisori, publicate de Andrei Veress, București, Editura Cartea Românească, 1936 (далее: Veress, IX), стр. 52-53, nr. 45.

⁴ Iorga, *Doamna lui Ieremia vodă*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria II, tom XXXII (1910), стр. 1062-1063, nr. XXII.

⁵ Господарь Валахии (1611-1616; 1620-1623) и Молдавии (1616-1619). По сути управляет обоими княжествами между 1623-1626, когда официально правит Молдавией, а его сын, Александр Младенец Валахией (1623-1627).

⁶ Он повторно был назначен на господарский престол Молдавии сразу после Хотинской битвы, осенью 1621 года и правил до лета 1623.

⁷ Costin, *op. cit.*, стр. 62.

с помощью австрийцев и Раду Шербана бывшего господаря Валахии. Хотя по сути дела это может быть провокацией со стороны его противников, даже и самого Раду Михни потому что любая ссылка на австрийскую помощь могла бы обернуться плачевными последствиями для тех кто эти переговоры бы вели или же хотели претворить в жизнь что то подобное.

Что касается князя Трансильвании, Габриела Бетлена⁸, то он утверждал, что убив честных давних молдавских бояр, он убил и тех новых назначенных на место прежних. Трансильванский князь боялся также, чтобы турки не укрепились в Молдавии, так как слышал, что в стране не осталось ни одного боярина⁹. По некоторым данным приведенных в некоторых источниках, молдавский господарь убил около 72 бояр, а их головы хотел выслать в Константинополь¹⁰. Вести о свирепом господаре дошли и до Ватикана¹¹.

В конце декабря 1615 года, часть великих молдавских бояр по призыву валахского господаря, Раду Михни, поехали до Стамбула с тем что бы попросить у Порты другого правителя для своей страны вместо «тирана» Томшы. В эту делегацию входили: Белдиман логофет¹², Стурза гетман¹³ и Боул вистерник¹⁴. Но их выкупил сам Томша у турецкого везира а потом, после жестоких пыток, казнил их на берегу Сирета. За это по сведениям источников он заплатил 6000 золотых¹⁵, или 2000 цекинов¹⁶.

В историографии умалчивается связь между этим событием, которое закончилось битвой при Фынтына луй Пэкурар, и попыткой вернуть трон Молдавии предпринятой Могилами в конце 1615 года. Как показали дальнейшие события, не может идти речь о случайном совпадении. Может быть, однако, молдавские бояре хотели навязать новому господарю собственные правила правления или же путем «добровольного» отречения от престола обеспечить легитимность нового господаря из династии Могилы в столице Империи. Так или иначе, цель у обеих партий была та же самая – смещение с господарского престола Стефана Томшу. Источники не указывают на то кого из кандидатов восставшие хотели бы видеть в роли господаря, а это косвенно поддерживает наше предположение, что между восставшими и эмигрантами в Польше была связь. Когда Трансильванский князь Габриел Бетлен писал о восстании, указывал, что в Хотине уже находился польский гарнизон¹⁷, что явно указывает на сговор пыркалаба¹⁸ с польской армией, которая готовилась вернуть Могилы на престол Молдавии. Несколько позже тот же Бетлен писал о том что некоторые из бояр нашли убежище в Польше и хотели позвать их на помощь против господаря, который увидев их оставил бы престол¹⁹. О посольстве молдавских бояр до Елизаветы Могилы, жены Еремии Могилы, и матери Константина, Александра и Богдана воевод, но после битвы при Фынтына луй Пэкурар писали несколько позже источники²⁰. В самом Стамбуле посланцы Томшы указывали на то, что восставшие были в сговоре с поляками²¹.

Чтобы понять события, которые развернулись вокруг Молдавии в конце 1615 года нужно обратить внимание и на политическую систему Польского королевства, которая в принципе позволяла такого рода действий. В условиях шляхетской республики каждый магнат мог собрать армию и действовать самостоятельно от имени Речьпосполиты. Так стало и в этот раз. Зятья Могилы Михал Вишньовецки, женатый на Регине/Ирине Могиле и Самуел Корецки, который вскоре женится на Екатерине Могиле, вместе организовали экспедицию в Молдавию с целью вернуть своим родственникам молдавский престол. Со своей стороны, гетман польный Станислав Жолкиевский и сам король были категорически против военных действий на территории Молдавии, так как это могло привести бы к ответным действиям турецкой армии равно как и могло привести бы к усилению татарских набегов. А в тех

⁸ Он вззошел на престол осенью 1613 года после смещения Габриела Батори, того самого из-за которого началась война в 1611 году.

⁹ Veress, IX, стр.53-54, нр.45-46.

¹⁰ *Ibidem*, IX, стр. 58, нр. 4.

¹¹ Filitti, Ioan C., *Din arhivele Vaticanului*, II: *Documente politice (1526-1788)*, București, 1914, p. 119, nr. CXXIV.

¹² Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică, 1971, стр.348-349.

¹³ *Ibidem*, стр. 443.

¹⁴ *Ibidem*, стр. 269, 353. Его сын, Стефан Боул, женится на дочери Стефана Томши II, Роксанде, во времена первого правления Мирона Барновского (1626-1629). Так объясняем и высказывания Мирона Костина относительно того что в восстании участвовали представители из самого дома господаря..

¹⁵ Veress, IX, стр. 65-68, нр. 56.

¹⁶ „De piu anco avisano, che nel andar detto Usman in Vallachia prese per camino alcuni di quelli gentiluomi Bogdani, che venivano alla Porta per querellarsi di esso Bogdano, che già fuggirono dalle sue mani, mentre combatterono insieme, questi furono dimandati dal Vallaco a Usman con promissione di inviarti a Constantinopoli, ma non volse, anzi li diede in mano a Steffano, che li dono due mille cechini, che poi ha fatti morire con inaudita crudelita” (*Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*, (Hurmuzaki), vol. IV, partea II, București, 1888, p. 351-352, nr. CCCLXXVI).

¹⁷ Veress, IX, стр. 52-53, нр. 45. Позже французский наемник Йопкур (Joppécourt) писал что командир гарнизона перешел на польскую сторону Joppécourt, Charles, *Istoria scurtă și adevărată a celor mai memorabile lucruri întâmplare în tulburările din urmă ale Moldovei*, în A. Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru România*, tom.II, București, 1863, стр.26. (далее *Tesaur II*).

¹⁸ Командир гарнизона крепости.

¹⁹ Veress, IX, p. 61, nr. 51.

²⁰ *Tesaur II*, стр.25.

²¹ Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă...*, стр. 1063, нр. XXII.

условиях это было недопустимо, так как главное направление во внешней политике Речипосполиты оставалась Москва и утверждение на троне московских царей принца Владислава. Понятно, что война на двух фронтах была невозможной, а жертвовать надо было, по мнению и короля и гетмана, Молдавией. Тем более что нужные изменения можно было достичь путем дипломатического компромисса.

Поэтому с самого начала новой молдавской «авантюры»²², гетман польный Станислав Жолкиевский предупредил о своей позиции относительно тех действий равно как и издал универсал адресованный шляхте в котором предупреждал о опасных последствиях таких самовольных действий²³. Для организации молдавской кампании нужны были приготовления а они были хорошо известны польским властям. Шляхетское общество в Галиции было разделено на поддерживающих молдавскую кампанию и на ее противников. 20 октября 1615 года, те, противники военного решения молдавской проблемы собрались в Галиче. Они осудили действия Корецкого и Вишньовецкого, чьи наемники грабили их земли и могли вызвать гнев турецких властей или татарских правителей. Это привело бы к новым опустошительным набегам против их земель²⁴. По сути, создавалась новая ситуация в политической жизни Речипосполиты. Никогда раньше самовольные действия не были в разрез с официальной политикой короля и такие действия не набирали такого размаха. Только через полгода на польском сейме, в апреле 1616 года, будут обсуждаться проблемы связанные с такого рода действиями и будет принято решение впредь не допускать таких действий²⁵.

После ухода в Молдавию за армией зятьев Могилов осталась пустая земля. Те которые описывали ситуацию, создавшуюся после этого, указывали на большое сходство между этой наемной армией и опустошительными набегам тех же татар²⁶. Об этой ситуации писал и гетман польный Станислав Жолкиевский²⁷. Ян Данилович воевод Руси, 7 ноября 1615, указывал что должны быть найдены средства чтобы успокоить армию, собранную для похода на Молдавию²⁸.

Ощущая великую опасность, Томша обратился к приграничным трансильванским капитанам. Просил Клементя Белди прийти к нему на помощь когда его позовут²⁹. Князь Трансильвании писал австрийскому министру Дочи, что приграничные капитаны не имеют права кому-либо помочь без его разрешения. Просьба о помощи, однако, не поступила, ни к нему, ни к Раду Михне господарю Валахии. Хотя известно что оба не питали к нему особой симпатии.

22 ноября 1615 года состоялась битва в Татаренах, а саму битву описал Вишньовецкий в письме к своей теще. Он указывал что против польской армии стала 20 000 татарско-турецкой армия, три тысячи венгерской пехоты итд³⁰. Цифры, приведенные в письме, конечно же, преувеличены. Ясно, что молдавский господарь не мог собрать за короткое время армию, которая была бы в состоянии выдержать натиск поляков. И нашел лучшее средство для того времени – бежал, с надеждой получения турецкой помощи.

То что само польское общество было разделено в отношении поддержки зятьев Могилов и нового молдавского господаря Александра, которому тогда было около 10-11 лет свидетельствует и письмо Сенявского адресованного королю Сигизмунду III Вазе. Он просил короля выслать скорее посла в Константинополь с целью признания османскими властями нового господаря – Александра, а самого молдавского господаря взять под свою опеку. Вместе с этим письмом королю было отправлено письмо Вишньовецкого своей теще Елизавете из которого король мог узнать о ходе боевых действий в Молдавии³¹.

²² Используем здесь название известной книги на тему польско-молдавских отношений: Zdzisław Spieralski, *Awantury moldawskie*, Warszawa, 1967.

²³ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*, wydał A. Bielowski, Lwów, 1861, стр. 242-246, nr. 45.

²⁴ „K temu że i to drugie niebezpieczeństwo nas nie po mału zachodzić musi że najdują się tacy między nami bracia naszymi swawolni, którzy minawszy prawo pospolite, nie mając w tem przedsięwzięciu swem żadnego pozwolenia J. K. Mci, rad koronnych do wojny i inszych w takim razie Rzptej naszej należących privata autoritate chorągwie swe in contemptum superioritatis rozciągają, kupy wielkie ludzi zbierają, onemi braci naszej i nam samym w majątnościach szkody czynią ...” *akta Grodzkie i Ziemskie z Archiwum Ziemskiego we Lwowie*, tom. XXIV. Luda Sejmikowe Halickie (1575-1695), wydał Antoni Prochaska, Liow, 1931, стр. 25-26, nr. 18.

²⁵ *Volumina Legum*, СПб, 1859, III, стр. 141.

²⁶ Wl. Lozinski, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa, 2008, стр.392.

²⁷ *Pisma*, p. 242-246, nr. 45.

²⁸ AGZ, XX, стр. 150-152, nr. 102, 104.

²⁹ Veress, IX, p. 59, nr. 49.

³⁰ Bibl. Kórnik, Rkps. nr. 324, fila 187^v-188^r.

³¹ „Unięzenie WKM smiałbym prosic abyś iako Pany głowa nasza predko Mciwą łaską Alexandra i wszytek ten Dom wesprzec raczył a Posłem swym predko do Constantynopola poprzedziel iakobyś WKM y tę Ziemię zatrzymac y bezpieczenstwo Rptej obwarowac raczył” (Bibl. Kórnik, Ms. nr. 324, fila 188^r).

В Галиче³² и в Коломее³³, 1 декабря 1615 года были одобрены решения сеймика³⁴. Между иными сеймик постановил чтобы оставаться готовыми к отражению натиска врагов, пока Александр не получил бы согласие на правление страной. Сеймик получил известие о победе польской армии, но надежды на подтверждение смены господаря были очень малы. Над событиями в Молдавии пристально наблюдали из Трансильвании. Горожане Бистрицы получали инструкции от князя страны³⁵. Из той же корреспонденции узнаем что сразу же после поражения, Томша нашел убежище в Браиле³⁶. Оттуда выгнанный господарь написал письмо турецкому великому визирю где излагал положение в котором оказался. Так как в столице Османской Империи считали, что действия зятьев Могилов вместе с их родственниками поддерживаются самим Сигизмундом III и Габсбургами то последним пришлось приложить усилия в отрицании своего участия в этом. Венецианский посол в Константинополе указывал в свою очередь что «агенты» польского короля показывали, что сам король не участвует в этих действиях. Они показали, что король не поддерживает магнатов, которые действуют самовольно без его позволения³⁷. В дипломатических кругах однако вспомнили как год перед этим Томша не позволил польскому послу войти в Яссы. Более того, он велел наложить таможенные сборы и на посла и даже на его личные вещи³⁸. О событиях в Молдавии писали в то же время французский посол в Константинополе³⁹. События в Молдавии вызвали интерес и в австрийских политических кругах. Там с интересом наблюдали за дальнейшим развитием событий⁴⁰. Дипломатические круги в Константинополе отмечали, что османские власти и в дальнейшем поддерживали Томшу⁴¹. В свою очередь, валахский господарь Раду Михня⁴² опасался что поляки окрыленные успехом пойдут дальше и войдут в его страну⁴³.

Администрация молодого господаря сразу постаралась получить признание у турецкого султана. Для этого она считала, что если соберет дань и отправит ее в Константинополь, то этим они смогут смягчить риторику османских властей. В письме высланном султану говорилось что кампания направленная против Томшы это прежде всего месть за смерть брата. Уже посланы собиратели дани и в скором времени дань будет отправлена в Константинополь. Обещал быть таким же преданным турецкому султану, как и его отец Еремия Могила⁴⁴. Важно подчеркнуть, что в это время, по высказыванию Мирона Костина⁴⁵ делами молдавского государства управлял Нестор Уреки, у которого был польский индигенат. Однако несмотря на все усилия молдавских элит поддерживаемых польскими войсками, турецкие власти остались непреклонны – они и дальше поддерживали Стефана Томшу II⁴⁶.

После изгнания Томшы, Вишньовецкий находился рядом с Александром в Яссах. При нем находилось около 8000 войска, тогда как у Корецкого было около 2000. Собрание дани тоже испытывало трудности. Из-за турецкого отказа признать Александра господарем, жители отказывались платить положенные повинности. В конце концов, дань была собрана и отправлена, но это не гарантировало стабильность правления Могилам. Из-за невыплаты положенных сумм часть казаков оставила ряды польских предводителей. Возвращаясь, они опустошили два молдавских уезда⁴⁷.

Турецкие власти так и не согласились с тем, чтобы трон вернулся к Могилам. По этому кампания по возвращению Томшы на престол началась уже в январе 1616 года⁴⁸. По уже намеченной схеме, в случае, когда одна из Дунайских княжеств осмеливалась выступить против турецких властей, другие

³² AGZ, XXIV, p. 28-29, nr. 19.

³³ AGZ, XXIV, p. 29-30, nr. 20. В обеих письмах однако было выражено сомнение по поводу получения согласия с турецкой стороны на новое правление здесь представителей династии Могилов: „iz o daniu chorągwie u Porty cesarza tureckiego jest wątpliwość”.

³⁴ 15 ноября 1615 года кастелан Санока призвал шляхту на сеймик из-за опасностей, перед которыми ставала вся Речипосполита, а в особенности приграничные регионы королевства. AGZ, XX, p. 151, nr. 103.

³⁵ Hurmuzaki-Iorga, XV/2, p. 864, nr. MDCCXXV; p. 864-865, nr. MDCXXVI.

³⁶ Veress, IX, p. 63, nr. 53: „cum uxore, liberis, amplissimo thesauro Braylam ad ripam Danubii locatam secessit, ibi Turcarum, si poterit auxilium imploraturus”.

³⁷ „ma l'agente qui del Re di Polonia afferma, che di cio Sua Maesta non habbia parte alcuna”. În scrisoare se mai spune că această știre a produs o mare confuzie pentru marele vizir (Hurmuzaki, IV/2, p. 350, nr. CCCLXXIV).

³⁸ Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă...*, стр. 1061, nr. XX.

³⁹ Hurmuzaki, Supl. I, vol. I, nr. CCLVI, p. 165-166.

⁴⁰ Veress, IX, p. 64, nr. 54.

⁴¹ Hurmuzaki, IV/2, p. 351, nr. CCCLXXV.

⁴² Из источников нам известно что после поражения Томшы Раду Михня послал к польским магнатам посольство прося их чтобы не входили в его страну: „Wiecz dostałby był Tomszę, ale wojewoda multanski zwłokł go do trzeciego dnia traktatami ...A zwłokł tym kształtem: prosił aby do ziemie Polg nie wchodzil z takim wojskiem, obiecując poimac Tomszę i wydac go” Hurmuzaki, Supl. II, vol. II, p. 392, nr. CC).

⁴³ „essi Polachi il favor della fortuna, non tentassero di penetrare anco nel suo paese” (*Ibidem*, IV/2, p. 352, nr. CCCLXXVI).

⁴⁴ „diccono appresso li suddetti messi espediti dal Vallacco <Radu Mihnea n.ns.> che Alessandro novo Principe di Bogdania ha mandato a roccogliere per tutto il paese il tributo per far denari, pubblicando di volerli mandare alla Porta per mostrar la sua devotione et per far sapere insieme, che quello che ha fatto non e stato con altro fine, che per far vendicarsi della morte, che Steffano diede a Costantin Vaivoda suo fratello che nel resto vuol essere come fu Hieremia Vaivoda suo padre, fedelissimo, et ossequentissimo servitore della Maesta Sua <Sultanul turc n.ns.>” (*Ibidem*, p. 352, nr. CCCLXXVI).

⁴⁵ Costin, *op. cit.*, стр. 62.

⁴⁶ Hurmuzaki, IV/2, p. 353, nr. CCCLXXVI.

⁴⁷ *Ibidem*, Supl. II, vol. II, p. 391-392, nr. CC.

⁴⁸ 4 января 1616, господарь Валахии Раду Михня находился в лагере в Бузэу и готовился к к молдавской кампании: Veress, IX, p. 64-65.

две были обязаны выступить против нее. И хотя эти действия не были очень энергичными этот принцип давал плоды практически на каждом историческом этапе турецкого сюзеренитета, на севере Дуная. В Трансильвании жители были очень обеспокоены, что им придется воевать против поляков⁴⁹. Попытки Александра Могилы перекупить турецких вельмож не возымели должного эффекта, турецкие власти твердо стояли на своем⁵⁰.

Турецкая армия вытеснила армию Могилы, а сам Томша занял снова трон. Это была, однако, не конечная победа. Польские магнаты, зятья Могилы, отошли к Хотинской крепости где и организовали оборону. По сути, успев собрать дань у них были нужные средства необходимые для обороны, контратаки и нового занятия престола Молдавии. По сути эта реальность дала им возможность выстоять турецкий натиск. Сама война продолжилась до лета 1616 года когда имело место новая битва и нанесение окончательного поражения зятьям Могилы⁵¹ которые надеялись не только вернуть престол своим родственникам но и стать посредниками между польским королем и турецким султаном. Вишньовецкий скончался при невыясненных обстоятельствах, по сути один греческий священник был обвинен в его отравлении. А Самуел Корецкий попал в плен откуда чудесным образом убежит уже в начале 1617 года. Сама попытка вернуть Молдавию под польское влияние закончилось неудачей. У Сигизмунда III были другие приоритеты во внешней политике, а восхождение на московский престол было главным его желанием.

Reinstalarea lui Ștefan Tomșa al II-lea în scaun a avut rezultate imediate. Magnații polonezi s-au retras la Hotin,⁵² hotărâți să se apere acolo. Korecki a mai întreprins raiduri în interiorul Moldovei, pricinuind pierderi armatei noului domn, Ștefan Tomșa II, fără a reuși să-l alunge din cetatea de scaun a Moldovei. Retrași mai aproape de granița Poloniei, la Hotin, ginerii Elisabetei Movilă aveau ocazia să-și reorganizeze armata pentru a readuce Movileștii în scaunul domnesc. Aflarea lor la Hotin reprezenta însă un pericol pentru teritoriile de graniță a Poloniei, în special Pocuția cu Sniatinul⁵³.

УДК 94(100):327

Вячеслав Циватий

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ФІНАЛ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618–1648): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано події та наслідки Тридцятилітньої війни (1618-1648) для нової європейської дипломатії та політико-інституціонального розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав у ході та за підсумками Тридцятилітньої війни. Підсумки Вестфальського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Вестфальського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією першої половини XVII століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

У статті розглянуто події Тридцятилітньої війни 1618-1648 років, боротьба за національний суверенітет і утворення національних держав, заключення мирного договору, становлення нової постійної дипломатії та нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.), Вестфальська система міжнародних відносин, Вестфальський конгрес (1648р.), Вестфальський мир, національний суверенітет, безпека, Європа.

The Thirty Years War (1618-1648) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Westphal served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Westphal and the experience

⁴⁹ Veress, IX, p. 70, nr. 58.

⁵⁰ Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă...*, p. 1.063, nr. XXV.

⁵¹ Valentin Constantinov, *Bătălia de la Drăgșani din vara anului 1616 și conjunctura diplomatică în jurul acesteia*, „Revista de Istorie a Moldovei”, 2013, nr.2, p.8-18.

⁵² Хотинul, cedat Moldovei la sfârșitul anului 1614, după spusele mercenarului francez Joppecourt, s-a predat de bunăvoie lui Alexandru, chiar la începutul campaniei acestuia. (*Tesaur*, II, p. 26.)

⁵³ Despre toate acestea îi scria substolnicul de Sniatin lui Stanisław Żółkiewski, la 16 februarie 1616, (Hurmuzaki, Supl. II, vol. II, p. 394, nr. CCI).

gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

At the turn of the Middle Ages and early modern times there is an objective process driven by the launch of the institutional design of foreign policy and diplomatic services of the leading countries in Europe. Accordingly, there is the relationship between the original concepts and priorities: «Europe», «identity», «humanity», «foreign policy» and «diplomacy», «war» and «peace» and so on. To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals create tasks and in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more.

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the Middle Ages. Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Europe.

Particular attention is paid to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, standards of the protocol, the etiquette and the ceremony of the leading countries in Europe. The directions of the evolution of the theory and practice of diplomacy in historical perspective.

The professional demands to the diplomats and government employees, who are engaged in the foreign policy in the context of particular historical period of their activities and continuity of diplomatic practice, are analyzed.

In article are considered events of the Thirty Year War 1618-1648 years, fight for national sovereignty and creation national state, conclusion peace treaty and formation of the new system of the international relations.

Key words: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, Thirty Years War (1618-1648), the Westphal system of international relations, the Congress of Westphal (1648), Peace of Westphalia, national sovereignty, safety, Europe.*

Події Тридцятилітньої війни (1618–1648), що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Вестфалії, а також сам Вестфальський конгрес 1648 року, його результати та історичні наслідки вже понад триста років привертають пильну увагу істориків, політиків, дипломатів різних держав світу. За останні роки в різних державах відзначається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Нового часу (XVI–XVIII), а особливо – політико-дипломатичних подій Вестфальського (1648) і Віденського (1814–1815) конгресів [1, с. 229-246; 2; 3].

У 2018 році ювілейна дата, пов'язана з історією Тридцятилітньої війни – 400-річчя від її початку. Вестфальський конгрес і Вестфальський мир відсвяткували свій 370-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з їх інституціональної історії, та оцінити їх історичне значення для розвитку політико-дипломатичних і систем міжнародних відносин в історичній ретроспективі.

Цей ювілей спонукає, і багато в чому навіть стимулює, обговорити проблеми війни і миру, конфронтації і компромісів в історичній ретроспективі і перспективі з позицій суперечливого досвіду світової політики та дипломатії.

Міжнародні відносини в історії Європи та світу пройшли ряд складних етапів. Від сильного впливу релігійних і династичних принципів вони поступово набували сучасний світський характер. Генрі Кіссінджер із цього приводу писав: «Коли завалилася концепція єдності, держави Європи, що народжувалися (інституціоналізувалися), стали потребувати в будь-якому політичному принципі міждержавних відносин, який би виправдовував їх політико-дипломатичні запити і регулював би взаємовідносини між ними. Вони знайшли його в концепції *raison d'état* і рівноваги політичних сил. Одне залежало від іншого» [4, с. 47].

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи [5, с. 268-274].

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних і дипломатичних системах.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду

формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. М. Гончар, О. Б. Дьомін, В. О. Дятлов, А. І. Кудряченко, А. І. Дмитрієв, Н. Г. Подаляк, С. С. Троян, Б. О. Ачкаїназі, В. В. Ададуєв, О. П. Машевський, С. В. Пронь, О. І. Сич, С. І. Лиман, Т. В. Чухліб та інші [6].

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Характерною рисою зарубіжної історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці зарубіжних істориків-дослідників, таких як – Т. Ленц, М. Жарет, Б. Барбіш, Дж. Блек, Г. Білер, С. Д. Сказкін, Б. Ф. Поршнеєв, Ю. Є. Івонін, П. Ю. Уваров, Л. І. Івоніна, А. Ю. Прокоп'єв, М. А. Юсім, М. В. Беляєв, Г. Духхардт, В. Вільсон та інші [7; 8; 9; 10].

Англо-американська і французька історіографія представлена в праці Марка Жаретта [11]. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 році [12]. Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на результати Тридцятилітньої війни та їх інституціональний зв'язок з Віденським конгресом. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію XVII-XVIII століть у різних її проявах, а головно в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську дипломатичну історію раннього Нового часу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Вестфальський і Віденський конгреси. У його роботі надається розгорнута історіографія досліджуваного питання [12, р. 36-58].

Завершення, нехай і наполовину, довгої Тридцятилітньої війни, вихваляється більшістю істориків (у всякому разі, французьких, інші висловлюються стриманіше), як і укладений мирний договір було оцінено й визнано далеко не всіма підданими юного короля. Вони були дуже зайняті: одні – працями і турботами, інші – конфліктами, інтригами, сварками і грошовими претензіями. Коротше кажучи, когось цілком поглинала Фронда, когось – злидні. Тридцятилітня війна – це перш за все протистояння особистостей – лідерів політичних, дипломатичних, воєнних і релігійних [13; 14; 15].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Об'єкт дослідження – специфіка і значення зовнішньої політики і дипломатії, як складової духовно орієнтованої соціальної та інтелектуальної організації суспільства доби раннього Нового часу у контексті розуміння концептів «гуманізм», «війна» і «мир».

Предмет дослідження – європейська система міжнародних відносин та дипломатична практика у період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.).

Метою цієї статті є спроба проаналізувати історичне значення і особливий вплив Тридцятилітньої війни на міжнародно-політичний розвиток Європи у добу раннього Нового часу, а також акцентувати увагу на новій дипломатії та її дипломатичному інструментарії досліджуваного періоду.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494–1559рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрійська система міжнародних відносин). Ці назви

(Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо [1, с. 241-246].

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), і, відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо [16].

XVI століття відкрило новий етап міждержавних стосунків і дипломатичних баталій у ранньомодерній Європі. Цей період тісно пов'язується із зародженням та інституціоналізацією нової дипломатії – постійної дипломатії як інструменту реалізації зовнішньої політики та ефективної діяльності моделей дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) [17].

Головним каталізатором європейських міжнародно-політичних подій слугувала Тридцятилітня війна (1618–1648) та її підсумки, зафіксовані у документах Вестфальського конгресу (1648). Вестфальський мир чітко закріпив принципи «державного інтересу» і констатував інституціональне закріплення націй в Європі [18].

Характер Вестфальського миру 1648 року, який додав нового інституціонального вигляду і підвищив значення європейського нормативному порядку, створив новий ідейний, а пізніше і політико-дипломатичний простір. Вестфальський мир вперше в європейському масштабі відкрив те, що політика може бути технологією залагодження конфліктів. Він також поклав край Тридцятилітній війні в Західній Європі і санкціонував розпад Священної Римської імперії на 355 самостійних держав, увінчав цілу смугу боротьби, гострого протистояння середньовічного католицького універсалізму, підкріпленого амбіціями Габсбургів, з молодими силами майбутнього в особі протестантських станів Імперії, керованих княжою елітою [19; 20].

Нові зміни обумовили й нові підходи абсолютистських монархій до своєї зовнішньополітичної діяльності в період XVI–XVII століть [21; 22; 23; 24; 25].

Масштаби міждержавних відносин уже не окреслювалися стосунками із сусідніми чи найближчими державами, уже напередодні Тридцятилітньої війни існувала європейська система міжнародних відносин, а зовнішньополітична активність держав поширювалася на всю Європу. Форми і методи дипломатії доби раннього Нового часу були спрямовані на створення своєї державі, шляхом використання різноманітного дипломатичного інструментарію, найсприятливіших умов у стосунках з іншими державами [26].

Якщо поставленої мети не вдавалося досягти мирним, політико-дипломатичним шляхом, то мета реалізовувалася за допомогою військової сили та зброї, що яскраво підтвердили події та історичні наслідки Тридцятилітньої війни для європейського простору XVII століття.

Для цього періоду історії міжнародних відносин симптоматичне зростання масштабів військових зіткнень та протистояння численних армій держав. Армії вимагали на своє утримання величезних коштів, які зтягувалися з рядових платників податків. Цей грошовий тягар і безпосередньо самі гроші в тогочасних сучасників-хроністів отримали назву – «нерв війни» [5, с. 268-274; 14].

У цей період також активізується і впливовий чинник міжнародних відносин – релігійний чинник. Адже після Реформації населення Європи розділилося на два напрями: католиків і протестантів. Лозунг допомоги одновірцям провокував і втягував держави в міждержавні конфлікти по всій Європі. Католицизм, наприклад, став основою зовнішньої політики Іспанії. На противагу їй виступила протестантська Англія, а згодом – Республіка Сполучених Провінцій. Релігійні протиріччя або найменші непорозуміння в тогочасних політико-дипломатичних умовах миттєво переростали в збройні міжнародні конфлікти. Таким яскравим прикладом і стала Тридцятилітня війна...

Нові моделі дипломатії європейських держав раннього Нового часу поєднували в своєму арсеналі і звичні для них із попереднього середньовічного періоду звичаї: систематично використовувалися принципи династичних шлюбів, принципи династичних успадкувань тощо. Також залишалися стереотипними й ментальні установки суспільства щодо зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу – на зовнішню політику кожної держави продовжували мати вплив особистісні антипатії чи симпатії, прихильність чи відстороненність її очільників.

Тридцятилітня війна (1618–1648) стала логічним продовженням міжнародно-політичних подій в Європі після Італійських воєн (1494–1559) та славнозвісного Като-Камбрійського мирного договору (1559). Система політичної рівноваги не втрималася і отримала свій подальший міждержавний силовий діалог у ході, важливих подій та інституціональному фіналі Тридцятилітньої війни [27].

Відповідно до загальноприйнятої періодизації Тридцятилітньої війни виділяється чотири її основні етапи: чеський, або чесько-фальцьський період (1618–1624); данський період (16125–1629); шведський період (1630-1635) і франко-шведський (1635–1648).

Накопичення протиріч у міждержавних відносинах європейських держав XVII століття супроводжувалося безумовними змінами і в їх дипломатичній діяльності та оновленні її дипломатичного інструментарію. Характерною рисою цього періоду є існування постійних дипломатичних представництв у більшості держав. Утримання посольств на постійній основі вимагало достатнього фінансування, тому не всі тогочасні держави мали такі можливості. Але розуміння важливості існування постійних дипломатичних представництв спонукало відшукувати такі кошти. Напередодні Тридцятилітньої війни система постійного дипломатичного представництва стала загальноєвропейським явищем [28].

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) дипломатія стає професійним полем діяльності і справжнім мистецтвом. У цей період формується дипломатичний церемоніал, етикет і основні аспекти протокольної практики, порядок прийому Послів і обов'язковий перелік почестей, які мають надаватися Послам зарубіжних країн [10; 14].

Інституціоналізація нової дипломатії – постійної дипломатії, сприяла появі спеціальних трактатів і підручників для дипломатів. У них чітко формулювалися права і обов'язки Посла, особливості його поведінки в країні перебування. Принцип посольської недоторканності став загальноновизнаним принципом. Урочистий прийом означав повагу до держави, і навпаки – стриманий («холодний») прийом означав неприховане невдоволення її міжнародною політикою чи політико-дипломатичну зневагу [7; 14; 15].

Досягненням цього історичного періоду стала інституціоналізація та розвиток міжнародного права. Цей процес розпочався в період Італійських воєн (1494–1559) і завершився по завершенню Тридцятилітньої війни (1618-1648). Норми зовнішніх зносин уже чітко фіксували і обґрунтовували норми взаємовідносин між державами, давали визначення концептів «війна», «мир», «договір» і т.д. Дипломатичний корпус (*Corps diplomatique*) з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1643-1648рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, уже зароджувалась «Європейська згода» [29].

Тридцятилітня війна була яскравим проявом і віддзеркаленням тих міжнародно-політичних і політико-дипломатичних процесів, які характеризували Європу першої половини XVII століття. Історичні передумови цієї війни формувалися досить тривалий час, а сама вона була фактично викликана загостренням політичних протиріч і релігійного розбрату. Тиск католиків на протестантів в Німеччині посилювався ще з середини XVI століття в умовах розгортання Контрреформації. На захист католиків виступили папа римський і Габсбурги – німецький імператор та іспанський король. На противагу їм, в якості захисників інтересів протестантів виступили протестантські Англія, Республіка Сполучених Провінцій, Данія, Швеція, а також католицька Франція – із бажанням не допустити посилення Габсбургів [14; 23; 25].

На початок XVII ст. взаємних образ і претензій накопичилося так багато, що єдиним засобом розв'язання міжнародно-політичних суперечок та розірвання конфліктогенного вузла протиріч здавалося є тільки війна...

Перепетії Тридцятилітньої війни багаті на цікаві військові сюжети, дипломатичні раути, тривалий і оригінальний переговорний процес, політико-дипломатичне європейське життя і мирне улаштування тридцятилітнього конфлікту [23].

Інституціональний процес набуття дипломатією статусу постійної дипломатії в добу Ранньомодерного часу обумовив і появу численних дипломатичних дилем, які доводилося вирішувати дипломатам у нових міжнародно-політичних умовах під час і по завершенню Тридцятилітньої війни. Цей період налічує багато унікальних і цікавих сторінок в історії європейської дипломатії XVII століття [1, с. 230-231; 23].

У фінальних військових подіях Франція відстояла свою політико-дипломатичну індивідуальність. Завдяки політичним і дипломатичним успіхам кардинала Мазаріні та військовим перемогам в баталіях Анрі де Тюренна і Луї де Конде, Франція відновила свої політико-дипломатичні позиції, особливі міжнародні позиції та гегемонію в Європі на найближче майбутнє [30; 31; 32; 33; 34].

Вестфальський мир став переломним моментом у зовнішній політиці австрійських Габсбургів. Її головним змістом в наступні 250 років стала експансія на південний схід. Решта учасників Тридцятилітньої війни продовжували колишню зовнішньополітичну лінію і дипломатичну тактику. Швеція спробувала добити Данію, поглинути Польщу і не допустити розширення російських володінь у Прибалтиці. Франція систематично опановувала територіями в Імперії, не перестаючи підривати і без того слабкий тут авторитет імператорської влади. Швидко піднесення належало Бранденбургу, який у другій половині XVII ст. став небезпечним для своїх сусідів – Швеції і Польщі [24].

Як було прийнято в ті часи, та й пізніше, варто було початися конфлікту, як негайно зав'язувалися таємні або завуальовані (кулуарні) дипломатичні контакти: свої послуги відразу пропонували посередники [6; 18, с. 11-78].

24 жовтня 1648 року в німецькому Оснабрюці був остаточно підписаний Вестфальський мир, який припинив Тридцятилітню війну, що охоплювала воєнними діями майже всі європейські держави. Жертви цієї довготривалої війни обраховувалися мільйонами. Вестфальський мирний договір 1648 року був підписаний у Мюнстері із дотриманням усіх вимог до тогочасних церемоніальних і дипломатичних практик, нового інструментарію переговорного процесу [36; 37].

Отже, у 1648 році важливі віхи європейської історії були розставлені в Мюнстері (де велися переговори з католицькою стороною) і Оснабрюці (де велися переговори з протестантською стороною). Насправді, дипломати як зазвичай «приправили блюдо» дріжджами майбутніх сварок, в які доведеться вплутатися Людовику XIV. Отже, багато рис середньовічного світогляду, неточність, схильність до складнощів і суперечностей, правова витонченість, зовнішня незлобивість були живі ще в середині XVII століття і не збиралися зникати із дипломатичних практик.

За підсумками Тридцятилітньої війни вперше європейські держави розглядали континент як єдине ціле і були готові нести за нього спільну відповідальність. Те, що відбувалося в Мюнстері та Оснабрюці, чимось нагадувало Наряду з безпеки і співробітництва в Європі. При цьому новий порядок гарантували великі держави. Об'єднані провінції Північних Нідерландів і Швейцарський союз отримали незалежність. Швеція придбала права на володіння Передньою Померанією, Вісмаром, а також архієпископством Бременським і єпископством Верденським. Курфюрст Бранденбурзький отримав землі, які вже незабаром стали ядром майбутньої Пруссії. Франція також домоглася своїх військових цілей, отримавши ельзаські володіння австрійської корони і тим самим вивільнившись з габсбургських лещат... [1, с. 229-246; 2; 30; 31]

Гарантами Вестфальського миру стали Швеція і Франція. Жодна стаття Вестфальського миру не могла бути змінена без їх згоди. Для німців, які проживали в більш ніж 300 дрібних і дуже дрібних князівствах, це означало, що якби вони надумали об'єднатися в єдину державу, то для цього їм треба було б схвалення Швеції та Франції. Постанови Вестфальського миру стосувалися територіальних змін, релігійних відносин, політичного устрою імперії.

Сучасні історики розглядають Вестфальський мир як подію, яка заклала основи сучасного світового порядку – поділу світу на національні держави і появу пов'язаних з цим принципів міжнародного права. У деякому розумінні саме Вестфальський мир заклав основи сучасної Європи, більша частина якої входила в ті часи до сфери впливу Священної Римської Імперії.

Цей мир фактично зрівняв у правах реформоване християнство (різні протестантські церкви) з римо-католицьким християнством. На міжнародному рівні був визнаний принцип – чия держава того й віра. Окрім того, у міжнародній політиці з'явилося поняття – вестфальська система, яка забезпечувала суверенітет держави на своїй території.

Збереження статус-кво в центрі Європи відповідало прагненню європейських держав – у цілях забезпечення безпеки – не допустити посилення німецького імператора. З цього часу німці більше не могли самостійно розпоряджатися своєю долею. Тепер вони повністю залежали від інтересів своїх сусідів. Схожі обставини зіграли певну роль і в 1990 році в процесі возз'єднання двох німецьких держав. Так що возз'єднання Німеччини дійсно стало частиною процесу європейської інтеграції.

Що ж являв собою «європейський політико-дипломатичний пейзаж після битви» – Вестфальський мир у XVII столітті? Німецький історик Хайнц Духхардт визначає його як «європейський мир». У цьому відношенні його підхід близький до думки більшості зарубіжних і українських дослідників, які поділяють таку думку німецького історика: досить багато говорить про те, що дипломати в обох вестфальських містах, де проходили конгреси, цілком були знайомі з мовними дипломатичними зворотами і метафорою «європейської рівноваги», тобто мислили в категоріях системних зв'язків. Але, на жаль, у подальшому дану обставину, посиливши світські раціонально-державні риси європейської дипломатії, не врятувало континент від подальших гострих протиріч і воєн (2, с. 545). Із цим висновком важко не погодитися, згадавши розвиток міжнародних відносин після 1648 року.

Тридцятилітня війна та інституціоналізована Вестфальська система міжнародних відносин – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної нової постійної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і основ норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. Тридцятилітня війна стала піком і одночасно початком занепаду епохи найманих армій, апогеєм комерціалізації та приватизації військових дій у раннього Нового часу.

Основні принципи вестфальської системи міжнародних відносин, описані в мирному договорі – взаємне визнання державами національного державного суверенітету одна одної, рівноправність держав між собою і принцип непорушності кордонів – застосовуються й до цього дня. Вестфальський мирний трактат маємо усі підстави вважати тогочасним і сучасним кодексом практичної дипломатії. Дипломатичні раути та баталії Тридцятилітньої війни знайшли своє логічне інституціональне завершення у Вестфальському мирному договорі, який став фактично кодексом сучасної дипломатії.

Вестфальська система підтвердила свій статус як інституція, зі стійким і ефективним дієвим міжнародним механізмом. Можна констатувати, що вона успішно діяла протягом усього XVII-XVIII століття, хоча й поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин вже лише після Віденського конгресу (1814–1815). Свою захисну інституціональну функцію Вестфальська система міжнародних відносин цілком виправдала: коли не має можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися в загальну війну.

Модель Вестфальського компромісу (тобто не його конкретний зміст як світу між католиками і протестантами, а його певну формальну структуру, спроможну бути застосована до конфліктів інших сил) втілила в собі протиріччя між технічними та етичними аспектами, утримуючи їх в деякій єдності й породжуючи нову динаміку західної цивілізації. Починаючи з Вестфальського миру 1648 року режим суверенітету замінив усі інші форми політичної організації на міжнародному рівні.

Тридцятилітня війна завершила собою історичну епоху. Вона вирішила питання, порушене Реформацією – питання про місце церкви в державному житті Німеччини і ряду сусідніх країн. Друга найважливіша проблема епохи – створення національних держав на місці середньовічної Священної Римської імперії – вирішена не була. Імперія фактично розпалася, але далеко не всі виниклі на її руїнах держави мали національний характер. Навпаки, умови національного розвитку німців, чехів, угорців значно погіршилися. Зросла незалежність князів, яка перешкоджала національному об'єднанню Німеччини, закріпила розкол її на протестантську північ і католицький південь.

Вестфальською системою міжнародних відносин були закладені основні принципи сучасної світової політики XX–XXI століття. Поява національних держав – найважливіша ознака, яка ознаменувала настання Нового часу, з приходом якого світ вступив на шлях індустріального розвитку.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про політико-дипломатичний вплив інституціональної історії, традицій та практичного досвіду постійної дипломатії від доби Середньовіччя і раннього Нового часу до сьогодення: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної дипломатичної історії Європи.

Список використаних джерел

1. Ціватий В. Г. Віденський конгрес 1814–1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку / В. Г. Ціватий // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 25: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – С. 229–246.
2. Кризис и трагедия континента. Тридцатилетняя война (1618–1648) в событиях и коллективной памяти Европы / науч. ред. и сост. Ю. Е. Ивонин и Л. И. Ивонина. – М.: Транс-Лит, 2015. – 564 с.
3. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
4. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
5. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
6. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 426 с.
7. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
8. Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976.
9. Wilson W. A tragic farce: the Fronde (1648–1653). – Exeter, 1998.

- 10.Беляев М.П. Французская и имперская дипломатия в поисках мира: Из истории Вестфальского мирного конгресса. – М., 2000. – 111 с.
- 11.Jarrett Mark. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London/New York, I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
- 12.Lentz Thierry. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814–1815. – Paris, 2013. – 400 p.
- 13.Acta Pacis Westphalicae. Serie III C. Band IV. Diarium Lambergi 1645–1649 / Bearb. von F. Bosbach. – Münster, 1986.
- 14.Corps universelle diplomatique du droit des gens / Par J. du Mont. Amsterdam, 1728. – T. VI. – pt. I.
- 15.Correspondance inedite du Grand Conde // Louis Joseph de Bourbon Conde (prince de), Charles Louis de Sevelinges. Mémoires pour servir à l'Histoire de la Maison Condé / Par L.-G. Michaud. – T. I. – P., 1820.
- 16.История Европы. От средневековья к новому времени. – М., 1993. – Т. 3.
- 17.Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231p.
- 18.Вестфальський мир 1648 року і організація міжнародного правопорядку // Гернот Білер, Анатолій Дмитрієв. Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів). – К.: Ін Юре, 1998. – С. 11–78.
- 19.Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555-1648. – СПб., 2002.
- 20.Прокопьев А.Ю. Тридцатилетняя война в современной немецкой историографии // Альманах «Университетский историк». – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2002. – Вып. 1.
- 21.Guthrie W.P. The later Thirty Years War. From the battle of Wittstok to the Treaty of Westphalia. Westport (Connecticut). – London, 2003.
- 22.Pages G. La guerre de Trente ans. 1618–1648. – P., 1939.
- 23.Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. – Смоленск, 1996. – 226 с.
- 24.Wedgwood Veronica. The Thirty Years War. – New York: New York Review Books, 2005. – 536 p.
- 25.Веджвуд Сесили Вероника. Тридцатилетняя война. – М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат, 2012. – 571 с.
- 26.Arndt Johannes. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. – Stuttgart: Reclam, 2009.
- 27.Peter H. Wilson. The Thirty Years War. Europe's Tragedy. – Harvard: Harvard University Press, 2012. – 996 p.
- 28.Bonney R. The Thirty Years' War 1618-1648. – Osprey, 2002. – 96 p.
- 29.Dickmann F. Der Westfälische Frieden. – Munster, 1965.
- 30.Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. – Vol. 5. – P., 1889.
- 31.Lettres du cardinal Masarin pendant son ministere / Par M. A. Cheruel et G. Avenel. – T. III. – P., 1877.
- 32.Parrot D. War, Government and Society in France, 1624–1642. – Cambridge, 2006.
- 33.Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. – Barcelona, 1975.
- 34.Benecke G. Germany in the Thirty Years War. – Munster, 1978.
- 35.Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі – України з короною польською (1569–1769рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. – 256 с.
- 36.Мабли Г. Б. де. Принципы переговоров: пер. с фр., примеч. и указ. Л. А. Сифуровой. – Москва: Научная книга (НК), 2014. – 295 с.
- 37.Кальер Франсуа де. Каким образом договариваться с государями: Рус. пер. 1757 г. Репр. воспроизведение изд., выпущ. в Санкт-Петербурге в 1772 г., с прил. – М.: МИА, 2001. – 290 с.

References

1. Tsivatyi V.H. Videnskyi konhres 1814–1815 rr.: instytutsionalnyi verdykt yevropeiskoho polityko-dyplomatychnoho ta suspilno-istorychnoho rozvytku / V.H. Tsivatyi // Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky. – Vyp. 25: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats / Vidp. Red. S. V. Vidnianskyi. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. – S. 229–246.
2. Kryzys y trahedyia kontynenta. Trydtsatiletniaia voina (1618-1648) v sobytyiakh y kollektivnoi pamiaty Evropy / nauch. red. y sost. Yu. E. Yvonyn y L. Y. Yvonyna. – M. : Trans-Lyt, 2015. – 564 s.
3. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
4. Kyssyndzher H. Dyplomatyia. – M., 1997.
5. Tsivatyi V. H. Yevropeiska zovnishnia polityka doby rannoho Novoho i Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretyko-metodolohichni aspekt) / V. H. Tsivatyi // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. – K.: «DEMID», 2000. – Vyp. 4. – S. 268–274.
6. Dmytriiev A. I. Vestfalskyi myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo: Monohrafiia. – K.: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2001. – 426 s.
7. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à lépoque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Vernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.

8. Porshnev B. F. Trydtsatyletniaia voina y vstuplenye v nee Shvetsyy y Moskovskoho hosudarstva. – M., 1976.
9. Wilson W. A tragic farce: the Fronde (1648–1653). – Exeter, 1998.
10. Beliaev M. P. Frantsuzskaia y ymperskaia diplomatyia v poyskakh myra: Yz ystoryy Vestfalskoho myrnoho konhressa. – M., 2000. – 111 s.
11. Jarrett Mark. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London/New York, I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
12. Lentz Thierry. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814–1815. – Paris, 2013. – 400 p.
13. Acta Pacis Westphalicae. Serie III C. Band IV. Diarium Lambergi 1645–1649 / Bearb. von F. Bosbach. – Münster, 1986.
14. Corps universelle diplomatique du droit des gens / Par J. du Mont. Amsterdam, 1728. – T. VI. – pt. I.
15. Correspondance inedite du Grand Conde // Louis Joseph de Bourbon Conde (prince de), Charles Louis de Sevelinges. Mémoires pour servir à l'Histoire de la Maison Condé / Par L.-G. Michaud. – T. I. – P., 1820.
16. Ystoryia Evropy. Ot srednevekovia k novomu vremeny. – M., 1993. – T. 3.
17. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 r.
18. Vestfalskyi myr 1648 roku i orhanizatsiia mizhnarodnoho pravoporiadku // Hernot Biler, Anatolii Dmytriiev. Vestfalskyi myr 1648 roku (do 350-yi richnytsi dohovoriv). – K.: In Yure, 1998. – S. 11–78.
19. Prokopev A. Iu. Hermaniya v epokhu relyhyoznoho raskola. 1555–1648. – SPb., 2002.
20. Prokopev A. Iu. Trydtsatyletniaia voina v sovremennoi nemetskoii ystoryohrafyy // Almanakh «Unyversytetskyi ystoryk». – SPB.: Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho unyversyteta, 2002. – Vyp. 1.
21. Guthrie W.P. The later Thirty Years War. From the battle of Wittstok to the Treaty of Westphalia. Westport (Connecticut). – London, 2003.
22. Pages G. La guerre de Trente ans. 1618-1648. – P., 1939.
23. Yvonyna L.Y., Prokopev A.Iu. Diplomatyia Trydtsatyletnei voyny. – Smolensk, 1996. – 226s.
24. Wedgwood Veronica. The Thirty Years War. – New York: New York Review Books, 2005. – 536p.
25. Vedzhvud Sesly Veronyka. Trydtsatyletniaia voina. – M.: ACT, Astrel, Polyhrafyzdat, 2012. – 571 s.
26. Arndt Johannes. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. – Stuttgart: Reclam, 2009.
27. Peter H. Wilson. The Thirty Years War. Europes Tragedy. – Harvard: Harvard University Press, 2012. – 996 r.
28. Bonney R. The Thirty Years War 1618-1648. – Osprey, 2002. – 96 p.
29. Dickmann F. Der Westfalische Frieden. – Munster, 1965.
30. Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. – Vol. 5. – P., 1889.
31. Lettres du cardinal Masarin pendant son ministere / Par M. A. Cheruel et G. Avenel. – T. III. – P., 1877.
32. Parrot D. War, Government and Society in France, 1624–1642. – Cambridge, 2006.
33. Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. – Barcelona, 1975.
34. Benecke G. Germany in the Thirty Years War. – Munster, 1978.
35. Chukhlib T. Mahnat, Kozak i Haidamaka. Borotba za vladu Rusi – Ukrainy z koronoiiu polskoiu (1569-1769rr.). – K.: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2018. – 256 s.
36. Mably H. B. de. Pryntsypy perehovorov: per. s fr., pryimech. y ukaz. L. A. Syfurovoi. – Moskva: Nauchnaia knyha (NK), 2014. – 295 s.
37. Kaler Fransua de. Kakym obrazom dohovaryvatsia s hosudariamy: Rus. per. 1757 h. Repr. vosproyzvedenye yzd., vypushch. v Sankt-Peterburhe v 1772 h., s pryl. – M.: MYA, 2001. – 290 s.

УДК 94(476+477)|19|(08)

Александр Кукса

БЕЛАРУСЬ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ П. СКОРОПАДСКОГО

Белорусская Народная Республика, гетман П. Скоропадский, украинское консульство, белорусское консульство, Белорусская торговая палата.

Білоруська Народна Республіка, гетьман П. Скоропадський, українське консульство, білоруське консульство, Білоруська торгова палата.

Belarusian people's Republic, Hetman P. Skoropadsky, Ukrainian Consulate, Belarusian Consulate, Belarusian chamber of Commerce.

В статті аналізується період державних стосунків періоду гетьмана П. Скоропадського. В цей період активні двосторонні контакти привели до виходу на новий рівень взаємовідносин, винником яких передбачався вихід на міжнародне визнання.

The article analyzes the period of formation of state relations during the reign of Hetman P. Skoropadsky in Ukraine. At this time, active bilateral contacts lead to a new level of relations, the result of which is expected to reach international recognition.

На сьогоднішній день піднят и проанализирован огромный пласт архивов, периодики и воспоминаний современников, которые указывают на подавляющее доминирование в сознании граждан бывшей Российской империи идей социализма. Этим, а также неожиданностью смены власти и объясняется первая отрицательная реакция лидеров белорусского движения на приход к власти в Украине гетмана П. Скоропадского. Но, как обычно в жизни и происходит, именно этот период ознаменовался наиболее активным развитием белорусско-украинских отношений: в Минске создается украинское консульство, в Киеве – белорусское; итогом успешного решения экономических вопросов стало образования Белорусской торговой палаты в Киеве; разрабатывается целый ряд политических, военных, экономических и других совместных проектов.

To date, raised and analyzed a huge layer of archives, periodicals and memoirs of contemporaries, which indicate the overwhelming dominance in the minds of citizens of the former Russian Empire of the ideas of socialism. This, as well as the surprise of the change of power and explains the first negative reaction of the leaders of the Belarusian movement to the coming to power in Ukraine Hetman Skoropadsky. But, as usual in life, this period was marked by the most active development of Belarusian-Ukrainian relations: a Ukrainian Consulate is being created in Minsk, and a Belarusian Consulate in Kiev; the result of the successful solution of economic issues was the formation of the Belarusian chamber of Commerce in Kiev; a number of political, military, economic and other joint projects are being developed.

«Киевская миссия» БНР. Народный секретариат принял 20 марта 1918 г. решение отправить чрезвычайную белорусскую делегацию в Киев. Перед делегацией БНР 22 марта было поставлено задание, добиться от политических структур Украинской Рады способствования участию в украинско-российских переговорах (проходили в Киеве с апреля по октябрь 1918 г.), предоставлению займа, установлению границ и налаживанию товарообмена.

26 марта 1918 г. делегация выехала в Киев. Прибыв 1 апреля 1918 г. в Киев и пополнившись «киевлянами» делегаты посетили неофициально М. С. Грушевского (председатель Украинской Центральной Рады), А. Т. Жуковского (министр военных дел) и В. А. Голубовича (председатель Рады народных министров), а 6 апреля – Н. С. Ткаченко (министр финансов).

Работа смешанной белорусско-украинской комиссии проходила в Киеве с 19 по 28 апреля 1918 г. Но киевская миссия Рады БНР в ходе переговоров так и не смогла этого добиться. Относительно же официального признания А. В. Лихнякевич заявил, что это возможно только после «согласования с другими государствами и в первую очередь с нашими сегодняшними союзниками»⁵⁴.

29 апреля 1918 г. в результате государственного переворота к власти в Киеве пришло правительство П. П. Скоропадского. В «Грамоте ко всему украинскому народу» он объявил себя гетманом Украины и провозгласил «восстановление частной собственности, а также свободы торговли и предпринимательской деятельности»⁵⁵. Члены «киевской миссии» БНР, как представители социалистических партий отрицательно отнеслись к перевороту. Деятельность делегации была приостановлена до выяснения позиции к новому правительству. По поводу телеграммы Рады БНР о прекращении деятельности «киевской миссии» С. А. Рак-Михайловский на время перерыва поехал к семье в Симферополь⁵⁶.

Украинско-российские переговоры в Киеве. Но важность разворачивающихся событий не позволила прекратить работу «киевской миссии». Во-первых, планируемые украинско-российские переговоры из Курска были перенесены в Киев. Во-вторых, представители украинских общественно-политических структур сами проявили заинтересованность в потенциале белорусских губерний. В связи с началом украинско-российских переговоров украинское министерство иностранных дел, заявило, что «пойдет навстречу созданию этнографической и способной к жизнедеятельности белорусской государственности»⁵⁷.

⁵⁴ Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО). – Фонд 2592. – Оп. 1. – Д. 62. – Л. 30.

⁵⁵ Грамота до всього українського народу // Державний вісник. – 1918. – № 1. – С. 4.

⁵⁶ Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). – Фонд 325. – Оп. 1. – Д. 24. – Л. 4.

⁵⁷ Україна і історія в історичній ретроспективі: нариси в 3 т. / редкол.: В. Ф. Верстюк [і ін.]. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. – 2004. – С. 2.

Под давлением украинской делегации белорусский вопрос был рассмотрен на начавшихся в мае 1918 г. в Киеве переговорах с представителями Советской России. В этих условиях украинская делегация исходила из следующих позиций: во-первых, Белоруссия не имела своей государственности; во-вторых, на территории Белоруссии не было Советов, поэтому эти территории не могли входить в состав Советской России; в-третьих, белорусско-украинская граница носила временный характер и должна была измениться с возникновением белорусской государственности⁵⁸. Советская делегация во главе с Х. Г. Раковским озвучила заявление о том, что она должна была установить «пограничную черту, которая отделит Украину от России, Крыма, белорусских губерний и от территорий, населенных донскими и кубанскими казаками»⁵⁹. Таким образом, советская делегация снимала с повестки дня рассмотрение вопроса о независимости Белоруссии.

Украинское консульское агентство в Минске. В феврале 1918 г. возобновляются военные действия на Восточном фронте. Немецкие войска оккупировали Минск и большую часть Белоруссии. Учитывая предшествующие события и отсутствие помощи и защиты со стороны белорусов, члены УРЗФ введя в свой состав председателя Украинской минской громады К. Новохацкого и ее члена В. Ситника, 21 февраля 1918 г. организовали «Мінський Комітет Охорони інтересів і прав підданих УНР». В состав комитета входили: М. Лебединец (председатель), К. Новохацкий (заместитель), М. Спасский (секретарь), А. Стасюк (казначей) и В. Ситник (член).

Комитет 23 февраля 1918 г. провел общее собрание украинцев городской колонии, на котором организовали добровольный сбор денег и возобновили деятельность Громады. Эти организации работали в тесном контакте: Громада принимала украинцев в свои члены, собирая за это членские взносы, а Комитет организовал стол по выдаче справок о подданстве УНР, тем кто «пред'явив у цей стіл картку від Міської Української Громади й давав свою власноручно підписану заяву в тому, що він визнає на Україні лише владу Центральної Ради та її виконавчого органу – Ради Народних Міністрів»⁶⁰. Благодаря сотрудничеству немецких военных властей за месяц удалось отправить 2 500 человек на Украину.

За апрель 1918 г. в Киев были направлены три человека с отчетами о деятельности украинского комитета в Минске. Но связь так и не удавалось наладить, так как посланцы не возвращались. Наиболее удачной оказалась поездка заместителя председателя Минской украинской громады А. М. Квасницкого. МИД Украины препроводило посланца к И. И. Красковскому, с которым и были обсуждены вопросы поставки вагонов для вывоза украинских беженцев на родину. По всей видимости, эта встреча и основные направления деятельности Комитета предшествовали открытию в Минске дипломатического представительства Украины.

3 мая 1918 г. УНР принимает решение основать украинское консульское агентство первого разряда в Минске во главе с А. М. Квасницким. Деятельность его началась 19 мая и должна была проходить в тесном контакте с БНР. Об этом свидетельствует сообщение А. М. Квасницкого о том, что большие надежды на консульство возлагали белорусские общественные организации. Перед отъездом из Киева А. М. Квасницкий беседовал с белорусскими представителями, которые заявляли, что надеются на него «как прожившего 17 лет в разных местностях Белоруссии». Представители биржи и общества землевладельцев в Минске также «обещали придти на помощь» в налаживании экономических контактов с Украиной. В то же время, министр иностранных дел Украины указывал на то, что консульские представительства нужны были для охраны торговых интересов и для «возвращения украинских граждан, главным образом, из мест бывшей Российской империи»⁶¹.

3 июня А. М. Квасницкий посетил председателя Народного секретариата И. Я. Воронко и изложил цель своего назначения и свою роль в столице Белоруссии. Беседа председателя Народного секретариата с украинским консулом длилась около часа.

В связи с назначением в Минск украинским консулом А. М. Квасницкого «киевская миссия» БНР обратилась 11 мая к правительству Украины с предложением назначить белорусского консула в Киеве. Кандидатом предлагали доктора П. В. Тремповича, который и был назначен 29 мая консулом БНР в Киеве (с 16 июня 1918 г. генеральным консулом стал Г. Ф. Базаревич). До этого обязанности консула исполняла Белорусская торговая палата. В связи с этими событиями А. И. Цвикевич заявил, что в факте вступления политических структур Украины в переговоры с представителями Рады БНР последние

⁵⁸ Германские круги о Донщине и Белоруссии // Возрождение. – 1918. – № 7. – 30 мая. – С. 3.

⁵⁹ Мирні переговори між українською державою і РСФСР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань / під ред. В. А. Смолія; Ін-т іст. України. – Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. – С. 316.

⁶⁰ НАРБ. – Фонд 325. – Оп. 1. – Д. 19. – Л. 144.

⁶¹ ЦГАВО. – Фонд 3766. – Оп. 3. – Д. 9. – Л. 9.

усмотрели скрытый акт признания БНР. А. И. Цвикевич призывал гетмана «продолжить переговоры и поддержать стремление БНР получить признание от Советской России»⁶².

Ноябрьская революция в Германии. Ноябрьская революция в Германии резко изменила геополитическую ситуацию в восточноевропейском регионе. Согласно декрета ВЦИК от 13 ноября 1918 г. все обязательства Советской власти относительно территориальных уступок и выплаты контрибуции Германии объявлялись отмененными. Германское командование, боясь окончательного развала армии, 16 ноября отдало приказ вывести ее из России, а, следовательно, и из Белоруссии. С этого момента начался этап освобождения большей части белорусских земель от немецких армий, что отразилось и на политической обстановке в Белоруссии. В этой ситуации Народный секретариат «был переименован в Раду народных министров БНР, во главе которой стал лидер Белорусской социал-демократической партии А. И. Луцкевич»⁶³.

Первым вынужден был отреагировать на эти события гетман П. П. Скоропадский, которому потеря поддержки со стороны Германии грозила остаться наедине с Советской Россией. По условиям договоренности с П. Н. Красновым предвиделось создать единый антибольшевистский фронт автономных единиц будущей Великой России. Шаг на встречу П. Н. Краснову, который поддерживал идею единой и неделимой России, отразился на взаимоотношениях с представителями белорусских организаций. Таким образом, П. П. Скоропадский вновь попытался возродить идею 1917 г. национальных движений по созданию Российской федеративной демократической республики, как противовесу большевикам. Украинские политические структуры развернули работу по вовлечению белорусских организаций в сферу влияния своих интересов. В ноябре 1918 г. на совещании Совета министров Украины было принято решение провести в Киеве конгресс представителей правительств, которые признали принцип федеративного устройства России. Раде БНР предложили «отказаться от самостоятельности и признать принцип федерации»⁶⁴.

Украинская Директория. Восстание, организованное Директорией 14 ноября 1918 г. против правительства П. П. Скоропадского, по мнению генерального консула БНР в Киеве Г. Ф. Базаревича привело к потере контактов с украинским правительством⁶⁵.

Таким образом, в период правления П. Скоропадского белорусско-украинские отношения активно и динамично развивались. Создание консульских агентств свидетельствовало о желании сторон вывести свои взаимоотношения на международный уровень. Но первые шаги самостоятельности постоянно наталкивались на ряд существовавших ограничений извне. Полной реализации своей активности, как во внутривнутриполитическом контексте, так и на международном поприще достичь так и не удалось. Тем не менее, предпринятые шаги и так на тот момент возымели достаточный эффект для населения Беларуси и Украины.

УДК 940.3/4 + 325.8(476)

Микола Щавлінський

БІЛОРУСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА І РОЗВИТОК БІЛОРУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В 1918 Р.

У статті висвітлюється розвиток білоруської національної культури в умовах оголошення Білоруської Народної Республіки в 1918 р. Зазначається, що білоруські організації досягли значних успіхів у культурно-освітній галузі.

Ключові слова: Білоруська Народна Республіка, розвиток національної культури.

The article highlights the development of Belarusian national culture after the declaration of the Belarusian Peoples Republic in 1918. It is stated that Belarusian organizations achieved considerable success in cultural and educational area.

Key words: Belarusian Peoples Republic, national culture development

В результаті наступу німецьких військ в лютому-березні 1918 р., більш ніж 2/3 території Білорусі, включаючи м. Мінськ, опинилося під владою німецьких окупантів.

В цих складних умовах керівництво білоруського національного руху свої надії на здійснювання планів відродження білоруської державності, стало зв'язувати з Німеччиною. 21 лютого 1918 р., в

⁶² ЦГАВО. – Фонд 3766. – Оп. 1. – Д. 68. – Л. 4.

⁶³ НАРБ. – Фонд 325. – Оп. 1. – Д. 11. – Л. 1.

⁶⁴ К созыву федеративного конгресса // Киевская мысль. – 1918. – № 228. – 3 декабря. – С. 2.

⁶⁵ ЦГАВО. – Фонд 3766. – Оп. 1. – Д. 58. – Л. 5.

умовах, коли німецькі війська підходили до Мінська, Виконавчий комітет Ради Всебілоруського з'їзду оголосив себе повноважною владою, створив уряд – Народний секретаріат. Повідомлення про це було надруковано в державному декреті, названому Першою Статутною грамотою. Потім 9 березня 1918 р. в окупованому німцями Мінську Виконавчий комітет з'їзду видав Другу Статутну грамоту, де проголошувалася Білоруська Народна Республіка БНР), а Виконком перейменовувався в Раду БНР. Третьою Статутною грамотою, виданою Радою БНР 25 березня 1918 р., Білоруська Народна Республіка проголошувалася незалежною [1, л. 100].

Однак проголошення незалежності БНР в умовах німецької окупації так і не привело до створення білоруської національної державності. Національне самовизначення, утворення самостійної державності як конкретно-історичний процес передбачає не тільки оголошення тих чи інших декларацій, якими б привабливими вони не були, але і функціонування реальної системи органів влади на певній території, вироблення, прийняття законів та їх реалізацію, тобто правотворчу діяльність. Всього цього в рамках проголошеної БНР не було, тобто не було армії, відсутнічала фінансова система, не сформувалися органи влади на місцях. Функції Народного секретаріату обмежувалися повноваженнями національного представництва при німецькій окупаційній адміністрації. Тим не менш, в той період БНР досягла значних успіхів у культурно-освітній галузі.

Вже на початку квітня 1918 р. Народний секретаріат оголосив білоруську мову державною і обов'язковою мовою БНР. Всі акти, документи і листування урядових установ повинні були вестися тільки білоруською мовою [2, с. 45-46]. У теж час почався переклад на білоруську мову діловодства в державних і приватних установах, господарських підприємствах. Наприклад, в першій половині 1918 р. перейшли на білоруську мову всі канцелярії вісімнадцяти маєтків Магдалени Радзивілл. Навіть у восьми лісництвах уживалася білоруська мова. Всім, хто не володів білоруською мовою, пропонувалася курс навчання протягом двох місяців, а хто не погоджувався з вимогами, знімався з посади [2, с. 45-46].

Для вирішення поставлених завдань Народний секретаріат на початку квітня відкрив безкоштовні курси білорусознавства, на яких до кінця місяця вже навчалася близько 200 осіб. Лекції на курсах читали: з історії Білорусі – професор М. Масоніус і Я. Лесик, по економіці Білорусі – А. Власов, по білоруській літературі – Т. Гриб, історії білоруського права – С. Ляновський [3, л. 21]. У липні були відкриті курси для народних вчителів у Бобруйську. У вересні 1918 р. відбулося відкриття Білоруських учительських курсів білорусознавства для викладачів міських початкових шкіл. В цілому Народний секретаріат приділяв створенню білоруської національної школи велике значення. Згідно з польськими джерелами, в 1918 р. в зоні німецької окупації діяло понад 350 білоруських початкових шкіл [2, с. 47]. У містечку Свіслоч працювала Вчительська семінарія, а в Слуцьку, Будславі, Мінську, Новогрудку, Гродно діяли білоруські гімназії [2, с. 47].

З вищих навчальних закладів, які діяли в 1918 р., можна відзначити Білоруський педагогічний інститут у Мінську (колишній учительський інститут). З ініціативи Н. А. Верата в квітні 1918 р. в Мінську була відкрита Вища музична школа, яка за розпорядженням Народного секретаріату з 1 червня була реорганізована в Білоруську державну консерваторію. Ректором консерваторії був професор Г. Журавльов, колишній викладач Варшавської консерваторії. Як нововведення в консерваторії необхідно відзначити створення відділу з вивчення білоруської народної пісні, історії, культури. У червні 1918 р. професор консерваторії Н. Усцюженінов почав збирати білоруські мотиви і підбирати музику для білоруської опери. Крім того, він написав музику на слова сонета М. Довнар-Запольського «Повір, ти мені» [4, с. 127]. Незабаром професор став працювати над музикою на слова різних білоруських поетів для сольного і хорового співу.

Багато зусиль білоруські діячі національно-культурного руху докладали для відкриття в Білорусі університету. Ще в листопаді 1917 р. представники Великої Білоруської Ради Д. Жилунович, І. Воронко і Е. Будько звернулися до Народного комісара освіти радянського уряду з проханням відновити в Полоцьку діяльність Віленського університету. Потім комісія народної освіти Всебілоруського з'їзду висловила за «невідкладне відкриття в Білорусі Білоруського університету, сільськогосподарського інституту і політехніки» [2, с. 48]. Однак ці зусилля в силу різних обставин не привели до позитивного результату.

В умовах німецької окупації Народний секретаріат знов звернувся до цього питання і 28 березня 1918 р. прийняв резолюцію про відкриття університету. З цією метою при Народному секретаріаті освіти була створена комісія, до складу якої увійшли А. Смолич, М. Довнар-Запольський, М. Масоніус, В. Самійло, Каплан та ін. [5, л. 194]. Перші засідання комісії відбулися 2 і 8 червня 1918 р. На одному розглядалося питання про тип університету та можливості його відкриття на початку наступного академічного року. На другому засіданні - відбулися вибори президії комісії. До його складу були обрані: голова – професор М. Довнар-Запольський, заступником голови – професор М. Масоніус, секретарем – Е. Будько. Для здійснення практичних завдань з відкриття університету

професор Довнар-Запольський запропонував створити комітет, в який увійшли б тільки професори, уродженці Білорусі: Карський, Завітневич, Лаппо, Жукович і багато інших. Однак відкрити університет Рада БНР не змогла. Перешкодою на цьому шляху стало погіршення ситуації на фронті.

Відродження білоруської національної школи, особливо швидке зростання початкових шкіл, позитивно вплинули на білоруське книговидавництво. У 1918 р. в Мінську було створено видавниче товариство «Зорянка» на чолі з Павлом Алексюком. Своєю метою воно ставило видання книг для початкової школи, студентів та учнів вищих шкіл, а також для найширшої публіки. Крім того, в Мінську з 1917 р. працювало видавництво «Вільної Білорусі», яке в 1918 р. випустило 5 книг. В червні 1918 р. в цьому видавництві вийшла «Дитяча хрестоматія», підготовлена Аркадієм Смоличем. Літературна збірка, «Сценічні твори» Т. Гушчи, «Берізка» Ядвігіна Ш., поема «Симон-музика» Якуба Коласа, «Перші молитви» В. Романова і «Тарас на Парнасі» вийшли у видавництві «Вільної Білорусі» [5, л. 194].

Водночас Народний Секретаріат освіти організував дві комісії з перегляду та підготовки підручників для білоруських шкіл. Одна комісія займалася підручниками для середніх шкіл, інша – для початкових. До складу комісій увійшли білоруські викладачі та відомі педагогічні діячі з російських і польських шкіл. Було створено спеціальне бюро зі складання та перекладів підручників на білоруську мову, яке в 1918 р. підготувало до друку 16 шкільних підручників [6, с. 147].

Досить добре була поставлена робота з видання шкільних підручників у Вільно. Тут необхідно відзначити плідотворчу роботу Вацлава Ластовського, який тільки в 1918 р. підготував і видав 9 книг: «Незабудка: Перша після букваря хрестоматія», «Сіач: Друга після букваря хрестоматія», «Рослини: підручник для шкільного вжитку», «Загадки», «Колись і зараз: Історико-громадські нариси» та ін. Всі ці твори були видані на білоруській мові.

Велику роботу по розвитку білоруської культури, наукових знань проводило створене в 1918 р. у Вільно Білоруське наукове товариство (БНТ). Серед організаторів товариства були: В. Ластовський, І. та А. Луцкевичі, В. Святополк-Мирський, Я. Станкевич, В. Толочко та ін. Керівний орган товариства (уряд) обирався на загальних зборах. Основним завданням організація вважала «різноманітну наукову діяльність, розвиток любові до наукових досліджень і розширення знань». Свої цілі суспільство бачило у створенні та утриманні музеїв, бібліотек, наукових установ, організацій виставок, лекцій, курсів, наукових з'їздів, видавничої діяльності, випуску періодичних видань [7, с. 355].

На початку своєї діяльності БНТ зосередилося на виробленні наукової термінології та її кодифікації, на проблемах перекладу на білоруську мову педагогічної та художньої літератури. Так, комісія БНТ, обрана на засіданні уряду 1 травня 1918 р., проаналізувала «Граматика білоруської мови» Б. Почобки, видану видавництвом газети «Гомін», і прийшла до переконання, що ця книга не могла служити у якості посібника з вивчення білоруської мови...» [6, с. 148].

Основною причиною такого висновку комісії стала відсутність в «Граматичі» Б. Почобки відділу «Фонетика» і основ транскрипції, на які вона повинна опиратися. У висновку комісії було зазначено: «вона (транскрипція – М. Щавлінський) різко відрізняється від того правопису, який представлений у всіх білоруських шкільних підручниках і яким керуються всі білоруські автори» [6, с. 148].

Слід зауважити, що цих недоліків була позбавлена «Білоруська граматика для шкіл» Б. А. Тарашкевіча, яка в тому ж 1918 р. була видана у Вільно у видавництві М. Кухти одночасно кириличним і латинським шрифтом.

У підручнику автор відзначив основні риси білоруської мови і охарактеризував науковий принцип, покладений в основу граматики. Спираючись на розмовну мову і письмові стилі, що склалися до того часу, автор коротко описав звукову систему, орфографії білоруської мови, достовірно виділив і підкреслив його основні закономірності, вдало поєднав діалектичну основу з письмовою традицією, науково обґрунтував єдині правила написання. У якості ілюстраційного матеріалу в граматиці використовував уривки з високохудожніх творів письменників, прислів'я, приказки. Сформульовані Тарашкевічем правила отримали загальне визнання, так як на основі його граматики почали видаватися підручники білоруської мови інших авторів. Таким чином, проблема з виданням книг поступово налагоджувалася, про це свідчить виставка книжного мистецтва, яка відбулася на початку липня 1918 р. Відповідно з підрахунками В. Г. Мазца, на окупованій території Білорусі у 1918 р. було видано більш ніж 50 книг [8, с. 25].

Значних успіхів у справі національного відродження під час німецької окупації досягнув періодичний друк. У Мінську простягала свою діяльність газета «Вільна Білорусь». Однак після оголошення Білоруської Народної Республіки курс газети змінився: вона почала виступати за незалежну демократичну Білорусь, закликала до створення білоруських національних військових формувань, критикувала більшовицьку політику військового комунізму і «централізму». Активіст самої популярної в той час національної партії Білоруської соціалістичної громади (БСГ)

Н. Бываевский (В. Дыло) в статті «Що нас чекає?» доводив «що соціалістичні ідеали залишаються конструктивним фактором національного відродження і несумісні з анархією» [9, с. 12]. Білоруський письменник А. Гарун на сторінках газети оскаржував погляди лівих соціал-демократів і тих більшовиків, які доводили, що нібито соціалістичний рух і національне самовизначення народів несумісні між собою. На його думку, безпідставними були утопічні думки про створення «комуністичного раю» на землі в безнаціональному суспільстві [6, с. 151].

Газета друкувала матеріали з протестами БСГ проти «опіки» Німеччини над Білорусією, виступала за цілісність білоруського краю, публікувала основні документи Ради БНР, згідно з яким Білорусь оголошувалася незалежною демократичною державою, підтримувала програму демократизації країни і її національного відродження, виступала за перегляд умов Брестського миру.

8 березня 1918 р. в Мінську вийшов перший номер газети «Беларускі шлях» – орган Мінського народного представництва. Цю щоденну суспільно-політичну газету національно-демократичного спрямування спочатку редагував П. Алексюк, а з другого номера – А. Гарун. Основною метою видання оголошувалося соціально-економічне та культурне відродження Білорусі, її державна самостійність і суверенітет [7, с. 459].

На сторінках газети ґрунтовно висвітлювався національний суспільно-політичний та культурний рух, містилася інформація про діяльність політичних партій та організацій, друкувалися короткі театральні рецензії та вірші.

Газета регулярно друкувала статті, містила такі відділи та рубрики як «Міжнародне життя», «Вісті з краю», «Мінське життя», «Вісті з Росії», «Маленький фейлетон», критикувала політику більшовиків і Радянської Росії, боролася проти русифікації та колонізації білоруського народу, показувала, яку користь могла б отримати Німеччина, якби юридично визнала створення БНР. В одному з номерів зазначалося: «Зацікавленість Німеччини в створенні Білоруської держави як буфера між Польщею і Великоросією підказуються не тільки політичними, а й економічними причинами. Білорусь-край – сільськогосподарський.... Одна тільки Мінська губернія при поганому землеробстві дає більше 3 мільйонів пудів хліба.... А коли за допомогою німецького капіталу і техніки осушити болота, то Мінське Полісся може забезпечити сіном всю Німеччину, не кажучи вже про можливість розвитку скотарства в краї. Крім того, Німеччина може отримувати з Білорусії великі запаси лісу» [6, с. 152].

Газета також сприяла організації просвітницьких гуртків, пропаганді білоруської культури, розвивала ідею створення загальнонаціональної білоруської школи.

У газеті виступали зі статтями і нарисами А. Прушинський, І. Живиця, З. Бядуля, А. Власов, В. Голубок та ін.

Важлива роль у справі білоруського національного відродження і поширення його ідей на білорусів-біженців належала газеті «Білоруське ехо», яка видавалася в Києві з 30 травня 1918 р. російською мовою (частина матеріалів друкувалася білоруською мовою) [5, л. 301]. Серед найбільш активних співробітників газети можна назвати прізвища: А. Цвікевича, І. Воронко, А. Смолича, М. Довнар-Запольського, Є. Карського, І. Хлебцевича, І. Дило, А. Бурбіса.

Практично у всіх великих містах України і Білорусі, а також у Москві та Петрограді працювали кореспонденти газети. Основним своїм завданням вона вважала об'єднання білорусів, які проживали на території України, забезпечення їх зв'язку з Батьківщиною. На сторінках газети друкувалися також матеріали, автори яких виступали за відродження, посилення і незалежність білоруської держави, її вільне національне і економічний розвиток, об'єднання усіх громадських сил білоруського народу з метою реалізації національних інтересів [10, с. 3].

На сторінках газети також друкувалися твори Я. Купали, Я. Коласа, М. Богдановича, В. Голубка, Т. Гартного, К. Каганця, І. Форботки та ін.

Одночасно з газетами в жовтні 1918 р. в Мінську почав видаватися під редакцією І. Воронки науково-історичний, літературно-громадський і економічний журнал «Варта». Співробітництво в журналі приймали такі відомі білоруські політики, науковці та письменники, як Є. Карський, А. Луцкевич, М. Довнар-Запольський, Зм. Бядуля, С. Некрашевич, С. Рак-Михайлівський, І. Луцкевич, І. Форботко, К. Єзовітов, Р. Земкевич І. Дило, Е. Будько, П. Кричевський А. Цвікевич, П. Тремпович та ін.

На першій сторінці журналу була поміщена стаття І. Воронки, в якій він виступив з наступним зверненням: «Необхідно піднімати культуру, дати розвинутися молодим паросткам, необхідно просвітити і підняти самосвідомість народу і висвітлювати події справедливо, без своїх тенденцій. Правдивого обличчя події ніколи не заховаєш, рано чи пізно народ прокинеться і протре заспані очі, пізнає всю правду і покаже своїм ворогам їх місце.

Два огнища палають біля нас, дві руки витягнуті над нашою батьківщиною: з заходу ненаситна всеохоплююча рука яструба Польщі, а зі сходу – важкий кулак ведмедя Великоросії. Коли ж обидва ці

народи сусідні і близькі нам по крові зрозуміють нас і відмовляться від своїх благих домагань: на нашу землю, на нашу культуру, на нашу совість, на нашу працю, на нашу свободу???)» [11, с. 2-3].

У журналі були також надруковані вірші А. Павловича, статті І. Луцкевича, К. Єзовітова, нарис С. Карського та твори інших авторів.

Великою подією в культурному житті білорусів стало проведення в травні-серпні 1918 р. історико-етнографічної виставки «Вільно-Мінськ». Як повідомляла газета «Беларускі шлях», виставка «варта того, щоб її подивилися всі, хто любить наше минуле з його цінними пам'ятками» [6, с. 154]. Досить сказати, що на виставці експонувалися такі предмети як прапори, хрести, герби білоруських князів. Особливу увагу звертав на себе знаменитий «Литовський статут», написаний білоруською мовою в 1588 р. Серед численних предметів виставки були цінні старі тканини ручного виготовлення, кілька сотень білоруських селянських поясів, шляхетські і селянські одяжі і знамениті Слуцькі пояси. Серед цікавих історичних пам'яток відрізнялися: рицарський меч (15 ст.); мундир офіцера, так званого Литовського уланського полку, в якому несли службу тільки білоруси, герб міста Вільно і Троїцького замку.

Говорячи про розвиток білоруської культури в 1918 р. не можна не відзначити той факт, що Народний секретаріат докладав багато зусиль, спрямованих на збереження пам'яток білоруської культури, повернення на територію Білорусі розграбованого за роки війни воюючими сторонами, культурної спадщини. Наприклад, ще навесні 1918 р. Народний секретаріат порушив перед Радянським урядом і німецькими владами питання про припинення ліквідації евакуйованих у свій час з Білорусі Казеної Палати, Державного банку, губернських установ з архівами, шкіл, гімназій і ін. Необхідно було також вести боротьбу проти поляків – «любителів мистецтва», які прагнули привласнити білоруські пам'ятки старовини. Польські організації товариства «Надбання», розсіяні по всіх містах Білорусі, Литви та Росії, користуючись підтримкою польських колоністів, скупили і зібрали все, що ще вціліло від війни і постійних грабежів. Особливо в цій справі досяг Польський комітет у Петрограді, який з дозволу Російського уряду вивіз через Стокгольм ряд цінних білоруських пам'яток історичного значення.

В одному зі своїх номерів «Мінський Тижневик» повідомляв, що поляки з дозволу німецьких окупаційних влад забрали з мінської чоловічої класичної бібліотеки близько 1300 примірників книг, серед яких були книги великої історичної цінності, унікальні видання XVI і XVII століть [6, с. 157].

Щоб поставити заслін на шляху польських «колекціонерів», спустошующих білоруську культурну спадщину, І. Воронко, К. Єзовітов і Я. Белевич відновили у серпні 1918 р. у Мінську діяльність «Білоруського товариства опіки літератури та історії» [5, л. 163].

Таким чином, під час німецької окупації БНР досягла значних успіхів у культурно-освітній галузі. Вже на початку квітня 1918 білоруська мова була оголошена державною і офіційною мовою БНР. Велике значення Народний Секретаріат надавав створенню білоруської національної школи, виданню білоруських книг, розвитку періодичного друку. Разом з тим Народний секретаріат доклав багато зусиль, щоб повернути в Білорусь розграбовану під час війни свою культурну спадщину.

Список використаних джерел і літератури

1. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). – Фонд 325. – Оп. 1. – Д. 21.
2. Калубовіч Я. Крокі гісторыі / Я. Калубовіч. – Беласток, Вільня, Менск.: «Га Макс», «Наша Ніва», «Мастацкая літаратура». – 1993. – 288 с.
3. НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д. 8.
4. Беларуская народная музыка // Вольная Беларусь. – 1918. – 5 мая.
5. НАРБ. – Фонд 325. – Оп. 1. – Д. 19.
6. Щавлинский Н. Б. Государственно-политическое и национально-культурное самоопределение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / Н. Б. Щавлинский. – Минск: “Мэджик Бук”, 2009. – 192 с.
7. Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6т. / Рэдкал.: М. В. Біч (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: “БелЭн”, 1993. – Т.1. – 494 с.
8. Мазец, В.Г. Беларускі нацыянальна-культурны рух ва ўмовах нямецкай акупацыі (1917–1918гг.) / В. Г. Мазец // Гуманітарна-эканамічны веснік. – 1998. – № 4. – С. 22-27.
9. Бываеўскі Н. (Я. Дыло). Што нас чакае? / Н. Бываеўскі // Вольная Беларусь. – 1918. – 24 лютага.
10. Перадавіца / Белорусское эхо. – 1918. – 3 чэрвеня.
11. Варонка Я. На варце. / Я. Варонка // Варта. – 1918. – № 1.

1918 РІК В УКРАЇНІ З ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ (1989–2015)

Проаналізовано головні польські публіцистичні та політичні дискурси щодо Української революції 1917–1921 рр., проголошення Західно-Української Народної Республіки, українсько-польської війни 1918–1919 рр. Доведено наявність різночитань українських подій залежно від політичної та ідеологічної приналежності. Виокремлено два головних дискурси в формуванні польського образу українсько-польських взаємин початку ХХ ст. – «кресовий» та ліберальний. Простежено український фактор історичної політики Польщі щодо спільного минулого. Показано можливість українсько-польського примирення на прикладі дискусії щодо відкриття Польського військового меморіалу (Цвинтаря Орлят) на Личаківському кладовищі у Львові.

Ключові слова: історична політика, Польща, Україна, українсько-польська війна 1918–1919 рр., поєднання.

Celebrations on commemoration of the century of the restoration of the Polish and Ukrainian states are raising the need to study contemporary publicistic and political practices related to the instrumentalization of historical knowledge. Historical policy is «conscious actions of the political class, its administration, and government officials with the aim of forming the sphere and character of collective memory» (A. Wolff-Powęska). The aims of such a policy are «citizens integration, legitimization of the state and its own political camp, delegitimization and overcoming of opponents, strengthening of the position of the state on the international arena, and even the coercion of a neighbor to territorial concessions» (T. Stryjek).

The proposed article aims to analyze contemporary Polish publicistic and political practices in interpreting the history of Ukraine and Ukrainian-Polish relations in the first third of the XXth century. The methodological basis of the article is the method of discourse-analysis, a qualitative method that explores all types of formal and informal verbal interaction, as well as written texts of all varieties. Text only then begins to gain meaning when there is interaction between the text, the causes of its appearance and means of distribution.

After 1989 there are two main traditions of formation of the Polish image of the Ukrainian-Polish relations of the early XXth century – «Kresowa» and Liberal. The former manifested itself in the intellectual heritage of inter-war Poland, and is expressed in the activities of the country's and combatant organizations. Then the second tradition has its origins in the environments of the emigration and the Polish-Democratic opposition. The possibility of Ukrainian-Polish reconciliation is shown on the example of a discussion on the opening of the Polish Military Memorial (Cmentarz Orłat) at the Lychakiv Cemetery in Lviv. The Polish-Ukrainian consensus for honorable commemoration of the fallen in the fratricidal war of 1918–1919 was an example of the possibility of combining over complex historical divisions.

Key words: politics of history, Poland, Ukraine, the Ukrainian-Polish War of 1918–1919, reconciliation.

Урочистості з відзначення століття відновлення Польської і Української держав актуалізують потребу дослідження не лише тогочасних суспільно-політичних/геополітичних обставин, ролі політичних чи духовних лідерів в державотворчому процесі, а й сучасних публіцистично-політичних практик, пов'язаних із інструменталізацією історичного знання. Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення головних ідейних засад та практик історичної політики Республіки Польща щодо України та українців. У світлі напружених двосторонніх відносин, щоразу більшої популярності маргінальних структур, радикалізації дискурсу мережі Інтернет, узагальнення польського публіцистичного та політичного дискурсів про Українську революцію 1917–1921 рр., українсько-польську війну 1918–1919 рр. дозволить визначити основні маркери, сприятливі для гармонізації двосторонніх відносин.

Саме явище історичної політики прийшло в науку й публіцистику відносно недавно, хоча має вже ряд поважних дослідників і закордоном, і в Україні [1; 4; 11; 21]. Щодо самого визначення, то польська дослідниця Анна Вольф-Повензька історичною політикою називає «свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті» [30, с. 69–70]. Її колега, історик Томаш Стрик, переконаний, що цілями такої політики є «інтеграція громадян, легітимізація держави і власного політичного табору, делегітимізація і подолання супротивників, посилення позиції держави на міжнародній арені, і, навіть, примушення сусіда до територіальних поступок» [4, с. 31]. В кожному разі, тісний зв'язок між історичною політикою та історичною пам'яттю спонукає істориків, культурологів, соціологів до пошуку інтердисциплінарних

підходів дослідження феномену пам'яті та її впливу на суспільно-політичне життя, повсякденні практики.

Враховуючи теоретичні аспекти проблеми, метою пропонованої статті є аналіз сучасних польських публіцистичних та політичних практик щодо інтерпретації історії України та українсько-польських відносин у першій третині ХХ ст.

Після 1989 р. формування польського образу українсько-польських взаємин початку ХХ ст. мало дві головні традиції – «кресову» й ліберальну. Якщо перша вела свою генезу з інтелектуальної спадщини міжвоєнної Польщі виражалася в діяльності земляцьких і комбатантських організацій, то друга визріла в середовищах еміграційної та ПНР-івської демократичної опозиції [6].

Інформаційний вакуум періоду ПНР про українські політичні традиції, на початку 1990-х рр. був заповнений науково-популярними публікаціями. Згідно з «опозиційною» інтерпретацією (автори якої уже не були опозиціонерами), початок ХХ ст. українці і поляки зустріли в політичній боротьбі, початки якої сягали 1848 р., часу заснування першої політичної організації українців – Головної Руської Ради [10, s. 11]. У другій половині ХІХ ст. українці в Галичині продовжували самостверджуватися національно і на поч. ХХ ст. розвинули добре організовану мережу політичних партій та молодіжних організацій, зокрема парамілітарні «Січ» й «Сокіл». Саме прагнення українців до автономії і бажання поляків домінувати політично в Галичині, призвели до того, що останні «кільканадцять років перед Першою світовою війною характеризувалися сильним напруженням між поляками і українцями» [10, s. 11]. Польський історик Анджей Фрішке констатував, що польсько-українське протистояння було гострим, а прихильники порозуміння з обох боків не мали жодного впливу на перебіг подій. Конфлікт підсилювала діяльність національної демократії (ендеції), що й проявилася у замаху на намісника Галичини Анджеея Потоцького у 1908 р. і мовчазній солідарності українських еліт із виконавцем замаху.

Уже в Першій світовій війні галицькі українці розраховували на перемогу Австрії і Німеччини та на переділ Галичини. Подібно до поляків, що організували свої легіони, українці в 1914 р. створили легіон УСС. Відтак наприкінці війни польські політичні партії різного спектру розуміли, що повоєнні кордони залежатимуть від держав-переможниць. У той же час «горизонт українських політиків замикався в межах Австрії», вони були до кінця лояльні цісареві від якого очікували допомоги у перетворенні Східної Малопольщі в коронний край з українським характером [29].

Отже, таке трактування передумов складних польсько-українських відносин у ХХ столітті носило раціональний характер, обґрунтований знанням джерельних матеріалів.

Інший погляд на відносини між поляками і українцями домінував в кресовому дискурсі, де українців називали «так званими українцями», ще частіше русинами [7, s. 1]. Українці – це австрійська вигадка, а їхній національний рух – спроба завадити відродженню польської державності. Важливе місце у польсько-українських суперечках відводили Львову, називаючи його «третьою Найяснішою столицею, п'ястівським градом Казимира Великого» [24, s. 31]. Описи величі польського Львова, бастиону польськості, зводилися до висловів: «Львів був зіркою першої величини, яка просвітляла умисли цілих кресів південно-східної Польщі» [27], «Львів – оплот польської державності, а його мешканці – герої Польщі» [22, s. 10–11]. Якщо в цьому контексті і згадувалися українські діячі зі Львова, то часто з неправильно поданими прізвищами, іменами або й взагалі без них: «З українських істориків на увагу заслуговують М. Грушевський, Крип'якевич, Кедрина» [27]. Тут же зустрічаємо неправильні імена діячів «Руської трійці»: «Марціян Шашкевич, Іван Вагилевич і Юзеф Головацький» [27]. Висловлювання такого типу свідчили передусім про поверхове знання та розуміння української історії та культури, небажання позбутися стереотипного бачення українців.

Кінець Першої світової війни приніс обом народам можливість проголосити незалежні держави, але й одночасно кинув їх у вир братовбивчої війни 1918–1919 років. Особливе місце у польській публіцистиці відводилося боям за Львів. У 1990-х роках – на початку 2000-х рр. все ще живою залишалася легенда і міфологія «оборони Львова», і також відчувався брак загальних знань про тогочасні геополітичні та загальноукраїнські події. Причин цьому було декілька: більшість доступних для польського читача матеріалів про війну мали пропагандивно-полемічний характер; проблема польсько-українського конфлікту переважно трактувалася емоційно, крізь призму національної рації; після Другої світової війни тема польсько-українських відносин залишалась під табу; польські військові поховання з 1918–1920 років в Україні, зруйновані в радянський час, потребували реконструкції [15, s. 8].

У контексті пізніших подій, а насамперед Другої світової війни, виникло питання: наскільки потрібною для Польщі була ця війна і які вона принесла результати? Польський публіцист і дипломат Мацей Козловський вважав, що війна 1918–1919 років була найнепотрібнішою із усіх війн, які провадила Польща [15, s. 289]. Перемогу поляків М. Козловський назвав «Піровою перемогою», яка створила велику прірву між обома народами [15, s. 105]. Польська держава, котра внаслідок цієї війни сягнула

своїми кордонами по ріки Збруч і Случ, стала короткотерміновим епізодом в історії, що відбувся лише завдяки сприятливій зовнішньополітичній кон'юктурі. У міжвоєнній Польщі середовище газети «Rząd i Wojsko» повторювало тезу, що без незалежної України немає незалежної Польщі. Як не дивно, але це твердження справдилося вже у 1939 році, за два десятиліття після відродження держави [15, s. 294]. Простежуючи подальшу лінію розвитку польсько-українських відносин, польський публіцист зазначив, що жахливі події, які відбувалися у Галичині та на Волині в роки Другої світової війни, стали наслідком «переможного походу поляків на Збруч у 1919 році» [15, s. 295].

Польсько-українська війна 1918–1919 років, на думку польських авторів, закінчилася витісненням української армії за Збруч і ліквідацією ЗУНР. Українці підкорилися польській перевазі, але вважали себе нацією, захопленою і окупованою Польщею [10, s. 13].

В останньому десятилітті ХХ століття у багатьох публікаціях щоденної преси (переважно регіональної) конфлікт 1918–1919 років описували так: 1 листопада 1918 року українці «вдарили на Львів», «здобули Львів», почали «атакувати місто». Це, як зауважила дослідниця Богуміла Бердиховська, мало означати, що українська акція була нападом ззовні й що Львів тоді хтось обороняв. З аналізу матеріалів преси виникало враження, що «українські дії захопили поляків зненацька, і це здивування триває і до сьогодні» [8, s. 200].

Одним із найавторитетніших польських дослідників українсько-польської війни був історик Міхал Клімецький. Його бачення війни і розповідь про неї відрізнялися неупередженістю і критичністю, добрим джерельним підґрунтям, регулярними науковими контактами з львівським академічним середовищем [2]. На думку вченого, вже напередодні листопадових подій 1918 року поляки, без огляду на походження, освіту, політичні переконання, не мали сумніву, що Львів є так само польським містом, як Краків або Варшава. Ніхто не припускав, що хто-небудь наважиться «посягнути на так сильний осередок польськості» [29]. У тодішніх польських політичних колах право на Львів, Познань чи Вільно розуміли як щось природне і незаперечне. Натомість кожна спроба українців зробити місто частиною власної державності була нічим іншим, як агресією. У розмовах про територіальні межі майбутньої Польщі Львів розташовували далеко на захід від постульованого східного кордону, часто не згадуючи про його титул «міста на кресах» [13, s. 8]. Польська громадськість Львова не бачила жодного духовного зв'язку українців зі Львовом. За переконанням Міхала Клімецького, такий політичний дискурс, а також героїчна налаштованість мешканців міста додавали бойового запалу полякам у боротьбі з галицькими українцями. Українсько-польська війна за Львів і Східну Галичину була конфліктом, котрий, однак, не загрожував територіальній цілісності відродженої Польщі. Поляки «воювали також за історичну спадщину і доробок багатьох поколінь, котрі жили на кресах» [14]. Описуючи перебіг війни, дослідник констатував: «Війна 1918–1919 років була війною, яка не виникала зі взаємної ненависті. Це була остання війна в стилі ХІХ століття, війна цивілізована, а не масовий злочин. Війна ХХ століття, брутальна, яку вели проти цивільних, прийшла в Галичину у 1920 році разом з більшовиками» [29].

Активну позицію в українсько-польських дискусіях займав громадський діяч, публіцист Яцек Куронь. Уродженець Львова, і, за його ж висловом, «вихований на культурі львівських Орлят» [16], подавав посткомуністичному польському суспільству «рації» української сторони. Яцек Куронь вважав, що війна за Львів мусила б виникнути, адже «Львів, сміливо можна сказати, був серцем України, там, з огляду на австрійський лібералізм, виникали українські незалежницькі організації та науково-громадські інституції» [16]. Цю тезу підтвердив історик Ярослав Грицак в інтерв'ю виданню «Gazeta Wyborcza»: «ЗУНР була єдиною в історії України спробою будувати нормальну, а отже, демократичну державу, сильно відмінну від збунтованої і анархічної проби київської державності, чи УНР» [28]. ЗУНР творили «солідні, цісарсько-королівські чиновники української національності, виховані українськими парламентаристами Крайового Сейму в автономній і самоврядній Галичині. Вони запроєктували державу, яка відповідала тодішнім європейським стандартам» [28].

Різними були й оцінки перебігу війни, її результатів та наслідків. Польський україніст Володимир Мокрий писав, що в листопаді 1918 року українці, опанувавши територію на схід від Сяну, включно зі Львовом, були «змушені віддати частину Львова полякам, бо останні організували його збройну оборону, чим започаткували польсько-українську війну» [3, с. 48]. Дев'ятимісячна війна, «сповнена особливої й безглуздої жорстокості, та знищення суверенної української держави польським військом, стали джерелом довгої ворожості галичан до поляків» [3, с. 49].

Яцек Куронь зауважив, що у 1918 році поряд з Польщею, Литвою, Чехословаччиною могла відродитися і незалежна Україна, проте поляки і українці не зуміли порозумітися, тому війна на прикордонні була неминучою, ставши жахливим провіщенням поразки 1939 року [16]. Сміливий погляд Яцека Куроня на цю війну був нетиповим для значної частини польського суспільства, адже мав проукраїнський характер. На думку політика, незалежної України не можливо було збудувати без Львова – символу самостійницьких прагнень. Полякам було легше, бо вони мали Краків. Війну за Львів, як і всю

кампанію 1918–1919 років, Варшава виграла не лише через відчуття власного дому, але й завдяки тому, що з польського боку воювала вишколена у Франції союзна армія генерала Юзефа Галлера. Остання вела бої всупереч міжнародним умовам, адже, сформована на Заході для антибільшовицького спротиву, не мала права брати участі в українсько-польських боях [16]. Аналізуючи війну, Яцек Куронь називав її «братовбивчою», «черговою війною в родині й черговим цвяхом в труну РП і України».

Однак «кресові» публіцисти по-іншому розцінювали поразку українців у боротьбі за Львів. Кшиштоф Бульжацький, щиро відданий культу «Орлят», стверджував, що «регулярна українська армія Січових Стрільців прогнала у Львові львівським дітям, львівським орлятам» [9, s. 5; 25]. Приєднання Львова до Польщі не компенсувало втрати давніх східних земель, бо «після того, як поляки вибороти незалежність у 1918 році, давній польський східний рубіж перемістився на 400–900 км на захід, залишаючи новій більшовицькій Росії за Збручем близько 2 млн поляків, долі яких можна поспівчувати» [23, s. 1–2].

Отож, у кресовому контексті незаперечним видавався факт, що Східна Галичина – польський край. Втім, окремі автори були іншої думки. Анджей Фрішке назвав Галичину землею, де співіснували три мови, релігії і культури: «Автохтонами тут були українці, поляки і євреї» [10, s. 13]. Сільське населення – переважно українське, хоч і траплялися «польські острови». В містах переважали поляки і євреї. Львів, маючи польський характер, залишався оточеним українськими селами. Як місто з великими історичними традиціями, столиця галицької автономії та важливий культурний центр, Львів викликав у поляків особливі сентименти. Сильні почуття Львів породжував також і в галицьких українців – як середньовічний руський град, а передусім «коліска українського національного відродження». Суперечки за Львів неможливо було розв'язати так, аби задовольнити супротивників. Перемога однієї сторони дорівнювала відчуттю поразки в іншій. Тому польсько-український конфлікт за Львів «протягом кількох десятиліть залишався кривавою раною» [10, s. 14].

Особливе значення в польських дискусіях займали політичні практики пов'язані із відбудовою знищеного в радянський період Польського військового цвинтаря на Личаківському кладовищі у Львові. Після 1989 р. польська компанія «Енергополь» почала відновлювальні роботи, а польська Рада охорони пам'яті боїв і мучеництва приготувала проект для відновлення Меморіалу у вигляді перед 1939 р. Знаковим у цьому контексті став візит в Україну Президента Польщі Леха Валенси в травні 1993 р. Після поїздки до Києва і короткої згадки про спільну українсько-польську історію: «Минуле залишмо історикам, науковцям а навіть й прокурорам, а тепер будуймо майбутнє» [19], польський лідер відвідав Львів, поклав квіти до могил Івана Франка, Марії Конопніцької, Січових Стрільців та львівських Орлят [20]. У візиті Леха Валенси в Україну вбачали нову історичну знаковість, адже, за висловлюванням публіциста Богдана Осадчука, він був другим після Юзефа Пілсудського керівником РП, котрий відвідав Україну. Символічним також називали візит глави польської держави до Вінниці, де більше сімдесяти років тому відбувалася зустріч Пілсудського з Петлюрою [18].

Дискусія про майбутній вигляд Цвинтаря Орлят розтягнулася на подальші дванадцять років. До її розв'язання були заангажовані найвищі політичні і духовні лідери України та Польщі Александер Квасневський, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, кардинали Любомир Гузар, Мар'ян Яворський, інтелектуали, публіцисти. Перемовини неодноразово заходили в глухий кут, а домовленостей було досягнуто в швидкий спосіб лише після Помаранчевої революції 2004 р. [5, с. 180–207]. 24 червня 2005 р. Президенти Польщі та України урочисто відкрили Польський військовий меморіал та Меморіал воїнів Української Галицької Армії [26]. У промові Віктор Ющенко назвав Польщу другом і стратегічним партнером України: «Варшава послідовно працює для того, щоби відкрити європейські двері для Києва. В об'єднаній Європі наші народи бачать себе разом» [12], додавши: «Я не сумніваюся: немає вільної України без вільної Польщі». Віктор Ющенко згадав папу Івана Павла II, який, «як ніхто інший, розумів трагізм конфлікту між нашими народами і зробив дуже багато для того, щоби цей день настав» [26]. Президент Александер Квасневський відповів: «Поляки й українці, подаємо один одному руки понад історією, подаємо понад могилами. Я переконаний, що в майбутнє ми йдемо разом!» [17, s. 485].

Таким чином, польсько-українська згода щодо гідного вшанування полеглих в братовбивчій війні 1918–1919 рр. стала прикладом можливості поєднання понад складними історичними поділами. Аналізуючи політичні стратегії польських спільнот пам'яті слід розуміти, що «в демократичній державі культура колективної пам'яті є культурою дискусій» [30, s. 15]. Тому найчастіше лише діалог дає шанси на польсько-українське порозуміння.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.

2. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Східно-Центральної Європи, 1998. 488 с.
3. Мокрий В. Українців і поляків сьогодні, учора, завтра. *Зустрічі*. 1990. № 1–2. С. 45–66.
4. Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр, 2015. 320 с.
5. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 302 с.
6. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України. Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів, 2011. 304 с.
7. Asler R. Lwów – listopad 1918. *Semper Fidelis*. 1995. № 6 (29). S. 1.
8. Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. Kraków, 2000. S. 198–205.
9. Bulzacki K. Nie wolno zmuszać do pokuty. *Na Rubieży*. 2003. № 68. S. 5.
10. Friszke A. Ukraińskie tradycje polityczne. *Więź*. 1991. № 11–12. Listopad-grudzień. S. 8–25.
11. Hahn H. H. Polityka historyczna a stosunki binarodowe. Głos na rzecz stworzenia kodeksu zachowań w polityce pamięci. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* / red. H. H. Hahn, R. Traba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. T. IV: Refleksje metodologiczne. S. 146–160.
12. Juszczenko W. Oczyśćmy pamięć z fałszu. *Lwowskie spotkania*. Reprint wydania z 2005 r.
13. Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. 279 s.
14. Klimecki M. Walczono nie tylko o Lwów. *Rzeczpospolita*. 1993. 13–14 listopada. (№ 265).
15. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Kraków, 1990. 312 s.
16. Kuroń J. Rozumiem protest Ukraińców. Notowała Iza Chruslińska. *Gazeta Wyborcza*. 2002. 23 maja (№ 119).
17. Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas uroczystego otwarcia Cmentarza Orłat Lwowskich. Lwow, 24 czerwca 2005 roku. *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemówienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2005 r. Wybór*. Warszawa, 2005. S. 480–485.
18. List Ukraińca do Lecha Wałęsy. *Rzeczpospolita*. 1993. 24 maja. (№ 119).
19. Narbutt M. Polska, Ukraina i ta trzecia. *Rzeczpospolita*. 1993. 26 maja. (№ 121).
20. Narbutt M. Zręczny dyplomatyczny slalom. *Rzeczpospolita*. 1993. 27 maja. (№ 122).
21. Nijakowski L. Polska polityka pamięci: esej socjologiczny. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008. 286 s.
22. Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. Źródła do dziejów walk o Lwów i wojowództwa południowo-wschodnie. T. 1. Relacje uczestników. Warszawa, 1991. 363 s.
23. Od Redakcji. *Na Rubieży*. 1992. № 1. S. 1–2.
24. Prus E. Panteon sławy czy narodowej hańby? *Na Rubieży*. 2005. № 77. S. 31.
25. Smoleński P. I pryjde tretij deń. *Gazeta Wyborcza*. 2000. 17–18 czerwca. (№ 141).
26. Szwic J. „Tam gdzie lwowskie spią Orłęta”. *Życie Podkarpackie*. 2005. 29 czerwca. (№ 26).
27. Tas J. Gwiazdka pierwszej wielkości. *Życie Przemyskie*. 1993. 6 stycznia (№ 1).
28. Ukraińskie puzzle. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 19 listopada. (№ 271).
29. Wojna dwóch patriotyzmów. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Michałem Klimieckim. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 31 października – 1 listopada (№ 256).
30. Wolff-Powęska A. Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2011. 584 s.

References

1. Kasianov H. Past continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film, 420 s.
2. Lytvyn M. Ukrainko-polska viina 1918–1919 rr. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Instytut Skhidno-Tsentranoi Yevropy, 1998. 488 s.
3. Mokryi V. Ukrainstiv i poliakiv sohodni, uchora, zavtra. *Zustrichi*. 1990. № 1–2. S. 45–66.
4. Stryiek T. Nevlovni katehorii. Narisy pro humanitarystyku, istoriiu i polityku v suchasnykh Ukraini, Polshchi ta Rosii. Kyiv: Nika-Tsentr, 2015. 320 s.
5. Khakhula L. «Rizuny» chy pobratymy? Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2016. 302 s.

6. Chushak Kh. Nemaie vilnoi Polshchi bez vilnoi Ukrainy. Ukraina ta ukraintsi u politychnii dumtsi polskoi opozytsii (1976–1989). Lviv, 2011. 304 s.
7. Asler R. Lwów – listopad 1918. *Semper Fidelis*. 1995. № 6 (29). S. 1.
8. Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. *Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. Kraków, 2000. S. 198–205.
9. Bulżacki K. Nie wolno zmuszać do pokuty. *Na Rubieży*. 2003. № 68. S. 5.
10. Friszke A. Ukraińskie tradycje polityczne. *Więź*. 1991. № 11–12. Listopad-grudzień. S. 8–25.
11. Hahn H. H. Polityka historyczna a stosunki binarodowe. Głos na rzecz stworzenia kodeksu zachowań w polityce pamięci. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* / red. H. H. Hahn, R. Traba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. T. IV: Refleksje metodologiczne. S. 146–160.
12. Juszczenko W. Oczyszczyć pamięć z fałszu. *Lwowskie spotkania*. Reprint wydania z 2005 r.
13. Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. 279 s.
14. Klimecki M. Walczono nie tylko o Lwów. *Rzeczpospolita*. 1993. 13–14 listopada. (№ 265).
15. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Kraków, 1990. 312 s.
16. Kuroń J. Rozumiem protest Ukraińców. Notowała Iza Chruślińska. *Gazeta Wyborcza*. 2002. 23 maja (№ 119).
17. Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas uroczystego otwarcia Cmentarza Orłąt Lwowskich. Lwów, 24 czerwca 2005 roku. *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemówienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2005 r. Wybór*. Warszawa, 2005. S. 480–485.
18. List Ukraińca do Lecha Wałęsy. *Rzeczpospolita*. 1993. 24 maja. (№ 119).
19. Narbutt M. Polska, Ukraina i ta trzecia. *Rzeczpospolita*. 1993. 26 maja. (№ 121).
20. Narbutt M. Zręczny dyplomatyczny slalom. *Rzeczpospolita*. 1993. 27 maja. (№ 122).
21. Nijakowski L. Polska polityka pamięci: esej socjologiczny. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008. 286 s.
22. Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. Źródła do dziejów walk o Lwów i wojewódstwa południowo-wschodnie. T. 1. Relacje uczestników. Warszawa, 1991. 363 s.
23. Od Redakcji. *Na Rubieży*. 1992. № 1. S. 1–2.
24. Prus E. Panteon sławy czy narodowej hańby? *Na Rubieży*. 2005. № 77. S. 31.
25. Smoleński P. I przyjde tretij deń. *Gazeta Wyborcza*. 2000. 17–18 czerwca. (№ 141).
26. Szwic J. „Tam gdzie lwowskie spią Orłęta”. *Życie Podkarpackie*. 2005. 29 czerwca. (№ 26).
27. Tas J. Gwiazdka pierwszej wielkości. *Życie Przemyskie*. 1993. 6 stycznia (№ 1).
28. Ukraińskie puzzle. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Paweł Smoleński. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 19 listopada. (№ 271).
29. Wojna dwóch patriotyzmów. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Michałem Klimieckim. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 31 października – 1 listopada (№ 256).
30. Wolff-Powęska A. Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2011. 584 s.

УДК 28-23

Тетяна Шамсутдинова-Лебедюк

КОРАН ТА ЕТИЧНІ ПРИПИСИ ІСЛАМУ

Стаття присвячена аналізу етично-моральних норм ісламу, які закріплені в Корані. Етика ісламу охоплює всі життєві проблеми, створюючи можливість формування віруючого, що володіє високими морально-вольовими якостями.

Ісламська мораль бере свій початок в єдинобожжі і завершується в ньому. Основними моральними приписами, що викладені у Корані є мужність, справедливість, чесність, милосердя, терпіння, засудження марнотратства.

Ключові слова: Коран, іслам, мораль, єдинобожжя, мужність, щедрість, марнотратство, милосердя, терпіння, чесність.

This article is dedicated to the analysis of ethical and moral norms of Islam which are fixed in Koran.

Therefore, the ethics of Islam embraces all life's problems, creating the possibility of forming a believer who possesses high moral and will qualities The first one is that Islam makes human's (aspiration) desire to the

Lord and receive his love for the main purpose of life, which become a high criterion of morality and self-perfection. The second feature is that Islam does not form and does not create a fundamentally new moral doctrine, but only maximally adapts the norm of morality to all spheres of human life as like everyday routine, social and political relations, economy, education, law, etc. Meanwhile Islam makes morality dominant. The third distinctive feature is that Islam requires a way of life which basically has principles of goodness.

Among the ideological and religious sources of Islam, the main role belongs to the Koran as the only source which, from the point of view of the Muslims, has a divine origin. Originality of the Koran as cultural heritage and historical source lies in the duality of the ideological basis. On the one hand, he provided divine sanction to the position of those socio-cultural norms and ideas that already exist, on the other hand, contributed to the consolidation of monotheism of new social institutions of ethical and cultural norms, and also moral values.

(Summarizing the ethical norms of Islam contained in the Koran can be as follow faith and justice; mercy; brave and courageous; modest, respect parents and eldest. Muslims norms of morality regulate the behaviour of women.

The ideology of Islam, his moral and law norm, which were fixed in the Koran (and after in Hadith), was aimed at uniting different people on the basis of understanding a unified religion to create an effective system of permission and prohibition.

Key words: *Koran, Islam, moral, monotheism, bravery, generosity, squandering, mercy, patience, justice.*

Як зростання ролі «ісламського фактора» в світових процесах, так і «межовість» України між європейським, здебільшого християнським, і мусульманським світами визначає актуальність вивчення соціальних проблем ісламу, викликає гостру потребу в об'єктивній інформації про нього, про його духовні цінності, релігійну практику, спосіб життя. Особливо актуальним у даному контексті є вивчення етичних уявлень ісламу, що викладені в Корані. Адже етика ісламу охоплює всі життєві проблеми, створюючи можливість формування віруючого, що володіє високими морально-вольовими якостями.

Разом з тим, ісламська мораль має декілька особливостей. Перша – те, що іслам робить потяг людини до Господа й отримання його ласки основною метою життя, яка стає високим критерієм моралі та самовдосконалення. Другою особливістю є те, що іслам не формує і не створює принципово нової моральної доктрини, а лише максимально пристосовує норми моралі до всіх сфер людського життя – побуту, суспільно-політичних відносин, економіки, навчання, права тощо. При цьому іслам робить мораль панівною. Третя відмінна особливість – іслам вимагає вести такий спосіб життя, який би у своїй основі мав винятково принципи добра. [3]

Слід зазначити, що питання розгляду морально-етичних норм ісламу не залишилася поза увагою дослідників-релігієзнавців. Так, серед класичних праць, у яких також розглядається дана проблематика, варто назвати роботи І. Гольдціера, Г. Е.фон Грюнебаума, А. Массе, Р. Шарля. Д. Єрмеєва, В. Розена, В. В. Бартольда, А. Кримського, І. Крачковського, Є. Резвана Серед вітчизняних дослідників слід звернути увагу на праці В. Лубського та М.Кирюшка.

Мета статті: проаналізувати морально-етичні норми ісламу, які закріплені у священній книзі мусульман – Корані.

Поміж релігійно-ідейних джерел ісламу основна роль належить Корану – єдиному джерелу, яке, із точки зору мусульман, має божественне начало. Мусульмани вважають Коран копією «небесної книги», точним втіленням слова Аллаха. Усі інші джерела ісламу трактуються такими, що мають земне походження, і у співвідношенні до них Коран виступає як найбільш священна ідейна субстанція. У мусульманському світі саме Коран здійснював і продовжує здійснювати значний вплив на формування людської особистості, відіграючи важливу роль у становленні відношення людини до інших людей, до світу в цілому, в формуванні норм поведінки та спілкування.

На думку дослідників, Коран є «основним джерелом ісламу періоду виникнення цієї релігії» [2, с.32], у ньому відображені ідеї, поширені в середовищі перших мусульман. Саме це і визначає специфіку священної книги ісламу. Час формування корпусу текстів Корану – орієнтовно середина VII ст. Тодішнє арабське суспільство зберігало чимало архаїчних елементів, пов'язаних із веденням примітивного кочового господарства. Воно мало виражений патріархальний характер. Однак було б неправильно зображувати ранньоісламське суспільство як цілком архаїчне. Арабські племена брали участь у транзитній торгівлі, яка велася через Аравійський півострів. Тут виникли значні торгові центри (передусім Мекка і Медіна). Ця обставина динамізувала життя на Аравійському півострові, робила його більш відкритим та прогресивним. Саме в купецькому міському середовищі й пропагується вперше іслам як релігія, що протистояла існуючим, архаїчно орієнтованим релігійним традиціям.

Своєрідність Корану як історико-культурної пам'ятки і як історичного джерела полягає в подвійності його ідеологічної основи. З однієї сторони, він забезпечив Божественною санкцією положення тих соціально-культурних норм і уявлень, які уже існували, з другої – сприяв утвердженню монотеїзму, нових соціальних інститутів, етико-культурних норм та моральних цінностей

Ісламська мораль бере свій початок в єдинобожжі і завершується в ньому. Віра в Єдиного Творця, не має собі ні рівних, ні подібних, укладена у формулі «Ля іляха іллалах» - «Немає Бога, крім Аллаха». Моральні норми Корану застерігають від поганих вчинків для власного блага людини, від її деградації і саморуйнування. У цьому полягає вища мудрість. «Він дарує мудрість кому захоче, а той, кому дана мудрість, нагороджений великим благом» (1, 2:269).

У суспільстві доісламської Аравії важливим етичним ідеалом, який відіграв найважливішу роль у формуванні стереотипів поведінки, виступала мурувва («мужність»). Це своєрідний «кодекс честі», що включав такі якості: щедрість і гостинність, відвагу і сміливість, терпіння, чесність, вірність і відданість. Для проповіді Мухаммада характерна постійна апеляція до традиції. Своє завдання він бачив у тому, щоб очистити і відродити старі норми і ідеали, спотворені в торговому суспільстві Мекки. Ось чому найважливішими складовими етичного ідеалу, зафіксованого Кораном, є ті людські якості, які об'єднувалися поняттям «мурувва». Однак самі ці якості розуміються Мухаммадом дещо інакше, ніж у доісламський період. У Корані також підкреслюється щедрість як важлива людська чеснота. Однак, на відміну від попереднього періоду, для Мухаммада щедрість не має самодостатнього значення. Виходячи із соціального обов'язку, вона, згідно Корану, стає обов'язком релігійним: «О ви, що увірували! Не зіпсуйте милості вашої докором і образою, наче той, хто витратив якесь майно на пожертву задля того, щоб побачили це люди. Адже він не увірував у Аллаха та Останній день. Його прикладом є слизька скеля, вкрита землею. Та ось змочив її дощ, і лишилася скеля та чистою. Немає у них жодної сили над тим, що отримали вони! Аллах не веде прямим шляхом невірних людей!»(1; 2:264). Разом з тим засуджується і непомірне марнотратство. Згідно з Кораном, тут потрібно дотримуватися золотої середини: «І не будь скупий, наче твоя рука прикута до шиї, та не витрачай надміру, щоб не лишився ти осудженим та збіднілим! Аллах збільшує наділ, кому побажає, та зменшує, кому побажає.» (1; 17: 29-30). І в іншій сурі: «[Ті], які, даючи пожертви, не вдаються до марнотратства й не скупляться, тримаючись середини між цим» (1; 25:67). Тобто, Мухаммад проповідує щедрість осмислену, що впливає із релігійного ідеалу. Встановлення Пророком зак'яту (обов'язкової милостині) – прояв цього ідеалу, який був прямо протилежним язичницькому марнотратству. Щедрість «на шляху Аллаха», згідно з Кораном, буде винагороджена сторицею: «Ті, які витрачають своє майно на шляху Аллаха, подібні до зерна, яке виростило сім колосків, в кожному колосі – сто зерен. І Аллах подвоєє, кому забажає. Воістину, Аллах осяжний, знаючий! Ті, які витрачають свої майна на шляху Аллаха і потім то, що витратили, не супроводжують докорами і образою, їм – їх нагорода від Господа їх, і немає страху над ними, і не будуть вони сумні» (1; 2: 261-262). Релігійні обов'язки Мухаммад буде відповідно до уявлень мекканського купця: «І витрачайте на шляху Аллаха, але не доводьте себе своїми руками до розорення і загибелі! І творіть добро; воістину, Аллах любить тих, хто творить добро!» (1; 2:195).

Важливою етичною категорією в ісламі є милосердя, адже «Аллах любить милосердних ... які стримують гнів та прощають людей» (1; 3:134).

Істинний мусульманин, згідно з Кораном, не може бути боягузом: «Об ті, які увірували! Коли ви зустрінетесь із невірними, які вирушать військом, то не повертайтеся до них спинами!» (1; 8:15). Іслам же привносить у цю норму найважливіший ідеологічний елемент: цей соціальний обов'язок наповнюється уявленням про релігійну жертвність, адже перші десятиліття ісламу - це безперервна війна за віру. Героїзм і самопожертва «на шляху Аллаха» винагороджувалися сторицею: воїни або отримували багату здобич, або, загинувши, відразу потрапляли в рай.

З умовами кочового життя тісно пов'язана і така етична норма, як терпіння. Здатністю стійко переносити поневіряння (труднощі битви, денну жару і нічний холод) не раз восхваляється Кораном: «Скільки ж [було] пророків, поряд з якими боролися так багато сподвижників їхніх! Вони не пали духом від того, що вразило їх на шляху Аллаха, і не стали вони слабшими, і не підкорилися ворогу. Аллах любить терплячих!» (1; 7: 146). В іншому місці: «О ви, які увірували! Шукайте допомоги у терпінні та молитві. Воістину, Аллах – разом з терплячими!» (1; 2: 153).

У арабському середовищі високо цінувалася чесність. Таке ж ставлення до неї ми знаходимо у Корані, при цьому Пророк постійно таврує своїх супротивників як обманщиків. Гріх обману – один із найбільш засуджуваних у Корані. «Хто ж несправедливі ший за того, хто зводив на Аллаха наклеп і заперечував його знамення? Воістину, несправедливі не мають успіху!» (1; 6: 21).

Мусульмани мають бути скромні і покірливі: «Раби Милостивого – ті, які йдуть землею смиренно та відповідають невігласам: «Мир!»» (1; 25: 63). Справжні мусульмани «добром [...] усувають зло» (1; 28: 56; 13:24).

Заборонено мусульманам і лихослів'я, вони «ухиляються від марнослів'я» (1; 23: 3). А також: « О ви, які увірували! Нехай одні люди не глузують з інших – можливо, ті кращі за них. Не ганьбіть самих себе і не вигадуйте образливих прізвиськ» (1; 42: 11).

Особливо мусульманські норми моралі регламентують жіночу поведінку: «... І скажи жінкам, істинно віруючим у Бога, нехай вони потуплюють свої погляди і зберігають плоть свою (від грішного). І не виставляють на показ красу свою, окрім лише того, що є явним. І нехай накидають свої накидки на вирізи на грудях. І нехай не виставляють красу свого, окрім як для чоловіків своїх, батьків своїх, батьків чоловіків своїх...» (1; 24:31). Тільки «престарілим із жінок, які не надіються на шлюб, на них не має гріха, щоб вони знімали свій одяг (верхні накидки – Т.Ш.-Л), не хвалючись красотами» (1; 24:59). В іншій сурі знаходимо: «О, пророк, - зазначено в Корані, - скажи твоїм дружинам, дочкам і дружинам віруючих, хай вони носять на собі свої покривала. Це краще, ніж їх побачить; і не зазнають вони образ». (1; 33:59). Тому посторонній чоловік міг звертатися до жінки і її будинку тільки через занавіску.

Особливу увагу іслам приділяє сім'ї як найважливішому елементу людського суспільства. Сім'я – основа людства. Від того, яка вона, залежить добробут, перспектива всієї цивілізації. Тому іслам наполягає на всебічному зміцненні й розвитку інституту сім'ї за правильними і здоровими принципами. Категорично забороняється статева розпуста, яка вважається злочином і передбачає суворе покарання. «Перелюбника та перелюбницю побийте кожного з них сотнею ударів. Нехай не оволодіває вами жалість до них у релігії Аллаха, якщо віруєте в Аллаха та день Страшного суду. І нехай під час їхнього покарання буде присутня група віруючих» (1; 24:2). Але таке покарання стосується лише вільних людей. Якщо перелюб учинила колишня бранка, яка стала дружиною, то їй призначалося вдвічі менше покарання (1; 4:25). Тобто Коран виходив із принципу: чим вищий статус людини, тим більша її відповідальність.

Коли факт перелюбу є доведеним, то винних, окрім тілесного покарання, чекало також покарання соціальне. Ці люди фактично ставали людьми другого сорту, суспільними ізгоями: «Перелюбник одружується лише з перелюбницею, а перелюбниця – із нею одружується тільки перелюбник чи язичник. І заборонено це для віруючих» (1; 24:3). Згідно Корану, щоб покарати перелюбника чи перелюбницю, треба було пройти не таку вже й просту судову процедуру. Принаймні знайти чотирьох людей, які б засвідчили факт перелюбу. Якщо ж їхні свідчення були неправдиві, то свідків чекали тілесні покарання (вісімдесят ударів) (1;24:4).

У суспільстві мають бути усунені всі фактори, які б так чи інакше сприяли аморальним стосункам чоловіка і жінки. Тому існує положення про покривало для жінки, заборонено зв'язки між чужими чоловіками й жінками, обмежено співи, танці, тобто все, що може спонукати до гріховних вчинків. Мета і принципова суть цих заборон — зміцнення сім'ї. У той же час іслам заохочує шлюб, вважає його добром, праведністю і актом поклоніння Творцю. Процедура шлюбу є максимально спрощеною (взаємна відкрита згода суб'єктів у присутності двох свідків). Водночас осуджуються і чоловіки, і жінки, які відрікаються від нього. Заборонено шлюб лише між дуже близькими родичами. Чоловіки можуть одружуватися, коли вони того забажають і з якою завгодно жінкою.

Окрім того, моральні приписи Корану закликають шанувати батьків та старших: «Наказав вам Господь твій не поклонятися нікому, крім Нього, а також ставитися якнайкраще до батьків. І коли хтось із них – чи вони обое- досягне старості, то не говори їм «Фе!», не гримай на них і говори їм тільки гідні слова. Схили перед ними крило смирення з милосердя свого й говори: «Господи мій! Змилуйся над ними, бо вони мене ростили малого»» (1; 17:23,24).

Таким чином, за допомогою авторитету Корану закріплювалися, як виключно мусульманські, ті етико-культурні традиції, які поєднували в собі основні загальнолюдські чесноти, що були притаманні тим народам, які ввійшли в склад халіфату. Ідеологія ісламу, його моральні та правові норми, що зафіксовані в Корані (а пізніше і в збірниках хасидів), були спрямовані на об'єднання різних народів на основі осмислення єдиної релігії, створення ефективної системи дозволеного та забороненого.

Список використаних джерел

1. Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклад Михайла Якубовича. – Дніпро: Середняк Т. К., 2016. – 480 с.
2. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. Сборник статей. / В. В. Бартольд– М.: изд-во МГТУ, 1992. – 144 с.
3. Исак Ф. Быть мусульманином / Пер. с англ. Н. Лебедевой. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 352 с.
4. Максуд Р. Ислам. / Перевод с англ. / Р. Максуд. – М., ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 304 с.

**ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ УНР У ПОЛЬЩІ:
ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕБІГ КОНФЛІКТУ МІЖ ЦЕНТРАЛЬНИМ ПРАВЛІННЯМ ТА
ТАБОРОВИМИ ФІЛІЯМИ (1923 р.)**

У статті проаналізовано перебіг конфлікту між центральним правлінням Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР та її таборовими філіями у таборах Каліш та Щепіорно, Польща. Головними його причинами стали відсутність прозорості в прибутково-господарській діяльності центрального правління Спілки та недостатня ефективність його роботи. Протистояння набуло надзвичайного загострення влітку 1923 р. під час роботи позачергового і чергового з'їздів представників організації інвалідів, коли центральному правлінню було висловлено недовіру, а його членів – відсторонено від займаних ними виборних посад. Апогеєм протистояння стало кількадедне голодування частини інвалідів, після чого Спілка перестала відігравати якусь помітну роль у житті таборів.

Ключові слова: інвалід, спілка, з'їзд, табір, інтерновані, армія УНР, Польща.

The article analyzes the course of the conflict between the central government of the All-Ukrainian Union of Military Persons with Disabilities of the UPR and its camp affiliates in the camps of Kalisz and Szczepiorno, Poland. Its main causes were the lack of transparency in the profit-and-loss activities of the Central Board of the Union and the lack of effectiveness of its work. The confrontation took an extraordinary exacerbation in the summer of 1923 during the extraordinary and regular congress of representatives of the organization of the disabled, when the central government was voiced distrust, and its members – detached from their elected positions. The apogee of the confrontation was a few-day hunger for some of the disabled, after which the Union ceased to play any significant role in the life of the camps.

Key words: disabled, union, congress, camp, interned, UPR army, Poland.

21 листопада 1920 р. – після завершення фази збройної боротьби з більшовицькими військами – армія УНР була змушена відступити на території Польщі, після чого її особовий склад було інтерновано у таборах. Умови перебування в них були досить складними як з огляду на обмеження харчових пайків, так і через те, що таборяни мешкали у непристосованих для проживання у зимових умовах дерев'яних бараках, відчуваючи нестачу усього самого необхідного. Особливо потерпали від цього ті вояки армії УНР, які отримали під час боїв з більшовиками поранення різної ступені важкості, і як наслідок – частково або повністю втратили працездатність. Попри те, що обставини перебування інтернованих вояків-українців у таборах Польщі вже були в полі уваги низки дослідників [1; 2; 3; 4], особливості життя і побут воєнних інвалідів ще не вивчались ані в польськими, ані в українськими істориками. Єдиним виключенням з цього стала стаття автора цієї розвідки, в якій вже була висвітлена низка сюжетів про діяльність Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР [5].

Остання була створена саме для захисту інтересів цієї категорії українського вояцтва – завдяки її заходам у таборах були засновані шведські та кравецькі майстерні, де працювали інваліди, їм надавалася матеріальна допомога шляхом проведення благодійних збірок та театральних вистав, а також грошових допомог від соціальних служб Польської держави. Також Спілка провадила жваве листування з аналогічними організаціями поза межами Польщі, інформуючи їх про становище українців-інвалідів у таборах. Всеукраїнська спілка військових інвалідів рішуче обстоювала свій політичний напрям – ідею відновлення державної незалежності України, в зв'язку з чим розповсюджувала власні звернення, намагаючись привернути увагу європейського співтовариства до подій в Україні.

Але організаційно-представницький напрям діяльності центрального правління Спілки, який майже весь час був для нього пріоритетним, не приносив якихось матеріальних вигод інвалідам, і поволі набував для частини спілчан «подразнюючого присмаку». Дехто з них вважав, що робота Спілки має зосереджувати свою діяльність саме в царині економічного захисту інвалідів та активнішого пошуку матеріальних засобів для них. Для цієї категорії таборових інвалідів бажанішим було, скажімо, проведення лотерей та благодійних вечірок на користь інвалідів, а також комунікація з польською владою у питанні надання інвалідам постійної соціальної допомоги. Ці настій спричинили наростання незадоволення серед рядового членства ВСВІ, яке влітку 1923 р. вилилось у гостре протистояння у площині «центрального правління – таборів філії». Потреба детальнішого прояснення перепитів цього конфлікту й визначила мету дослідження даної статті.

Слід відзначити, що центральне правління уникало регулярного звітування про надходження коштів на рахунки Спілки та статті витрат, що зрештою призвело, як зазначалось у не підписаній чернетці рапорту генерал-інспектору Військ УНР, до «серйозних заворушень» в інвалідській громаді таборів

(орієнтовно – влітку 1922 р.). Після цього центральне правління подало перший «малозмістовний» звіт, а вдруге (і востаннє) звітувало на II-му з'їзді інвалідів Армії УНР в кінці грудня 1922 р. До таборів не надходили й акти ревізійної комісії Спілки, а «інформації про діяльність Центрального правління пр[актично] не подавались, а коли подавались словесні, то вони були неправдиві, у формі обіцянок і припущень» [6, 133 зв.].

Переважає більшість вимог низових (таборових та дивізійних) організацій ВСВІ, що «диктувались животінням у тяжких умовах таборового життя», центральним правлінням були проігноровані, прохання окремих інвалідів, а також рішення II-го з'їзду не були виконані. Дуже прикрим було те, що «про дійсний стан і фактичну діяльність інвалідів подавались фальшиві [...] відомості не тільки українському громадянству і укр[аїнській] владі, а навіть і владі Р.Р.Р. (Речи Посполитій Польській – *авт.*), а також всім державам Заходу Європи». І нарешті зовсім кричущим було те, що «даючи непевні і неправдиві інформації і тримаючи загал інвалідський в неправному стані [...] Центральне правління самовласно і безконтрольно розпоряджалося не тільки інвалідською фірмою і грошовими засобами, але й самими істотами інвалідів». Всі протести проти такого стану справ «заглушувались» центральним правлінням, а їх учасники «оголошувались зрадниками загальної укр. [аїнської] справи і політично непевними» [6, 133 зв.-134].

Врешті-решт дійсна ситуація в Спілці, спричинена діями і бездіяльністю її центрального правління, а саме – «цілковита відсутність необхідної дійсно-щирої реальної опіки, догляду та матеріальної і духовної підтримки, а також відповідного виховання і пристосування інвалідів до самостійного організованого життя» [6, 133-134], була унаочнена актом ревізійної комісії від 24 травня 1923 р. Перед цим комісія у складі підполковника М. Куликівського (голова), підполковника С. Довгаля і сотника А. Здоренка перевірила фінансову звітність всіх підприємств та філій, які були створені Всеукраїнської спілкою, у т.ч. «Головний кооператив ВСВІ» в таборі Щипіорно (зафіксувавши при цьому ту обставину, що його боргові зобов'язання перед різними особами становлять суму 1.542.985 марок польських, м.п.), меблево-кошикарську майстерню в Каліші, Щипіорську і Калішську спілки, кооператив Калішської спілки «Інвалід», шевську майстерню при Калішській спілці, столярську і різьбарську майстерню при Центральному правлінні ВСВІ (остання фактично не діяла). Нею було зроблено висновок, що про «неохайне проведення всіх матеріальних справ, які були в розпорядженню спілок і Центрального правління в таборах» [7, 113-117].

Такі результати її роботи призвели до акумуляції протестних настроїв членів таборових спідок військових інвалідів у Каліші та Щипіорно, спонукавши їх провести в таборі Щипіорно III-й надзвичайний з'їзд інвалідів Військ УНР (10 червня 1923 р.), рішення якого мали далекосяглі наслідки. На ньому були присутні 116 осіб делегатів від Калішської та Щипіорнської філій ВСВІ (на II-му з'їзді – тільки 86 осіб). Делегатами було ухвалено рішення про реорганізацію ВСВІ у «Спілку воєнних інвалідів Української Народної Республіки на еміграції в Польщі» та введення в дію нового статуту. Також «з огляду на бездіяльність голови центрального правління, що відбилось на загалу інвалідів» з'їзд вирішив притягнути «п[ана] Червінського до судової відвічальності» та «позбавити його почесного члена організації, про що оголосити у всіх часописах». Причиною цього стало невиконання центральним правлінням наказу польської влади про першочергове задоволення одягом інвалідів у таборах, і то лише «з причин байдужности відділу Центрального правління В.С.В.І.» [6, 59-61 зв., 63 зв.].

На з'їзді були обрані новий склад головної управи організації (голова – генерал-хорунжий М. Янчевський, заступники – поручник Х. Сушко і сотник М. Касьяненко), а також розпорядчі управи кооперативу (інвалідів) та меблево-кошикарської майстерні. Присутній на з'їзді представник української військової влади генерал-хорунжий В.Змієнко «констатував надзвичайний порядок і відсутність тенденційності та бурхливості в дебатах промовців» та затвердив всі рішення згаданого з'їзду. Представник польської влади полковник Свідерський також відзначив спокійний перебіг з'їзду та висловив згоду з його рішеннями [6, 59-61 зв.].

Очевидно, що такі дії таборових інвалідів не могли бути сприйняті центральним правлінням в Тарнові, і зокрема Й.Червінським. Останній, користуючись своєю наближеністю до Головного Отамана Військ УНР С.Петлюри напевно зумів переконати останнього у доцільності визнання цього з'їзду «самочинним і недійсним [...] через порушення ним статуту В.С.В.І.» [7, 118]. Після відповідного рішення центрального правління організації та згоди генерал-інспектора Військ УНР у таборі Каліш 27-28 червня 1923 р. було проведено Надзвичайний з'їзд делегатів та інвалідів ВСВІ. Він почався з обрання мандатної комісії, яка констатувала присутність на з'їзді 189 делегатів, що дозволяло визнати його правомочним. Але під час обрання президії з'їзду 12 інвалідів несподівано заявили про свою відмову брати участь у його роботі та демонстративно залишили його приміщення [6, 62-62 зв.].

Тим не менш в свій перший день з'їзд працював до вечора, але вже ранком наступного дня О.Удовиченко звернувся до його президії з проханням не розпочинати другий день його роботи без його особливого на те дозволу. Причиною цього стало утворення вночі (з 27 на 28 червня ц.р.) окремої

«фракції», яка «не представляючи очевидних документальних доказів про свою інвалідність мандатній комісії і не подаючи заяв до президії з'їзду», звернувшись до генерал-інспектора з проханням про надання їм можливості взяти участь у його роботі. Після тривалих консультацій між зацікавленими сторонами фактично приймається неформальне рішення про допущення цієї групи (90 осіб) до участі в роботі з'їзду.

Після цього з'їзд продовжив свою роботу з 17.00, після чого Й. Червінський вніс протест проти присутності на ньому нової «фракції», і заявивши про не правомочність з'їзду. Делегати не погодились з такою його заявою, після чого Й. Червінський залишив з'їзд. Мандатна комісія між тим продовжувала перевіряти документи членів «фракції» щодо їх дійсної належності до числа інвалідів. Одночасно розпочалися короткі дебати – підполковник Й. Кириця і полковник І. Литвиненко кількаразове забирали слово для проголошення власних емоційних виступів, маючи на меті підтримати позицію Й. Червінського. Після того, як їх позбавили слова, згадані особи і ще двоє їх однодумців публічно відмовились від своїх мандатів делегатів з'їзду та залишили його [6, 64].

Наступного дня з'їзд мав продовжити свою роботу, перенісшись до табору Щипіорно, але фактично до цього не дійшло – бо впродовж цілого дня тривали консультації та переговори між представниками різних фракцій делегатів та командуванням групи інтернованих військ. Вранці 30 червня група делегатів з'їзду – інвалідів з Калішу (членів ВСВІ) не прибула на з'їзд, зібравшись окремо у кількості 40-50 осіб поблизу того приміщення, де він відбувався у Щипіорно. Весь день пройшов у пошуках компромісу, але його так і не було досягнуто, після чого ця група інвалідів-калішців повернулася до свого табору. Ввечері з'їзд все ж таки продовжив свою роботу та констатував «абсолютно непродуктивну працю б[увшого] Голови Центрального правління та членів його відділу у таборах», поклавши всю відповідальність за це на Й. Червінського [6, 65 зв.-66].

1 липня з'їзд продовжив свою роботу, оголосивши недовіру старому правлінню ВСВІ та правлінню її таборової філії за махінації з грошима, які виділялись для потреб інвалідів, а також «за злочинну бездіяльність» останнього, відсутність правдивих та своєчасних інформацій таборових спілок ВСВІ. Він обрав нове Центральне правління з дев'яти осіб (генерал-хорунжий М. Янчевський, підполковник С. Таран, сотники Рогоза і Дігтяр та ін.), ревізійну комісію та колегіальний суд [7, 137 зв.]. На завершення з'їзду Х. Сушко звернувшись до його делегатів зі словами: «ми інваліди мусимо самі кувати собі долю; підстави тому полягають у безмежному недовір'ю до чинів тих, хто ніби повинен був виконати свій обов'язок зглядно нас, а того не доконав» [6, 66 зв. 70 зв.].

Такий перебіг роботи з'їзду спонукав С.Петлюру дати доручення генерал-інспектору Військ УНР О. Удовиченку про проведення «обревізування» як діяльності старого центрального правління Спілки, так і всіх підприємств та таборових філій [7, 139]. Попри таке розпорядження, процес передання майна Спілки усіяло гальмувався деякими членами старого правління, що призвело до чергового спалаху незадоволення у середовищі таборових інвалідів (як в Щипіорно, так і в Каліші), наслідком чого став початок їх голодовки з 12 липня 1923 р., участь у якій взяли 45 інвалідів з Калішу та майже всі інваліди з Щипіорно – 76 членів спілки (загалом голодувало 127 осіб) [8, 1 зв.-11; 7, 147, 174]. Причиною такого вчинку стало «констатування фактів надужиття волі інвалідів з боку бувшого Центрального правління і індиферентне відношення до цієї справи з боку дотичних чинників Української еміграційної влади» [6, 72].

Рішення про це було прийнято 9 липня 1923 р. на скликаних надзвичайних загальних зборах Спілки військових інвалідів у Щипіорно у присутності її голови Х. Сушко і ще 55 осіб. Голодовка мала тривати до «фактичного розпочаття перебрання всіх справ, діловодства, грошей, майна та торговельно-промислових підприємств В.С.В.І. під заряд новообраного Центрального правління». Рішення про це було ухвалено абсолютною більшістю голосів [9, 9-9 зв.].

Для координації дій були обрані керуючі голодуванням (підполковники Т. Нетреба і С. Таран, з 13 липня ці функції виконували сотник Кандаревський та хорунжий Бойко). Участь в ній взяв і голова кооперативу інвалідів підполковник Г. Орхів, виконуючи одночасно свій обсяг роботи в кооперативі. Через голодовку двоє її учасників 13 липня захворіли та були відправлені до шпиталю [6, 73-76]. 14 липня начальник групи інтернованих у Щипіорно генерал А. Вовк запропонував голодуючим припинити голодування, у відповідь на що її учасники заявили, що «голодування не припинять», і що його закінчення «може відбутись згідно непереможній волі інвалідів лише після передачі старим Центральним правлінням – новообраному Центр[альному] правлінню на чолі з сотн[иком] Рогозою – головою його, всіх справ, закладів і підприємств» [6, 82].

Після консультацій з С.Петлюрою і генерал-інспектором Військ УНР начальник групи військ у Каліші О. Загородський запропонував голові таборового відділу ВСВІ здати, а новому прийняти всю документацію та підприємства, підпорядкованих ВСВІ в таборах Каліш та Щипіорно, та зафіксувати це у відповідних актах у присутності голови ревізійної комісії генерал-хорунжого Білецького [6, 83]. Попри це рішення голодовка продовжувалась до ранку 16 липня і була припинена тільки після втручання комісара табору Щепанського, який попередив «страйкарів», що в разі невиконання його

розпорядження всіх голодуючих буде «заосмотрено (забезпечено – *авт.*) харчами до кінця місяця та видворено з таборів. Лише після цього – «коряючись перед силою інтервенції Польської Влади», акція інвалідів була завершена рішенням керівників голодуючих.

Ще за кілька днів – завдяки грошовим внескам кількох таборових інституцій, центрального правління та приватних осіб – у Щипіорно було створено «Центральний кооператив Союзу воєнних інвалідів Військ УНР на еміграції в Польщі», метою діяльності якого стало «надання можливості своїм членам інвалідам набувати річі споживання по самим доступним цінам (не вище риночних)», а також «поліпшення матеріального становища членів інвалідів». Кооператив набував прав юридичної особи, мав свою печатку та штамп, отримував право володіти капіталом та засновувати власні філії та підприємства. Членами «Кооперативу» могли стати всі члени таборових спілок інвалідів, які внесли би відповідний вступний внесок (2000 м.п.) і пай (5000 м.п.); в подальшому пайшики могли розраховувати на виплату дивідендів [6, 26-27].

Вже у серпні 1923 р. кооператив отримав 11.550.125 м.п. чистого прибутку, частина якого спрямовувалась на підтримку хворих [10, 16]. Кооператив проводив успішну комерційну діяльність і пізніше – зокрема у жовтні ц.р. його чистий прибуток склав 10.009.700 м.п. [6, 150-150 зв.] Станом на листопад 1923 р. кількість його пайщиків становила 40 інвалідів (у цей час до спілки інвалідів у Щипіорно входило загалом 62 особи) [6, 30].

Але ця обставина жодним чином не пригасила протиріччя між двома спілками військових інвалідів, бо скандали навколо діяльності центрального правління траплялись й пізніше – і саме через існування двох фактично цілком самостійних інвалідських організацій в Каліші та Щипіорно. На підтвердження цього слід згадати про три недатовані резолюції за підписами щипіорнських інвалідів – підполковника Шерера та ін., в яких констатується «фактичне не функціонування Центр[ального] Правління й Головного Колегіяльного Суду В.С.В.І.» та «негативна чинність голови Центр[ального] Правління сотника Рогози». Діяльність останнього, як стверджувалось в резолюції, «позбавляло можливості укр[аїнських] інвалід[ів] інтернованих в таборах Польщі улаштувати свій побут на еміграції згідно своїм національно-культурним, моральним та фізичним потребам» [6, 165].

Категоричне заперечення щипіорнців також викликало намагання сотника Я.Рогози представляти їх інтереси на з'їзді інвалідів у ЧСР. У «додатковій резолюції» інвалідської організації табору Щипіорно містився протест проти збирання будь-яких матеріальних допомог для його поїздки до Праги як голови ВСВІ, в інший – стверджувалось, що щипіорнці не братимуть жодної участі в організаційних заходах сотника Рогози, з огляду «на великі сумніви продуктивності його праці як репрезентанта Українських інвалідів-емігрантів на терені Польщі» [6, 165-166 зв.].

«Фронда» інвалідів-щипіорнців тривала й далі – 21 грудня 1923 р. їх представники (підполковник Г. Оріхів та ін.) з'явилися до канцелярії центрального правління ВСВІ в Каліші та заявили про «незаконність» використання ним назви «Центральне правління», бо в його складі відсутні представники щипіорнської спілки інвалідів, кількість якої приблизно дорівнює калішській інвалідській організації. На пропозицію кооптувати шістьох представників до складу правління ВСВІ його голова сотник Рогоза дав «виминоючу» відповідь, після чого щипіорнцям стало зрозуміло, що їх вимоги не можуть бути зреалізовані. Зрештою, ними було укладено акт, яким вони зафіксували небажання калішців йти їм на зустріч [11, 134-135 зв.].

Існування двох інвалідських організацій у таборах було економічно недоцільним, наслідком чого надзвичайні загальні збори інвалідів-щипіорнців 22-23 грудня 1923 р. та ліквідаційні збори 30 грудня ц.р. ухвалила передати шевській і столярській інструменти (який перебував в їх розпорядженні) «комісії від колективу інвалідів мешканців «Хати інваліда» «з числа колишніх членів колишньої Щипіорнської спілки військових інвалідів. Для ліквідації справ Спілки інвалідів у Щипіорно була створена ліквідаційна комісія, яка працювала до 21 травня 1924 р., «погасивши» своїм останнім рішенням печатку цієї організації військових інвалідів» [6, 132].

Отже, відсутність прозорості в прибутково-господарській діяльності центрального правління Спілки та недостатня ефективність її роботи стали головними причинами спричинення конфлікту між ним та таборовими філіями ВСВІ, який набув надзвичайного загострення влітку 1923 р. під час роботи чергового з'їзду представників організацій інвалідів. Під тиском більшої їх частини центральному правлінню було висловлено недовіру, а його членів – відсторонено від займаних ними виборних посад. Небажання частини з них передати документацію та саме ведення господарки підприємств інвалідів до рук новообраного правління навіть спричинило кількадедне голодування частини інвалідів, які в такий спосіб намагались пришвидшити процес перебирання реальних важелів управління Спілкою та її таборовими кооперативами та майстернями. І хоча зрештою останні досягли своєї мети, ВСВІ надалі вже не відігравала якоїсь помітної ролі у житті таборів, хоча її члени й продовжували отримувати платню за виконання різних робіт у її підприємствах, а також розподіляти їх прибутки на власні потреби.

Список використаних джерел

1. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń. 1997. 209 s.
2. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філядельфія. 1997. 187 с.
3. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К. 1999. 352 с.
4. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів. 2000. 276 с.
5. Срібняк І. «...На користь наших лицарів-мучеників за святу справу визволення батьківщини» (діяльність Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР у Польщі, 1922 р.) // *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19) (липень-вересень). Т. 3. С. 69-74 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/20977>).
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3523, оп. 1, спр. 8.
7. ЦДАВО України, ф. 2439, оп. 1, спр. 40.
8. ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 16.
9. ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 17 а.
10. Бальянс Кооперативу В.С.В.І. на 1 вересня 1923 року // *Український Сурмач*. Каліш-Щипіорно, 1923. 9 вересня. Ч. 59-60.
11. ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 9, арк. 134-135 зв.

References

1. Karpus, Z. (1997). Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń. [in Polish].
2. Sribnyak, I. (1997). Obezzbroyena, ale neskorena: Internovana Armiya UNR u taborakh Polshchi y Rumuniyi (1921-1924 rr.) [Disarmed, but not overwhelmed: Interwar Army of the UPR in the camps of Poland and Romania (1921-1924 biennium)]. Kyiv-Filyadelphia. [in Ukrainian].
3. Pavlenko, M. (1999). Ukrayinski viyskovopoloneni y internovani u taborakh Polshchi, Chexoslovachchyny ta Rumuniyi: stavlennya vlyady i umovy perebuвання (1919-1924 rr.). Ukrainian prisoners of war and interned in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of power and conditions of stay (1919-1924)]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kolyanchuk, O. (2000). Ukrayinska viyskova emigratsiya u Polshchi 1920-1939 rr. [Ukrainian Military Emigration in Poland 1920-1939]. Lviv. [in Ukrainian].
5. Sribnyak, I. (2017). «...Na koryst nashykh lytsariv-muchenykiv za svyatu spravu vyzvolennya batkivshchyny» (diyalnist Vseukrayinskoji spilky viyskovykh invalidiv UNR u Polshchi, 1922 r.) [«...In favor of our mercenary knights for the holy cause of the liberation of the homeland» (activity of the All-Ukrainian Union of Military Disabled People of the UNR in Poland, 1922)] *Eminak: naukovy shchokvartalnyk*. Kyiv-Mukolayiv, 3(19), 3, 69-74.
6. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlyady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO Ukrayiny) [Central State Archive of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine], f.3523, op.1, spr.8.
7. TSDAVO Ukrayiny, f.2439, op. 1, spr.40.
8. TSDAVO Ukrayiny, f.3523, op. 1, spr.16.
9. TSDAVO Ukrayiny, f.3523, op. 1, spr.17 a.
10. Balyans Kooperatyvu V.S.V.I. na 1 veresnya 1923 roku (1923). [Balance Cooperative V.S.V.I. on September 1, 1923] // *Ukrayinsky Surmach*. Kalish-Shchypiorno, 59-60.
11. TSDAVO Ukrayiny, f.3523, op.1, spr.9.

Статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europy Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

**РЕПАТРИАЦІЯ ГРОМАДЯН СРСР З ТАБОРІВ *DPs*:
НАПРАЦЮВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД (1944–1946 рр.)**

У статті розглянуто та охарактеризовано правовий аспект репатріації громадян СРСР із таборів для переміщених осіб; зазначено та проаналізовано найважливіші рішення радянської влади та міжнародні угоди, які забезпечували діяльність цього процесу; з'ясовано зміст протиріч Великої Трійки у поглядах на репатріацію; охарактеризовано посередницьку роль ООН та значення прийнятих резолюцій у вирішенні даного питання, а також вказано чисельність репатріантів, їхній статус та умови процедури повернення до СРСР.

Ключові слова: репатріація, переміщені особи (*DPs*), біженці, Велика Трійка, Друга світова війна.

*The article examines and characterizes the legal aspect of Soviet Union people's repatriation from camps for displaced people; notes and analyzes the most important decisions of Soviet government and international agreements, which ensured the activity of this process; clarifies the meaning of «Big Three» conflicts in the views of repatriation; describes the mediating role of the UN and the importance of the adopted resolutions in resolving this issue, and also gives the amount of repatriates, their status and conditions of returning to the USSR procedures. Thus, we can make a conclusion, that at first the USSR people's repatriation had a forcing nature, according to Yalta agreements and clarified protocol to them. But in future, the USA and Great Britain's governments, especially, after the beginning of Cold War, were giving all kinds of legal and material help *DPs*, which, because of personal reasons and motives, didn't aspire to come back, that, in return, considerably deteriorated interunion relations.*

Key words: repatriation, *DPs*, refugees, «The Big Three», World War II.

Протягом 1939–1944 рр., внаслідок воєнних дій на території Німеччини та її союзників опинилось понад 10 млн. осіб, більшість з яких було залучено до примусової праці або ж вислано з місця проживання за расовими, релігійними або політичними міркуваннями. Кількість громадян, котрі опинились поза межами Радянського Союзу становило близько 5 млн. Саме тому, з часом постало досить логічне питання про повернення цих осіб. Ключовою проблемою статті є поняття репатріації та *displaced people* (далі – *DPs*), а також процедура створення цілісного міжнародного механізму, який би полегшив цей процес.

Проблема переміщених осіб та біженців є доволі злободенною у сучасному світі. Насамперед, це стосується країн Близького Сходу (Іран, Сирія, Ізраїль), які є локальними центрами ведення бойових дій. Саме тому, актуальність дослідження полягає у виокремленні та детальному аналізі правових документів та рішень конференцій, що стосувались процесу репатріації після Другої світової війни, а також узагальнення історичного досвіду та правомірне вирішення подібних проблем у XXI ст.

Метою дослідження є характеристика та аналіз рішень та правових документів, що стосувались визначення механізму репатріації радянських громадян з таборів для переміщених осіб; висвітлення та пояснення основних протиріч союзників щодо цього питання; дослідження ролі ООН у справах переміщених осіб та біженців.

Проблема почасти порушувалась українськими дослідниками – М. Куницьким, С. Гальчаком, Л. Стрільчук, В. Холодницьким, С. Рудиком, Ю. Макаром та ін. Певною мірою тематики статті стосуються монографії російського історика Ю. Арзамаскіна «Таємниці радянської репатріації» [6] та англійського дослідника Н. Бетелла «Остання таємниця» [11], у яких йдеться про долі військовополонених і переміщених осіб, які наприкінці війни опинилися поза територією власних держав, а також висвітлено організацію репатріації, вказано її масштаби та наслідки.

У 1944 р. країни Антигітлерівської коаліції, розуміючи, що крах Німеччини та її союзників є неминучим, активізуються до укладення договорів, які були би покликані врегулювати основні політичні, економічні та соціальні сфери. В першу чергу, виникала необхідність у поверненні мільйонів громадян, які через військові дії, політичні чи моральні причини були змушені покинути своє місце проживання. Таким чином, перед урядами США, Великої Британії та СРСР постала проблема у виробленні єдиного міжнародного механізму з питань репатріації. Варто наголосити, що правова організація цього процесу розпочалась саме у СРСР, який зазнав значних людських втрат та був безпосередньо зацікавлений у поверненні абсолютно усіх *DPs*.

Одним з перших офіційних рішень, яке стосувалось питань організації та проведення репатріації – Постанова Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР № 6457сс від 24 серпня 1944 р. «Про

організацію прийому радянських громадян на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, які з різних причин опинилися за прикордонною лінією між СРСР і Польщею» [6; 14]. Для забезпечення її виконання на республіканському рівні приймалися спільні постанови РНК і ЦК компартій. Для прикладу, в Українській РСР такий документ ухвалили 31 серпня 1944 р. із зобов'язанням НКВС УРСР організувати в Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях спеціальні перевірочні та фільтраційні табори [6; 14].

Станом на 1944 р. до міністерства закордонних справ СРСР почала надходити різного роду інформація, яка висвітлювала становище радянських громадян на території західноєвропейських країн. Радянське керівництво було надмірно стурбоване численними повідомленнями, що значна частина радянських військовополонених вороже налаштовані до Радянського уряду і не бажають повертатися в СРСР [3; 108].

Зрештою, свідченням такої напруженої ситуації стала телеграма, надіслана 14 вересня 1944 р. до Народного комісаріату закордонних справ СРСР Тимчасово Повіреном у справах СРСР при Французькому комітеті національного визволення Семена Козирева. У телеграмі, зокрема, йшлося про те, що солдати Червоної армії, які брали участь у визволенні Парижа, були пізніше розміщені в спеціальному таборі в передмісті столиці та роззброєні французькою владою. Одночасно в посольстві отримали відомості про нібито вербування радянських громадян у окремі військові загони, відправлення їх групами до Великої Британії та США [4; 108].

Таким чином, зважаючи на вищевказану інформацію керівництво СРСР почало здійснювати екстрені заходи щодо повернення радянських громадян. 23 жовтня 1944 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР вручив офіційну ноту протесту міністру закордонних справ Тимчасового уряду Французької республіки. Подібні ноти протесту радянська сторона вручила урядам США та Великої Британії [3; 193].

Спробу вирішити накопичені протиріччя з питань репатріації радянських громадян спостерігаємо під час декількох зустрічей вищих посадових осіб СРСР та Великої Британії в жовтні 1944 р. На зустрічі в Кремлі 16 жовтня 1944 р. між міністрами закордонних справ Великої Британії та СРСР Ентоні Іденом та В'ячеславом Молотовим обговорювали питання швидкої репатріації радянських громадян [3; 193]. Варто наголосити, що британський міністр підтримав рішення про повернення до СРСР спеціальним конвоєм 11 тис. осіб у якнайкоротший термін. Він також наголосив про готовність англійської сторони повернути до Радянського союзу ще 5 тис. осіб, як тільки вивільниться морський транспорт [3; 193]. Таким чином, СРСР отримав від союзників згоду на повернення усіх без винятку громадян, які перебували в таборах для переміщених осіб незалежно від їхнього бажання.

Вже у жовтні 1944 р. Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила рішення, що стосувались репатріації радянських громадян: 4 жовтня Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації призначено генерал-полковника Філіпа Голікова; 6 жовтня прийняла Постанову про діяльність уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, а 23 жовтня утворила відповідний орган – Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини та окупованих нею країн [6; 16].

У повному обсязі проблема репатріації постала на Ялтинській конференції урядів трьох союзних держав в лютому 1945 р., коли в розгромі Третього Рейху та його сателітів вже не було жодних сумнівів. У той час в зоні бойових дій радянських, американських та англійських військ перебувала значна кількість громадян, звільнених з німецького полону [12; 59]. Таким чином, очільникам великих держав необхідно було виробити єдиний механізм захисту звільнених громадян, визначити загальні принципи їх репатріації. Все це підштовхнуло керівництво Радянського Союзу, США і Великої Британії всебічно обговорити проблему репатріації на вищому рівні в рамках цієї конференції.

Двосторонні угоди, що стосувались репатріації між СРСР, США і Великою Британією були укладені 11 лютого 1945 р. Зміст усіх угод був ідентичним: у кожній з них містилось 9 статей, які зобов'язували сторони в ході репатріації громадян виконувати ряд умов. Зокрема, усіх громадян союзних держав після звільнення необхідно було негайно відокремити від інших військовополонених і утримувати окремо в таборах або збірних пунктах до моменту передачі в руки представників тих держав, громадянами яких вони були [2; 211]. Союзники також зобов'язувалися вжити всіх необхідних заходів для захисту таборів та збірних пунктів від ворожих бомбардувань, артилерійських обстрілів і негайно повідомляти компетентним органам іншої сторони про виявлених ними громадян іншої договірної сторони [2; 211].

Особливо важливе значення для подальшої організації роботи органів репатріації мала стаття, де вказувалося, що уповноважені з питань репатріації будуть негайно допускатися в збірні табори та пункти розміщення громадян або підданих своєї країни, і користуватимуться правом призначати там внутрішню адміністрацію, встановлювати внутрішній розпорядок і управління відповідно до військових порядків і законодавства їхньої країни [2; 212]. Зміна локації таборів, так само як і

переміщення звільнених громадян з одного табору до іншого, мусили проводитися лише за домовленістю між відповідними органами влади [2; 212]. У виняткових випадках перевезення могло здійснюватися і без попередньої домовленості, однак з негайним повідомленням компетентних органів про таке переміщення і викладенням мотиву [2; 214]. Всілякого роду пропаганда, спрямована проти договірних сторін суворо заборонялася.

Таким чином, прийнятті двосторонні угоди між СРСР, США і Великою Британією з питання репатріації чітко визначили політику цих держав щодо військовополонених і цивільних осіб, котрі перебували в зонах дії союзників, мали важливе міжнародне і військово-політичне значення, і повинні були зіграти ключову роль у забезпеченні швидкої репатріації всіх військовополонених і цивільних осіб. Ялтинська конференція закріпила насильницький характер репатріації громадян СРСР. Однак, вже тоді між союзниками почали виникати певні розбіжності у поглядах на сам процес повернення громадян. Однією із таких проблем стала репатріація західних українців, які до початку війни не були громадянами СРСР. Радянська сторона наголошувала на визнанні їхнього громадянства станом на 1941 р., тоді як британці та американці старались не допускати репатріації українців Галичини та Буковини [9; 169]. Аналогічною була ситуація з жителями Західної Білорусії, Молдови, Литви, Латвії та Естонії [9; 169]. З іншого боку, поставала проблема саме насильницького повернення радянських громадян. З часом, громадяни, які вперто не бажали повертатись до СРСР, отримували можливість політичного притулку та захисту в країнах Заходу, що неминуче загострювало відносини між союзниками.

З огляду на дані обставини, радянський уряд поставив перед Лондоном і Вашингтоном питання про проведення нових переговорів. Такі переговори відбувалися в м. Галле (Західна Німеччина) упродовж 16 по 22 травня 1945 р. Радянську делегацію очолював представник Ставки Верховного Головнокомандування, заступник Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-лейтенант Костянтин Голубев, а делегацію західних союзників – представник Верховного Командування союзних експедиційних військ американський генерал Рей Баркер [6; 24].

Під час переговорів в Галле постали нові питання про статус військовополонених і цивільних осіб СРСР, які перебували на іноземній території та про принцип їх репатріації. Союзники спробували подати своє трактування поняттю «радянський громадянин». Р. Баркер одразу ж заявив, що жителі Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії не є радянськими громадянами і тому, не підлягають обов'язковому поверненню до СРСР [6; 25]. Проте, 22 травня він змушений був поставити підпис під документом, в якому закріплювався принцип обов'язкової репатріації всіх радянських громадян. Важливі положення досягнутих угод були зафіксовані, зокрема, в таких в таких параграфах:

§5. «Усі репатрійовані можуть везти із собою все особисте майно, а також продукти»; §8. «Транспортабельні та поранені передаються в ершу чергу. Інфекційні хворі залишатимуться на лікуванні в госпіталях до закінчення карантину»; §9. «Командування обох сторін забезпечать відповідні заходи на території, що перебуває під їх контролем, для сповіщення та збору колишніх військовополонених на збірні пункти з метою їх якнайшвидшої репатріації»; §10. «Командування кожної із союзних сторін віддасть відповідні розпорядження для негайного виконання цього плану та забезпечить прийняття необхідних заходів щодо завершення репатріації в якомога коротший термін» [6; 25]. Таким чином, домовленості у м. Галле можна вважати своєрідним уточненим протоколом Ялтинської конференції у справах репатріації. Проте, і ці переговори та рішення, як виявилось, не були остаточними.

Радянська сторона знову підняла питання переміщених осіб в рамках роботи Потсдамської конференції трьох союзних держав (17 липня – 2 серпня 1945 р.). Зважаючи на те, що радянська делегація продовжувала звинувачувати союзників у порушенні основних умов раніше підписаних угод про репатріацію, було вирішено продовжувати обговорення спірних питань на засіданні Ради міністрів закордонних справ. На двох таких засіданнях, які відбулися 30 липня та 1 серпня 1945 р., розглянули питання: «Репатріації радянських громадян з Прибалтики, Західної України і Білорусії», «Про репатріацію радянських громадян», «Про недопущення радянських офіцерів в табори радянських військовополонених» [1; 253–254; 270].

У підсумку, станом на 10 грудня 1945 р. від союзників було прийнято 2 033 164 радянських громадян, а до березня 1946 р. їх загальна кількість склала 2 352 686 осіб, з них 2 038 700 було передано через мережу таборів в Німеччині та Австрії, а 313 986 осіб доставлено в СРСР безпосередньо [6; 28]. Варто зазначити, що вже до зими 1945 р. ситуація з репатріацією різко загострилася і до весни 1946 р. процес дещо призупинився [6; 28]. Можливо, причиною того стала знаменита промова британського прем'єра В. Черчилля в м. Фултон (5 березня 1946 р.), яка в трактуванні Радянського Союзу стала початком Холодної війни. Саме в цей період, на думку радянської сторони, у визначенні подальшої долі переміщених радянських громадян свою роль повинна була зіграти Організація

Об'єднаних Націй, при якій 12 лютого 1946 р. був утворений спеціальний Комітет у справах біженців та переміщених осіб [6; 29].

Важливим завданням і серйозною проблемою, яка постала перед Комітетом, була необхідність визначення понять «біженці» та «переміщені особи», оскільки від правильного вирішення цієї політичної проблеми багато в чому залежала доля тисяч людей, що знаходилися за межами своїх держав. З цією проблемою довелося зіткнутися вже на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відбулася в лютому 1946 р. Відповідно до поглядів, викладених представниками радянської делегації на засіданні Комітету з соціально-гуманітарних питань та питань культури, біженцями потрібно визнати, по-перше, тих осіб, які були змушені покинути Німеччину та її союзників через переслідування за різними мотивами і, по-друге, всіх переміщених осіб, до яких радянська сторона відносила усіх громадян, насильно вивезених з окупованих країн [6; 29].

Підготовлений радянською делегацією проект резолюції з питань репатріації базувався на таких основних твердженнях та вимогах: члени Організації Об'єднаних Націй зобов'язані всіляко допомагати якнайшвидшому поверненню біженців; ті з біженців, хто не побажає повернутися на колишнє місце проживання, повинні отримати сприяння в облаштуванні на новому місці тільки за згодою уряду тієї країни, громадянами якої вони були; в таборах для біженців не допускати будь-якої пропаганди проти Організації Об'єднаних Націй або окремих її членів, а також проти повернення на Батьківщину; до складу персоналу таборів для біженців залучати в першу чергу представників тих держав, громадянами яких є біженці; сприяти зацікавленим країнам у проведенні спільних заходів по репатріації; не розглядати зрадників і військових злочинців, тобто осіб, які заплямували себе співпрацею з окупантами, як біженців; вони не повинні користуватися заступництвом ООН та мусять бути засуджені за вчинені злочини проти власних країн [5].

Таким чином, вже в ході роботи Першої сесії Генеральної Асамблеї ООН чітко виділились два різних підходи до вирішення питання про біженців та переміщених осіб. Якщо Радянський Союз виходив з визнання незавершеності процесу репатріації та наполягав на поверненні всіх без винятку громадян, то представники США та Великої Британії виходили з факту закінчення репатріації. На їхню думку, на Заході залишилися тільки ті громадяни, хто не вважав за можливе повертатися додому через політичні мотиви. Ці особи, на їх погляд, з категорії «переміщених» осіб повинні автоматично перейти в категорію «біженців». В результаті дебатов і голосування від 12 лютого 1946 р. була офіційно зафіксована позиція, запропонована представниками західних країн [5]. У резолюції, зокрема, було записано: «Ніякі біженці або переміщені особи, які остаточно та безумовно, цілком вільно і після того, як вони повністю ознайомилися з фактами, включаючи відповідну інформацію від урядів тих країн, з яких вони походять, висловили вагомий заперечення проти повернення в країни, з яких вони походять, не можуть бути примусово повернені» [5].

Обговорення проблем, розглянутих на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН, було продовжено на засіданнях Комітету у справах біженців і переміщених осіб. Його перше засідання відбулося в Лондоні 8 квітня 1946 р. [6; 31]. Знову головним питанням порядку денного стало обговорення понять «біженці» та «переміщені особи». Члени радянської делегації, відштовхуючись від установок, отриманих перед від'їздом до Лондона, продовжували полеміку про повну репатріацію всіх підданих Радянського Союзу. Очевидно, сенс такого підходу полягав в тому, щоб юридично домогтися повернення громадян Литви, Латвії, Естонії, Західних областей України та Білорусії, що опинилися у статусі переміщених осіб. Водночас, делегації Великої Британії та США продовжували стверджувати, що всі переміщені особи вже повернулися до своїх країн, а решту необхідно віднести до категорії «біженців». На думку делегатів з США та Британії, головним завданням щодо біженців мало бути їх повноцінне облаштування, політичний та правовий захист [6; 32].

Потрібно зазначити, що радянська сторона, як і раніше, домагалась реалізації рішень, висунутих нею ще на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Уже на першому засіданні Комітету, який розпочав свою роботу 6 листопада 1946 р. вимоги радянської делегації висловив постійний представник СРСР при ООН Андрій Вишинський [6; 32]. Він різко розкритикував розроблений проект статуту Комітету, зокрема, статутне положення, де було зафіксовано обов'язкове сприяння міжнародної організації переселення біженцям в інші країни. Невдоволення викликало і прагнення окремих держав надати допомогу усім біженцям, серед яких було чимало зрадників і військових злочинців. Визнаючи за переміщеними особами право вибору місця постійного проживання, А. Вишинський наполягав на тому, щоб міжнародні організації, а – саме Комітет у справах біженців і переміщених осіб не надавали таким особам ніякої допомоги та підтримки; вимагав, щоб люди, які заплямували себе співпрацею з окупантами, не розглядалися як біженці і не користувалися заступництвом ООН [6; 32]. Виступ А. Вишинського викликав тривалу дискусію. Очільниця американської делегації Елеонора Рузвельт, відстоюючи офіційну західну позицію, заявила: «Ніхто з

нас не буде заперечувати проти того, щоб особи, які активно діяли проти своїх країн, були повернуті туди і покарані. Однак існують інші особи, які боролися проти ворога і які не хочуть повернення на Батьківщину тому, що розходяться в поглядах з урядом, який перебуває при владі» [6; 34]. Щодо інших вимог радянської делегації Е. Рузвельт висловила, що пропозиції делегації СРСР порушують свободу слова, обмежують права та свободу людини [6; 34]. Окрім того, вона закликала всі делегації зняти свої пропозиції та приєднатися до американської позиції. Однак, як і раніше, майже всі вимоги радянської делегації після тривалого обговорення та голосування, за винятком вимоги про нерозповсюдження допомоги міжнародної організації на зрадників і військових злочинців, були відхилені. Це дало підстави радянській стороні в майбутньому звинувачувати країни Заходу у зриві репатріації згідно з рішеннями Генеральної Асамблеї ООН від 12 лютого та 15 грудня 1946 р.

Отже, проблема репатріації громадян СРСР після Другої світової війни постала ще у 1944 р. Саме тоді було створено спеціальні комісії, органи та інституції для забезпечення процесу якнайшвидшого повернення громадян. В ході спільних угод союзників в рамках Ялтинської та Потсдамської конференцій, а також рішень Генеральної Асамблеї ООН було вироблено єдиний механізм репатріації громадян. Однак, безкомпромісність та певною мірою непоступливість у власних поглядах не дозволило урядам США, СРСР та Великої Британії повністю закінчити почату справу, та більше того, тільки погіршило і без того напружені стосунки.

Список використаних джерел

1. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.): сборник документов. М.: Политиздат, 1984. 416 с.
2. Крымская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г.: сборник документов. М.: Политиздат, 1984. 502 с.
3. Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы: в 2 т. М.: Политиздат, 1983. Т. 2. 346 с.
4. Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы: в 2 т. М.: Политиздат, 1983. Т. 2. 284 с.
5. Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. Режим онлайн доступу: <http://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml>
6. Арзамаскин Ю. Тайны советской репатриации / Ю. Арзамаскин // Вече. – Москва, – 2015, – 349 с.
7. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг) / В. Земсков // Социологические исследования. – Москва, – 1995, – № 3. – С. 3–13.
8. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. Куницький: Монографія. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
9. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944–1952 роки) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Випуск I. – Київ – Чернівці: Рута, 1997. – С. 161–170.
10. Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. Шевяков // Население России в 1920–1950-е годы: чисельность, потери, миграции: Сборник научных трудов. – М., 1994. – С. 195–222.
11. Bethell N. The Last Secret New York / N. Bethell //: Basic Books, 1974. – 287 p.
12. Moskin R. Mr Truman's War: The Final Victories of World War II and the Birth of the Postwar World / R. Moskin // Hardcover, 1998. – 411 p.

References

1. Berlinskaya (Potsdamskaya) konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii (17 iyulya – 2 avgusta 1945 g.): sbornik dokumentov. M.: Politizdat, 1984. 416 s.
2. Krymskaya konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii. 4–11 fevralya 1945 g.: sbornik dokumentov. M.: Politizdat, 1984. 502 s.
3. Sovetsko-angliyskie otnosheniya vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.: Dokumenty i materialy: v 2 t. M.: Politizdat, 1983. T. 2. 346 s.
4. Sovetsko-frantsuzskie otnosheniya vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.: Dokumenty i materialy: v 2 t. M.: Politizdat, 1983. T. 2. 284 s.
5. Ofitsiyniy sayt Organizatsii Obiednanikh Natsiy. Rezhim onlain dostupu – <http://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml>
6. Arzamaskin Yu. Tayny sovetskoy repatriatsii / Yu. Arzamaskin // Veche. – Moskva, 2015. – 349 s.

7. Zemskov V. Repatriatsiya sovetskikh grazhdan i ikh dalneyshaya sudba (1945 – 1956 gg) / V. Zemskov // Sotsiologicheskie issledovaniya. – Moskva. – 1995. – №3. – S. 3-13
8. Kunitskiy M. Primusova repatriatsiya radyanskikh gromadyan do SRSR pislya Drugoi svitovoi viyny (ukraïnskiy vektor) / M. Kunitskiy: Monografiya. – Lutsk: VAT «Volinska oblasna drukarnya», 2007. – 248 s.
9. Kholodnitskiy V., Zhitaryuk N. Repatriatsiya radyanskikh gromadyan (1944 – 1952 roki) / V. Kholodnitskiy, N. Zhitaryuk // Pitannya istorii, istoriografii, dzhereloznavstva ta arkhivoznavstva Tsentralnoi ta Skhidnoi Evropy. Zbirnik naukovikh prats. Vipusk I. – Kiïv – Chernivtsi: Ruta, 1997. – S. 161 – 170.
10. Shevyakov A. Repatriatsiya sovetskogo mirmogo naseleniya i voennoplennykh, okazavshikhsya v okupatsionnykh zonakh gosudarstv antigitlerovskoy koalitsii / A. Shevyakov // Naselenie Rossii v 1920–1950-e gody: chiselnost, poteri, migratsii: Sbornik nauchnykh trudov. – M., 1994. – S. 195 – 222.
11. Bethell N. The Last Secret New York / N. Bethell //: Basic Books, 1974. – 287 p.
12. Moskin R. Mr Truman's War: The Final Victories of World War II and the Birth of the Postwar World / R. Moskin // Hardcover, 1998. – 411 p.

УДК 321.01(470)«1989/1991»

Тетяна Опанасюк

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В РОСІЇ (КІНЕЦЬ 1989 – ПОЧАТОК 1991 рр.)

У статті автор досліджує особливості розвитку та зміцнення політичного опозиційного руху в Росії в кінці 1989 – на початку 1991 років, його роль та місце в основних суспільно-політичних процесах. Аналізує основні характерні риси опозиційного руху зазначеного періоду, процес становлення та розвитку різних типів політичної опозиції. Досліджено форми взаємодії між владою та різними опозиційними силами. Автор приходить до висновку, що вивчення конкретно-історичних та соціально-економічних проблем дозволяє виявити загальні тенденції становлення та розвитку неоднорічного опозиційного руху на завершальному етапі перебудови.

Ключові слова: опозиція, КПРС, перебудова, Горбачов, Єльцин, політична партія, демократичний рух.

In the article the author investigates the peculiarities of the development and strengthening of the political opposition movement in Russia at the end of 1989 – early 1991, its role and place in the main socio-political processes. The main features of the opposition movement of the mentioned period, the process of formation and development of various types of political opposition are analysed. The forms of interaction between the authorities and different opposition forces are explored. The author concludes that the study of concrete historical and socio-economic problems allows us to identify the general tendencies of the formation and development of a heterogeneous opposition movement at the final stage of the restructuring.

Key words: opposition, CPSU, reorganization, Gorbachev, Yeltsin, political party, democratic movement.

Значним етапом в історії Росії є період перебудови. У першій половині 1980-х років СРСР опинився у надзвичайно складному становищі: особливо помітною стала економічна, соціальна й політична кризи радянського суспільства. Така ситуація диктувала необхідність радикальних перетворень. Офіційна концепція перебудови в загальних рисах сформувалася до 1988 р. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: радикальної економічної реформи та демократизації суспільного життя, розширення гласності. Проте, досить швидко стало очевидно, що радянська система не піддається реформуванню. Перебудова як «революція згори» не досягла поставлених цілей та призвела до появи явищ, які були новими для тоталітарного суспільства, зокрема, зміна тоталітарної свідомості, формування перших паростків громадянського суспільства, зародження політичних партій. Ці питання вимагають ретельного вивчення, оскільки, від міри осягнення їх сутності і вирішеності залежить розуміння процесів, які відбуваються в даний час у РФ.

Не заперечуючи значущості робіт російських істориків з проблеми формування багатопартійної системи в СРСР (В. Березовський «Российская многопартийность в конце XX века: процесс возникновения (1987–1991 гг.)», А. Верховський «Левый марш либеральной оппозиции», А. Бутенко «Советская многопартийность: проблемы формирования») важливо відзначити, що вони лише частково стосуються теми політичного опозиційного руху, особливостей його функціонування в перехідний період.

Зарубіжні вчені приділяють дещо більшу увагу вивченню інституту політичної опозиції у контексті змін, що відбувалися на пострадянському просторі та в Росії з кінця 80-х років ХХ ст. Зокрема, варто

відзначити роботи Е. Шнайдера «Політична система Російської Федерації», В. Марціняка «Розграбована імперія. Падіння Радянського Союзу і створення Російської Федерації», Дж. Хоскінга і П. Дункана «Шлях до посткомунізму. Незалежний політичний рух в Радянському Союзі: 1985–1991 рр.».

Українськими вченими питання політичної опозиції як у цілому, так і в Росії зокрема, почало досліджуватись лише в другій половині 90-х років. Серед вітчизняних авторів методологічних аспектів проблеми формування політичної опозиції торкалися у своїх працях Т. Батенко, В. Журавський, Р. Павленко, Л. Угрин та інші.

Аналіз ступеня вивчення питання про опозиційний рух в перехідний період новітньої історії Росії дозволяє зробити висновок про те, що в сучасній історіографії відсутній цілісний погляд на особливості цього явища в зазначений період. Недостатньо дослідженими залишаються конкретно-історичні проблеми: ставлення різних опозиційних напрямків до владних інститутів; особливості формування ідеологічних концепцій, що визначають політичну спрямованість різних типів опозиції і їх типових відмінностей; особливості взаємодії різних політичних сил в умовах перехідних процесів суспільного розвитку. Вивчення цих та інших конкретно-історичних проблем дозволить виявити загальні тенденції становлення і розвитку опозиційного руху в перехідний період новітньої історії Росії.

Наукова, суспільно-політична актуальність обраної теми, а також ступінь її вивчення визначають мету та завдання даного дослідження. Метою статті є вивчення процесу становлення, розвитку та зміцнення політичного опозиційного руху на завершальному етапі перебудови. Для цього необхідно вирішити наступні завдання:

- визначити характерні риси та типи політичного опозиційного руху зазначеного періоду;
- дослідити процес становлення та розвитку різних типів політичної опозиції, виходячи з сформульованих ними стратегічних і тактичних цілей та завдань;
- з'ясувати форми взаємодії між владою та різними опозиційними політичними силами;
- розкрити роль та місце політичної опозиції в основних суспільно-політичних процесах кінця 1980-х – початку 1991-го рр.

Глибокі соціально-економічні та політичні зміни, що відбувались у СРСР в кінці 1980-х років викликали появу опозиційних сил. Впродовж 1987–1989 рр. у великих містах виникли неформальні суспільні об'єднання у вигляді клубів, правозахисних груп і громадських ініціатив. Їх розвиток призвів у кінці 1988–1989 рр. до утворення політичних течій. Цей процес був прискорений у 1989 р. ініційованими М. Горбачовим виборами народних депутатів СРСР. Вперше виникла фракція – Міжрегіональна депутатська група (МДГ), що об'єднала демократів та вимагала проведення реформ, на чолі якої стояли А. Сахаров і Б. Єльцин, тобто опозиція почала набувати організаційних рис. МДГ вважають першою радянською легальною парламентською опозицією.

11 грудня 1989 р. відбувся другий З'їзд народних депутатів. Їх ідейним лідером на З'їзді виступав А. Сахаров. Перша вимога, яку він поставив від імені МДГ, - відміна 6-ї, а також деяких інших статей радянської Конституції, які закріплювали за КПРС керівну роль у суспільстві, не давали можливості народу приймати участь у державних справах, перешкоджали зміцненню в країні багатопартійності та політичного плюралізму [9, с. 54]. Б. Єльцин у своєму виступі на З'їзді народних депутатів запропонував розгорнуту концепцію перебудови, яку обстоювали демократи. Особливий наголос Єльцин зробив на боротьбі з бюрократією, привілеями і вимогою проводити реформи без погіршення життя народу. Крім цього радикали на З'їзді також вимагали демонтажу радянської держави і утворення нової добровільної федерації. Наприкінці роботи З'їзду 140 депутатів МДГ в спеціальній заяві оголосили, що знаходяться в опозиції до більшості [5, с. 7].

У таборі Єльцина розуміли, що З'їзд народних депутатів і Верховна Рада вже відіграли свою роль в активізації політичного життя країни. Причому на даний історичний момент вони залишались залежними від Горбачова і стали перешкодою для здійснення подальшої демократизації країни. Почались пошуки нових політичних сфер реалізації опозиційних задумів. Зокрема, російський парламент – як програма мінімуму і російський президент – як програма максимуму.

У такій ситуації Горбачов здійснює відчайдушні спроби утримати лідерство у реформаторському процесі. Основним тактичним засобом для нього стало перехоплення лозунгів радикалів. Тепер він все частіше намагався підлаштуватись до існуючого стану справ.

В січні 1990 р. Горбачов погодився і з вимогою радикалів про відміну 6-ї статті Конституції. Він запропонував прийняти нову платформу КПРС, яка б визнавала політичний плюралізм, багатопартійність, змішану економіку, різні форми господарювання на землі [1, с. 124]. Великого впливу в середовищі радикалів пропозиції Горбачова не отримали, оскільки становище в країні погіршувалось. Народ все менше довіряв КПРС та особисто її лідеру.

На початку 1990 р. демократичний рух розробляв нову стратегію поведінки на черговому З'їзді народних депутатів. Опозиція розуміла, що оскільки, у більшості представників союзних республік на З'їзді переважають консервативні настрої, провести радикальні реформи через законодавчі органи буде досить важко. Необхідно з допомогою виборів завоювати владу в Росії, оголосити про її суверенітет і проводити реформи. Для досягнення цієї мети 20-21 січня в Москві було створено передвиборчий блок «Демократична Росія». Його мозковим центром стали представники МДГ. Вимоги «Демократичної Росії» були аналогічні вимогам МДГ: відміна 6-ї статті Конституції, перетворення Верховної Ради Росії в постійно діючий орган і т.д. [8, с. 305].

Одночасно, 20-21 січня була створена ще одна радикальна політична організація «Демократична платформа в КПРС». Основними фігурами в ній стали лідери МДГ – Б. Єльцин, М. Травкін, Т. Гдлян. Новостворена політична організація ставила наступні завдання: відмова від комунізму як мети КПРС; побудова демократичного суспільства; демонтаж організаційних основ партій тоталітарного типу [7, с. 46]. Отже, створення «Демократичної платформи» показало ще один намір радикалів – підірвати зсередини КПРС, завоювати ключові позиції в партії та перетворити її на парламентську партію.

Компроміси, на які йшов Горбачов останнім часом, дуже не подобались партійним діячам, що дотримувались консервативних переконань. Коли перед Горбачовим постала необхідність зробити вибір, до якого табору – консерваторів чи радикалів – примкнути, він схилився на користь першого. Горбачов проводить антирадикальну кампанію. В «Правде» з'являються статті, зміст яких був направлений проти Демократичної платформи. Впродовж весни майже 30 її прибічників виключили з КПРС [9, с. 59]. Проте, найвідоміших радикалів серед них не було, а деякі їх лідери, у тому числі й Б. Єльцин, були навіть обрані делегатами XXVIII з'їзду КПРС. Тактику маневрування Горбачов використав для висунення своєї кандидатури в перші президенти СРСР на третьому З'їзді народних депутатів.

Третій З'їзд народних депутатів відбувся 12-15 березня 1990 р. Він почався зі зміни 6-ї та деяких інших статей Конституції, які стосувались партійної діяльності, що, звичайно, задовольняло радикалів: вони розцінили це як власну перемогу.

Гострі дискусії на З'їзді серед демократів викликали питання про вибори Президента СРСР. Депутати розкололись на дві групи: перша підтримувала обрання президента З'їздом народних депутатів, друга вимагала, щоб вибори мали всенародний характер. Ще одне питання, у вирішенні якого не було досягнуто єдності, – кандидатура Горбачова на посаду Президента. Врешті-решт за кандидатуру Горбачова проголосувало майже 60% депутатів, а оскільки його популярність у народі була мінімальною, він вирішив обиратися не всенародно, а на З'їзді [11, с. 5]. Президентська посада забезпечила Горбачову свободу маневру у державних структурах влади, однак це не збільшило довіри до нього народів СРСР.

4 березня 1990 р. відбулись вибори народних депутатів РРФСР та місцевих рад. На виборах єдиним народно-патріотичним опозиційним блоком спробували виступити 10 організацій: асоціації «Об'єднана рада Росії», «Єдність», клуб виборців і народних депутатів СРСР «Росія», Всеросійський фонд культури, Всесоюзне товариство охорони пам'яток історії та культури, Об'єднаний фронт трудящих Росії, Суспільний комітет порятунку Волги, Товариство російських художників, Російський відділ фонду слов'янської писемності та слов'янських культур, Союз духовного відродження Вітчизни. Даний блок суспільно-патріотичних рухів був досить аморфним об'єднанням, що виступав проти всіх більш або менш серйозних суспільно-економічних та політичних перетворень, та прагнув об'єднати всі патріотичні організації в країні. Очолив блок М. Антонов. Нове об'єднання не мало широкої підтримки серед населення, оскільки люди бачили в його гаслах прагнення зберегти збанкрутілу командно-адміністративну систему, замінивши її легким реформованим комуністичним режимом. Тому народно-патріотичний блок не лише не переміг на виборах, хоча його кандидати мали велику підтримку серед номенклатури, а й зазнав поразки. Цьому сприяли також істотні протиріччя серед різних діячів та організацій, що входили до блоку. Отже, перша спроба об'єднати в одному блоці всі невдоволені перебудовою політичні сили, була невдалою.

Радикали досягли значних успіхів 28 травня під час виборів народних депутатів Росії. Б. Єльцин здобув посаду голови російської Верховної Ради – на той час щось середнє між парламентським спікером і президентом. У своїй передвиборчій кампанії Єльцин вимагав незалежності Росії, позначивши, таким чином, загального ворога – Кремль, як символічний центр влади [10, с. 259]. Така позиція виглядала на той час не просто радикальною, а революційною.

Із всіх виборчих перегонів, у яких брав участь Єльцин за 14 місяців, травневі вибори голови Верховної Ради Росії стали найважчими і непередбачуваними. Не дивлячись на всі інтриги, 29 травня 1990 р. Єльцин став главою російської Верховної Ради і відразу взяв курс на боротьбу проти союзного центру і КПРС.

Впродовж травня демократи створюють нові політичні партії, опозиційні КПРС: Демократична партія Росії, Російська конституційно-демократична партія, Російська християнсько-демократична партія, Російська соціал-демократична партія, Соціалістична партія Росії, Республіканська партія Росії. Більшість з них об'єдналися у русі «Демократична Росія». Новостворені партії відкинули соціалістичний принцип будівництва й оголосили себе прибічниками лібералізму.

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів Росії приймає Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації [3, с. 1]. Це мало дуже важливе значення: в країні виник новий центр політичної сили, здатний реально протистояти союзному центру. Прикладу Російської Федерації послідували інші республіки.

2–13 липня 1990 р. в Кремлі відбувався XXVIII, останній, з'їзд КПРС. 12 липня Єльцин виступив на з'їзді з промовою, в якій запропонував перейменувати КПРС в партію демократичного соціалізму, допустити в ній свободу фракцій, провести ряд реформ. Після того, як його пропозиції було відхилено, він заявив, що як глава вищої законодавчої влади, повинен підкорятися волі народу, який його обрав, а тому виходить з партії і після цих слів покинув зал засідання [4, с. 1]. Приклад Єльцина наслідували й інші радикали. Про вихід з КПРС заявили 54 народних депутатів. Серед них – Г. Попов, А. Собчак, С. Юшенков та багато інших.

Поряд із радикалами комуністи також намагалися зміцнити свої позиції. В першій половині 1990-х років частина комуністів, які розуміли, що їм навряд чи вдасться усунути самого Горбачова та його оточення від керівництва КПРС, виступили з ініціативою створення Російської комуністичної партії. Вона сформувалась на основі Об'єданого фронту трудящих, що виник у Ленінграді ще в 1989 р. Фактично КПРС опинилася перед загрозою розколу.

В червні 1990 р. в Москві відбувся установчий з'їзд Російської комуністичної партії (РКП). Члени партії гостро критикували внутрішню та зовнішню політику КПРС, вважали, що остання стала об'єктом маніпулювання з боку невеликого кола верхівки, що має підтримку серед заможної частини населення. Представники партії вважали своїм обов'язком боротьбу проти будь-яких проявів бюрократичного авторитаризму. Ворогом № 1 було оголошено радикалів, які, «зуміли зайняти панівні позиції у ЗМІ; направили устремління оновлення суспільства неправдивим шляхом» [9, с. 70]. Зазначимо, що РКП з самого початку не користувалась масовою підтримкою, навіть більшість російських комуністів відмежувались від неї, надаючи перевагу вважатися членами горбачовської КПРС.

Ще одним вагомим об'єднанням у середовищі консерваторів стала фракція «Союз», що виникла в рамках Верховної Ради та З'їзду народних депутатів СРСР. Її лідерами були депутати Н. Петрусенко та В. Алксніс, Е. Коган і Ю. Блохін. Вплив фракції постійно зростав, і в кінці 1990 р. на основі фракції сформувалось всесоюзне політичне об'єднання «Союз». На відміну від РКП, фракція «Союз» завжди активно критикувала діяльність Горбачова: першою виступила з пропозицією про усунення його з посади президента; постійно йому погрожувала імпідментом; звинувачувала його в тому, що він розвалив велику державу і що, не дивлячись на проголошену політику гласності, ніколи не виносив на широке демократичне обговорення свої зовнішньополітичні акції та міжнародні договори; засуджувала Народні фронти. «Союз» об'єднав понад 500 депутатів і на цей час був найзначнішою ідейно-політичною силою у парламенті та на З'їздах народних депутатів СРСР. У квітні 1991р. об'єднання прийняло свою програму. В ній його лідери говорили про необхідність «нових підходів до вирішення політичних і національних конфліктів», відмову від екстремізму та врахування всього позитивного і раціонального, що пропонує світова практика та здоровий глузд [2, с. 7]. Основними силами, що його підтримували були комуністи-консерватори, представники воєнно-промислового комплексу, значна частина офіцерства та генералітету, а також росіяни та російськомовне населення республік, які боялись антиросійських тенденцій. Проте у свідомості пересічних громадян «Союз» ототожнювався із старою комуністичною фракцією [6, с. 352].

Загалом, «Союз» став одним з перших блоків, що намагався об'єднати в собі різні опозиційні сили – спочатку курсу Горбачова, а потім – Єльцина.

У липні 1990 р. утворився «Демократичний рух комуністів», представники якого займали високі посади у партійному апараті. Члени об'єднання вимагали демократизувати КПРС і провести дієві політико-економічні реформи [7, с. 61].

Крім РКП і фракції «Союз» серед консервативних об'єднань, що виникли в 1990 р., були і більш дрібні та малочисельні: товариство «Єдність – за Ленінін та комуністичні ідеали», «Марксистська робітничка партія – партія диктатури пролетаріату» та інші. Їх представники вважали, що потрібно вести непримириму боротьбу з КПРС до тих пір, поки не буде ліквідовано стару державну систему та відновлено соціальну справедливість [7, с. 74].

Ставлення Горбачова до численних течій і тенденцій консерватизму було різним. Наприклад, він намагався не помічати крайніх націоналістів і монархістів, з державниками («Союз») – вів політичну

боротьбу, взаємодіяв з РКП. Б. Єльцин до новостворених опозиційних структур в середовищі комуністів ставився нейтрально.

Таким чином, до 1990 р. стало очевидним, що КППС, яка першою почала говорити про необхідність змін, була вже нездатна слідувати їм сама і тим більше втілювати їх у життя. Про КППС робили висновки не за ідеологічними деклараціями, а за політичною практикою, яка не показувала її здатності здійснювати глибокі істотні зміни і, найголовніше, змінюватись самій. Не можна забувати і про зовнішній фактор впливу на політичне життя. Маються на увазі антикомуністичні революції, які прокотилися Східною Європою в кінці 1989 р. та у 1990 р., і показали, що подібні ідеї та настрої мають широку підтримку в масах. З виходом радикалів з КППС закінчився перший період російського демократичного руху, коли вони в цілому намагались залишити існуючу політичну систему, але з певним її реформуванням. Почався другий – антикомуністичний період.

15 жовтня 1990 р. Верховна рада СРСР прийняла Закон про громадські організації, який зазначив право громадян на свободу об'єднання у різноманітні суспільні організації [7, с. 6]. Таким чином, було створено правові передумови для виникнення багатопартійної системи в Росії, оскільки до цього нові політичні партії формально діяли нелегально.

Діалог між Єльциним та Горбачовим все більше набував рис ультиматуму.

У середині листопада Горбачов запропонував програму по виходу СРСР з економічної та політичної кризи, яка складалась із восьми пунктів. Більшість з них були направлені на зміцнення, розширення і концентрацію верховної виконавчої влади в СРСР. Передбачалось перетворити в постійний орган Раду Федерації, замінити Президентську Раду Радою безпеки СРСР, реорганізувати всю виконавчу владу [9, с. 78]. Даний план Горбачова мав бути реалізований на четвертому З'їзді народних депутатів, який відбувся в грудні. Після обговорення плану дій, запропонованих Горбачовим, З'їзд вніс декілька поправок у Конституцію СРСР, які розширювали права президента: він отримав право керувати урядом, що перетворювався в Кабінет міністрів, право оголошувати надзвичайний стан в країні, приймати закони і накази, очолював Раду Федерації і Раду безпеки СРСР. Зрозуміло, що ці рішення не сподобались опозиції [5, с. 8].

У цей час швидко змінюється і оточення М. Горбачова. Зникають з політичної сцени головний партійний ідеолог О. Яковлев, прем'єр М. Рижков, міністр внутрішніх справ В. Бакатін, міністр закордонних справ Е. Шеварднадзе. Водночас Горбачов формує собі нову команду: міністр оборони Д. Язов, голова КДБ В. Крючков, міністр внутрішніх справ Б. Пуго, прем'єр В. Павлов, віце-президент Г. Янаєв, які пізніше й складуть ядро путчистів.

На початку 1991 р. протистояння між Горбачовим та демократичною опозицією, очолюваною Єльциним, загострилося. Дедалі частіше дискутується питання про подальші перспективи існування СРСР.

У лютому 1991 р. комуністи та націоналісти роблять нову спробу створити впливовий політичний блок з метою аби, по-перше, домогтися якщо не перемоги, то досить переконливих результатів на президентських, парламентських і місцевих виборах, підвищити результативність антипрезидентських та антиурядових кампаній; по-друге, не допустити зміцнення позицій демократичних реформаторських сил. 27 лютого відбувається конференція "За велику Росію!", у проведенні якої велику роль відіграли Г. Зюганов і І. Полозков. Однак процес організаційного конструювання ліво-правої опозиції мав значні труднощі, бо кожний з політиків відстоював власні інтереси.

Поява опозиційних сил у країні пов'язана з глибокими соціально-економічними та політичними змінами, що відбувались на рубежі 80–90-х років ХХ ст. Виборча кампанія 1989 р. та, особливо, I З'їзд народних депутатів СРСР, різко посунули фокус суспільного настрою в сторону лібералізму. Саме в цей період спостерігається різке збільшення інтересу широких мас до політики. В багатьох містах з'являються різні клуби та об'єднання за політичними інтересами, а пізніше й опозиційні політичні партії, основним завданням котрих була боротьба проти КППС. Водночас відбувається формування політичних партій поза КППС, які підтримували комуністичну ідеологію і виступали за збереження СРСР.

Закон про громадські організації від 15 жовтня 1990 р. створив правові передумови для виникнення багатопартійної системи в Росії. Перший період розвитку демократичного руху завершився. На зміну неформальним суспільним об'єднанням та протопартіям прийшли нові утворення – політичні партії. Некомуністичні організації мали одну загальну мету – усунути КППС від влади. Найбільш впливовим в даний період був політичний рух «Демократична Росія». Комуністи прихильники реформування КППС також створюють свої партії: РКП, «Демократична платформа в КППС», «Демократичний рух комуністів», «Комуністи за демократію», «Союз». В результаті сформувалось дві течії опозиції. Перша – демократи на чолі з Єльциним, які вимагали радикальних змін суспільно-політичного життя. Друга – комуністи, які прагнули зберегти існуючий стан речей. Інакше кажучи, протягом 1990-1991 рр. відбувається оформлення демократичної та національно-патріотичної опозиції.

Список використаних джерел

1. Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния. – М.: «Терра», 1992. – 464 с.
2. Дадиани Л. О попытках создания в России лево-правого блока оппозиционных сил. 1989–1996 гг. / Л. Дадиани.– М.: Институт социологии РАН, 1997. – 112 с.
3. Декларация о государственном суверенитете РСФСР // Советская Россия. – 1990. – 14 июня. – С. 1.
4. Заявление Б.Н. Ельцина на XXVIII Съезде КПСС о выходе из КПСС // Известия. – 1990. – 13 июля. – С. 1.
5. Кацва Л. Советский Союз: последние годы / Л. Кацва // История. – 2001. – № 46. – С. 1–12.
6. Лакер У. Черная сотня. Происхождение российского фашизма / У. Лакер. – М.: Весь мир, 1998. – 520 с.
7. Партии, движения и общественные объединения: Документы, комментарии, разъяснения. – М.: Ред. «Российской газеты», 1996. – 121 с.
8. Россия сегодня. Политические портреты в документах, 1985–1991 / [Сост. Б. Коваль и др.]. – М.: Международные отношения, 1991. – 510 с.
9. Согрин В. Политическая история современной России. 1985-2001: от Горбачева до Путина. / В. Согрин. – М.: Издательство «Весь мир», 2001. – 272 с.
10. Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин. / В. Соловьев, Е. Клепикова. – М.: «ВАГРИУС», 1992. – 395 с.
11. Съезд народных депутатов РСФСР. Стенографический отчет // Советская Россия. – 1990. – 19 мая. – С. 1–7.

References

1. Gorbachev – Yeltsin: 1500 dney politicheskogo protivostoyaniya. – М.: «Терра», 1992. – 464 s.
2. Dadiani L. O popytках sozdaniya v Rossii levo-pravogo bloka oppozitsionnykh sil. 1989–1996 gg. / L. Dadiani.– М.: Institut sotsiologii RAN, 1997. – 112 s.
3. Deklaratsiya o gosudarstvennom suverenitete RSFSR // Sovetskaya Rossiya. – 1990. – 14 iyunya. – S. 1.
4. Zayavlenie B. N. Yeltsina na KhKhVIII Sezde KPSS o vykhode iz KPSS // Izvestiya. – 1990. – 13 iyulya. – S. 1.
5. Katsva L. Sovetskiy Soyuz: poslednie gody / L. Katsva // Istoriya. – 2001. – № 46. – S. 1–12.
6. Laker U. Chernaya sotnya. Proiskhozhdenie rossiyskogo fashizma. / U. Laker. – М.: Ves mir, 1998. – 520 s.
7. Partii, dvizheniya i obshchestvennye obedineniya: Dokumenty, komentarii, razyasneniya. – М.: Red. «Rossiyskoy gazety», 1996. – 121 s.
8. Rossiya segodnya. Politicheskie portrety v dokumentakh, 1985–1991 / [Sost. B. Koval i dr.]. – М.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1991. – 510 s.
9. Sogrin V. Politicheskaya istoriya sovremennoy Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina. / V. Sogrin. – М.: Izdatelstvo «Ves mir», 2001. – 272 s.
10. Solovev V., Klepikova Ye. Boris Yeltsin. / V. Solovev, Ye. Klepikova. – М.: «VAGRIUS», 1992. – 395 s.
11. Sezd narodnykh deputatov RSFSR. Stenograficheskiy otchet // Sovetskaya Rossiya. – 1990. – 19 maya. – S. 1–7.

УДК 329. (091) (476)

Андрій Панченко

ПАРТІЇ, «ВИСІВ У ПОВІТРІ» НА ПОРОЗІ ОДНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ БССР

Мета статті – аналіз політичної діяльності і програм політичних партій Білорусі початку ХХ ст. в умовах політичних свобод, широкий розвиток яких стало можливим після Маніфесту Миколи II «Про вдосконалення державного порядку». У статті на основі історичного, компаративного та аналітичного методів аналізуються партії соціалістичної, ліберальної, консервативної і вкрай консервативної («чорносотенці») ідейно-політичної спрямованості. У 1920-ті рр. політичні партії в БССР повністю припиняють своє існування, оскільки більшовицька партія встановлює абсолютний, безальтернативний контроль над країною і перетворюється в партію-державу. Автор приходить до висновку про двояку природу політичних партій Білорусі: партії, як наслідок потреби в демократизації і розширенні політичної участі і як результат «офіційно-дозволеного процесу», продиктованого Маніфестом. Ці та інші фактори призвели до краху партій і утвердження однопартійної системи БССР.

The purpose of the article is to analyze the political activities and programs of political parties in Belarus at the beginning of the twentieth century in terms of political freedoms, the wide development of which have become possible after the Nicholas II Manifesto "On the improvement of the state order". The article analyzes the parties of a socialist, liberal, conservative and extremely conservative ("Black Hundreds") ideological and political orientation on the basis of historical, comparative and analytical methods. In the 1920s political parties in the BSSR have completely stopped its existence, since the Bolshevik party has established absolute, no-alternative control over the country and turned into a Party-State. The author has come to the conclusion about the dual nature of the political parties in Belarus: the parties, as a consequence of the need for democratization and the expansion of political participation and as a result of the "officially authorized process" had dictated by the Manifesto. These and other factors have lead to the collapse of the parties and to the approval of the single-party system of the BSSR.

Key words. *Political parties, political pluralism, the «officially authorized process», the crisis, the collapse of political parties, the single-party system, the reasons.*

Широкое развитие политического плюрализма в начале XX в. и его организационной формы – политических партий – основывалось на демократических идеях и правовых принципах, впервые объявленных Высочайшим Манифестом 17 октября 1905 года «Об усовершенствовании государственного порядка». Мотивы принятия Манифеста Николая II были предельно четко изложены в Преамбуле – в целях «помочь прекращению неслыханной смуты»; «напрячь все силы к восстановлению тишины и мира»; «от волнений, ныне возникших, может явиться глубокое нестроение народное и угроза целости и единству державы нашей»... [1, с. 1-2].

В наши дни в научной литературе вопрос о политических свободах после Манифеста Николая II в контексте становления многопартийной системы продолжает оставаться недостаточно изученным, поскольку в советский период исследователи ограничивались характеристикой постманифестного политического развития как периода *временной отсрочки* неизбежности падения монархического строя и становления новой государственности на советской основе. Вместе с тем Манифест аккумулировал не только мотивы о поиске мер против «неслыханной смуты», но и стал отправной точкой *«официально-разрешенного»* процесса формирования политических партий самой различной идейно-политической направленности и складыванию многопартийной системы. Советскими исследователями не анализировались политические партии, их программы преобразований страны поскольку с провозглашением БССР все идейно-политические дискуссии постепенно были свернуты. В стране закрепилась устойчивая тенденция утверждения однопартийной системы на основе абсолютной власти большевистской партии путем установления ее диктатуры.

Тем не менее, в Беларуси начала XX в. формирование политических партий стало своеобразным индикатором возрастания потребности в демократизации политической жизни и массовом политическом участии. Но политические партии в Беларуси возникли значительно позже, чем в Западной Европе и США. Процесс их становления и развития носил асинхронный характер, что было обусловлено различным стадийным уровнем развития всей системы общественно-политических отношений в Российской империи и западноевропейских государствах. Иным был и порядок возникновения партий в соответствии с их социальной базой. Так, в Беларуси сначала оформились *социалистические*, затем – *либеральные* и, наконец, – *консервативные* политические партии. Такой порядок был обусловлен спецификой исторических, политических, экономических и социокультурных особенностей развития страны. Одной из самых массовых политических партий Беларуси начала XX в. стали *социалистические партии*: Белорусская социалистическая громада (БСГ), Белорусская партия социалистов-федералистов (БПС-Ф), Белорусская партия социалистов-революционеров (БПС-Р), Белорусская социал-демократическая партия (БСДП) [2, с. 33-42]. Проанализируем особенности политической деятельности и программы партий.

Белорусская социалистическая громада (БСГ) создана в 1902-1903 гг., создателями и руководителями которой стали братья А. и И. Луцкевичи, А. Пашкевич (Тетка), А. Бурбис и др. В программе БСГ излагалась стратегия и тактика партии по трем актуальным для Беларуси вопросам: аграрному, рабочему и национальному. В аграрном вопросе провозглашалась отмена частной собственности. В рабочем вопросе партия выступала за введение 8-часового рабочего дня, установление минимума заработной платы, государственного страхования от несчастных случаев, безработицы, болезни и старости. В национальном вопросе партия выступала не только за национальную и культурную автономию, но и провозглашала политическую независимость Беларуси. Целью партии ставилось свержение монархии и борьба за утверждение социализма. С ноября 1906 г. печатный орган партии – газета «Наша нива» публиковал направления политической деятельности

партии. К сентябрю 1917 г. усилились разногласия в рядах БСГ, которые к апрелю 1918 г. окончательно закрепили раскол между членами партии по вопросу о дальнейшей политике после провозглашения Белорусской Народной Республики (БНР). В условиях разногласий в июне 1918 г. появилась **Белорусская партия социалистов-федералистов**. В состав ЦК БПС-Ф вошли И. Я. Воронко, А. И. Цвикевич, К. Б. Езовитов, П. А. Кричевский. Новая партия активно поддержала деятельность руководства БНР и не признала БССР. В январе 1919 г. была принята программа партии, в которой пропагандировалась идея «мирового федерализма» с включением в нее Белорусской демократической республики. В начале 1921 г. БПС-Ф прекратила свою деятельность на территории БССР. В Западной Беларуси ее отдельные группы продолжали действовать до середины 1920-х гг.

В июне 1918 г. в г. Минске провозглашается **Белорусская партия социалистов-революционеров БПС-Р**. В состав ЦК БПС-Р вошли Т. Гриб, П. Бодунова, И. Мамонько и др. Позже к ним примкнули В. Ю. Ластовский и А. И. Цвикевич. Руководство партии не признало провозглашение 1 января 1919 г. Социалистической Советской Республики Белоруссии (ССРБ)⁶⁶ и призвало своих сторонников к ее бойкоту. Беларусь, по замыслам БПС-Р, должна бороться за идеалы социализма с перспективой вхождения в мировую федерацию свободных народов. В 1920-е гг. в результате спецоперации, проведенной органами госбезопасности, были арестованы и подвергнуты репрессиям члены партии, а сама партия прекратила свое существование.

В 1918 г. создается **Белорусская социал-демократическая партия**. В ее руководящий состав вошли И. И. Луцкевич, А. А. Смолич, Б. А. Тарашкевич, Я. Ю. Лесик, А. В. Прушинский и др. В программе БСДП, принятой в 1920 г. ставилась задача построения «справедливого социалистического строя» через социальную революцию. Но сначала, полагали теоретики партии, необходимо построить «демократическое общество», а затем развернуть борьбу за социализм. В противовес тезису В. И. Ленина о возможности победы социализма в одной отдельно взятой стране, БСДП утверждала об отсутствии такой возможности. Новое общество может утвердиться лишь одновременно в большинстве наиболее промышленно развитых государств. В марте 1918 г. отдельные члены БСДП вошли в состав Рады БНР. По их инициативе в июне 1918 г. было создано правительство Белорусской Народной Республики – Народный секретариат БНР во главе с И. Н. Середой, которого вскоре сменил А. И. Луцкевич. БСДП стала инициатором утверждения государственных символов БНР: герба «Погоня» и бело-красно-белого флага. Партия сделала ставку на поиск сторонников в таких государствах как Польша, Германия. В июле 1920 г. после освобождения г. Минска от польских войск БСДП выступила в открытой оппозиции Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии – КП(б)Б. Конфронтация между КП(б)Б и БСДП привела к административному давлению, репрессиям и, в конечном итоге, прекращению существования БСДП на территории Беларуси. В октябре 1925 г. было официально объявлено о самороспуске последней эмигрантской организации БСДП в Берлине.

Активными игроками в политической жизни Беларуси начала XX в. стали *либеральные партии*. В Беларуси сформировались филиалы общероссийских либеральных политических партий: **Конституционно-демократическая партия** и **«Союз 17 октября»**. Либеральные партии в Беларуси провозглашали идеи о всеобщем равноправии, требовании восстановления Царства Польского, введения широкого местного самоуправления. Социальной базой либеральных партий выступали, в основном, помещики римско-католического вероисповедания, проживавшие в Беларуси. При этом для части помещиков были характерны не только антимонархические, но и антирусские настроения. Симпатизировала либеральным партиям часть католического духовенства, а также еврейское население Беларуси. Как отмечает в монографическом исследовании Д. С. Лавринович, ограничительные меры царского правительства по отношению к евреям – «черта оседлости», «процентная норма при приеме в университеты», «отстранение от выборов в городские думы» и др. приводили к формированию протестного настроения у значительной части еврейского населения, составлявшего большинство в городах Беларуси [3, с. 34-35; 46-47]. В либеральных партиях доминировали представители дворянского сословия, городской буржуазии, в основном, еврейской, лица интеллектуальных профессий, интеллигенция. Среди них выделялись радикальные и умеренные либералы. Если радикал-либералы выступали за разрушение традиционного государственного строя и институтов государственной власти, то умеренные либералы не ставили под сомнение монархический строй, но настаивали на расширении прав местных органов управления, создании благоприятных условий для развития культуры и экономики края.

⁶⁶ ССРБ просуществовала с 1 января по 27 февраля 1919 г. 27 февраля 1919 г. ССРБ была ликвидирована и провозглашена Социалистическая Советская Республика Литвы и Белоруссии (Лит-Бел). ССР Литвы и Белоруссии (Лит-Бел) прекратила свое существование в результате польской оккупации г. Минска в ходе советско-польской войны. 31 июля 1920 г. в г. Минске была восстановлена ССРБ, изменившая название на Белорусская Советская Социалистическая Республика (БССР) и ставшая формой белорусской государственности в новейшее время.

Активное участие в создании и деятельности Конституционно-демократической партии Беларуси принимали виленский адвокат Т. Э. Врублевский, помещик С. И. Лопацинский и др. Параллельно в Вильно формировалась еврейская конституционно-демократическая группа в составе: Я. Е. Выгодский, Б. А. Гольдберг, С. М. Дубнов, братья Г. Д. и И. Д. Роммы и др. В программах либеральных партиях была широко представлена идеология сионизма. Эта идеология в Беларуси разделилась на три течения: первое течение объединяло тех евреев, которые видели решение всех проблем в создании собственной государственности на территории Палестины (Эрец-Исраэль) либо в другом месте. Странники второго течения полагали, что евреи должны развивать свою национальную культуру и стремиться к автономии внутри Беларуси. Третье течение сводилось к борьбе за устранение всех ограничений в правах евреев и расширению их гражданских и политических свобод. Видными сионистскими деятелями на территории Беларуси были: Ш. Х. Левин, С. Я. Розенбаум, Г. Я. Брук и др. [3, с. 93.].

Союзниками «кадетов» выступали такие крупные еврейские либеральные организации как: «Союз для достижения полноправия еврейского народа в России», «Всероссийская сионистская организация», «Еврейская народная партия» («Фолькспартей»), «Еврейская народная группа» и др. Но либеральные партии Беларуси, направляя свои усилия, в основном, на решение еврейских национальных задач, не предпринимали при этом реальных попыток взаимодействия с белорусским населением. Сужение политической программы либералов до решения чисто национальных еврейских задач, а также твердая позиция правительства П. А. Столыпина по отношению к требованиям либеральных партий и организаций привели к их упадку на территории Беларуси. Поскольку «кадеты» не смогли добиться реализации целей по еврейскому вопросу, то к 1917 г. они утратили союзников в лице еврейских либеральных организаций, которые продолжили добиваться решения еврейских национальных задач и развивались самостоятельно.

Активную деятельность при поддержке местных властей развернул в Беларуси «Союз 17 октября». Инициатором призыва вступить в «Союз 17 октября» стали могилевские дворяне: Н. Н. Друцкой-Соколинский, А. М. Королько, Н. Н. Епифанов, П. И. Сидорский, И. А. Семковский. Социальный состав организаций Союза составляли, в основном, чиновники, служащие, учителя и представители православного духовенства. «Октябристы» позиционировали себя как правительственную партию. Белорусские «октябристы» сходу отвергали идею образования национальных автономий. Они настаивали на усилении русского присутствия в крае, и в то же время декларировалось признание за отдельными национальностями «самого широкого права на удовлетворение и защиту их культурных нужд, в пределах, допустимых идеей государственности и интересами других национальностей». «Октябристы» решительно осуждали притязания поляков на белорусские земли и выступали за укрепление позиций православной церкви и государственной власти в Северо-Западном крае. Белорусские «октябристы» наряду с местной администрацией стали ведущими игроками в политической жизни Беларуси, обеспечив реформаторской деятельности правительства П. А. Столыпина необходимую политическую поддержку в Беларуси. Однако после Октябрьской революции 1917 г. и провозглашения ССРБ октябристские союзы на территории Беларуси оказываются в состоянии упадка и сходят с политической арены.

Консервативные политические партии Беларуси оформились на базе монархических организаций, действовавших в белорусских губерниях. Среди них: **Северо-Западное Русское Вече (СЗРВ), Русский окраинный союз (РОС), Русское окраинное общество, общество «Крестьянин»**. Их главной целью стало объединение русского населения Северо-Западного края в целях охраны русских народных интересов в области общественно-политической жизни во всех ее проявлениях. К русскому населению причислялись все православные белорусы. Партии выступали резко против преобразования Беларуси на социалистических началах. Крайне правым консервативным движением в Беларуси стало **«черносотенное движение»**, оформившееся как своеобразная рефлексия на глубокий кризис политического плюрализма начала XX в.

«Черносотенцы» объединили крайне консервативные силы Беларуси на основе заклинаний об угрозе традиционным ценностям многовековых устоев российской государственности. Большое внимание черносотенцам уделял В. И. Ленин. Критика В. И. Ленина черносотенцев сводилась к обличению их крайне реакционной сущности. Критика же черносотенцев сводилась к идентификации либералов и социалистов с евреями, вынашивавшими планы по расчленению России. Кроме этого черносотенцы активно эксплуатировали тему немецкого засилья в стране. Исследователь Ивакин Г. А. установил, что в «черносотенном» движении соперничали две основные группы: сторонники абсолютной монархии и те, кто допускал возможность существования парламента, но при «недопустимости урезания прерогатив монархической власти». После революции 1905-1907 гг. радикализм «черносотенства» приобрел формы острого радикализма и выражался в крайней нетерпимости, физических погромах и абсолютизации ими одного из элементов уваровской триады

«православие-самодержавие-народность» – «народности», которая в их понимании отождествлялась только с русскими. [4, с. 40]. В Беларуси правоконсервативные организации по влиянию на политическую жизнь не уступали социалистическому и либеральному течениям. А по количественным и численным показателям, по подсчетам исследователя Бондаренко К. М., даже «превосходили политических противников и своих собратьев в центральных регионах Российской империи» [5, с. 32]. Но к октябрю 1917 г. стал очевиден организационный и идейный кризис консервативных партий в Беларуси, что, в конечном итоге, привело к их уходу с арены политической борьбы.

Выводы:

1. В Российской империи начала XX в. наблюдается многочисленность политических партий и организаций (насчитывалось более 280) и малочисленность их состава (в 1906-1907 гг. общее количество членов политических партий составляет примерно 0,5%, а после победы Февральской революции возрастает примерно до 1,2-1,5% от общей численности населения страны);

2. Организационный кризис, который переживает почти все партии, а многим из них его так и не удается преодолеть;

3. Творцом белорусских политических партий является интеллигенция;

4. Становление и развитие белорусских политических партий стало результатом, с одной стороны, организационного закрепления политической борьбы, но, с другой, реакцией на «официально-разрешенный» процесс, продиктованный Манифестом Николая II.

5. Причины краха политических партий и установление однопартийной системы БССР вытекают из особенностей исторического и социокультурного развития, отсутствия глубоких демократических традиций, развитого гражданского общества и сложившейся системы демократических политических институтов. В силу этих и других факторов политические партии не имели прочной социальной базы, образно говоря, «висели в воздухе», не стали понятным и принятым массовым сознанием фактором политической жизни.

6. В 1920-е гг. политические партии в БССР полностью прекращают свое существование. Попытки реформационных преобразований (НЭП), инициированные В. И. Лениным, вскоре после его кончины сворачиваются. Большевицкая партия устанавливает абсолютный, безальтернативный контроль над страной и превращается в партию-государство. Установление однопартийной системы отразило всю «безысходность жизни», стало следствием «взбесившейся власти народа в эпоху его глубоких бедствий, произвола и анархии в стране» [6, с. 21].

Список використаних джерел

1. Vysochajshij Manifest 17 oktyabrya 1905 goda i ego znachenie dlya russkogo naroda. – Vil'na : Tipografiya shtaba Vilenskogo voennogo okruga, 1906. – 15 s.
2. Gorodnichenko, A. N. Istoriya obshchestvennyh dvizhenij i politicheskikh partij / A. N. Gorodnichenko, M. M. Mezencev. – Minsk : VA RB, 2017. – 85 s.
3. Lavrinovich, D. S. Deyatel'nost' obshcherossijskikh liberal'nyh partij na territorii Belarusi (1905–1918 gg.) : monografiya / D. S. Lavrinovich. – Mogilev : MGU im. A. A. Kuleshova, 2015. – 328 s.
4. Ivakin G. A. Chernosotenstvo v politicheskoy sisteme Rossijskoj imperii nachala XX veka // Avtoref. diss. d-ra ist. nauk. – M. – 2014. – 45 s.
5. Bondarenko K. M. Obshcherossijskie pravomonarhicheskie partii na territorii Belarusi (1905-fevral' 1917 gg.) // Avtoref. diss. d-ra ist. nauk. – Minsk, 2015. – 42 s.
6. Bozhanov, V. A. Voskhozhdenie k absolyutnoj vlasti: Bol'sheviki i sovetskoe gosudarstvo v 20-e gg. / V. A. Bozhanov. – Minsk: Tesej, 2004. – 272 s.

УДК 94(437.6)

Інна Мартинчук

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ (НА ПРИКЛАДІ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Характерні риси співпраці політичних суб'єктів в Національній Раді Словацької Республіки в 1998-2004 рр. Основні кроки парламенту на шляху до євроатлантичної інтеграції.

Ключові слова: парламент, коаліція, опозиція, прийняття єврозаконів.

Characteristic features of cooperation between political actors in the National Council of the Slovak Republic in 1998-2004. Parliament's main steps towards Euro-Atlantic integration.

Key words: parliament, coalition, opposition, adoption of European laws.

The urgency of the research problem is due to the fact that the period 1998–2004 had qualitatively different characteristics in fulfilling the integration tasks that were facing Slovakia, compared with the previous 1993–1998. As a result of the 1998 election, a broad coalition of democratic forces came to power and concrete steps began in the declared direction of foreign policy. All internal political development of the SR is currently aimed at fulfilling the conditions for joining the EU and NATO, and in 2004 it was the result of this development of the state - the SR became a full member of NATO and the EU. Only the efforts of the Slovak political elite, under active public control, led the country to pan-European structures.

The purpose of this article is to investigate the policy of the National Council of the Slovak Republic (NC SR) in the context of Euro-Atlantic integration.

The methods on the basis of which the research was conducted are historical and comparative-analytical.

In the Slovak Republic, parliamentary elections in 1998 were fatal. There was a question of the success of the country's integration efforts. Analyzing the activities of the CP SR in 1998–2004, it can be concluded that the political forces that entered the parliament after the 1998 elections made every effort to ensure that the SR did not completely disappear from pan-European integration. The relations between the coalition and opposition forces in the parliament during this election period did not have the nature of close cooperation, but this had no direct negative consequences for the Euro-Atlantic course of Slovakia. Coalition forces did not try to limit the control functions of the opposition, its representatives were offered the right seats in the committees and other bodies of power. The nature of the relationship between the constituent components of the parliament has changed for the better since the 2002 elections, and this signaled a greater consensus of society and political forces in addressing the pressing challenges that emerged in the process of the entry of the SR into the EU and NATO.

Актуальність проблеми дослідження пояснюється тим, що період 1998–2004 рр. мав якісно відмінні характеристики у виконанні інтеграційних завдань, які стояли перед Словаччиною, у порівнянні з попередніми 1993–1998 рр. Внаслідок виборів 1998 р. до влади прийшла широка коаліція демократичних сил та розпочалися конкретні кроки у декларованому напрямку зовнішньої політики. Весь внутрішньополітичний розвиток СР в цей час спрямований на виконання умов вступу до ЄС та НАТО, а 2004 р. став підсумковим у цій сфері розвитку держави – СР стала повноправним членом НАТО та ЄС. Лише зусилля словацької політичної еліти, за активного громадського контролю, привели країну до загальноєвропейських структур.

Основними джерелами для написання даного дослідження слугували періодичні видання: «Зеркало недели», «Независимая газета», SME, Mezinárodní vztahu за період 1998–2004 рр..

Головні проблеми внутрішньої політики СР розглядають словацькі політологи Г.Месежніков, М. Коллар, М.Бутора в серії видань про Словаччину, які виходять у формі річників – Slovensko. Súhrná správa o stave spoločnosti [22, 23]. В статті використані матеріали книги В.Криви «Політичні орієнтації Словаччини – партійні профілі», автор якої аналізує головні партійні суб'єкти політичної сцени Словаччини та їх програми [12]. Основні зовнішньополітичні завдання кожної партії можна знайти у збірнику «Парламентські вибори 2002» [17]. Поступ СР на шляху до євроатлантичних структур характеризують щорічні збірники з питань зовнішньої політики [14, 26].

Об'єктом статті можна визначити діяльність політичних еліт держави у парламенті в напрямку виконання інтеграційних завдань.

Метою даної статті є дослідити політику Національної Ради Словацької Республіки (НР СР) у контексті євроатлантичної інтеграції.

Завданнями роботи є визначити основні напрямки політики НР СР, охарактеризувати її значення для внутрішнього розвитку країни та наслідки на міжнародній арені.

Методами, на основі яких проводилося дослідження, є історичний та порівняльно-аналітичний.

Діяльність урядової коаліції Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) – Словацька національна партія (СНП) – Товариство робітників Словаччини (ТРС) в 1994–1998 рр. викликала надзвичайно негативну реакцію і активізацію ряду громадських товариств. Авторитарно діючому уряду не вдалося зменшити потенціал суспільної активності. Опозиція, позбавлена можливості брати участь у творенні політики держави, змушена була шукати шляхи подолання розпорошеності. В 1997 р. була створена Словацька демократична коаліція (СДК). Відбулась основна зміна конфігурації партійної системи. На місце одного домінуючого суб'єкта, який переміг парламентські перегони в 1992 та 1994 рр. з великою перевагою, та кількох середніх і малих партій прийшла така партійна система, в рамках якої одна проти одної стали дві великі політичні сили, рівноцінні з погляду виборчої підтримки. СДК об'єднала п'ять опозиційних демократичних партій. В опитуваннях суспільної думки вона мала 5–10% перевагу над РЗДС. Весною 1998 р. виникла Партія громадського порозуміння (ППП), яка відібрала частину електорату СДК. Рівень підтримки РЗДС та СДК став майже однаковий. Але загалом співвідношення сил між урядовими і опозиційними партіями все ж зосталося на користь опозиційних сил.

Вибори 1998 р. до парламенту не були звичайною демократичною процедурою, значення якої вичерпалося б тільки зміною уряду. Уряд В.Мечіара зробив з них подію, яка мала вирішити доленосні питання країни – про характер і вид політичного режиму і його зовнішньополітичний напрям.

На виборах 1998 р. перемогу здобула демократична коаліція партій – Словацька демократична коаліція – Партія лівих демократів – Партія угорської коаліції – Партія громадського порозуміння, уряд сформував М. Дзурінда. Опозиційними суб'єктами стали РЗДС і СНП. Хоча РЗДС та СНП не втратили підтримку свого електорату – їх підтримало 1 211 945 громадян, нові урядові партії підтримало 1 952 970 виборців.

Коаліція мала в парламенті більшість і могла змінити основи взаємовідносин в державі. Соціологи тоді казали, що після чотирьох років прем'єрства В.Мечіара в суспільстві перший раз більше оптимізму ніж песимізму. Але тоді ж деякі з аналітиків вказували на зворотній бік цього оптимізму: «Високі надії більшої частини населення для нового уряду є величезним капіталом довіри. Але інша сторона вказує на глибоку завтрашню фрустрацію, яка може супроводжувати невиконання сьогоднішніх сподівань [4, с. 81]».

В 1999-2000 рр. в складі окремих депутатських фракцій ніяких значних персональних змін не відбулося. В листопаді 2000 р. в парламенті працювало 3 незалежні депутати (колишні члени Партії лівих демократів (ПЛД), ПГП, СНП).

Ефективність діяльності нової парламентської більшості підтвердило схвалення конституційного закону про вибори президента в 1999 р., прийняття бюджету на 1999 та 2000 рр.

В січні 1999 р. НР СР схвалила конституційний закон про вибори президента. Закон встановив прямі вибори глави держави і впорядкував деякі президентські повноваження. Президент втратив право законодавчої ініціативи, до законодавчого процесу глава держави включений через підпис прийнятих НР СР законів. Він володіє правом тимчасового вето і може повернути закон на повторне обговорення до НР, за 15 днів від дня отримання прийнятого закону. Парламент може схвалити цей закон знову більшістю голосів всіх депутатів (а не лише присутніх).

Кожного року глава держави подає в НР звіт про стан СР і про важливі політичні питання. Цей звіт має значний вплив на взаємовідносини президента з НР та іншими державними установами. За виняткових умов (коли президент ще не обраний, коли його повноваження закінчилися, але ще не був обраний інший, коли був обраний, але ще не склав присягу, або коли не може виконувати свої функції через поважні причини) деякі повноваження передаються главі НР та уряду.

Одною з ключових подій даного періоду було вироблення проекту конституції СР. Проект конституції був схвалений в першому читанні в червні 2000 р. У вересні 2000 р. було вирішено перенести його подальше обговорення на період після референдуму про дострокові вибори, який був призначений президентом Р. Шустером на 11 листопада 2000 р. Головною причиною відкладення була невпевненість, що проект підтримають необхідних 3/5 депутатів. Партія угорської коаліції обіцяла підтримати проект після виконання деяких вимог пов'язаних з правами нацменшин. Йшлося про Європейську хартію регіональних або мов нацменшин, факультет для угорських педагогів і передачу землі невідомим власників. На початку 2001 р. коаліційним партіям вдалося досягти згоди та розпочати обговорення, яке було рекордно довгим – 2 тижні, було 113 виступів і прийнято 1411 фактичних зауважень. Для порівняння треба сказати, що схваленню Конституції СР у вересні 1992 р. передувало декілька годинне обговорення, яке мало декларативно-політичний характер. 23 лютого 2001 р. в заключному голосуванні за схвалення Конституції СР голосувало 90 депутатів з 148 присутніх. 57 голосувало проти та 1 утримався [22, с. 24].

В червні 2001 р. НР СР схвалила Європейську хартію регіональних або мов нацменшин. Проти ухвалення виступили депутати РЗДС та СНП. Їх виступи звучали в дусі критики політики уряду стосовно нацменшин, яка робить становище угорської меншини вигіднішим ніж словацької більшості та інших нацменшин. Опозиція звинуватила депутатів Угорської коаліції в сепаратизмі, в бажанні проголосити автономію південної Словаччини.

Згода між урядовою коаліцією і частиною опозиції проявилась при голосуванні двох основних документів, що стосувалися зовнішньої безпеки держави. В кінці березня 2001 р. була схвалена Стратегія безпеки СР, запропонована для обговорення урядом. За документ, який дефініціював членство СР в НАТО і ЄС як життєвий інтерес держави, проголосували депутати урядової коаліції та РЗДС, проти виступила СНП. В кінці травня 2001 р. НР схвалила Оборону стратегію СР, яка впливала з Стратегії безпеки. В кінці жовтня 2001 р. НР схвалила Воєнну стратегію СР, за яку проголосували урядові партії та РЗДС.

Кінець 2001р. – початок 2002 р. характеризувався все більшою фрагментацією парламенту, виділилися нові депутатські фракції. Але в кінцевому результаті це не призвело до зміни в кількості коаліційних та опозиційних депутатів. До кінця другого виборчого періоду коаліція зберегла в парламенті, потрібну для прийняття законодавчих актів, більшість.

Характерним для цього періоду було збільшення законодавчих актів, які президент Р. Шустер повернув на повторне обговорення. В квітні після дворазового повернення був таки схвалений Закон про судову раду, а в червні була створена Судова рада, яка стала найвищим органом управління в судочинстві. На початку грудня був схвалений Закон про громадського захисника з прав людини (омбудсмена). Прийняття цього закону вимагала нова конституція та було однією з умов вступу в ЄС. В грудні 2001 р. парламент прийняв особливий закон, який вирішував питання видання постанов уряду, що збільшило готовність СР до членства в ЄС.

На початку 2002 р. НР СР схвалила ряд правових норм, які сприяли стабільності системи інститутів влади, модернізації системи юстиції і дотримання права. До них, насамперед, належав проект закону про організацію Конституційного суду (КС) (лютий 2002 р.), прийняття якого вимагала конституція. Закон розширив компетенцію КС. Велике значення мало прийняття Громадянського судового порядку, Громадянського кодексу і Кримінального закону, з якого було вилучено дві статті, які КС визначив як невідповідні конституції. В квітні було схвалено конституційний закон про безпеку держави під час війни, воєнного та надзвичайного стану, який визначав обсяг можливого обмеження основних прав під час війни.

В травні 2002 р. НР СР схвалила три реформаційні військові закони – Закон про військову повинність, Закон про збройні сили та Закон про оборону. Всі згадані норми, які відповідали подібним правовим нормам держав-членів НАТО, істотно поліпшили позиції СР в рамках готовності до вступу в альянс. В липні 2002 р. парламент схвалив Закон про військову службу і про грошове забезпечення військових як дальший крок до професіоналізації збройних сил СР, у відповідності до концепції реформи армії СР, викладеної в документі «Збройні сили СР – модель 2010 р.».

В тому ж 2002 р. НР СР займалася двома питаннями декларативного характеру, які стосувалися позиції СР стосовно міжнародних суб'єктів. В січні 2002 р. НР СР схвалила декларацію про суверенітет держав членів ЄС і асоційованих членів ЄС в культурно-етичних питаннях. В лютому 2002 р. НР СР схвалила Заяву до угорського крайового закону. Заява висловлювала «побоювання з можливого порушення стабільності в Центральній Європі» і незгоду з «застосуванням дії прийнятого закону на території СР». НР СР в заяві вимагала в угорського парламенту, щоб «привів цей закон у відповідність з основними засадами міжнародного права та європейськими стандартами охорони національних меншин» [23, с. 26].

Для періоду 1998-1999 рр. характерні конфліктні відносини між урядовою коаліцією та опозицією. На деяких засіданнях опозиція застосовувала метод обструкції парламентських засідань. Часте звернення до дезорганізації роботи парламенту привело до зниження в 1999 р. його ефективної законодавчої діяльності. Урядова коаліція, бажаючи перебороти наслідки обструкційних кроків опозиції, звернулася до законодавчого прийняття процедури обговорення проектів законів, що викликало незадоволення з боку опозиції. Було підвищено дисципліну депутатських фракцій урядових партій.

Тривалий час опозиційні партії відмовлялися брати участь в керуванні парламентськими комітетами. Пропозиція урядової коаліції виходила з принципу пропорційності участі опозиції в роботі комітетів. Опозиційний РЗДС подавав заяви, які урядова коаліція вважала невідповідними і не приймала їх. Йшлося про заяву зайняти посаду голови або двох заступників голови парламенту, голови конституційного комітету, комітету з питань зовнішніх відносин, комітетів оборони і безпеки, фінансів, бюджету і валюти, до цих заяв додалися і заяви про зайняття посад в системі виконавчої влади і в наглядових радах стратегічних підприємств (в цьому випадку йшлося вже на кінець про функції, які б взагалі не мали б займатися опозицією на основі політичної приналежності). Пропозиція урядових партій щодо впорядкування відносин в парламенті тривала до вересня 2000 р. В 2001 р. опозиційні партії не змінили своєї позиції стосовно парламентських комітетів. В березні 2001 р. коаліційні партії заявили, що дивлячись на те, що дана пропозиція не прийнята, то крісла керівників парламентських комітетів залишаться вільними до кінця виборчого періоду.

При виборах нових членів Спеціального контрольного органу за діяльністю Словацької інформаційної служби був дотриманий принцип пропорційного представництва, який забезпечив участь представникам опозиційних партій.

На відміну від попереднього виборчого періоду, урядова більшість не робила в 1999–2000 рр. ніяких перешкод для участі опозиційних депутатів у виконанні контрольної функції. Представники виконавчої влади виконували законні норми, що стосувалися контролю їх діяльності законодавчим органом і не створювали перешкод для отримання інформації, яка стосувалася їх діяльності. Проблему все ж зі сторони уряду спричиняло невиконання термінів передання пропозицій законів до НР, визначених законодавчим планом, що перешкоджало законодавчому провадженню при схваленні правових норм.

Досить характерним для цього періоду було значне зниження дисципліни депутатів, яке проявилось у відсутності значної частини депутатів в сесійній залі і незлагодженості парламенту, що досить часто

робило неможливим прийняття обговорених норм. Опозиція досить часто використовувала факт, що в сесійній залі не налічувалось 76 депутатів урядової коаліції.

Депутати опозиції робили декілька спроб висловити недовіру членам уряду, але всі вони були невдалими. В квітні 2000 р. пропозицію опозиціонерів висловити недовіру главі уряду М. Дзурінді підтримали частина депутатів ПЛД.

Характер відносин в урядовій коаліції яскраво проявлявся у випадках висловлення недовіри членам уряду. Позиція двох коаліційних партнерів ПЛД та ПГП пов'язується з конфліктними ситуаціями в коаліції, що в результаті вилилося у втрату суспільної підтримки цими партіями під час виборів 2002 р.

Початок 2002 р. характеризується конфліктною ситуацією пов'язаною з висловленням недовіри віце-прем'єру з питань економіки І. Міклошові, яку ініціювали депутати РЗДС. Глава уряду М. Дзурінда оголосив, що з відкликанням віце-прем'єра може виникнути нова урядова коаліція, яка буде нести відповідальність за цей хаос та за подальший розвиток країни. Він порівняв висловлення недовіри І. Міклошові з голосуванням про довіру всьому уряду. Така ультимативна позиція прем'єра пов'язана з непевністю яким чином будуть голосувати ПЛД та ПГП. Перед голосуванням в парламенті М. Дзурінда заявив, що у випадку висловлення недовіри І. Міклошові, він подасть у відставку. Саме позиція прем'єра привела до того, що присутні депутати ПЛД при голосуванні утрималися і недовіра віце-прем'єру не була висловлена.

Опозиційну позицію стосовно інших коаліційних партнерів зайняла ПЛД в питанні прийняття Європейського кодексу соціального забезпечення, заявила про можливість виходу з уряду у випадку його несхвалення. В травні 2002 р. ПЛД оголосила, що не буде брати участь в переговорах коаліційної ради, доки уряд не погодиться з прийняттям згаданого документу. В цьому питанні солідарну позицію зайняла й ПГП, яка в 2002 р. все більше прагнула відмежуватися від дії урядової коаліції.

В оцінці власної діяльності і загального розвитку суспільства, після 1998 р., члени уряду висловлювали переконання, що досягли стабілізації політичного і економічного розвитку країни і посилення її інтеграційних шансів. В серпні 2002 р. глава уряду М. Дзурінда, при оцінці виконання програми уряду сказав, що кабінет, главою якого він є, залишає країну в кращому стані ніж чотири роки тому він її отримав. На думку М. Дзурінди Словаччина досягла прогресу у всіх областях, вийшла на «добру дорогу», що було наслідком реформ. На заключній сесії НР СР, в серпні 2002 р., М. Дзурінда у своєму виступі наголосив, що ніякий словацький парламент не зробив для наближення СР до ЄС і для наповнення інтеграційних бажань стільки, скільки зробило сучасне законодавче зібрання [23, с. 30].

20-21 вересня 2002 р. відбулися чергові парламентські вибори. ЦВК зареєструвала на участь у виборах 26 політичних суб'єктів, у виборах взяло участь 25 суб'єктів (Демократична партія, за декілька днів до виборів, від участі у виборах відмовилася). Передвиборчу ситуацію в країні аналізувала група експертів з ОБСЄ, які визначили, що політична ситуація в СР є менш поляризована ніж в 1998 р., не було побоювань щодо можливих маніпуляцій [21]. Враховуючи безпроблемний передвиборчий період і високу неправдоподібність порушення закону і маніпуляцій, згадана група доручила направити в Словаччину лише шість довготермінових спостерігачів виборчого процесу та ні одного короткотермінового спостерігача на час виборчих днів (таких спостерігачів під час виборів 1998 р. було 206, довготермінових спостерігачів тоді було 25). Присутність короткотермінових спостерігачів ОБСЄ вважала недоцільною. Вибори до НР СР носили вільний і демократичний характер, пройшли в законний термін. У виборах взяло участь 70,07% виборців. Група спостерігачів ОБСЄ зробила висновок, що вибори «відповідали стандартам словацького права і міжнародним вимогам до перебігу демократичних виборів» і «цілком підтвердили посилення демократичного розвитку Словацької республіки» [18]. Результати виборів до НР СР показує табл. 1.

«Результати виборів до НР СР 2002 р.»

Політичний суб'єкт	Кількість набраних голосів	Поділ голосів у %	Кількість депутатських мандатів в НР СР
Рух за демократичну Словаччину	560 691	19,5	36
Словацький демократичний та християнський союз	433 953	15,09	28
Смер (Напрям)	387 100	13,46	25
Партія угорської коаліції	321 069	11,16	20
Християнсько-демократичний рух	237 202	8,25	15
Альянс нового громадянина	230 309	8,01	15
Комуністична партія Словаччини	181 872	6,32	11

Табл. складено за оглядом словацької та української преси за вересень-жовтень 2002 р.

Сім партій – РЗДС, СДХС, Смер, ПУК, ХДР, АНГ та КПС – подолали п'ятивідсотковий бар'єр, необхідний для входження в парламент. Чотири суб'єкти – СДХС, ПУК, ХДР і АНГ – після оголошення результатів виборів уклали коаліційну угоду про співпрацю у виборчому періоді 2002-2006 рр. В жовтні 2002 р. коаліційна угода була підписана і утворився уряд на чолі з прем'єром М. Дзуріндою.

Парламент, в перший рік від початку діяльності НР СР третього скликання, виконував функції передбачені конституцією, без будь-яких обмежень і достатньо ефективно. В порівнянні з попереднім виборчим періодом, в 2003 р. для відносин між політичними суб'єктами представленими в НР СР (коаліція та опозиція) характерний більший рівень співпраці. Це особливо проявилось у без винятковому дотриманні процесуальних правил представниками всіх парламентських партій; у відсутності зусиль урядових партій щодо обмеження чинності парламентської опозиції і в діловому підході представників депутатських фракцій окремих партій при обговоренні деяких важливих питань. В жовтні 2003 р. все ж опозиційні партії використали на свою користь послаблення урядової коаліції, яка прийшла в парламент як формальна більшість, при виборі заступника голови парламенту.

Помітно проявилось зусилля НР СР збільшити значення законодавчих зборів як символу сучасної словацької державності. Згадане зусилля презентував глава НР СР П.Грушовський, на урочистому засіданні парламенту, присвяченому 10-літтю утворення СР. Він виступив з промовою, в якій оцінив події історії Словаччини та сучасний розвиток словацького суспільства [20].

При утворенні чергового складу НР, в жовтні 2002 р., в парламенті діяло 7 депутатських фракцій (фракції РЗДС, СДХС, Смер, ПУК, ХДР, АНГ, КПС), до листопада 2003 р. їх кількість зросла до 8 (додалася Фракція незалежних депутатів).

В 2003 р. НР СР своїми ухвалами закрила вступний процес СР до ЄС та НАТО. В січні 2003 р. парламент на своїй позачерговій сесії голосами всіх 147 присутніх депутатів схвалив проголошення референдуму про вступ СР в ЄС на 16–17 травня 2003. НР утворила комісію з представників всіх депутатських фракцій, на чолі з П.Грушовським. В кінці лютого 2003 р. НР схвалила постанову про підтримку прийняття нової Конституційної угоди з ЄС. Угода охоплювала вимогу закріпити в тексті договору згадку про Бога як джерело основних цінностей об'єднуючих Європу, закріпити виключну компетенцію країн-членів в культурно-етнічних питаннях і закріпити права національних меншин.

В квітні 2003 р. НР схвалила вступ СР до НАТО. За вступ голосувало 124 депутати зі 136 присутніх, проти було 11 депутатів КПС. На початку липня 2003 р. НР СР схвалила й вступ СР до ЄС (після позитивного результату референдуму). За вступну угоду голосувало 129 депутатів зі 140, проти було 10 депутатів КПС. В кінці вересня парламент схвалив рішення, яким зобов'язав уряд на Міжнародній конференції в Римі провести зміни в проєкті Конституційної угоди з ЄС (затвердження принципу одна країна – один комісар, затвердження ролі малих держав при голосуванні т.зв. кваліфікованою більшістю).

В травні 2003 р. П.Грушовський оголосив, що парламент в ближчому майбутньому буде займатися питанням зміни конституції, пов'язаної зі вступом СР в ЄС. Йшлося про оформлення неможливості поєднання мандату депутата Європейського парламенту з іншими конституційними формами в СР, право обирати і бути обраним в Європарламент для громадян ЄС з тривалим проживанням в Словаччині і повноваження Конституційного суду СР вирішувати позови, що стосуються виборів до Європарламенту.

В кінці липня 2003 р. НР СР схвалила урядову пропозицію закону про вибори до ЄП. Деякі депутатські ініціативи, пов'язані зі вступом до ЄС та НАТО, не знайшли в парламенті підтримки. Наприклад, в середині січня 2003 р. парламент відкинув пропозицію депутатів КПС про оголошення референдуму про вступ СР до НАТО. В квітні 2003 р. НР СР відкинула пропозицію партії Смер про окрему дискусію про готовність СР до вступу в ЄС. В квітні 2003 р. в парламенті не пройшла пропозиція депутата Я.Фігеля (ХДР), щоб уряд включив до вступної угоди додаток, який би дав можливість Словаччині самостійно вирішувати внутрішні державні питання, що стосуються охорони життя і гідності людського існування від народження до смерті, як і охорони родини та інституту сім'ї.

НР СР в 2003 р. декілька раз займалася питанням пов'язаним з ставленням Словаччини до кризи навколо Іраку. На початку лютого 2003 р. НР СР підтримала відправлення словацьких військових до Перської затоки. Йшлося про одиницю радіаційної, хімічної і біологічної охорони, яка мала допомагати в рамках спільної акції міжнародної коаліції спрямованої на виконання постанови ООН про роззброєння Іраку. Словацькі воєнні мали брати участь в гуманітарних і охоронних операціях. Відправлення словацької воєнної одиниці в кількості 75 солдат підтримали 81 депутат (СДХС, ПУК, АНГ, більшість РЗДС і 2 депутати ХДР). Проти проголосували всі депутати КПС та Смеру, більшість ХДР і менша частина РЗДС. В другій половині червня 2003 р. НР СР погодилася з відправленням в Ірак словацької інженерної одиниці в кількості 85 солдат. Завданням словацьких солдат було розмінування і

ліквідація боєприпасів, зброї. Діяти вони мали в рамках міжнародної дивізії, під головуванням Польщі. За відправку одиниці голосувало 84 депутати з 114 присутніх.

З середини травня 2003 р. депутати НР СР почали працювати як спостерігачі в ЄП, увійшовши в різні фракції.

В НР СР в 2003 р. відбулися зміни, які стосувалися співвідношення сил між урядовою коаліцією СДХС – ПУК – ХДР – АНГ і парламентською опозицією, яке створилося після парламентських виборів 2002 р. (78 коаліційних та 72 опозиційних депутати). Внаслідок виходу 3 депутатів з фракції АНГ, урядова коаліція в другій половині року виявилася у формальній більшості. В одній з опозиційних партій (РЗДС) розпочалися процеси поділу, які збільшили міру фрагментації парламентської опозиції. В лютому 2003 р. в НР СР виникла нова депутатська фракція: Фракція незалежних депутатів. Створили її 11 депутатів, які вийшли з РЗДС і утворили новий політичний суб'єкт – Громадянський союз (ГС). За утворення Фракції незалежних депутатів голосувало 107 депутатів зі 138 присутніх, проти 30 депутатів (РЗДС, КПС). Після виникнення Фракції незалежних депутатів відбулися зміни у складі парламентських комітетів і закордонних делегацій НР СР з метою дотримання відповідного представництва всіх депутатських фракцій в органах НР СР.

В 2003 р. НР СР обговорювала пропозиції висловлення недовіри двом членам уряду. В червні депутати Смер, КПС та ГС скликали позачергову сесію парламенту і вимагали висловлення недовіри П.Цакуму, віце-прем'єру з питань європейської інтеграції, національних меншин та прав людини. Його звинуватили у відсутності ясного уявлення про власну діяльність в рамках координації процесу вступу СР в ЄС; у сфері прав людини і громадських свобод «не дійшло до жодного значного прогресу і Словаччина критикується міжнародними організаціями за невирішення ромської проблеми». Інший член уряду, міністр фінансів І.Міклош був відповідальний за «погано розроблений державний бюджет на 2003 р. і декілька мільярдну втрату в дохідній частині бюджету, внаслідок чого уряд змушений був підняти споживчі ціни». Намір опозиції, про висловлення недовіри Цакуму та Міклошеві, не отримав в парламенті достатньої підтримки [10].

Аналізуючи діяльність НР СР у 1998–2004 рр., можна зробити висновок, що політичні сили, які пройшли у парламент після виборів 1998 р. доклали всі зусилля для того, щоб СР остаточно не випала зі загальноєвропейської інтеграції. Стосунки між коаліційними та опозиційними силами в парламенті у даний виборчий період не носили характеру тісної співпраці, але це не мало прямих негативних наслідків для євроатлантичного курсу Словаччини. Коаліційні сили не намагалися обмежити контрольні функції опозиції, її представникам було запропоновано належні місця в комітетах та інших органах влади. Характер відносин між складовими компонентами парламенту змінився в кращу сторону після виборів 2002 р. і це свідчило про більший консенсус суспільства та політичних сил у вирішенні нагальних завдань, які постали в процесі вступу СР до ЄС та НАТО.

Список використаних джерел

1. Ваш С. Владимир Мечиар: «Ухожу от вас с Господом Богом...» / С. Ваш // Зеркало недели. – 1998. – 3–9 октября. – С. 5.
2. Горжени З. Новая метла чисто метет: Словацкий премьер М.Дзюринда / З. Горжени // Слово. – 1998. – 25–29 декабря. – С. 3.
3. Куранов А. Словаки изменили Конституцию / А. Куранов // Независимая газета. – 2001. – 21 марта. – С. 4.
4. Bútorá M. Slovenské voľby 1998. Kto? Prečo? Ako? / M. Bútorá, G. Mesežnikov, Z. Bútorová. – Bratislava: IVO, 1999. – S. 81.
5. Bútorá M. Slovesko v šedej zone? Rozširovanie NATO, zlyhanie a perspektivy Slovenska / M. Bútorá, F. Šebej. – Bratislava: IVO, 1998.
6. Figel' J. Slovensko na ceste do Európskej únie. Kapitoly a súvislosti / J. Figel', M. Adamiš. – Bratislava: Úrad vlády SR, SFPA, CEP, 2003.
7. Gyárfášová O. Dôvody, pre ktoré jedni hovoria NATO áno a druhí NATO nie / O. Gyárfášová // Sme. – 2001. – 22 mája.
8. Kmec V. Bezpečnosť Slovenskej republiky a integrácia do NATO a Európskej únie / V. Kmec. – Bratislava: IVO, 2002.
9. Kmec V. Obranná politika SR v procese integrácie do NATO // Kmec V., Korba M., Ondrejcsak R. NATO a bezpečnosť SR / V. Kmec. – Bratislava: Centrum bezpečnostných štúdií, 2002.
10. Koalícia. Podľa Mikloška dnes už ide iba o to, aby padla vláda. SITA, 10.7.2003.
11. Konzervatívne o NATO // Domino fórum. – 2001. – č. 23.
12. Krivý V. Politické orientácie na Slovensku – skupinové profily / V. Krivý. – Bratislava: IVO, 2000.

13. Leška V. Dostihne Slovensko svoje susedy na ceste do Európskej únie? / V. Leška // Mezinárodní vztahy. – 2000. – č. 2. – S. 47–61.
14. Masko Ľ. 2001 – rok konkrétnych výsledkov na ceste Slovenska do NATO / Ľ. Masko // Ročenka zahraničnej politiky SR 2001. – Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2002. – S. 131–136.
15. Národný program prípravy SR na členstvo v NATO (NR PRENAME). – Bratislava: Vláda SR, 1999.
16. Návrh pozície SR k hlavným otázkam prerokovávaným Konventom o budúcnosti Európy. – Bratislava: Vláda SR, 2003. // Электронний ресурс. Режим доступу: <http://www.government.gov.sk>
17. Parlamentné voľby 2002. Zahraničná politika SR vo volebných programoch politických strán. Analýza. – Bratislava: RC SFPA, 2002.
18. Pozorovateľská misia pre parlamentné voľby v Slovenskej republike. Vyhlásenie predbežných zistení a záverov. EOM OBSE/ODIHR, Bratislava, 2002.
19. Pravidelná správa o pripravenosti Slovenskej republiky k vstupu do EÚ za rok 1999. – Bratislava: MZV SR, 2000. – 13. októbra.
20. Prejav P. Hrušovského na slávnostnej schôdzi NR SR k 10. výročiu vzniku SR. TASR, 2.1.2003
21. Slovak Republic. Parliamentary Elections. 20-21. 9. 2002. OSCE/ODIHR Assessment Mission Report. Warsaw, 1 July 2002.
22. Slovensko 2001. Súhrn správa o stave spoločností / Ed. Mesežnikov G. – Bratislava: IVO, 2001. – 899 s.
23. Slovensko 2002. Súhrn správa o stave spoločností / Ed. Kollár M., Mesežnikov G. – Bratislava: IVO, 2002. – 500 s.
24. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii / S. Szomolányi. – Bratislava: Stimul, 2000.
25. Šebesta Š. Euróatlantické partnerstvo / Š. Šebesta. – Bratislava: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Politologický kabinet SAV, 2001.
26. Zatlkaj P. Príprava SR na členstvo v NATO – postup na ceste integrácie / P. Zatlkaj // Ročenka zahraničnej politiky SR 2000. – Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2001. – S. 131–144.

References

1. Vach S. Vladymyr Mechyar: Uchozhu ot vas s Hospodom Bohom / S. Vach // Zerkalo nedely. – 1998. – 3–9 októbra. – S. 5.
2. Horzcheny Z. Novaja metla chysto metet: Slovackyj premjer M. Dzurinda / Z. Horzcheny // Slovo. – 1998. – 25–29. dekabrya. – S. 3.
3. Kuranov A. Slovaky izmenili Konstytuciju / A. Kuranov // Nezavisimaja hazeta. – 2001. – 21. marta. – S. 4.
4. Bútorá M. Slovenské voľby 1998. Kto? Prečo? Ako? / M. Bútorá, G. Mesežnikov, Z. Bútorová. – Bratislava: IVO, 1999. – S. 81.
5. Bútorá M. Slovesko v šedej zone? Rozširovanie NATO, zlyhanie a perspektivy Slovenska / M. Bútorá, F. Šebej. – Bratislava: IVO, 1998.
6. Figeľ J. Slovensko na ceste do Európskej únie. Kapitoly a súvislosti / J. Figeľ, M. Adamiš. – Bratislava: Úrad vlády SR, SFPA, CEP, 2003.
7. Gyárfášová O. Dôvody, pre ktoré jedni hovoria NATO áno a druhí NATO nie / O. Gyárfášová // Sme. – 2001. – 22. mája.
8. Kmec V. Bezpečnosť Slovenskej republiky a integrácia do NATO a Európskej únie / V. Kmec. – Bratislava: IVO, 2002.
9. Kmec V. Obranná politika SR v procese integrácie do NATO // Kmec V., Korba M., Ondrejsak R. NATO a bezpečnosť SR / V. Kmec. – Bratislava: Centrum bezpečnostných štúdií, 2002.
10. Koalícia. Podľa Mikloška dnes už ide iba o to, aby padla vláda. SITA, 10.7.2003.
11. Konzervatívne o NATO // Domino fórum. – 2001. – č. 23.
12. Krivý V. Politické orientácie na Slovensku – skupinové profily / V. Krivý. – Bratislava: IVO, 2000.
13. Leška V. Dostihne Slovensko svoje susedy na ceste do Európskej únie? / V. Leška // Mezinárodní vztahy. – 2000. – č. 2. – S. 47–61.
14. Masko Ľ. 2001 – rok konkrétnych výsledkov na ceste Slovenska do NATO / Ľ. Masko // Ročenka zahraničnej politiky SR 2001. – Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2002. – S. 131–136.
15. Národný program prípravy SR na členstvo v NATO (NR PRENAME). – Bratislava: Vláda SR, 1999.
16. Návrh pozície SR k hlavným otázkam prerokovávaným Konventom o budúcnosti Európy. – Bratislava: Vláda SR, 2003. // Электронний ресурс. Режим доступу: <http://www.government.gov.sk>
17. Parlamentné voľby 2002. Zahraničná politika SR vo volebných programoch politických strán. Analýza. – Bratislava: RC SFPA, 2002.
18. Pozorovateľská misia pre parlamentné voľby v Slovenskej republike. Vyhlásenie predbežných zistení a záverov. EOM OBSE/ODIHR, Bratislava, 2002.

19. Pravidelná správa o pripravenosti Slovenskej republiky k vstupu do EÚ za rok 1999. – Bratislava: MZV SR, 2000. – 13 októbra.
20. Prejav P. Hrušovského na slávnostnej schôdzi NR SR k 10. výročiu vzniku SR. TASR, 2.1.2003
21. Slovak Republik. Parliamentary Elections. 20-21. 9. 2002. OSCE/ODIHR Assessment Mission Report. Warsaw, 1 July 2002.
22. Slovensko 2001. Súhrná správa o stave spoločností / Ed. Mesežnikov G. – Bratislava: IVO, 2001. – 899 s.
23. Slovensko 2002. Súhrná správa o stave spoločností / Ed. Kollár M., Mesežnikov G. – Bratislava: IVO, 2002. – 500 s.
24. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii / S. Szomolányi. – Bratislava: Stimul, 2000.
25. Šebesta Š. Euróatlantické partnerstvo / Š. Šebesta. – Bratislava: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Politologický kabinet SAV, 2001.
26. Zatlakaj P. Príprava SR na členstvo v NATO – postup na ceste integrácie / P. Zatlakaj // Ročenka zahraničnej politiky SR 2000. – Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2001. – S.131-144.

УДК 338.48-6:39(476-854)+338.48-6:39(477-854)

Ірина Олюніна

РОЗВИТОК ЕТНОГРАФІЧНОГО ТУРИЗМУ В ПРИКОРДОННИХ РАЙОНАХ БІЛОРУСІ І УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано потенціал сучасного розвитку етнографічного туризму в прикордонних регіонах України та Білорусі з метою сталого розвитку. Особливо відзначена роль крафт-туризму в збереженні і популяризації загальної етнокультурної спадщини.

Ключові слова: *стійкий розвиток, етнографічний туризм, Білорусь, Україна, транскордонний регіон, крафт-туризм.*

The article analyzes the potential of the modern development of ethnographic tourism in the border regions of Belarus and Ukraine for sustainable development. The role of craft tourism in the preservation and popularization of the general ethnocultural heritage especially noted.

Keywords: *sustainable development, ethnographic tourism, Belarus, Ukraine, cross-border region, craft tourism.*

На современном этапе развитие практически любой сферы экономики невозможно в отрыве от общемировых тенденций. Сегодня цели и задачи в области устойчивого развития носят комплексный и неделимый характер, являются глобальными по своему характеру и универсально применимыми и при этом обеспечивают учет различий в национальных реалиях, возможностях и уровнях развития и уважение национальных стратегий и приоритетов. Задачи сформулированы в форме пожеланий глобального характера, при этом каждое правительство устанавливает свои собственные национальные задачи, руководствуясь глобальными пожеланиями, но принимая во внимание национальные условия [4, с. 25]. Правительства Беларуси и Украины сегодня решают, как обеспечить учет этих глобальных задач в форме пожеланий в процессах национального планирования, мерах и стратегиях.

Практически все цели устойчивого развития взаимосвязаны и влияют на реализацию других целей. Очевидно, что развитие регионального туризма способствует осуществлению Цели 2 (Ликвидация голода, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение питания и содействие устойчивому развитию сельского хозяйства), Цели 8 (Содействие поступательному, всеохватному и устойчивому экономическому росту, полной и производительной занятости и достойной работе для всех), Цели 9 (Создание стойкой инфраструктуры, содействие всеохватной и устойчивой индустриализации и инновациям), Цели 17 (Укрепление средств осуществления и активизация работы в рамках Глобального партнерства в интересах устойчивого развития) и др.

Трансграничные регионы (ТГР) – например, белорусско-польско-украинское пограничье – имеют сходные условия развития, общее историческое прошлое и наследие. Обязательным условием для ТГР является наличие государственной границы. Следовательно, для успешного развития трансграничных проектов необходимым условием является устранение визовых формальностей. Таким образом, именно туристическая деятельность становится основой развития ТГР. Поскольку приоритетной задачей является сохранение и популяризация природного и культурного наследия, преобладающими видами туризма будут экологический, культурный и образовательный.

Реализация подобных проектов может быть гораздо более эффективной в формате различных объединений (в Украине это Закарпатская кластерная инициатива, в Беларуси – еврорегионы «Буг» и

«Беловежская пуца»). Очевидно, что перед всеми участниками таких объединений стоят общие проблемы, главными из которых являются неравномерность развития туристического комплекса и отсутствие системных партнерских действий различных структур, заинтересованных в развитии туристической индустрии. Консолидация усилий всех стейкхолдеров необходима для создания высококачественного туристического продукта. Это требует усиления эффективности подготовки и повышения квалификации специалистов по разработке данного продукта. Таким образом, в регионе будут расширяться интеграционные процессы, а система гостеприимства будет готовиться к приему и обслуживанию более интенсивных турпотоков.

В случае Закарпатья особую роль в процессе консолидации усилий играет позиция местной власти, которая стремится создать сильную конкурентную и стабильную инвестиционную среду с использованием регионального потенциала, трансграничного и международного сотрудничества, которое является чрезвычайно важным и актуальным для Закарпатья, граничащего с четырьмя странами Евросоюза. Фактически регион уже интегрирован в Европу и активно перенимает опыт соседних стран – Польши, Румынии, Словакии и Венгрии. Еврорегионы «Буг» и «Беловежская пуца» имеют общий историко-культурный ландшафт и исторически связывают Беларусь, Украину и Польшу. На каждой из территорий данных объединений проходит процесс создания государственно-частного партнерства. В туристической индустрии предпринимаются попытки применения кластерного подхода в качестве инструмента повышения конкурентоспособности территорий. Развитие кластеров стимулирует процессы специализации и кооперации разных производств и способствует объединению усилий соседних и смежных предприятий в целях более эффективного взаимодействия, которое обеспечивает высокую конкурентоспособность на национальных и международных рынках [1].

Следует отметить, что трансграничные проекты по развитию этнографического туризма будут являться частью национальных, региональных и местных стратегий и программ, например «Стратегия развития региона Полесья-2020», в которой подчеркивается социальный капитал как катализатор процессов развития, который способствует укреплению связей на основе общей идентичности и открытость по отношению к другим культурным традициям.

Использование культурного и туристического потенциала для регионального развития является главной задачей «Национальная стратегия регионального развития Польши на 2010-2020 годы». Культура не является пассивным ресурсом регионов, но активно определяет как социальное, так и экономическое развитие. В качестве фактора экономического развития, в частности, отмечена необходимость повышения привлекательности регионов для инвестиций, что определяет развитие туризма, создает рынок труда и поддерживает развитие культуры и является катализатором творчества и инноваций. Основной проблемой на современном этапе является отсутствие постоянного сотрудничества на уровне туристической деятельности с использованием культурных и исторических ценностей региона Беловежской пуцы. Данная проблема влечет за собой недостаточное знание культуры и истории соседей среди жителей приграничных регионов, а также консолидацию стереотипов, вызывающих образование культурных и психологических барьеров во взаимных контактах. Отсутствие результатов сотрудничества вследствие недостаточного задействования туристических ресурсов ведет к обеднению культурных традиций и истории региона Беловежской пуцы по обе стороны границы и слабому развитию приграничного туризма. Существующие туристические предложения сегодня зачастую не удовлетворяют ожидания туристов, заинтересованных в знакомстве с природным и этнокультурным наследием Беловежской пуцы. В связи с этим в «Стратегию устойчивого развития Гайновского повета на 2015-2020 годы» включена диверсификация туристического предложения на приграничных территориях. Повышение осведомленности об уникальных туристических продуктах является основным условием польской «Стратегии управления и продвижения Беловежской области в области туризма». «Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года» рассматривает культуру как источник духовного здоровья нации и социальной стабильности, а в Национальной программе «Культура Беларуси» на 2016-2020 гг. предусмотрено проведение мероприятий, направленных на сохранение историко-культурного наследия и создание условий для сохранения и развития культур меньшинств и укрепление международного культурного сотрудничества.

Общая трансграничная идентичность способствует укреплению положительного имиджа региона. Основой такой идентичности является общее природное и историко-культурное наследие, требующее сегодня особенно бережного и внимательного отношения в целях устойчивого регионального развития. Этнокультурное наследие – объект развития этнографического туризма, современное развитие которого требует тщательного формирования системы объектов и интеграционных продуктов на приграничных территориях.

Белорусский ученый Д. Г. Решетников определяет этнографический туризм как вид туризма, который посвящен знакомству с традиционной народной культурой, традиционными типами культовых сооружений, жилых и хозяйственных построек, ремеслами и промыслами, народной кухней, региональным фольклором, песнями и танцами, народным костюмом и др. Ресурсной основой этнографического туризма является этнокультурное наследие как совокупность объектов и явлений традиционной культуры – универсальная ценность, достояние человечества [3, с. 121].

Следовательно, именно этнографический туризм становится лучшим инструментом сохранения и популяризации этнокультурного наследия. Осуществление подобной деятельности на приграничных территориях требует создания международных систем для принятия мер «с целью обеспечения жизнеспособности нематериального культурного наследия, включая его идентификацию, документирование, исследование, сохранение, защиту, популяризацию, повышение его роли, его передачу, главным образом с помощью формального и неформального образования, а также возрождение различных аспектов такого наследия» [2, с. 18-19].

Весьма остро сегодня в Беларуси стоит проблема возрождения и передачи элементов традиционной культуры. Активизации этого процесса способствует формирование инновационного туристического продукта. Так, целью развития крафт-туризма является сохранение и популяризация традиционных технологий и ремесел. Базой являются экомuzeи, этнографические комплексы, агроэкоусадьбы, Дома ремесел, краеведческие и этнографические музеи. Целесообразно проведение мастер-классов по отдельным ремеслам, а также фестивалей ремесленников, где будет представлен максимально широкий спектр ремесел и технологий общего культурного ландшафта (гончарство, керамика, народная игрушка, кузнечное ремесло, соломоплетение, инкрустация соломкой, вытинанка, ткачество, вышивка, народная иконопись, лозоплетение, самогонварение, сыроварение, хлебопечение, деревообработка, резьба по дереву, роспись по дереву, пчеловодство, рыболовство, изготовление старинных духовых музыкальных инструментов и др.

Развитие и укрепление трансграничного сотрудничества в области традиционной культуры и интеграции местных общин будет способствовать достижению главной цели развития этнографического туризма.

Усиление трансграничного сотрудничества местных органов власти и учреждений культуры будет одним из последствий совместного участия в социально-экономическом развитии региона, ориентированном на туризм и отдых. Партнерство в развитии туризма станет важным шагом на пути к дальнейшему сотрудничеству и добрососедским отношениям. Будут интегрированы местные сообщества энтузиастов, культивирующих местные традиции. Совместное участие в процессе сохранения и популяризации общего этнокультурного наследия - отличная возможность для установления контактов, новых знакомств и обмена опытом. Данный процесс поможет лучше понять особенности культуры жителей приграничных регионов и повысить осведомленность о соседях. Сохранению традиций будет также способствовать проведение выставок, семинаров и конференций в формате open air. В будущем на объектах крафт-туризма могут быть реализованы инициативы по созданию трансграничного кластера ремесленников, организована передвижная выставка образцов народного искусства, создан специализированный музей ремесел либо расширены уже существующие экспозиции Музея народного быта и старинных технологий Государственного Природоохранного Учреждения «Национальный парк «Беловежская пуца» Республики Беларусь или Закарпатского музея народной архитектуры и быта в Ужгороде (Украина).

Данные мероприятия способствуют осознанному бережному отношению к общему этнокультурному наследию, а также взаимному обмену опытом по реализации международных проектов. Создание подобных турпродуктов влияет не только на увеличение турпотока, но и на содействие безвизовому доступу к пограничным переходам. Привлечение современных технологий (создание интерактивных карт, сайтов, приложений, продвижение в социальных сетях) поможет донесению полной и необходимой информации до всех заинтересованных лиц. Включение инклюзивного компонента расширит потенциальную целевую аудиторию.

В случае приграничных территорий интегральное предложение улучшит имидж и привлекательность региона и укрепит институциональный потенциал партнеров в области туризма и культуры, улучшит разнообразие и качество туристических услуг по обе стороны границы. Простота осуществления подобных проектов справедлива в отношении территорий Беларуси и Украины, имеющих возможность безвизового пересечения границы с Европейским Союзом.

При анализе общих проблем становится очевидной необходимость действий, имеющих особое значение для развития международного трансграничного туризма. Для того, чтобы защитить и продвинуть историческое и культурное наследие, существует необходимость консолидации туристических объектов для изготовления непрерывного обмена опытом и взаимного продвижения,

готовности к участию в выставках, ярмарках и фестивалях, происходящих по обе стороны границы. Его воспроизведение и распространение являются отправной точкой для последующих мероприятий по проведению всесторонней рекламной и образовательной кампании. Консолидированные партнерские усилия необходимы для создания фирменного стиля проекта, целевой аудиторией которого будет не только население близлежащих регионов, но и туристы из других стран, интересующиеся развитием ремесел и технологий.

Проект будет адресован как молодым людям, которым важно передать существующие традиции, так и направлен на включение пожилых людей, которые обладают энциклопедическими знаниями о местных традициях и могут их передать. Приобретение и систематизация этих знаний очень важны для современного этапа развития европейского общества и культуры, поскольку особую актуальность приобретают защита и продвижение культурного и исторического наследия регионов по обе стороны границы, укрепление культурных связей и сотрудничества, улучшение имиджа и привлекательности регионов. Подобная проектная деятельность, осуществляемая совместно по обе стороны границы, будет обслуживать местные сообщества, туристов и операторов туризма из обеих стран.

Реализация совместных трансграничных проектов улучшит имидж и привлекательность региона и укрепит институциональный потенциал партнеров в области туризма и культуры, улучшит инновации в разнообразии и качестве туристических услуг. Сотрудничество местных органов власти и учреждений станет хорошим примером и инициативой дальнейшего развития сотрудничества, в том числе сотрудничества, выходящего за рамки проектной деятельности. Только совместные усилия обеих стран помогут сократить дистанцию, которая на протяжении многих лет проявляется в отношениях с ближайшими соседями и приведет к полному использованию исторического и культурного потенциала, обусловленного расположением границы и общей историей.

Список використаних джерел

1. Михайличенко А. Туристические кластеры как форма социального диалога и развития региона. – Режим доступа: <http://gisap.eu/ru/node/19007>. – Дата доступа: 27.10.2018. Mikhaylichenko A. Turisticheskiye klasteri kak forma sotsialnogo dialoga i razvitiya regiona. – Rezhim dostupa: <http://gisap.eu/ru/node/19007>. – Data dostupa: 27.10.2018
2. Михайлец, М. А. Охрана культурного наследия на международном уровне. – Минск: БГУ, 2017. – 231 с. Mikhaylets, M. A. Okhrana kulturnogo naslediya na mezhdunarodnom urovne. – Minsk: BGU, 2017. – 231 s.
3. Решетников, Д. Г. География туризма Республики Беларусь. – Минск: Издательство «Четыре четверти», 2011. – 320 с. Reshetnikov, D.G. Geografiya turizma Respubliki Belarus. – Minsk: Izdatelstvo «Chetyre chetverti», 2011. – 320 s.
4. Стартовые позиции Беларуси по достижению Целей устойчивого развития. Сборник материалов. – Минск: РИФТУР ПРИНТ, 2017. – 132 с. Startovyye pozitsii Belarusi po dostizheniyu Tseley ustoychivogo razvitiya. Sbornik materialov. – Minsk: RIFTUR PRINT, 2017. – 132 s.

УДК 930:165.191

Ольга Северова, Олександр Биков

ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ

В статті розглядається проблема інтерпретації історичного міфу з точки зору філософського знання. Визначені основні тенденції філософського осмислення проблеми міфологізації. Вказані основні напрямки сучасних наукових досліджень проблеми міфологізації, присвячені різноманітним аспектам міфології, її структури, класифікації сучасних міфів, окремих аспектів їх функціонування і способів впливу на суспільство, особливостей міфології влади, ідей, які лежать в основі її діяльності.

Ключові слова: міф, міфологізація, міфологічне мислення.

The article deals with the problem of interpreting the historical myth from the point of view of philosophical knowledge.

The purpose of this article is a generalization of theoretical aspects of mythologization of history, analysis of the main scientific approaches to the interpretation of the historical myth, the definition of the peculiarities of mythologization as a phenomenon of distortion of social consciousness.

The theme of the mythologization of history attracts the attention of an increasing number of researchers in the social and humanitarian field of cognition, but the level of study of the problem of the myth as a form of interpretation of history from the point of view of historical analysis and socio-philosophical interpretation of

this problem is not sufficient. It is connected with certain difficulties due to the fact that mythologized ideas about the historical past are latent, habitual and invisible to society. Above-mentioned circumstances are the main reasons of the necessity of the historical analysis of the process of myth-creation and socio-philosophical analysis of the myth issues as a form of interpretation of history.

Nowadays the myth is the reverse side of any process, especially in history and politics. The myth is a historical-cultural phenomenon, which partially retains the constant core and partially transforms from epoch to epoch. The myth is one of the mechanisms of social, economic and cultural life. The myth is both a system of representations and a type of knowledge. As a result of cultural-anthropological studies of the second half of the twentieth century, regulatory and not only the explanatory function of the myth has become apparent. The myth satisfies the requirements for a comprehensive knowledge of the world in concert with other forms of ideology, as well as science and art, organizes and regulates human life, points to people's rules of social behaviour, determines the system of value orientations. Mythological thinking is to the present days in a person somewhere deep inside and manifests itself in such a way that he or she does not realize its influence. The set of myths formed in each particular culture fundamentally does not change. Finding new forms, thinking is essentially the same as many centuries ago.

Key words: *myth, mythologization, mythological thinking*

В умовах глобалізаційних процесів особливої актуальності набуває проблема спотворення суспільної свідомості через міфологізацію історії. Міфологізоване уявлення про минуле відкриває можливості для маніпулювання свідомістю суспільства, яке, не знаючи дійсного історичного минулого, позбавлене об'єктивного історичного досвіду. Це все відображається в неточності оцінки реальної ситуації, в якій знаходиться суспільство, і внаслідок цього ускладнюється вибір адекватної стратегії поведінки в даній ситуації.

Наукові роботи сучасних дослідників проблеми міфологізації присвячені різноманітним аспектам міфології, її структури, класифікації сучасних міфів, окремих аспектів їх функціонування і способів впливу на суспільство, особливостей міфології влади, ідей, які лежать в основі її діяльності.

Це в першу чергу дослідження філософії міфу (О. Косарев, Г. Оботурова, А. Ставицький [11]), антропології міфу (А. Лобок, Л. Воеводина), загальної теорії політичної міфології (І. Кравченко, В. Ібрагімова, Т. Євгенєва, радянської міфології (М. Восленський, А. Щербінін [15], Г. Осипов [8], проблем взаємовпливу міфу і науки (В. Буденкова, А. Ставицький [12], В. Комаров.), міфологізації політичних відносин в країнах СНД (О. Панарін [9], А. Логунов, В. Іванов, В. Левашов, С. Кордонський).

Велику кількість робіт присвячено використанню міфів у психологічних та інформаційних війнах (В. Дубицька, М. Калашніков, С. Кара-Мурза [2], В. Крисько, В. Лісичкін, Г. Мельник, Г. Почепцов [10], Л. Шелепін).

Тема міфологізації історії привертає увагу все більшої кількості дослідників соціально-гуманітарної сфери пізнання, проте рівень вивченості проблеми міфу як форми інтерпретації історії з точки зору історичного аналізу та соціально-філософської інтерпретації даної проблеми є недостатнім. Це пов'язано з певними труднощами, обумовленими тим, що міфологізовані уявлення про історичне минуле є латентними, звичними і непомітними для соціуму. Вказані обставини є основними причинами необхідності історичного аналізу процесу міфотворчості та соціально-філософського аналізу проблематики міфу як форми інтерпретації історії.

Метою даної статті є узагальнення теоретичних аспектів міфологізації історії, аналіз основних наукових підходів до інтерпретації історичного міфу, визначення особливостей міфологізації як явища спотворення суспільної свідомості.

Історична міфотворчість базується на понятті міфу. Міф у звичному розумінні – це оповідь про богів, героїв, духів. Як правило, це оповідь, яка відображає важливі процеси становлення природи і суспільства. Міфологізована дійсність оточувала первісну людину в її взаємодії з навколишнім світом. З ускладненням картини звичного світу здатність людини до прийняття дійсності у всій її різноманітності втрачається і вона замінюється спрощеною схемою, набором міфологічних сюжетів, в яких стародавні боги трансформуються в державних діячів, а божественні сили перетворюються на всесильність політичної влади. Сьогодні міф є зворотною стороною будь якого процесу, особливо в історії та політиці.

Історичний міф – це потужна зброя пропаганди нового і новітнього часу. За словами сучасного дослідника, історія в країні, яка втратила ідеологію, покликана виконати функції релігії. «Що може дати історія, знання минулого, щоб люди могли жити в злагоді з навколишнім світом? Знання як негативних, так і позитивних прецедентів взаємовідносин людини і природи» [7, с. 11].

У побутовому розумінні міфом називають повідомлення (текст), яке не визнають відповідним дійсності. У науковій літературі визначення «міфологічний» додається до того типу знання, яке

базується не на раціональних доказах, а на вірі і переконаннях, запропонованих культурною традицією, релігійною чи ідеологічною системою. Трансляторами міфологічної інформації є не тільки вербальні тексти, а й образотворчі сюжети, пам'ятники монументальної архітектури.

Міф є історично-культурним феноменом, який частково зберігає стале ядро і частково трансформується від епохи до епохи [14, с. 219-220]. Міф є одним з механізмів організації соціального, господарського і культурного життя. Міф одночасно є і системою уявлень, і типом знання [5, с. 421]. В результаті культурно-антропологічних досліджень другої половини ХХ ст. стала очевидною регулятивна, а не тільки пояснювальна функція міфу. Міф задовольняє потребу в цілісному знанні про світ, спільно з іншими формами ідеології, наукою і мистецтвом організовує і регламентує життя людини, вказує людям правила соціальної поведінки, обумовлює систему ціннісних орієнтацій [6, с. 29-30].

В. Півоев у своєму дослідженні «Мифологическое сознание как способ освоения мира» виділяв п'ять різних явищ, які інтерпретують суть міфу:

- 1) архаїчне уявлення про світ, результат його освоєння;
- 2) сюжетно оформлену і персоніфіковану догматичну основу релігії;
- 3) стародавній міф, який використовується у мистецтві, і є функціонально та ідейно переосмисленим, перетвореним в художній образ;
- 4) відносно стійкий стереотип масової побутової свідомості, який обумовлений недостатнім рівнем інформування і достатньо високим рівнем довірливості;
- 5) пропагандистське та ідеологічне кліше, яке цілеспрямовано спотворює суспільну свідомість [13, с. 48].

Для дослідження визначеної нами проблематики важливими є пункти чотири і п'ять, оскільки третій пункт належить до мистецтвознавства, а перші два знаходяться поза предметом нашого дослідження.

В пунктах чотири і п'ять не спостерігаємо відчутної різниці, оскільки поняття кліше і стереотип – виступають синонімами, категорія ідеології невизначена, а недостатній рівень інформування і рівень довіри однаково можна віднести до обох пунктів, а не тільки до четвертого. Розглядаючи ці пункти з теоретичної точки зору, різницю між ними можна сформулювати на основі агента в процесі формування міфу. В пункті чотири позиція агента як така відсутня, міф самозароджується і поширюється в суспільстві самостійно і тримається доти, доки обставини недостатньої інформованості дозволяють існувати міфу. В пункті п'ять агент представлений як чинник, що навмисне спотворює інформаційне поле для формування необхідних йому установок в певній цільовій групі, і як наслідок – перерозподіл інформаційного капіталу в соціокультурному просторі [4, с. 49].

Виходячи з цього можемо виділити два напрямки наукових пошуків з даної проблематики.

Перший напрямок представляють Е. Касієр і К. Юнг. Е. Касієр у своїй основній праці «Философия символических форм» сформував теорію міфу і міфологічного мислення в рамках свого розуміння філософії культури. Міф для нього – самостійна форма мислення, пізнання світу, ця форма, на його думку, протилежна науковому пізнанню і передує йому, згідно шкали історичного розвитку. Він доводить, що незважаючи на це, міфологічне мислення існує сьогодні: «Якщо ми спробуємо розкласти наші сучасні політичні міфи на їх складові частини, то виявимо, що вони не мають жодної нової риси. Всі вони були вже досить давно відомі» [3, с. 60]. Дослідник робить висновок, що закінчення міфологічної стадії тільки завершує процес формування міфів і міфологічного мислення, які продовжують використовуватися, тобто виступають одним із факторів впливу на поведінку людей і загалом на суспільні процеси.

Міфологічне мислення донині є у людині десь глибоко всередині і проявляється так, що вона сама не усвідомлює його впливу. Набір міфів, сформованих в кожній конкретній культурі, принципово не змінюється. Знаходячи нові форми, мислення по суті залишається тим самим, що і багато століть тому. Найбільш сильно таке мислення проявляється в кризових ситуаціях, коли людина не бачить раціонального виходу із певних обставин або цей вихід її не влаштовує [3, с. 60].

К. Юнг подає концепцію про існування універсального для будь якого суспільства феномену «колективного несвідомого». Дослідник визначає наявність в глибинних пластах колективної психіки двох архетипів часу – «циклічного» і «лінійного», а також архетип «Раю», який обумовлює існування міфологем «ідеального суспільства» та «ідеальної людини». Саме із змісту міфологем починається процес міфологічної інтерпретації історичної дійсності і відбувається становлення міфоісторії. Це процес синтезу в суспільній свідомості «внутрішнього», «ідеального» – змісту міфологеми і «зовнішнього», «образу» – історичного факту, залишеного історичною подією. При цьому не будь яка історична подія піддається міфологізації. Це дає підґрунтя стверджувати про існування знакової історичної події, яка є основою екзистенціальних феноменів в суспільній свідомості і потребує пояснення залишеного після себе факту. Така подія спонукає свідомість людини посилатися на міфологеми, які закріплені в суспільній свідомості, демонструючи при цьому свою знаковість для певного історичного періоду.

Поняття «міф» К. Юнг використовував в значенні стародавнього уявлення про світ, розповіді про богів, духів, обожнених героїв, предків. Неусвідомлена людиною область психіки, в якій зосереджені архаїчні структури, що пояснюють світобудову і моделюють поведінку, називалася у нього колективним несвідомим, а самі ці структури – архетипами [16].

Міфоісторія виникає в результаті процесу інтерпретації історичного факту із змісту міфологем. Історичний факт, який піддається міфологізації – це відображений у суспільній свідомості образ знакової історичної події, що актуалізує архетипні пласти людської свідомості, продовжуючи міфологічну інтерпретацію історії.

Те, що за Е. Кассієром слід називати міфом і міфологічною свідомістю, у К. Юнга названо архетипом і «колективним несвідомим» відповідно. Варто відмітити, що сам К. Юнг вважав, що міфологія не створена для пояснення світу, а являє собою вираз емоційних переживань людської душі.

Другий напрямок представляє Р. Барт, який виклав свою теорію в есе «Міф сьогодні» та монографії «Міфології» [1]. Особливість його теорії полягає в тому, що вона кардинально відрізняється від усіх попередніх: Р. Барт вириває міф з області антропології і історії, переносячи його повністю в сферу мови. Насамперед міф Р. Барта – не історія або розповідь, міф – це форма, зміст якої потенційно може бути абсолютно будь-яким. Так, він зазначає: «...з самого початку необхідно твердо заявити, що міф є певною комунікативною системою... Звідси виходить, що він не може бути ані річчю, ані поняттям чи ідеєю; це форма, спосіб означення. Далі ми мусимо поставити дану форму в історичні межі, визначити умови її застосування, знову наповнити її соціальним змістом; але перед усім її варто описати як форму» [1, с. 265].

Міф у Р. Барта тісно пов'язаний з ідеологією, яку він, як і всі «ліві» інтелектуали його часу, трактував в рамках марксистської традиції.

У самому загальному сенсі ідеологія – спотворене відображення соціальної дійсності, що виражає інтереси певних груп, які прагнуть зберегти існуючий порядок речей. Інструментом для цього спотворення і є міф, а міфологія в соціальних науках стає подібною евристиці і софістиці в риторичі.

Міфологія входить до складу двох наук – семіології і історії, або, як пише Р. Барт: «...семіології, як науки про форми, та ідеології, як історичної науки ...» [1, с. 269]. До першої науки, оскільки міф – знакова форма, особливий спосіб означення певної форми, до другої – оскільки мова це об'єкт, наділений безліччю історично сформованих конотацій, на яких, власне, і «паразитуює» міф.

Мету роботи міфолога Р. Барт бачить насамперед у деміфологізації, викриття всіх сучасних йому спотворень. Подібно до того, як колись Арістотель розробив свою «Логіку» для протистояння софістам, Р. Барт бачив майбутнє міфології як інструменту для боротьби з ідеологією.

Таким чином, сучасний міф потрібно інтерпретувати як відносно стійкий стереотип масової побутової свідомості, який обумовлений недостатнім рівнем інформування і достатньо високим рівнем довірливості суспільства. Міф є історично-культурним феноменом, який частково зберігає стале ядро і частково трансформується від епохи до епохи, задовольняє потребу в цілісному знанні про світ, спільно з іншими формами ідеології, наукою і мистецтвом організовує і регламентує життя людини, вказує людям правила соціальної поведінки, обумовлює систему ціннісних орієнтацій.

В ході дослідження ми виокремили два напрямки наукових пошуків з даної проблематики. Перший напрямок представляють Е. Кассієр і К. Юнг.

Через призму філософської інтерпретації міфу вони визначають, що міфологічне мислення донині є у людині десь глибоко всередині і проявляється так, що вона сама не усвідомлює його впливу. Набір міфів, сформованих в кожній конкретній культурі, принципово не змінюється. Знаходячи нові форми, мислення по суті залишається тим самим, що і багато століть тому.

Другий напрямок представляє Р. Барт, який пов'язує міфотворчість з ідеологією. В розумінні Р. Барта ідеологія – це спотворене відображення соціальної дійсності, що виражає інтереси певних груп, які прагнуть зберегти існуючий порядок речей. Інструментом для цього спотворення і є міф.

Сучасні дослідження проблеми міфологізації охоплюють різноманітні аспекти міфології, однак необхідність ґрунтовного історичного аналізу проблематики міфу як форми інтерпретації історії залишається актуальною і потрібною в період спотворення суспільної свідомості під впливом глобалізаційних процесів.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Міфології / Р. Барт. – Москва: Академический проект, 2008. – 384 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – Москва: Алгоритм, 2000. – 736 с.
3. Кассієр Э. Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Сер. 7, Философия, 1990. – № 2. – С. 60.
4. Лымарь А. А. Миф и мифологизация: история и проблемы концептуализации // Вестник Тюменского государственного университета, 2014. – № 10. – С. 69.

5. Мелетинский Е.М. Миф и двадцатый век // Избранные статьи. Воспоминания. – Москва, 1988.
6. Мифы и мифология в современной России / Под ред. К. Аймермахера, Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. – Москва: АИРО-XX, 2000.
7. Мосионжник Л. А. Технология исторического мифа – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. – 404 с.
8. Осипов Г. В. Социальное мифотворчество и социальная практика / Г. В. Осипов / РАН, Ин-т соц.-полит. исследований. – Москва: Норма, 2000. – 543 с.
9. Панарин А. С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке / А. С. Панарин. – Москва: Издательская корпорация Логос, 1998. – 392 с.
10. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – Москва: Рефлбук. – 2000. – 528 с.
11. Ставицкий А. В. Онтология современного мифа / А. В. Ставицкий. – Севастополь: Рибэст, 2012. – 543 с.
12. Ставицкий А. В. Современная мифология: опыт постижения Иного / А. В. Ставицкий. – Севастополь: Рибэст, 2012. – 192 с.
13. Тихонова С. В. Социально-онтологический статус мифа // Философия и общество. 2008. – № 3. – С. 48.
14. Хачатурян В. М. «Вторая жизнь» архаики: архаизирующие тенденции в цивилизационном процессе». – Москва: Academia, 2009.
15. Щербинин А. И. «Я русский бы выучил только за то...» Изучение языка как средство конструирования картины тоталитарного мира в сознании советских школьников / А. И. Щербинин // Политические исследования, 2000. – № 1. – С. 124–141.
16. Юнг К. Г. Психология бессознательного. – Москва: АСТ, 2001. – 397 с.

References

1. Bart R. Mifologii / R. Bart. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2008. – 384 s.
2. Kara-Murza S. G. Manipulyatsiya soznaniem / S. G. Kara-Murza. – Moskva: Algoritm, 2000. – 736 s.
3. Kassirer E. Tekhnika sovremennykh politicheskikh mifov // Vestnik MGU. Ser. 7, Filosofiya, 1990. – № 2. – S. 60.
4. Lyumar A. A. Mif i mifologizatsiya: istoriya i problemy kontseptualizatsii // Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014. – № 10. – S. 69.
5. Meletinskiy Ye. M. Mif i dvadtsatyy vek // Izbrannye stati. Vospominaniya. – Moskva, 1988.
6. Mify i mifologiya v sovremennoy Rossii / Pod red. K. Aymermakhera, F. Bomsdorfa, G. Bordyugova. – Moskva: AIRO-KhKh, 2000.
7. Mosionzhnik L. A. Tekhnologiya istoricheskogo mifa – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2012. – 404 s.
8. Osipov G. V. Sotsialnoe mifotvorchestvo i sotsialnaya praktika / G. V. Osipov / RAN, In-t sots.-polit. issledovaniy. – Moskva: Norma, 2000. – 543 s.
9. Panarin A. S. Revansh istorii: rossiyskaya strategicheskaya initsiativa v KhKhI veke / A. S. Panarin. – Moskva: Izdatelskaya korporatsiya Logos, 1998. – 392 s.
10. Pocheptsov G. G. Psikhologicheskie voyny / G. G. Pocheptsov. – Moskva: Reflbuk. – 2000. – 528 s.
11. Stavitskiy A. V. Ontologiya sovremennogo mifa / A. V. Stavitskiy. – Sevastopol: Ribest, 2012. – 543 s.
12. Stavitskiy A. V. Sovremennaya mifologika: opyt postizheniya Inogo / A. V. Stavitskiy. – Sevastopol: Ribest, 2012. – 192 s.
13. Tikhonova S. V. Sotsialno-ontologicheskij status mifa // Filosofiya i obshchestvo. 2008. – № 3. – S. 48.
14. Khachaturyan V. M. «Vtoraya zhizn» arkhaiki: arkhaizuyushchie tendentsii v tsivilizatsionnom protsesse». – Moskva: Academia, 2009.
15. Shcherbinin A. I. «Ya russkiy by vyuchil tolko za to...» Izuchenie yazyka kak sredstvo konstruirovaniya kartiny totalitarnogo mira v soznanii sovetskiikh shkolnikov / A. I. Shcherbinin // Politicheskie issledovaniya, 2000. – № 1. – S. 124–141.
16. Yung K. G. Psikhologiya bessoznatel'nogo. – Moskva: AST, 2001. – 397 s.

УДК 355.48:94(100)«19/20»

Олег Санжаревский

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ В КІНЦІ 20 – ПОЧАТКУ 21 СТОЛІТЬ

В статті досліджуються сучасні теоретичні підходи до вивчення воєнних конфліктів в кінці 20 на початку 21 століть. Ця стаття спрямована на комплексне вивчення воєн засобами сучасної науки у воєнній сфері. Основна увага приділена ідеям дослідників, в першу чергу американських, та еволюції їх ідей в розумінні воєн 4 покоління.

Ключові слова: *Війна, асиметрична війна, комбінована війна.*

The article deals with different approaches to warfare theory at the end of XX – the beginning of the XXI century. Different warfare theory approaches do not necessarily contradict each other. On the contrary, they are interconnected and supplement each other. This enables deeper and complex understanding of the warfare by the modern researchers.

In the late 80s several American researchers published a paper which laid the foundation for a discussion around the so called 4th generation wars, outlining the three previous generations through different historical periods.

Stated generations directly depended upon the development level of various countries, their economies and industries. These changes also triggered shifts in warfare theory and practice, dividing them according the stated generations.

Key words: *Warfare, asymmetric warfare compound warfare.*

В даній статті ми досліджуємо сучасні підходи до вивчення нової природи війни в кінці 20, а особливо в 21 столітті. Варто зазначити, що різні теоретичні підходи до вивчення сучасних воєнних конфліктів не є антагоністичними за своєю природою. Навпаки, вони багато в чому переплітаються та доповнюють один одного. Це збагачує, та поступово формує вивірену уяву сучасних дослідників про війни нового типу.

Зазначимо, що ще в 1989 році військові теоретики США, а саме Вільям С. Лінд, Кит Найтингейл, Джон Ф. Шмітт, Джозеф В. Саттон, Гери І. Вілсон опублікували статтю «Обличчя війни що змінюється: четверте покоління» (The Changing Face of War: Into the Fourth Generation) [1]. Стаття започаткувала дискусію про так звані війни четвертого покоління. Автори, звертаючись до історичного досвіду, виділяють три покоління війн в історії людства. З їх точки зору, для першого покоління основними особливостями були масовість та лінійна тактика, з огляду на використання гладкоствольної зброї.

Поступово, з розвитком технологій в країнах з індустріальною економікою ключовим фактором ведення війни стає вогнева міць та артилерія. Лінійна тактика також видозмінюється. Метою битви стає оточення та наступне знищення військової сили ворога. Саме в цьому автори статті вбачають суть другого покоління воєн. Пізніше, завдяки відомим нам планам німецького командування напередодні Першої Світової війни, ми могли спостерігати основні характеристики війни третього покоління. Усвідомлюючи відносну слабкість промислової бази Німеччини, німецькі теоретики-генерали створили принципово нову тактику, засновану на швидких маневрах, з метою обходу ворога, проникнення в тил та позбавлення його можливості до організованого спротиву [1]. Така тактика отримала назву блицкриг або «блискавична війна» і успішно (завдяки масовому впровадженню танків) використовувалася керівництвом Вермахту вже під час Другої Світової війни. У процесі трансформації історичних типів воєн чітко простежується вплив технологій та ідей. Також очевидна логіка по якій змінюється військове планування: 1) збільшується кількість завдань, які можуть бути виконані мінімальною кількістю військовослужбовців; 2) знижується залежність від централізованої системи логістики; 3) акценти зміщуються від лінійності і масовості в сторону маневру; 4) головною метою стає не знищення живої сили противника, а придушення волі до опору ворожих збройних сил і суспільства в цілому [1]. Ключовими факторами переходу однієї стадії в іншу є технологічний прогрес і розвиток військової думки.

Далі автори дають прогноз щодо вигляду четвертого покоління війни. Грань між війною і миром буде поступово стиратися. Відхід від лінійності призведе до зникнення чіткої ідентифікації лінії фронту і поля бою, а дії супротивників будуть спрямовані не тільки на військові цілі, але і на суспільство в цілому, що розуміється в фізичному і культурних аспектах. Великі військові об'єкти і промислова інфраструктура стануть рідкістю, з огляду на їх уразливості перед зростаючою ефективністю спільних операцій обмеженого масштабу.

Маючи на увазі, що ключовими факторами трансформації воєн автори називають технології та ідеї, розглянемо, яким чином обидва чинники можуть вплинути на ведення війни нового покоління. Технологічний прогрес не стоїть на місці, а військова промисловість часто стоїть на передовій наукових інновацій, тому технології істотно змінять характер майбутніх воєн. Так, наприклад, розвиток інформаційних технологій дозволяє організовувати атаки на об'єкти противника в кіберпросторі.

Крім того, так звані «психологічні операції в формі медійно - інформаційного втручання», за допомогою яких агресор може маніпулювати ЗМІ і громадською думкою, підривати довіру населення до влади і провокувати масові безлади і громадські хвилювання. Тому досягнення військово-політичних цілей може і не вимагати безпосереднього військового втручання: досить змусити протилежну сторону припинити опір.

Війна в інформаційному і психологічному вимірах укупі з традиційними спільними операціями з використанням сучасного озброєння і оснащення, а також операції сил спеціального призначення

стануть найпотужнішими інструментами в руках військових як в тактичному, так і в стратегічному вимірі. Однак, узагальнюють автори, враховуючи умови ядерної епохи, такі високотехнологічні та високоефективні дії «можуть нести в собі насіння ядерної катастрофи» [1], оскільки можуть звести нанівець здатність однієї зі сторін конфлікту, що володіє ядерним потенціалом, вести війну з використанням звичайних озброєнь. Тому успішні дії, що підривають або знищують економічну і політичну інфраструктуру, цілісність суспільства, а також різка зміна балансу сил можуть підштовхнути державу що програє застосувати ядерну зброю. Ця обставина, в свою чергу, може служити стримуючим фактором щодо використання методів війни четвертого покоління між ядерними державами [2] (Ми спостерігаємо це в наш час, напруга в світі зростає). Прим. автора.

Другим фактором, який трансформує характер ведення воєн, є розвиток військової думки. Тут автори пропонують звернути увагу на незахідні культури, які традиційно відстають у технологічному плані, тому що намагаються нівелювати цю різницю завдяки тактичним хитрощам.

Поява війни четвертого покоління, заснованої на асиметричних ідеях, можна простежити в тероризмі, але необхідно відразу уточнити, що тероризм не є війною нового покоління, але несе в собі деякі елементи такого виду військових дій. Не дивлячись на наявність у успішних терористичних угруповань чітко налагодженої структури, поле бою для терориста характеризується високим ступенем розосередження і охоплює все суспільство противника; в таких умовах «боєць» черпає ресурси з навколишньої місцевості. Терористи змістили тактичний і оперативний фокус з тилу ворога, що характерно для воєн третього покоління; вони намагаються обійти збройні сили противника і нанести удар по цивільним цілям. Авторі відзначають, що терористи ігнорують традиційну військову культуру, що дозволяє їм адаптуватися до сучасної невпорядкованої природи військових дій, і це їх головна перевага перед традиційними армійськими структурами. Завершуючи роздуми про війни четвертого покоління, автори відзначають ще один важливий елемент - «основа, не пов'язана з національними державами або має транснаціональний характер» [2]. Традиційна система забезпечення безпеки, заснована на взаємовідносинах національних держав ускладнює виявлення і боротьбу з транснаціональними кримінальними структурами і терористичними угрупованнями; крім того, дії проти таких організацій вимагають порушення суверенітету іншої держави. Отже, методи злочинців можуть бути використані і для досягнення військово-політичних цілей. Наприклад, як вважають автори, деякі ідеологічні групи в Південній Америці використовують наркотрафік як зброю, що руйнує культуру Сполучених Штатів. Резюмуючи вищесказане, слід сказати що ідеї висловлені американськими військовими експертами багато в чому передбачили подальший розвиток характеру воєн в світі. (А особливо в контексті дій сучасних Приватних військових компаній ПВК). Прим. автора.

Крім описаного вище феномена війни четвертого покоління, важливо розглянути інші популярні в основному в західній військовій науці поняття, необхідні для подальшого пояснення суті «гібридних воєн».

Одним з важливих для нас підходів є концепція «компаундних» воєн (compound warfare). Термін з'явився в англійській військовій теорії і в українській мові не має прямого еквівалента. Саме значення слова compound (комбінований) вказує на складну природу поняття. Дійсно, під компаундною війною розуміються операції під час збройного конфлікту, в яких регулярні і нерегулярні військові формування діють спільно і під єдиним керівництвом [3, С. 16]. Класичними прикладами такого типу війни є Американська війна за незалежність (1775–1783), Наполеонівські війни (війна в Іспанії), а також війна у В'єтнамі (1964–1975), в якій сили Національного фронту звільнення Південного В'єтнаму успішно взаємодіяли з армією Північного В'єтнаму. Важливо зауважити, що спільні дії регулярних збройних сил і нерегулярних (партизани, ополченці) досягають синергетичного ефекту завдяки тому, що останні застосовують нетрадиційні методи ведення війни, які не залежать від централізованої військової логістики і використовують місцевість, що дозволяє їм успішно протистояти регулярним частинам противника.

З поняттям компаундною війни тісно переплітається концепція «асиметричних воєн» (asymmetric warfare). Багато важливих характеристик воюючих сторін в таких конфліктах асиметричні, спостерігається «явна диспропорція силових можливостей, тактики і статусів супротивників» [4]. До основних рис такого роду військових конфліктів також відносять: 1) тактика непрямих військових дій, що застосовується слабкою стороною; 2) слабка сторона намагається знайти і використовувати «слабкості» сильної; 3) використання заборонених засобів ведення війни; 4) нездатність сильної сторони надійно придушити слабого і відстояти завойовані позиції [4].

Досліджуючи природу асиметричних конфліктів 20 століття, прикладами яких можуть служити війна у В'єтнамі (1964–1975) або війна в Алжирі (1954–1960), вчені з'ясували, що успішність подібних кампаній залежить не стільки від використовуваного потенціалу сторін, скільки від взаємодії військових та невійськових чинників перемоги, тобто успішність кампанії в політичному, психологічному і ідеологічному вимірі конфлікту. Іншими словами, перемога залежить не тільки від

військових успіхів, а й від наявності або відсутності політичної волі до продовження війни, здатності мобілізувати матеріальні і людські ресурси, а для цього необхідна суспільна підтримка цілей війни [5, С. 18]. Поразка США у В'єтнамі багато в чому було обумовлено асиметрією в невійськових (політичний, психологічний і ідеологічний) параметрах протистояння; подібне обставина підкреслює необхідність наявності успішної стратегії в сфері поширення інформації як в своєму суспільстві, так і на території ворога. У майбутньому даний напрямок в теоретичному і практичному плані буде виражено в концепції інформаційних війн.

Науково-технічний і соціальний прогрес у другій половині 20 століття, який в світовому масштабі найбільш глибоко характеризується в понятті «процес глобалізації», продовжує впливати певним чином на всі сфери життя локальних громад та світу в цілому. Війна, як сфера діяльності, що вимагає постійне вдосконалення ідей і технологій, також не уникла впливу глобалізації. У 1999 році китайські військові теоретики Цяо Лянь і Сяньсуї Ван запропонували принципово нову концепцію «необмеженої війни» (unrestricted warfare) [6], суть якої, на думку Ф. Хофмана, краще характеризується виразом «війна без обмежень» (war beyond limits) [3, С. 21], де під «обмеженнями» розуміються традиційні сфери, вимірювання та методи ведення війни, властиві західним арміям. Новизна концепції полягає в тому, що необмежена війна комбінує в собі всі можливі ресурси, а не тільки військові, і проходить не обов'язково на звичному полі бою. Торгівля, фінанси та інформаційний простір стають новими сферами «комбінованого» протистояння, таким чином сама концепція може бути розширена до «комбінованої необмеженої війни», основними принципами якої є: 1) «всеспрямованість» (omni – directionality), 2) синхронність (synchrony), 3) асиметричність (asymmetry) [3, С. 22].

Принцип «всеспрямовані» має на увазі, що від військового керівництва буде потрібно чітке бачення потенційного поля бою без «мертвих зон», що включає традиційні сфери (суша, море, повітря і космос) також як і політичну сферу, економіку, культуру, психологічне та інформаційний простір. Відповідно, всі перераховані вимірювання містять в собі ресурси, необхідні для перемоги або віддзеркалення загрози. Синхронність необхідна для здійснення якомога більшого числа одночасних операцій в різних сферах для досягнення максимального ефекту. Принцип асиметричності, з одного боку, вимагає від командування вийти за звичні рамки властиві традиційним військовим конфліктам, змінити мислення в бік більш адаптованого до сучасних реалій; з іншого, передбачає, що в такій війні сфери протистояння не обов'язково співпадатимуть. Ці принципи дивним чином знаходять відображення в припущенні зі статті 1989 року «Мінливе обличчя війни: четверте покоління» про те, що провідні ідеї у військовій науці будуть в майбутньому зароджуватися не в західних арміях. У запропонованій концепції необмеженої війни також простежується ідея великого військового теоретика минулого, Сунь Цзи, про те, що війна є лише одним з інструментів досягнення перемоги над противником.

Як ми можемо помітити, автори концепції необмеженої війни спробували передбачити як процес глобалізації вплине на військове планування, їх теорія розширює уявлення про протистояння майбутнього, в якому безпосередні військові дії будуть займати лише одне з багатьох вимірів війни. Одним найважливіших вимірів протистояння в ХХІ столітті стає сфера поширення інформації. Як вважає С. В. Володенков, операції в інформаційному просторі служать «для легітимації військових цілей і наступних військових операцій в очах цільових аудиторій, до яких можна віднести населення країни-агресора, світову громадськість, населення країни мішені, політичні еліти сторін збройного конфлікту, а також безпосередньо військові сили держав – учасників конфлікту» [8]. У більшості сильних у військовому плані стан Заходу існують підрозділи, як наприклад Cyberfor [9], що входять до складу національних збройних сил, метою яких є ведення інформаційної війни, управління і маніпуляція суспільною свідомістю під час проведення військових операцій. Військове керівництво США іменує такі операції «глобально інтегрованими».

Підрозділи інформаційної боротьби можуть виконувати широке коло завдань щодо забезпечення бойових операцій. До таких можна віднести: 1) забезпечення підтримки серед свого населення за допомогою формування образу ворога і почуття загрози; 2) формування необхідної реакції з боку світової спільноти; 3) підрив довіри населення країни-мішені до влади і збройних сил; 4) створення атмосфери недовіри та соціальної напруженості; 5) підтримка і мобілізація протестних груп, масові безлади; 6) дискредитація влади, збройних сил і правоохоронних органів в очах власних громадян і світової спільноти; 7) організація державного перевороту з подальшою легітимацією нової влади в очах світової спільноти; 8) отримання тотального контролю над інформаційним простором країни-мішені і перехід на зовнішнє управління [8].

Як ми можемо бачити, такі технології проведення операцій в сфері поширення інформації дозволяють досягати бажаних політичних і економічних цілей без застосування летальних методів впливу. Безпосередньо військова складова залишається важливим елементом, але не завжди необхідним, оскільки ведення війни за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій

обходиться дешевше в плані ресурсів і втрат, вважається більш легітимним і ефективним для досягнення стратегічних цілей. Зрозуміло, інформаційна війна в вигляді проведення інформаційно-комунікаційних або психологічних операцій в медійному просторі визнається представниками різних підходів до вивчення природи сучасних війн важливим елементом сучасних військових конфліктів.

Підводячи підсумок, можна привести цитату Карла фон Клаузевіца: «всяка епоха мала власні війни, свої власні обмеження і свої забобони» [9], з якою не можна не погодитися, оскільки розвиток суспільства, економіки і технологій визначає постійно мінливий образ війни. Існує багато підходів до вивчення сучасної природи війни, які сходяться на тому, що зростає роль інформаційного та інших форм нелетального протиборства. Сьогодні використання збройних сил перестає бути необхідністю для досягнення військових цілей, однак безпосередньо військовий компонент зберігає свою важливість у вигляді нерегулярних операцій. Крім цього, важливо пам'ятати, що сучасні війни позбавлені моральної складової, вони поєднують в собі елементи найсучасніших знань та технологій, а також примітивних способів фізичного знищення людей.

Список використаних джерел

1. Линд Уильям С. Меняющееся лицо войны: четвертое поколение. [Электронный ресурс] / Пер. с англ. Уильям С. Линд [и др.] –Электрон. ст. – М. – 2013. – URL: <http://topwar.ru/22781-menyayuscheesya-lico-voyny-chetvertoe-pokolenie.html>-свободный. -Загл. с экрана. – Яз. рус. (Дата обращения 21.04.2018).
2. Фененко А. Какой будет война будущего? [Электронный ресурс] / А. Фененко. – Электрон. ст. – М. – 2016. – URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7645#top-content-свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус. (Дата обращения 11.05.2017).
3. F. Hoffmann. Conflict in the 21st century: the rise of hybrid wars. Potomac Institute for Policy Studies. 2007. – 72 p.
4. Дериглазова Л. Парадокс асимметрии в международном конфликте. [Электронный ресурс] / Л. Дериглазова. – Электрон. ст. – М. – 2005. – URL: <http://www.intertrends.ru/nineth/007.htm#note16>-свободный. – Загл. с экрана. –Яз. рус. (Дата обращения 10.05.2017).
5. Mack. A. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict // World Politics. 1975. Vol. 27. No 2. – 175 p.
6. Qiao Liang and Wang Xiangsui. Unrestricted Warfare, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, 1999. – 228 p.
7. Володенков С. В. Информационное противоборство / С. В. Володенков // «Гибридные войны» в хаотизирующемся мире XXI века / Под ред. П. А. Цыганкова. – М.: Издательство Московского университета, 2015. – С. 188–206.
8. Иванов В. Пентагон создаёт кибервойска [Электронный ресурс] / В. Иванов. –Электрон. ст. – М. – 2009. – URL: http://nvo.ng.ru/forces/2009-12-11/14_kibervoiska.html-свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус. (Дата обращения 15.09.2018).
9. Белозёров В. Клаузевиц и современные войны. [Электронный ресурс] / В. Белозёров. – Электрон. ст. – М. – 2005. – URL: <http://vpk-news.ru/articles/703>-свободный. – Загл. с экрана. – Яз. рус. (Дата обращения 17.09.2018).

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

УДК 72.03(477.81)

Богдан Прищепя

ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВА МІСТА РІВНОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Дослідження історичної топографії українських міст раннього модерного часу залишається одним із важливих напрямків урбаністики. Їх складність зумовлена перш за все малою кількістю та фрагментарністю джерел. Обмежене коло джерел не дозволяло вивчати ранні етапи розвитку міста Рівного. Однак в розпорядженні істориків є важливий документ – опис Рівного 1620 р., крім того, в останнє десятиліття були проведені значні археологічні розкопки на різних ділянках старого міста і сформовано значну базу археологічних джерел. Комплексне використання всіх видів джерел (писемних, археологічних, картографічних) дозволяє розглянути малодосліджені питання планування та забудови Рівного другої половини XVI – початку XVII ст. Початок його становлення як середньовічного міста припадає на другу половину XV ст., коли поселення перейшло у власність князя Семена Васильовича Несвицького. В планувальній структурі Рівного виділяються замок, місто, передмістя. Рівненський замок знаходився на південній окраїні міста, на природному підвищенні, оточеному водами ставу. Він мав два укріплені майданчики – північно-східний і південно-західний (дитинець). Як свідчить інвентар 1620 р., всі його оборонні споруди, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Захищена природними і штучними укріпленнями територія міста мала площу близько 15 га. В інвентарі 1620 р. в Рівному названі ринок і сім вулиць, три церкви, костел, єврейська школа, два шпиталі – руський і католицький. Були також два передмістя: північне («Забрама Омелянівська») і східне («Забрама Острозька»). На початку XVII ст. Рівне було середнім за числом жителів містом Волині, в ньому нараховувалось 410 будинків.

Ключові слова: Рівне, ранній модерний час, місто, замок, передмістя, планування.

The study of the historical topography of Ukrainian towns of early modern time remains one of the important directions of urban studies. Their complexity is predetermined primarily by a limited amount of written sources. The early stages of Rivne town development remained poorly investigated because of the limited source base. However, today at the disposal of historians, there is an important written source – the description of Rivne dated 1620. In addition, in the last decade, significant archaeological research was carried out on the territory of the main parts of the town: the castle, the city and the suburbs. The involvement of all kinds of sources (written, archaeological, and cartographic) allows considering the little-studied issues of planning and development of the town of Rivne. Based on the complex analysis of all kinds of sources, the article describes the topography, planning, defensive structures and localizes certain objects in Rivne in the second half of the 17th – beginning of the 17th centuries. Rivne is first mentioned as a village in a document dated 1434. After the settlement became the property of Prince Semen Vasylovych Nesvytskyi (1461), in the second half of the fifteenth century, it developed into a medieval city. According to the description of 1620, the town had the castle, the central part and suburbs. Rivne castle was located on the southern outskirts of the settlement, on a natural elevation protected by the pond. It had two fortified grounds – the northeast one and southwest one (citadel). As the inventory of 1620 proves, all town's defensive structures, residential and commercial buildings were wooden. The territory of the town of Rivne (about 15 hectares) was protected by the waters of the pond from the south and west, and in the north and east, the natural boundaries were supplemented by the defensive moat (transformed into a second northeastern branch of the Ustia River) and by the rampart and wooden fence. The town had three gates: the east gate led to the Ostroh suburb, the north gate – to the Omeliana suburb, and the west gate – to the left bank of the Ustia River. The 1620 inventory of Rivne includes the market and 7 streets, three churches, a Roman Catholic church, a Jewish school, and two hospitals – Ruthenian and Catholic. There were also two suburbs: the northern (Zabrama Omelianivska) and the eastern (Zabrama Ostrozka). At the beginning of the seventeenth century, Rivne was an average town of Volhynia concerning the number of residents; there were 413 houses in the town.

Key words: Rivne, early modern times, town, castle, suburb, planning.

Одним із важливих напрямків історичних досліджень є вивчення історичної топографії поселень на різних етапах їх розвитку. Цей напрямок знайшов своє застосування для цілого ряду українських міст

та регіонів, в тому числі і для окремих волинських міст пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, а саме для Луцька [13; 26; 30], Володимира-Волинського [14; 23; 31], Острога [2; 4; 5; 12; 22].

Необхідною умовою таких досліджень є комплексне використання вербальних, картографічних, археологічних та інших видів джерел. Що стосується Рівного, то завдяки дослідженням П. А. Ричкова найкраще вивченою є історична топографія міста XVIII ст. В ряді робіт дослідник ґрунтовно проаналізував картографічні джерела і підготував графічну та об'ємну реконструкції Рівного кінця XVIII ст. [21; 24]. Створений під його керівництвом макет давнього міста експонується в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Слід згадати також схематичну реконструкцію Рівного XVIII ст., накладену на сучасний план центральної частини міста в публікації А. М. Бовгирі в енциклопедичному виданні [3]. А от історична топографія міста часів його становлення у XVI – першій половині XVII ст. залишається недостатньо дослідженою. Хоча найбільш ранній опис Рівного за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р. вже використовувався в історичних дослідженнях. Зокрема, І. О. Ворончук дала стислий опис Рівненського замку в роботі, присвяченій аналізу фортифікаційних споруд Острожчини [7, с. 130–131]. В. Б. Атаманенко коротко схарактеризував місто Рівне у публікації, присвяченій Рівненській волості [1].

Писемні джерела. Рівне вперше згадується в жалуваній грамоті князя Свидригайла, датованій 1434 р., як власність Дичка (Івашки Васильовича) [33, с. 30]. У 1461 р. Івашко Дичко продав двір і село Рівне князю Семену Васильовичу Несвицькому [33, с. 53–54]. Вірогідно, новий власник отримав дозвіл на локацію міста і будівництво замку. На думку дослідників, у кінці XV ст. місто і замок вже функціонували [11, с. 29–30]. Про це свідчить запис у грамоті Зигмунта I від 11 липня 1507 р. на право вічного володіння княгинею Марією Семенівною Ровенською замком і містом Рівним. В грамоті сказано, що «...муж ее, князь Семен, купил село в повете Луцком в землянина Луцького ж, в Дичка Василевича, на имя Ровное, где замок вжо справен и место осажено.» [34, с. 42–43; 25, с. 18]. Марія Семенівна Ровенська померла у 1518 р. і тоді всі маєтки Семена Несвицького та його дружини були визнані власністю князя Костянтина Івановича Острозького, адже його дружина Анна-Тетяна була внучкою Марії Ровенської [32, с. 58]. Після смерті Іллі Костянтиновича Острозького Рівне з 1542 р. стало власністю його вдови, Беати Костелецької. Лише в 1574 р. князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький і його племінниця Гальшка були введені у володіння замками Рівненським і Острозьким [6, с. 67–69].

Важливі дані для відтворення планування та забудови міста раннього модерного часу містить опис Рівного 1620 р. в інвентарі ревізії володінь князя Олександра Острозького. Він зберігається в бібліотеці наукового закладу Польської Академії Наук «Ossolineum» у місті Вроцлаві [6, с. 4]. Цей інвентар став підставою для укладання угоди про поділ спадщини князя Олександра Острозького між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замоїською та Анною-Алоїзою Ходкевичевою. Проведена в 1620 р. ревізія охопила значну частину волинських володінь князів Острозьких. Інвентар включає в себе описання замкових і міських укріплень, елементів їх забудови, фільваркових будівель (дворів), переліки підданих з вказівкою на їх категорії та їх повинності. На сьогодні третина його тексту не збереглася, але у вцілілій частині описуються 320 населених пунктів Волині (з них 20 міст і 300 сіл) та подаються подекуди відомості про час їх заснування, тогочасну топографію, перераховуються поіменно всі власники будинків у поселеннях, рід їх занять, повинності тощо [6, с. 5].

В інвентарі 1620 р. опис Рівненського замку подано на трьох листах [35, с. 126–127], а опис міста займає шість листів [35, с. 127 zw. – 132 zw.]. У ньому названі замкові оборонні споруди, мости, житлові та господарські будівлі, подано перелік міщан по вулицях, окремих ділянках міста та передмістях, згадуються культові споруди, шпитали, інші будівлі, елементи міських укріплень.

Відтворюючи історичну топографію Рівного раннього модерного часу, ми послуговувалися також інформацією, отриманою з інших видів джерел, зокрема картографічних та археологічних.

Картографічні джерела. Місце розташування та розміри замкового підвищення, а також межі міста модерного часу, фрагменти планування забудови, розташування окремих об'єктів дозволяють встановити старі плани Рівного. Найбільш ранні з них були створені у кінці XVIII ст. Це план замку, садів, парку та частини міста Рівного, укладений Ж. Я. Бургіньйоном у 1797 р. та фіксаційний план міста Рівного кінця XVIII ст. з фондів Російського державного історичного архіву [21; 24]. Більшість фіксаційних планів міста імперського періоду походить з кінця XIX – початку XX ст. і зосереджені вони в архівних збірках Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) і Російського державного військово-історичного архіву (Москва).

На фіксаційному плані міста Рівного кінця XVIII ст. бачимо, що замок знаходився на окремому підвищенні, оточеному великим ставом (рис. 1, 1) [21, рис. 8]. Підвищення розділене надвоє прямолінійним відрізком рову завширшки 25–30 м. Рів перерізає височину і поділяє її на дві частини: південно-західну та північно-східну. Як встановлено в ході археологічних досліджень, замок

знаходився на південно-західній частині підвищення. Вона в плані близька до чотирикутної, має розміри 150×80–120 м. Саме тут стояв палац князів Любомирських, збудований у XVIII ст. (рис. 2, А).

Територія старого міста чітко виокремлюється на планах Рівного кінця XVIII – початку XX ст. Із півдня і заходу вона обмежена водами ставу, влаштованого на заплаві р. Усті. Із півночі та сходу міську межу позначає другий (північно-східний) рукав р. Усті (рис. 1, 2) [21, рис. 8; 14; 21]. Ця міська територія обраховується в 15 га. На плані 1797 р. Я. Я. Бургінойона вирізняється простора ринкова площа, відтворено щільні ряди міщанських будинків навколо ринку і вздовж вулиць [24, рис. 1].

Археологічні джерела. Важливу інформацію для вивчення історичної топографії Рівного XV–XVII ст. отримано під час археологічних експертиз і розкопок різних його частин: замку, міста і Острозького передмістя.

У 2016, 2017 рр. археологічною експедицією дочірнього підприємства «Рівненська старовина» проведені розкопки по вул. Замковій на території, де знаходився Рівненський замок. Відкрито площу 350 кв. м (рис. 2, 4). У результаті цих робіт досліджено оборонний рів дитинця, виявлено культурні нашарування литовсько-польської доби, сформовано колекцію археологічних знахідок XV–XVIII ст., простежено основні періоди заселення замкового підвищення.

Оборонний рів, виявлений у ході розкопок, був повністю засипаний під час будівництва палацу князів Любомирських у XVIII ст. Він мав ширину близько 30 м і був зорієнтований паралельно до оборонного рову, позначеного на старих планах м. Рівного. Як свідчить опис 1620 р., замок складався з двох частин. Спочатку в документі подано опис майданчика, що знаходився перед дитинцем з боку міста, а далі описано дитинець. Перед обома майданчиками згадуються мости через рови. Виходить, що перший рів (північно-східний), позначений на старих планах м. Рівного, входив до зовнішньої лінії оборони замку, а другий рів (південно-західний), виявлений в розкопах – це оборонний рів дитинця. Після відкриття решток рову дитинця стає зрозумілим, чому палац Любомирських був розвернутий фасадом на північний схід – його збудували на тісному для такої будівлі майданчику дитинця і він стояв вздовж оборонного рову.

В межах старого міста науково-рятівні археологічні розкопки були проведені в 2007–2010 рр. на трьох ділянках: на площі Короленка (рис. 2, 1), площа 730 кв. м; по вул. Шкільній, № 69 (рис. 2, 2), площа 400 кв. м; на Театральній площі та прилеглий до неї ділянці вул. Соборної (рис. 2, 3), площа 1008 кв. м [20]. На Театральній площі розкопано ділянку з міською забудовою XV–XVIII ст. та виявлено сліди вулиці, що проходила від ринку на схід, до Острозької брами [19]. На вул. Шкільній досліджено ділянку міського кладовища XVI–XVIII ст., яке знаходилось поряд з костелом [17]. На площі Короленка виявлено сліди садиб колишнього Острозького передмістя із рештками житлових і господарських будівель XV–XVIII ст. [18].

Рівненський замок складався з двох частин: з боку міста знаходився північно-східний укріплений майданчик, а далі на південний захід був дитинець (рис. 3). Майданчик дитинця мав у плані чотирикутну форму, його довжина від рову до південного краю підвищення не перевищувала 55 м, найбільша ширина з боку рову становила близько 85 м (площа 0,4 га). Північно-східний майданчик замку теж чотирикутний у плані, його довжина від зовнішнього рову до рову дитинця 85 м, ширина північно-східної сторони близько 120 м, південно-західної сторони – 85 м (площа 0,8 га). Сумарна площа обох укріплених частин Рівненського замку була 1,2 га.

Про систему оборони, планування і будову замку інформує детальний його опис в інвентарі 1620 р. [35, s. 126–127]. Входом до замку (власне, до його північно-східного майданчика) слугувала велика брама з баштою (рис. 3, 2). Далі ревізори повернули наліво і пройшли вздовж паркану (рис. 3, 3) до кута майданчика, тут, на розі укріплення, стояла ще одна башта з годинником (рис. 3, 4). Поблизу знаходилася церква з дзвоном (рис. 3, 5). Далі, понад парканом, стояла стайня (рис. 3, 6), а поруч неї – вісім комор (рис. 3, 7). Недалеко розташовувались кухня зі стебкою (рис. 3, 8) та пекарня (рис. 3, 9). Біля пекарні була іще одна брама з міцними ворітьми, на ній знаходилася світлиця (рис. 3, 10), до цієї брами прилягав міст через став, ним виїжджали до поля (рис. 3, 11). Біля брами стояв старий дім із сіньми, світлицями, кімнатами, спіжарнею, стебкою (рис. 3, 12). Поблизу цього помешкання було дев'ять комор, дві з яких мали пивниці (рис. 3, 13).

Потрапити до дитинця можна було проїхавши мостом через оборонний рів і ввійшовши в браму (рис. 3, 14, 15). У самому дитинці розміщувались ще дві окремі пивниці під гонтовим, але не дуже добрим покриттям (рис. 3, 16). Біля брами знаходився будинок для урядників (рис. 3, 17), в якому були сіни, присінки, ізба, пекарня, комора, стебка. Над невеликою водоймою (саджанкою) стояла кухня (рис. 3, 18). Посеред замку була хижка для схову речей (рис. 3, 19). На ній розташовувалась комора, навколо якої ішов ганок, оперезаний тартицями (дошками). Накриті сходи вели до верхнього помешкання князівського будинку (рис. 3, 20), а там – спершу до великих сіней, із правого боку яких знаходилася велика ізба. Передпокій із великих сіней вів до малих, звідси були входи до покою та кімнати. З

кімнати був вихід на ганок, яким можна було пройти до новозбудованої башточки, оточеної баясами. Звідси сіни знову вели до великої ізби, у сінях була комора, з якої був вихід до інших сіней. Поруч стояла каплиця, з лівого боку якої двері вели до ізби, а з неї – до кімнати. Навпроти була збудована досить велика столова ізба на сім вікон; вихід із неї вів до комори, з лівого боку якої двері виводили на ганок, а другі двері, мальовані, вели до старої каплиці. Увесь ганок був накритий старими гонтами.

В описі Рівненського замку 1620 р. немає жодної згадки про кам'яні чи цегляні будівлі, очевидно, це був оборонний і житлово-господарський комплекс із дерево-земляними укріпленнями та дерев'яною забудовою.

Місто і передмістя. В описі міста Рівного в інвентарі 1620 р. вказані назви чотирьох вулиць – це Гарбарська, Омелянівська, Литовська, Красна. Згадано також безіменні вулиці: «в ринок ідучи» (від замку), «вулиця в місто», «з тої вулиці (Красної) на Омелянівську до ринку». Названі ділянки із забудовою: «доми в берегу над ставом», «до замку за костелом пригородок», «парканиці на валу біля церкви». Крім того, інвентар включає імена господарів, що мешкали на Ринку та на двох передмістях: «Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька».

Послідовність опису міста наступна: 1) від замку «в ринок ідучи»; 2) вул. Гарбарська; 3) вул. Омелянівська; 4) передмістя Забрама Омелянівська; 5) вул. Литовська; 6) друга сторона вул. Омелянівської; 7) вулиця в місто; 8) вул. Красна; 9) вулиця між вул. Красною і Омелянівською; 10) Ринок; 11) доми в берегу над ставом; 12) передмістя Забрама Острозька; 13) до замку за костелом пригородок; 14) парканники на валу біля церкви.

Порядок запису ревізорами окремих частин і вулиць міста дозволяє зробити висновок, що послідовно фіксувались заселені ділянки починаючи від виїзду із замку (рис. 4). Описавши плаці вздовж вулиці, що вела в ринок, укладачі інвентарю повертають на захід до костелу, на вул. Гарбарську. Потім за костелом знову повертають, тепер на північ і вказують власників будинків по одній стороні вул. Омелянівської до Омелянівського передмістя включно. Далі описані мешканці вул. Литовської і знову подано список жителів вул. Омелянівської, але тепер уже другої сторони. Після цього укладачі інвентарю переходять на вул. Красну по вулиці, яка позначена як «вулиця в місто». По тому описані власники будинків на Ринку, доми в берегу над ставом і Острозьке передмістя («Забрама Острозька»). В кінці описані доми за костелом на пригородку і парканники на валу біля церкви.

Назви трьох згаданих в інвентарі 1620 р. рівненських вулиць (Омелянівська, Литовська, Красна) збереглися в топонімічному ландшафті Рівного до кінця XIX ст., їх знаходимо на плані міста 1896 р. [21, рис. 21]. А от вул. Гарбарська, позначена на плані Рівного 1938 р., розташована за межами міста початку XVII ст. У XX ст. вона пролягала вздовж залізниці на захід від неї, на лівому березі р. Усті. Таке розміщення вул. Гарбарської не відповідає тим умовам, які вказані в інвентарі 1620 р. Документальне джерело свідчить, що вона починалася від вулиці, яка сполучала замок і ринок (північна частина сучасної вул. Замкової), а закінчувалася поблизу костелу, тобто була прокладена вздовж берега ставу, приблизно там, де проходить нинішня вул. Шкільна. В інвентарі 1620 р. вказано, що на вул. Гарбарській 20 будинків, а також розміщений католицький шпиталь, там є світличка, сіни і костели (рис. 4, 8) [35, s. 128]. Ще один шпиталь, руський, згадується на вулиці, яка сполучала замок і ринок (рис. 4, 7). Там же знаходилося 10 будинків і 2 халупи, всі вони після пожежі ще не були відбудовані (серед них названі будинки двох рівненських священиків, семенівського та воскресенського) [35, s. 127, zw.].

Давня вулиця Омелянівська починалася від північно-західного кута ринку і продовжувалася на північ, у бік сусіднього села Омеляни, центральну частину якого тепер визначає існуюча дерев'яна Успенська церква на вул. Шевченка. Згідно з інвентарем 1620 р. на вул. Омелянівській було 47 будинків, вона вела до Омелянівської брами (рис. 4, 1), а далі, за міськими укріпленнями, знаходилося передмістя Забрама Омелянівська [35, s. 128, 128 zw.]. На плані Рівного 1896 р. вул. Омелянівська показана значно довшою, вона простяглася від ринку до Успенської церкви. Виходить, що давній вулиці Омелянівській приблизно відповідає південна частина сучасної вул. Шевченка, на ділянці від вул. Пересопницької до вул. Гетьмана Мазепи.

Давня вулиця Литовська починалася поблизу північно-східного кута ринку і продовжувалася на північ паралельно до вул. Омелянівської, на схід від неї. Тут вказано лише 7 будинків. На плані Рівного 1896 р. давній вул. Литовській відповідає вул. Соборна, а продовження останньої за північно-східним рукавом р. Усті позначене як вул. Литовська. Отже, давня вул. Литовська приблизно відповідає північній частині сучасної вул. Гетьмана Полуботка.

Вулиця Красна показана на плані Рівного 1896 р., вона проходила паралельно до вул. Омелянівської, на північний захід від неї. Очевидно, давня вулиця Красна займала край берегової тераси р. Усті, на ній знаходилося 56 будинків. З плану Рівного 1938 р. дізнаємося, що вона була

перейменована на вул. Берко Йоселевича. Після перепланування цієї частини міста в другій половині ХХ ст. вул. Красна не збереглася.

Згадана в інвентарі 1620 р. «вулиця в місто», якою можна було перейти з вул. Омелянівської на вул. Красну, знаходилась, вірогідно, між північно-західним кутом ринку і греблею, насипаною на заплаві р. Усті для влаштування ставу. По греблі потрапляли в місто із лівого берега р. Усті. На цій вулиці вказані лише 2 будинки. Після опису будинків на вул. Красній ревізори переходять «з тої на Омелянівську до ринку» [35, s. 129 zw.]. Вказана тут вулиця, вірогідно, з'єднувала північні частини вул. Красної і Омелянівської, на ній стояли 24 будинки.

Рівненський Ринок був досить великим, про це свідчать дані інвентарю 1620 р. (на ньому знаходилося 70 будинків і 3 пустки) та картографічні джерела кінця ХVІІІ ст. [35, s. 130, 130 zw.; 24, с. 164]. За кількістю будинків на ринку Рівне значно випереджало інші волинські міста [11, с. 111–112; 1, с. 436]. Серед житлової забудови на ринку знаходилась єврейська школа («dom szkolny zydowski») [35, s. 130 zw.]. Вірогідно, її слід локалізувати на східній стороні ринку (рис. 4, 6).

До замку належала частина зручного мису в південно-західному куті міської території (рис. 4, 10). В інвентарі відзначено, що тут знаходився «до замку за костелом пригородок» з однією пустою та 20 будинками, серед мешканців яких були микільський, семенівський та воскресенський священники [35, s. 131 zw.].

В інвентарі 1620 р. згадуються «доми в берегу над ставом» [35, s. 130 zw.], їх всього названо 5. Вірогідно, мова йде про територію на схід від вул. Замкової (рис. 4, 9). На міському валу біля церкви мешкали 35 парканників [35, s. 131 zw.] (рис. 4, 11).

Два рівненські передмістя, названі в описі, Забрама Омелянська і Забрама Острозька, мали відповідно 45 і 67 будинків. На Омелянському передмісті знаходився єврейський цвинтар (окописько) [35, s. 128 zw.].

В описі міста 1620 р. прямо чи опосередковано є інформація про три церкви та костел.

Вище вже йшла мова про плац священника Воскресенської церкви поблизу замку на вулиці, по якій «в ринок іти» та ще один його плац вказаний на пригородку за костелом [35, s. 127 zw., 131 zw.]. До того ж сама церква згадується в зв'язку з описом ревізорами будинків парканників на міському валу. Воскресенська церква показана на планах м. Рівного кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст., вона знаходилась там, де вул. Омелянівська підходила до північно-східного рукава р. Усті. Вірогідно, цей рукав був штучно поглиблений і, як свідчить інвентар 1620 р., доповнений земляним валом з надбудованим дерев'яним парканом, разом вони створювали лінію оборони міста з найменш захищених північної і східної сторін. Очевидно, подвір'я Воскресенської церкви займало територію на розі сучасних вул. Гетьмана Сагайдачного і вул. Шевченка (рис. 4, 3). Церква була діючою до пожежі 1881 р., а пізніше не відбудовувалась на старому місці [29, с. 455].

В інвентарі 1620 р. вказано, що плац священника Микільської церкви знаходиться на пригородку [35, s. 131 zw.]. На фіксаційних планах Рівного кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Миколаївська церква не позначена, але дерев'яну церкву згадує Т. Стецький, описуючи план Рівного 1765 р., який не зберігся: «Навіть костел у вигляді хреста, що стояв на місці теперішнього саду приходського священника, був також старим, дерев'яним, так само як і церква руська, котра поряд з костелом з правої сторони підносилася» [36, s. 32]. Вірогідно, саме Миколаївська церква знаходилась у південно-західній частині міста поблизу пригородка (рис. 4, 4).

Старий костел стояв на південь від ділянки, на якій у кінці ХІХ ст. побудували новий костел св. Антонія (рис. 4, 5). Ця ділянка показана на плані Рівного 1896 р. Перша згадка про костел у Рівному відноситься до того часу, коли місто перейшло у володіння Беати з Костельця (1542 р.), вдови князя Іллі Острозького. У 1548 р. вона призначила для костелу в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці десятину із сіл Забороля і Нового Двора, віддала село Тютюковичі, виділила плац для будівель настоятеля костелу [29, с. 457].

Священник Семенівський згадується в описі 1620 р. як власник двох погорілих плаців на вулиці, яка вела із замку до ринку, будинку на ринковій площі та плацу на пригородку [35, s. 127 zw., 130, 131 zw.]. Вірогідно, він був настоятелем замкової церкви. Замок збудував князь Семен Васильович Несвицький в проміжок часу від купівлі Рівного в 1461 р. і до його смерті (між 1478 і 1481 роками) [33, s. 53–54; 28, с. 143]. Очевидно, саме тоді була збудована замкова церква в ім'я святого Симеона – небесного покровителя князя Несвицького. Зазначимо також, що наприкінці 1500 р. великий князь Олександр видав привілей на щорічний ярмарок у Рівному на день Симеона Літопровідця [36, s. 4]. Цей день припадає на 1 вересня юліанського календаря [28, с. 150].

За писемним джерелом 1620 р. місто Рівне мало три головні в'їзди, два із них засвідчені назвами передмість: «забрама Омелянівська», «забрама Острозька». На те, що їх було три вказує згадка трьох воротарів, які мешкали в місті. Один із них названий серед власників плацу на вулиці, якою із замку

йшли до ринку [35, s. 127 zw.]. Другий, на ім'я Максим, жив на вулиці, що з'єднувала вулиці Красну і Омелянівську [35, s. 129 zw.], а третій, Овсій, мешкав серед парканників біля церкви [35, s. 131 zw.]. Очевидно, третя брама знаходилась на виїзді із міста на захід, перед греблею, яка тримала води ставу (рис. 4, 12). Враховуючи місця проживання воротарів, можна висловити припущення, що перший із них відповідав за східну браму, через яку виїздили на Острозьке передмістя, другий – за західну, а третій – за північну, через яку потрапляли на Омелянівське передмістя.

Із півдня та заходу місто було оточене водами ставу, а із півночі та сходу, крім другого русла Усті (можливо, штучного походження), воно було захищене земляним валом, на якому стояв дерев'яний паркан.

Опис 1620 р. містить інформацію про втрати в Рівному від пожежі, які на момент ревізії ще не були подолані. Найбільше постраждав ринок, тут погорільцями названі 52 господарі, що становить 74% від загальної кількості ринкових будинків. Згоріли всі 11 будинків на вулиці, яка вела із замку до ринку, тут, вірогідно, вцілів лише руський шпиталь. На інших вулицях втрати менші: на Омелянівській – 5 будинків по одній стороні, на Красній – 6 будинків, на вулиці, що сполучала вул. Красну і Омелянівську – 7 будинків.

Висновки. Рівне мало типову для багатьох українських міст пізнього середньовіччя та раннього модерного часу трьохчасну структуру і, як свідчить опис 1620 р., складалося із замка, міста та двох передмість.

Середньовічний Рівненський замок збудували на природному підвищенні, захищеному водами ставу на південній окраїні поселення. Він мав два укріплені майданчики – північно-східний і південно-західний (дитинець), їх загальна площа становила близько 1,2 га. В інвентарі 1620 р. не згадуються кам'яні чи цегляні споруди на території замку. Вірогідно, усі його оборонні об'єкти, житлові та господарські будівлі були дерев'яними. Про північно-східний майданчик сказано, що з боку міста знаходились брама та інша башта на розі, а по периметру він був оточений парканом, очевидно, розміщеним на гребені валу. На дитинці із оборонних об'єктів вказані лише в'їзна брама із баштою. Замок мав природний захист – широке плесо ставу. Ця особливість вирізняє його серед інших волинських замків, більшість з яких були збудовані на мисах. Подібно до Рівненського замку, на окремих підвищеннях, оточених водами ставу чи заболоченою заплавою річки знаходились волинські замки в Козині та Муравиці [15; 16, с. 7]. Джерела свідчать, що Рівненський замок у XVI – на початку XVII ст. був значним військово-оборонним і житлово-господарським комплексом.

Аналізуючи оборонні споруди замків XV–XVI ст. Київської, Подільської та Волинської земель, історики відзначали значне поширення, а то й домінування дерево-земляних конструкцій [9; 27, с. 42–49]. Так само частина замків Білорусі цього часу мала виключно дерево-земляні укріплення [10, с. 71]. В оборонному будівництві XV–XVI ст. в регіоні, що розглядається, широко використовувались земляні вали і рови перед ними, для посилення обороноздатності замків будували дерев'яні башти, між ними ставили городні (зруби) або укріплення простіших конструкцій – паркан чи тин.

В інвентарі 1620 р. в Рівному названі ринок і 7 вулиць, простежується формування відцентрової планувальної структури міста з головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і були зорієнтовані на міські брами. В місті було три церкви, костел, єврейська школа, два шпиталі – руський і католицький. Тому потребує коригування висновки А. М. Бовгири, що перший шпиталь у Рівному було збудовано в 1637 р. [3, с. 211].

Територія міста Рівного була захищена водами ставу із півдня і заходу, а з півночі та сходу природні рубежі були доповнені оборонним ровом, перетвореним на другий північно-східний рукав р. Усті. Аналіз писемних і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що найкраще освоєними у XVI – на початку XVII ст. були західна і південна частини міської території. В інвентарі 1620 р. немає інформації про якусь забудову на північний схід від ринку. Не згадано будинків також вздовж дороги, яка вела із ринку до Острозької брами. Очевидно, на той час це була ще вільна від забудови територія. Одна з можливих причин відсутності забудови – переважання тут низинних надмірно зволжених ділянок. У ході археологічних досліджень на Театральній площі з'ясовано, що навіть у XVIII ст. житлові та господарські будівлі були розташовані поблизу проїжджої частини вулиці, а велика ділянка перед сучасною будівлею театру являла собою незабудовану низину [19, с. 271–272].

Міські території Рівного та Острога були приблизно однаковими, їх площа обраховується відповідно в 15 і 17 га. І так само в цих містах на початку XVII ст. документальні джерела вказують приблизно однакову кількість міських будинків, відповідно 298 і 326. В той же час за описом 1620 р. в Рівному було 410 будинків, а в Острозі за актом 1603 р. їх у двічі більше – 895. Значне зростання населення в Острозі відбувалося за рахунок забудови передмість, на яких вказано 559 будинків, що складає 63,2% від загальної кількості. В Рівному на двох передмістях («Забрама Омелянівська» і «Забрама Острозька») знаходилося 112 будинків, тобто 27,3% від загальної кількості.

На початку XVII ст. Рівне було середнім за числом жителів містом Волині. Використовуючи коефіцієнт для однієї сім'ї 8,5 [8, с. 301, 324], ми отримаємо число жителів за інвентарем 1620 р. близько 3500. Для порівняння вкажемо, що одне з малих волинських міст Дорогобуж за тим же інвентарем мало 83 дими, а значить кількість його жителів не перевищувала 700 осіб. В Острозі, на той час одному із найбільших міст Волині, лише на частині князя Олександра Острозького інвентар 1620 р. вказує 589 димів [8, с. 283], тобто близько 5 тисяч жителів, а загальна чисельність населення міста могла наблизитися до 10 тисяч осіб.

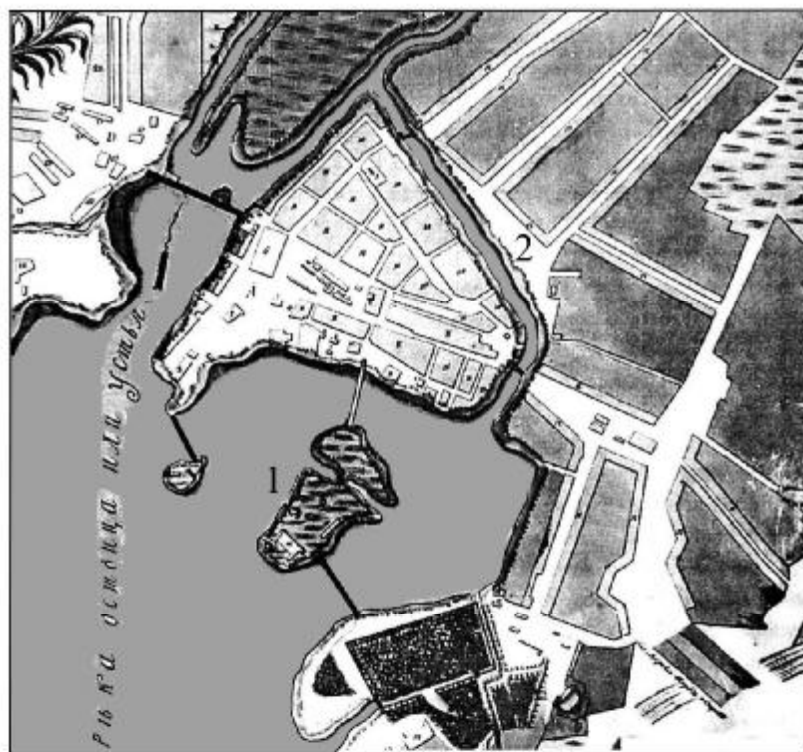

Рис. 1. Центральна частина міста Рівного на фіксаційному плані кінця XVIII ст.:
1 - замок; 2 - північно-східний рукав р. Усті.

Рис. 1.
Центральна частина міста Рівного на фіксаційному плані кінця XVIII ст.:
1 – замок;
2 – північно-східний рукав р. Усті

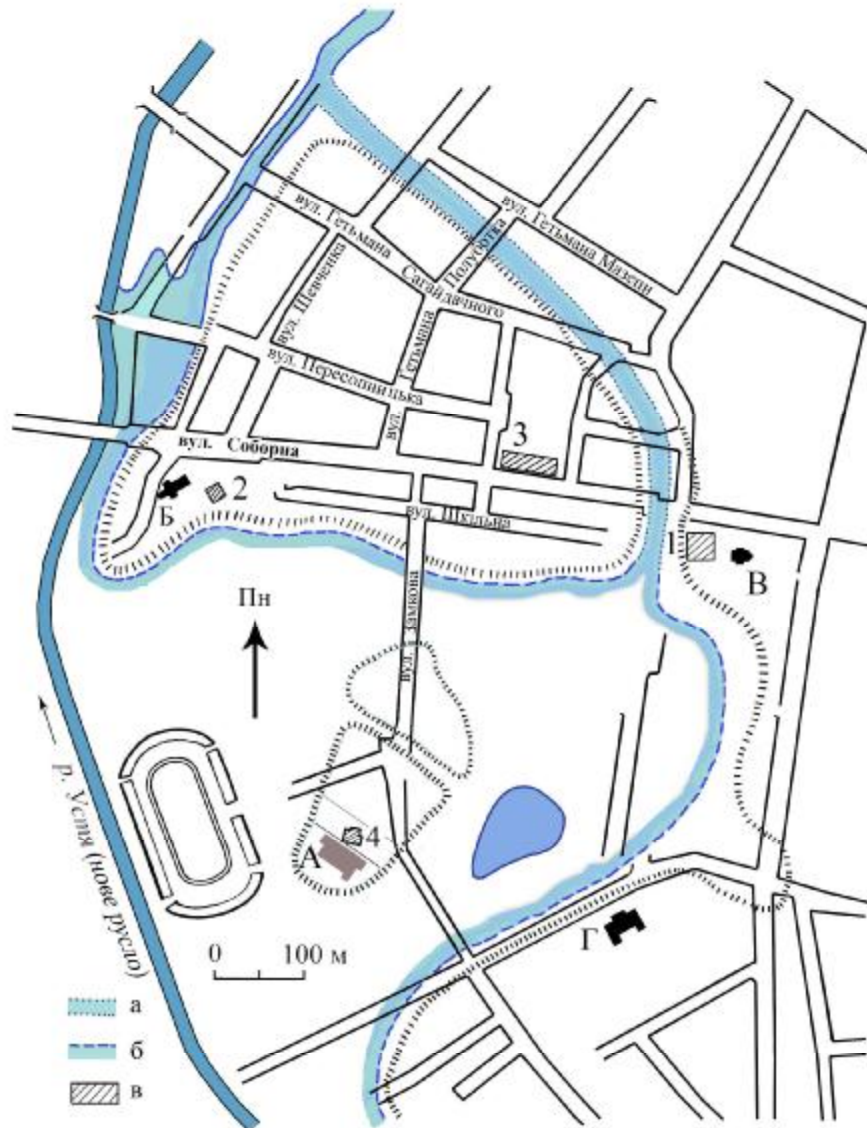

Рис. 2. План центральної частини м. Рівного із нанесеними підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто та давніми західним і північно-східним рукавами р. Усті. Буквами позначені: А - палац Любомирських на території замку; Б - костел Святого Антонія; В - Свято-Воскресенський собор; Г - будівля Рівненської гімназії (музей). Цифрами позначені археологічні розкопи: 1 - пл. Короленка; 2 - вул. Шкільна; 3 - пл. Театральна; вул. Замкова. Умовні позначення: а - північно-східний рукав р. Усті; б - межі ставу; в - розкоп.

Рис. 2.

План центральної частини м. Рівного із нанесеними підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто та давніми західним і північно-східним рукавами р. Усті.

Буквами позначені: А – палац князів Любомирських на території замку;

Б – костел Святого Антонія; В – Свято-Воскресенський собор;

Г – будівля Рівненської гімназії (музей). Цифрами позначені археологічні розкопи:

1 – пл. Короленка; 2 – вул. Шкільна; 3 – пл. Театральна; 4 – вул. Замкова.

Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Усті; б – межі ставу; в – розкоп

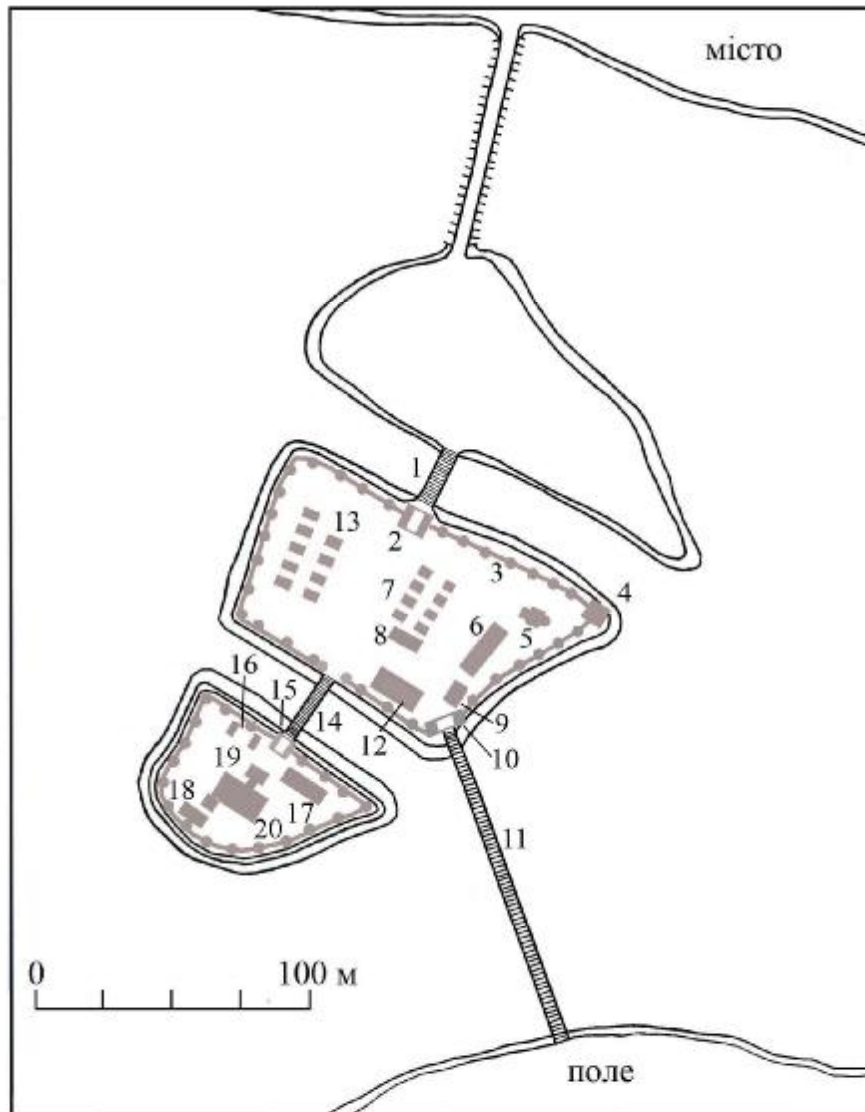

Рис. 3. Планування та забудова Рівненського замку на початку XVII ст.: 1 - замковий міст; 2 - брама велика, над нею башта; 3 - паркан дильованийий; 4 - башта на розі; 5 - церква; 6 - стайня; 7 - вісім комор; 8 - кухня і стебка; 9 - пекарня; 10 - брама; 11 - міст через став; 12 - дім старий; 13 - дев'ять комор. Об'єкти на дитинці: 14 - міст; 15 - брама з баштою; 16 - дві пивниці; 17 - дім, де урядники мешкають; 18 - кухонька; 19 - приміщення для схову речей; 20 - княжий дім.

Рис. 3.

Рівненський замок на початку XVII ст. Об'єкти на північно-східному майданчику: 1 – замковий міст; 2 – брама велика, над нею башта; 3 – паркан дильованийий; 4 – башта на розі; 5 – церква; 6 – стайня; 7 – вісім комор; 8 – кухня і стебка; 9 – пекарня; 10 – брама; 11 – міст через став; 12 – дім старий; 13 – дев'ять комор. Об'єкти на дитинці: 14 – міст; 15 – брама з баштою; 16 – дві пивниці; 17 – дім, де урядники мешкають; 18 – кухонька; 19 – приміщення для схову речей; 20 – княжий дім

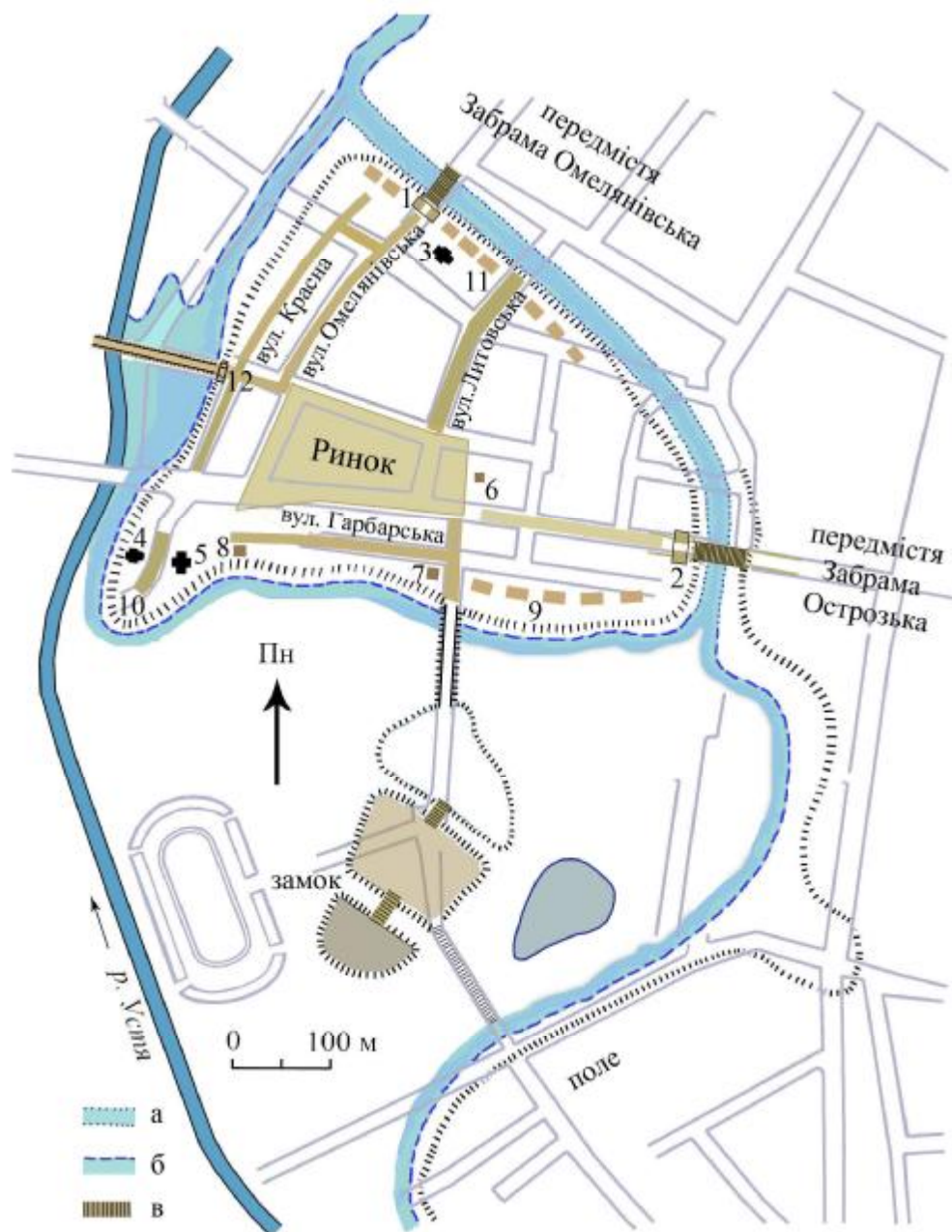

Рис. 5. Місто Рівне в кінці XVI - на початку XVII ст.:
 1 - Омелянівська брама; 2 - Острозька брама; 3 - Воскресенська церква;
 4 - Миколаївська церква; 5 - костел; 6 - дім шкільний жидівський;
 7 - шпиталь руський; 8 - шпиталь католицький; 9 - дома в березу над ставом;
 10 - до замку за костелом пригородок; 11 - парканники на валу біля церкви;
 12 - західна міська брама.
 Умовні позначення: а - північно-східний рукав р. Усті;
 б - межі ставу; в - міст.

Рис. 4.
 Місто Рівне в кінці XVI – на початку XVII ст.: 1 – Омелянівська брама; 2 – Острозька брама;
 3 – Воскресенська церква; 4 – Миколаївська церква; 5 – костел; 6 – дім шкільний жидівський;
 7 – шпиталь руський; 8 – шпиталь католицький; 9 – дома в березу над ставом;
 10 – до замку за костелом пригородок; 11 – парканники на валу біля церкви.
 Умовні позначення: а – північно-східний рукав р. Усті; б – межі ставу; в – міст

Список використаних джерел

1. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині* : наук. зб. : Матеріали XXXI Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк-Горохів, 14–15 трав. 2009 р. – Луцьк, 2009. – Вип. 31. – С. 434–439.
2. Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) / В. Атаманенко // *Наукові записки. Історичні науки. Микола Павлович Ковальський. Острогіана. – Острог* : Вид-во Національного університету «Острозька Академія». – Вип. 14. – 2009. – С. 32–47.
3. Бовгіря А. М. Рівне / А. М. Бовгіря // *Енциклопедія історії України*. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 211–213.
4. Вихованець Т. Острозький Ринок: топографія та соціальна структура / Т. Вихованець // *Наукові записки (Національний університет «Острозька Академія»)* : Історичні науки. – Острог, 2006. – С. 518–541.
5. Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. / Т. Вихованець // *Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи»*. 15–17 жовтня 2008 р. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія». – Вип. 13. – 2008. – С. 160–204.
6. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування, передмова І. О. Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
7. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) / І. Ворончук // *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць*. – Кременець, 2006. – С. 126–136.
8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: [монографія] / І. Ворончук. – К.: ППВФ, 2012. – 712 с.
9. Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI ст. / М. Грушевський // *Грушевський М. Твори у 50-ти томах. Т. 5. Серія «Історичні студії та розвідки» 1888–1896*. – Львів : «Світ», 2003. – С. 155–181.
10. Заяц Ю. А. Замки / Ю. А. Заяц // *Археологія Беларусі*. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. – Мінск : «Беларуская навука», 2001. – С. 66–84.
11. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття : [монографія] / А. Заяць. – Львів : «Добра справа», 2003. – 206 с.
12. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси : [монографія] / М. П. Ковальський. – Острог : Вид. Острозької акад., 1998. – 288 с.
13. Колосок Б. В. Луцьк: історико-архітектурний нарис [монографія] / Б. В. Колосок, Р. Г. Метельницький, – К. : Будівельник, 1991. – 192 с.
14. Кучинко М. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) : [монографія] / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Петрович. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.
15. Прищепа Б. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині / Б. Прищепа // *Берестецька битва в історії України. Тези республіканської науково-теоретичної конференції*. – Ровно, 1990. – С. 10–12.
16. Прищепа Б. А. Муравицьке городище: [монографія] / Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь : «Рената», 2001. – 80 с.
17. Прищепа Б. А. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне / Б. А. Прищепа, О. Л. Позіховський, В. В. Ткач, В. С. Чекурков // *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007*. – Київ : ВД «Академперіодика», 2009. – С. 285–289.
18. Прищепа Б. А. Продовження досліджень у м. Рівне / Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков, В. В. Ткач // *Археологічні дослідження в Україні 2009*. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 341–342.
19. Прищепа Б. А. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна / Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков, О. П. Войтюк // *Археологічні дослідження в Україні 2010*. – Київ-Полтава, 2011. – С. 271–272.
20. Прищепа Б. А. Заселення старої частини міста Рівне в світлі археологічних досліджень / Б. А. Прищепа // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць*. – Рівне, 2012. – Вип. 3. – С. 196–202.
21. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. / П. А. Ричков // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць*. – Рівне, 2008. – С. 57–79.
22. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами / П. А. Ричков // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / За ред. П. А. Ричкова*. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – Випуск 2. – С. 5–28.

23. Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. / П. А. Ричков // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / За ред. П. А. Ричкова. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – Випуск 3. – С. 105–121.
24. Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона / П. А. Ричков // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / За ред. П. А. Ричкова. – Рівне, 2016. – Випуск 5. – С. 164–167.
25. Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів / Відповідальний ред. Г. Й. Шангера. – К. : Наукова думка, 1983. – 200 с.
26. Сайчук Б. Т. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація / Б. Т. Сайчук // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Луцьк : Історико-культурний заповідник, 1998. – С. 38–58.
27. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. : [монографія] / П. М. Сас. – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.
28. Собчук В. Д. Від коріння до крони. Дослідження історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. : [монографія] / В. Д. Собчук. – Кременець, 2014. – 508 с.
29. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. : [монографія] / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – 694 с.
30. Терський С. Лучеськ X–XV ст. : [монографія] / С. Терський. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
31. Терський С. Княже місто Володимир : [монографія] / С. Терський. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 316 с.
32. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький : [монографія] / В. Ульяновський. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 2. – 168 с.
33. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. Tom I. 1366–1506. – We Lwowie, 1887. – 237 s.
34. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Przez B. Gorczaka. Tom III. 1432–1534. – We Lwowie, 1890. – 604 s.
35. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II. (Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р.).
36. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki : [monografia] / T. Stecki. – Kraków, 1888. – 347 s.

References

1. Atamanenko V. Opysovo-statystychni dzherela z istorii Rivnenskoï volosti druhoï polovyny XVI – pershoï polovyny XVII st. / V. Atamanenko // Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Rukh oporu totalitarnym i okupatsiïnym rezhymam na terenakh Volynskoi oblasti. Horokhivshchyna v istorii Ukrainy ta Volyni : nauk. zb. : Materialy XXXI Vseukr. nauk.-prakt. ist.-kraiezn. konf. Lutsk-Horokhiv, 14–15 trav. 2009 r. – Lutsk, 2009. – Vyp. 31. – S. 434–439.
2. Atamanenko V. Rozvytok prostorovoi orhanizatsii Ostroha v ostannii chverti XVI – pershii chverti XVII st. (za svydchenniamy opysiv mista) / V. Atamanenko // Naukovi zapysky. Istorychni nauky. Mykola Pavlovych Kovalskiyi. Ostrohiana. – Ostroh : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». – Vyp. 14. – 2009. – S. 32–47.
3. Bovhyria A. M. Rivne / A. M. Bovhyria // Entsyklopediia istorii Ukrainy. – T. 9. – K. : Naukova dumka, 2012. – S. 211–213.
4. Vykhovanets T. Ostrozkyi Rynok: topohrafiia ta sotsialna struktura / T. Vykhovanets // Naukovi zapysky (Natsionalnyi universytet «Ostrozka Akademiia») : Istorychni nauky. – Ostroh, 2006. – S. 518–541.
5. Vykhovanets T. Ostrozki khramy XVI – seredyiny XVII st. / T. Vykhovanets // Naukovi zapysky. Istorychni nauky. Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi v istorii Ukrainy ta Yevropy». 15–17 zhovtnia 2008 r. – Ostroh : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». – Vyp. 13. – 2008. – S. 160–204.
6. Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidni Volyni (za inventarem 1620 roku) / Pereklad, uporiadkuvannia, peredmova I. O. Voronchuk. – Kyiv-Starokostiantyniv, 2001. – 416 s.
7. Voronchuk I. Fortyfikatsiïni sporudy Ostrozchyny (za inventarem maietkiv kniaziv Ostrozkykh 1620 roku) / I. Voronchuk // Serednovichni i rannomoderni oboronni sporudy Volyni. Zbirnyk naukovykh prats. – Kremenets, 2006. – S. 126–136.
8. Voronchuk I. Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnyky: [monografia] / I. Voronchuk. – K. : PPFV, 2012. – 712 s.

9. Hrushevskiy M. Pivdenoruski hospodarski zamky v polovyni XVI st. / M. Hrushevskiy // Hrushevskiy M. Tvory u 50-ty tomakh. T. 5. Seriya «Istorychni studii ta rozvidky» 1888–1896. – Lviv : «Svit», 2003. – S. 155–181.
10. Zaiats Yu. A. Zamki / Yu. A. Zaiats // Arkhealohiia Belarusi. – T. 4. Pomniki KhIV–KhVIII stst. – Minsk : «Belarusskaia navuka», 2001. – S. 66–84.
11. Zaiats A. Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII stolittia: [monohrafiia] / A. Zaiats. – Lviv : «Dobra sprava», 2003. – 206 s.
12. Kovalskyi M. P. Etiudy z istorii Ostroha: Narysy: [monohrafiia] / M. P. Kovalskyi. – Ostroh : Vyd. Ostrozkoï akad., 1998. – 288 s.
13. Kolosok B. V. Lutsk: istoryko-arkhitekturni narys: [monohrafiia] / B. V. Kolosok, R. H. Metelnytskyi, – K. : Budivelnyk, 1991. – 192 s.
14. Kuchynko M. Istorii mista Volodymyra-Volynskoho vid naidavnishykh chasiv do seredyny XX st. (u svitli sotsiotopohrafii): [monohrafiia] / M. Kuchynko, H. Okhrimenko, V. Petrovych. – Lutsk : Volynska oblasna drukarnia, 2004. – 260 s.
15. Pryshchepa B. Pamiatky fortyfikatsii XVII st. na Volyni / B. Pryshchepa // Berestetska bytva v istorii Ukrainy. Tezy respublikanskoï naukovo-teoretychnoi konferentsii. – Rovno, 1990. – S. 10–12.
16. Pryshchepa B. A. Muravytske horodyshche: [monohrafiia] / B. A. Pryshchepa, Yu. M. Nikolchenko. – Mariupol : «Renata», 2001. – 80 c.
17. Pryshchepa B. A. Arkheolohichni rozkopky v tsentralnii chastyni m. Rivne / B. A. Pryshchepa, O. L. Pozikhovskiy, V. V. Tkach, V. S. Chekurkov // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 2006–2007. – Kyiv : VD «Akadempriodyka», 2009. – S. 285–289.
18. Pryshchepa B. A. Prodovzhennia doslidzhen u m. Rivne / B. A. Pryshchepa, V. S. Chekurkov, V. V. Tkach // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009. – Kyiv-Lutsk, 2010. – S. 341–342.
19. Pryshchepa B. A. Roboty v m. Rivne na pl. Teatralna / B. A. Pryshchepa, V. S. Chekurkov, O. P. Voitiuk // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010. – Kyiv-Poltava, 2011. – S. 271–272.
20. Pryshchepa B. A. Zaselennia staroi chastyny mista Rivne v svitli arkheolohichnykh doslidzhen / B. A. Pryshchepa // Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats. – Rivne, 2012. – Vyp. 3. – S. 196–202.
21. Rychkov P. A. Davnia kartohrafiia Rivnoho XVIII–XIX st. / P. A. Rychkov // Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats. – Rivne, 2008. – S. 57–79.
22. Rychkov P. A. Arkhitekturno-prostorovi rozvytok Ostroha za kartohrafichnymy dzherelamy / P. A. Rychkov // Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats / Za red. P. A. Rychkova. – Rivne : PP DM, 2010. – Vypusk 2. – S. 5–28.
23. Rychkov P. Prostorova evoliutsiia Volodymyra-Volynskoho: vid vytokiv do kintsia XIX st. / P. A. Rychkov // Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats / Za red. P. A. Rychkova. – Rivne: PP DM, 2012. – Vypusk 3. – S. 105–121.
24. Rychkov P. Mistobudivnyi kontekst Rivnoho v kintsii XVIII st. na plani Ya. Ya. Burhiniona / P. A. Rychkov // Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zbirnyk naukovykh prats / Za red. P. A. Rychkova. – Rivne, 2016. – Vypusk 5. – S. 164–167.
25. Rovno 700 rokiv. 1283–1983. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Vidpovidalnyi red. H. Y. Shanhera. – K. : Naukova dumka, 1983. – 200 s.
26. Saichuk B. T. Rekonstruktsiia planu zabudovy Lutskoho okolnoho zamku na seredynu XVI st. ta yii personifikatsiia / B. T. Saichuk // Staryi Lutsk: Naukovo-informatsiyni zbirnyk. – Lutsk : Istoryko-kulturni zapovidnyk, 1998. – S. 38–58.
27. Sas P. M. Feodalnye horoda Ukraïny v kontse XV – 60-kh hodakh XVI v.: [monohrafiia] / P. M. Sas. – K. : Naukova dumka, 1989. – 232 s.
28. Sobchuk V. D. Vid korinnia do krony. Doslidzhennia istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV – pershoi polovyny XVII st.: [monohrafiia] / V. D. Sobchuk. – Kremenets, 2014. – 508 s.
29. Teodorovich N. I. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii. Tom II. Uezdy Rovenskiy, Ostrozhskiy i Dubenskiy: [monografiya] / N. I. Teodorovich. – Pochaev, 1889. – 694 s.
30. Terskyi S. Luchesk Kh–KhV st.: [monohrafiia] / S. Terskyi. – Lviv : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2006. – 252 s.
31. Terskyi S. Kniazhe misto Volodymyr: [monohrafiia] / S. Terskyi. – Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika», 2010. – 316 s.
32. Ulianovskiy V. «Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik»: kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi: [monohrafiia] / V. Ulianovskiy. – Ostroh : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2009. – Vyp. 2. – 168 s.

МАЛОДОСЛІДЖЕНИЙ КРАЙ В ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ

В статті розкриваються маловідомі сторінки Волинської землі. На основі досліджень учених і археологів, картографічних пам'яток відкривається ще одна давня сторінка життя нашої української нації. Ми знайомимося із місцем знаходження Болохівської землі, хронологічними рамками історичного її існування та причиною знищення. Політичний статус, як федеративної республіки, яка розвивалась через самоуправні громади, що трималися в містах, включаючи і навколишні округи. Також на фактологічному матеріалі знайомимося із життям людей у краї, їх інтересами у виробництві та будівництві; характером виробництва, світоглядом болохівців та військовим вмінням захистити свої землі. З'ясовується проблема ідентифікації літописних міст, їх місцезнаходження, хронологічні рамки.

Ключові слова: земля, історія, місто, літопис, джерело, дослідження, археологічні розвідки, регіон, князівство.

The article reveals little-known pages of Volyn's land. Based on the research of scientists and archaeologists, cartographic research another page in the life of our Ukrainian nation reveals. We familiarize ourselves with the location of the Bolokhevisky land, the chronological framework of its historical existence and the reason for its disappearance. The political status as a federative republic that developed through self-governing communities that were founded in cities, including nearby districts. Also on the factual material we get acquainted with the life of people in the region, with their interests in production and construction; the nature of production, the worldview of the Bolokhovets people and the military skill to protect their lands. The problem of identification of the chronicle cities, their location, chronological framework is being clarified.

Key-words: land, history, city, chronicle, source, research, archaeological intelligence, region, principality.

Неоціненною є пам'ять нашої історії, пам'ять давніх сторінок нашого життя, яку ми повинні цінувати та передавати із покоління в покоління, як реліквію. Такою є таємнича історія Болохівської землі. Першовідкривачем літописної Болохівської землі став ще у 1840 р. російський історик М. Карамзін [14]. В подальшому у різній мірі до неї звертались і вивчали М. Дашкевич [2], В. Антонович [1], М. Грушевський [8], М. Каргер [16], П. Раппопорт [22], С. Липко [20], К. Терещук [24], В. Якубовський [26], І. Винокур [4], Л. Виноградська [3], та ін. Нині ця тема тільки на устах у регіоналів, краєзнавців. Вона залишається абсолютно невидимою в столичних академічних виданнях. Так, в останньому тритомному збірнику «Давньої історії України» (К., 2000. – с.328) Болохівщина згадується тільки одним реченням. Поки що, ніде не визначена вона і як історична область, хоч саме такою її визнавав М. Грушевський [8] і навіть радянська історіографія. Водночас, гідним чином будуть оцінені і різноманітні нароби В. Якубовського стосовно багаторічних розкопок в Літописному Губині [28]. Товариство дослідників Волині в питанні доробку в Болохівані і Острогіані також набрало своїх обертів.

Систематизуючи і аналізуючи багаторічні наукові напрацювання на теренах Болохівщини, мусимо визнати наявність тільки двох груп джерел, а саме літописних і археологічних [4]. Перші відзначаються скупістю раціації, наступні недостатньо узагальнені і слабо вивчені. Якщо ж звернутися до писемного матеріалу, то Болохівщина і події пов'язані із нею, згадуються у літописах упродовж 108 років (1150, 1231, 1235, 1241, 1258). Будувати якість історичні висновки на підставі писемних джерел поки що не видається можливим. Дещо в кращому стані археологія Болохівщини. Тепер відомо про існування більше 50 городищ. На одинадцяти із них проводилися археологічні дослідження (Райківці, Колодяжне, Городище під Шепетівкою, Городище на р. Згар, Полонне, Ізяслав, Теліжинці, Дорогобуж, Возвягль, Кобуд, Губин). Дослідницькі матеріали, дають можливість більш-менш точно визначити просторово-географічні рамки Болохівщини, яка розташована, головним чином, на Волині і Східному Поділлі. В діаметральному вимірі від Меджибожа до Возвягля вона простяглася на 135км, а від Ямполь (Тихомля) до Чуднова 140 км. Підрахунок показує, що загальна площа Болохівської землі рівняється розмірам сучасної Бельгії. Коли узяти до уваги, що на бік болохівських князів у свій час перейшли всі Погоринські міста і навіть Пониззя, територія Болохівщини може суттєво змінитися в сторону її збільшення, а це важливий аргумент.

Хронологічні рамки Болохівщини визначає літопис, нижня дата 1150 рік, верхня – 1258 рік. Проте, археологічні знахідки, зокрема висла свинцева печатка Новгородського князя Володимира Всеволодовича з Губина омолоджує Болохівську республіку до 1136 року. Сьогодні, ми вже можемо з впевненістю заявити, що історія Болохівської землі нараховує 122 роки, а можливо і більше.

Не просто з'ясовується і проблема ідентифікації літописних міст. Всього їх на Болохівщині відомо 17. Місцезнаходження Болохова, Божська, Городця, Дядькова і Кудина, які, головним чином, ідентифікуються В. Якубовським, є доволі сумнівним [27]. Фактично ці міста без адресу і вони не знайдені. Висловлені припущення з приводу їх місцезнаходження є спірні. Особливо дискусійною виглядає ідентифікація Болохова, ймовірної столиці держави. Так, В. Якубовський наполягає на тому, що Болохів є городище під Шепетівкою у свій час повністю розкопане М. Кергером [16]. Натомість, С.Липко пов'язував Болохів з комплексом городищ в Любарі [20]. І. Винокур під Болоховом розумів не окреме місто, а землю, регіон. Дослідник неодноразово доводив, що Болохівська земля - «буферне утворення», де переплелися інтереси правителів Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств [4]. Ми схиляємось до висловлювань С. Липка. Чотири городища в Любарі, загальною площею майже 10 га, поки що ніхто не досліджував, але їхня тамтешня скупченість, мабуть, що не випадкова, як не випадково князь Любарт перейменував це місто і нарік його своїм іменем [5]. Переконані, що археологічні дослідження в Болохові (Любарі) вже на часі.

Л. Виноградська дослідила літописні Ікобудь (Кобудь), знайшла в Старокостянтиніві, саме там, де князь К. В. Острозький в 1561-1571 р.р. збудував кам'яний замок [3]. Під стінами замку на глибині 0,7-0,9 м від сучасної поверхні дослідницею розчищені болохівські культурні нашарування XII-XIII ст.[7].

Інші літописні міста Городець, Дядьків, Кудин потребують додаткових пошуків та ідентифікації, підтвердження розкопками.

Картографування замків і городищ нині знаходиться на початковому етапі. В дійсності ми поки що не знаємо яка їх точна кількість. На пальцях можна перерахувати ті пам'ятки. Вже зараз, ми переконуємося, спостерігаючи за літописними містами, наскільки продуманою і вивіреною була інженерно-будівельна техніка у болохівців. Вона дозволяє споруджувати не тільки високі земляні вали з приміщеннями-клітями, але й річкові греблі, адже більшість болохівських міст розташовані на берегах Случі, Південного Бугу, Тетерева, Хомори, Горині. Греблі, піднімаючи воду робили болохівські міста важкодоступними і надійно захищеними [4].

Не менш проблемним виглядає і політичний статус Болохівщини. Князівством називав Болохівську землю М. Карамзін [15]. Такі думки розділяли М. Дашкевич[9]; В. Антонович[1]. Іншої версії дотримувався М.Грушевський [8]. Дослідник вважав, що болохівці мали і відстоювали свою політичну модель, яка суттєво різнилася, скажімо, від Київської чи Чернігівської. Це була федеративна республіка давніх слов'ян-українців, яка не вписувалася в систему централізованого давньоруського державотворення династією Рюриковичів. Не було для неї місця і в Золотій Орді, якою була охоплена Русь в XIII-XIV ст. [13]. Болохівщина розвивалася через самоуправні громади, що трималися в містах, включаючи і навколишні округи [13]. Громади вирішували усі найактуальніші питання життєдіяльності міст і округ (волостей). Вони запрошували і садили в містах та округах князів. Якщо взяти до уваги, що кількість волостей дорівнювало кількості міст, які згадуються в літописі під 1241 р., а саме 7, значить і князів, підпорядкованих громадам, теж було 7. Слід відзначити, що такого політичного явища в давньоруських князівствах не спостерігалося ніде. Тому Болохівські князі фігурують в літописі під колективним іменем «князі болоховці», «особнні князі». Справа в тому, що роль князів на Болохівщині була дещо іншою, тут вони служили самоуправним громадам, виконуючи виключно військові функції, насамперед, захищати Болохівську республіку від ворогів, дбати і відстоювати її інтереси.

Все, що робилося мешканцями землі, мало природний і добровільний характер. Життя людей в краї відзначалося потребами. Насамперед, у виробництві і будівництві. Характер виробництва визначався сільським господарством і ремеслом. На це вказують віднайдені обпалені зерна пшениці, ячменю, проса, чечевиці, гречки, гороху, льону, коноплі, овесу, а також знаряддя праці: рала, серпи, жорна тощо [4]. Osteологічні матеріали красномовно ілюструють характер стада і приміського скотарства. Вони показують, що превалює велика рогата худоба, коні, вівці, кози, свині. Вже очевидним стає той факт, що землеробство вдало і гармонійно доповнене тваринництвом, мало на Болохівщині, зважаючи на характер ґрунтів і заплав.

Доволі різноманітний і спектр ремесел. Найкраще вони були розвинені і налагоджені, у першу чергу, для потреб орного землеробства в Губині, Возв'яглі, Теліжинцях, Райківцях, Колодяжному. Болохівці знали ливарну справу і мали свій метал. Знахідки криць, зокрема в Городищі на р.Згар підтверджують такий висновок [27]. Все ж визначальною у ремеслі була ковальська справа. Асортимент ковальських виробів складає, більше 2-х десятків найменувань. Проте, чи не найбільшу і разом з тим найрізноманітнішу групу знахідок становлять керамічні вироби - речі побутового призначення. Кераміка ділиться на кухонну, столову, господарську та імпорتنу. Наймасовішою є кухонна. Тут вона має свої особливості, які вказують на давні ще з празьких часів слов'янські традиції.

Світогляд болохівців визначався їх причетністю до християнства. На це вказують знахідки різноманітних натільних хрестиків, виготовлених з каменю, кераміки, шиферу, бронзи і срібла. Досить чисельну групу серед побутових виробів становлять знахідки різноманітних прикрас, як чоловічих, так і жіночих гарнітурів. За оригінальністю, ювелірними смаками болохівські прикраси не мали собі рівних, їх набагато менше знайдено в Київській, Чернігівській, Галицькій і ін. землях.

Постійна зовнішня загроза і небезпека вимагала будівництва добре укріплених міст, замків, городищ, фортифікаційних споруд, зведення гребель на ріках, використання водних перепон для оборони і захисту міст. Все це вимагало колосальних затрат, організації, інженерної думки, точних розрахунків тощо. Вочевидь, все воно було під силу тільки громадській ініціативі і самоуправлінню.

Доля Болохівської землі остаточно загинула в 1258 році під ударами Рюриковичів і золотоординських ханів, оскільки своїм існуванням не влаштувала ні перших, ні других.

За києво-руськими літописами, повідомленнями західноєвропейських, візантійських і арабських авторів та археологічними матеріалами можна приблизно намалювати картину розселення східнослов'янських племен в межиріччі Горині та Дністра.

Старожитності східнослов'янських племен XIII-X століть Правобережжя Дніпра надзвичайно подібні. Вони належать одній археологічній культурі – Луки-Райківцецької, яка названа за місцем першої дослідженої пам'ятки - поселення поблизу села Райки, на Житомирщині. Проте існують окремі локальні відомості у поховальному обряді, будівництві життя тощо.

На захід від деревлян літопис розміщує дулібів, бужан та волинян. Більшість вчених вважає, що волиняни є потомками більш давніх дулібів.

Територію волинян розміщують на північ від водорозділу приток річок Прип'ять та Дністер. Щодо назви волинян існує багато гіпотез. Одні вчені вважають, що назву племені, а згодом і всього краю, дало головне місто цього союзу племен Волинь (або Велинь). Інші допускають, що назва волинян дуже давня і означає жителів болотистого, вологого краю (у слів Волинь та волога один корінь) [27, 82-83].

В історії Галицько-Волино-Київського порубіжжя важливим, але недостатньо вивченим є період кінця XII ст., коли на основі феодально-політично-адміністративного роздроблення України - Русі виникла Болохівська держава.

Історичні джерела дозволяють сьогодні охарактеризувати різноманітні аспекти історико-культурного розвитку Болохівської землі.

Історію цього політичного організму дослідники починають із літописної згадки 1150 року [16, 39-41].

У 1235 році болохівські князі ще раз виступають проти Данила Галицького, з'явившись під Кам'янцем уже у складі галицько-боярської опозиції.

Більш широкі повідомлення про князів болохівщини та їх територію зустрічаємо у літописному тексті за 1241 рік [20, 95].

Востаннє про Болохівську землю літопис повідомляє у 1251 році у зв'язку із другим воєнним походом Данила Галицького, результатами якого були підкорені «Белобережы и Чернятинцы и все болоховцы» [20, 98].

У соціальному плані болохівські укріплені центри, як і в інших землях Київської держави були феодальними замками або сторожовими фортецями [1, 3-14].

Значну групу городищ складають згадані літописом укріплені болохівські центри Болохів, Тихомель, Дорогобуж, Колодяжин, Пересопниця, Губин та інші.

Укріплення поблизу Колодяжного, Тихомеля є рештками міст, в яких сиділи посадники київських, галицьких і болохівських князів. Серед них Полонне виконувало, крім того, роль центру волості, яка була власністю київської церкви Богородиці. Тобто, в місті діяла князівська і духовна влада.

Міста Болохів (городище під Шепетівкою), Ізяслав, Тихомель знаходились на так званому Вальному тракті або транзитній торговій дорозі, що сполучала у XIII ст. Київ із Західною Європою.

Дослідженнями, які проводилися на болохівських городищах, масово виявлено предмети озброєння, кінські упряжі, спорядження вершників. Вони засвідчують про заселення території укріплених центрів військовими людьми, певну частину яких складала військово-феодальна знать, що була власниками значних матеріальних цінностей. Отже, реальними пунктами місцеперебування феодалів були укріплені центри біля сіл Городища поблизу Шепетівки (Болохів), в Губині.

Предмети озброєння засвідчують високий рівень організації в болохівській автономії військової справи. Так, зброя далекого бою підтверджує висновки зброєзнавців про зростаючу роль лука в умовах тактичного захисту укріплених пунктів південно-західної частини України-Руси. [8, 55-59].

Це, а також велика кількість виявлених наконечників стріл дозволяє зробити висновок, що основу болохівського війська складала піхота. їй підлягали, можливо, спец загони арбалетників, про що переконує знахідка гачка самостріла в матеріалах розкопок Укріпленого центру Болохова [5, 9].

Одним, з найкраще вивчених значних центрів Болохівської землі є Колодяжин, який до кінця XII ст. був вотчиною київських і волинських князів. У 20-х роках XIII ст. це місто переходить під юрисдикцію болохівських князів. Руїни Колодяжного городища (площа 1,5 га) розташовуються на одному із мисових виступів на р. Случ, поблизу с. Колодяжне, Романівського району, Житомирської області. З півночі та півдня внутрішній двір оточують високі вали та глибокі рови. Із каміння їх знаходиться дві лінії. До наших днів вали збереглися на висоту 3,5 м.

Археологічними роботами на городищі, які проводилися у 1948-1950, 1952-1953 рр. під керівництвом київського археолога В. Н. Гочарова, виявлено 50 житлово-господарських будівель і багатий речовий інвентар.

Це, передусім, знаряддя сільськогосподарського виробництва: залізні наконечники плугів, рала, коси, окуття лопат тощо.

Крайнім західним населеним болохівським пунктом є Тихомель. Цим містом як і Шумськом, Курчином, Гнійницею у XII ст. володіли київські князі.

Згодом місто контролюють волинські князі. Від них восени 1214 року Тихомль переходить до малолітніх галицьких княжичів Данила і Василя Романовичів. У складі галицьких земель місто перебувало тривалий час.

Городище міста Тихомель збереглося біля села з однойменною назвою у Білогірському районі Хмельницької області, де його захищають річки Горинь і круті та високі схили мису. Розвідкові розкопки кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. здійснені М. О. Тихановою і П. А. Роппортом, показали, що розквіт городища припадає на XII-XIII ст. [24, 53].

Сусіднім значним міським осередком у верхів'ях Горині був Ізяслав. На думку дослідників, назву місто одержало на знак пошани імені волинського князя Ізяслава Мстиславовича, який збудував його в період десь між 1146-1154 роками.

Археологічно Ізяслав не вивчений. До цих пір навіть не уточнено місце розташування його літописного центру. Так за версією М. Каргера, довгий час історичний центр Ізяслава ототожнювався із рештками городища поблизу міста Шепетівки.

За іншими розробками стародавній центр пов'язується із містом Ізяслав в Білорусії. Археологічні розвідки на території сучасного волинського міста Ізяслава у 1981 та 1994 рр. дали цікавий матеріал, який на перший погляд, ніби знімає існуючі розбіжності з цієї проблеми.

Дані розвідок 1981 та 1994 рр. є дуже привабливі і правдоподібні. Вони спонукають до думки, що літописним центром Ізяслава є поселення в урочищі Рогніда. Але без серйозних археологічних досліджень ця версія поки- що вважається неправдоподібною.

Серед давньоукраїнських міст басейну верхів'їв Случі, які територіально найближче стоять до літописного болохівського міста Деревич, досить значним було Полонне. Про це засвідчують чотири літописні статті, перша з яких відраховує історію міста з 1169 р. Останню згадку про місто знаходимо в 1254–1255 рр. на сторінках Галицько-Волинського літопису.

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яка працювала у місті Полонному протягом 1992-1993 рр., до числа князівських володінь відносить городище 1. Руїни його валів розташовані у центрі міста, в районі пізньосередньовічного костюлу і будинку лікарні, що на лівому березі р. Хомори. Згідно досліджених матеріалів, життя на городищі протікало у XI-XII ст. [15, 36-39].

Губину судилася слава, а часом трагічна історія. Про його місце знаходження і розміри нагадують зруйновані фортифікації і сама назва - Замок. Ці рештки знаходяться на південному краї волинського села Губин, займаючи гігантський мисовий виступ правого берега річки Случ, при впадінні в неї р. Ладижки.

Частина міста (Північне укріплення) з північного і південно-східного боків підсилена трьома паралельними лініями валів і ровів, які захищають собою і Південно-Східну площадку. На півночі кінці фортифікації буквально впираються у річки Случ і Ладижку, а на південному сході вони доторкаються історичного в'їзду на поселення.

З 1997 року територію городища стаціонарно почала вивчати археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету.

Із об'єктів розкопаних протягом 1997–2002 років, походить значний речовий інвентар, який показує, що укріплений центр літописного Губина виник не раніше кінця XII ст. Життя на ньому урвалося в середині XIII ст., внаслідок штурму, в ході якого захисники і жителі загинули. Про це засвідчують рештки людських кістяків, які виявилися непохованими. Разом з людьми загинули матеріальні і духовні цінності цілого міста.

Отже, розкопками кінця XX – початку XXI ст. нагромаджено ряд джерел з історії та археології літописного Губина XII-XIII ст. Цей розділ вводить в науковий обіг лише Губинські скарби та будівлі,

в яких вони знайдені. Життя певної частки болохівців протікало, як бачимо, у невеликих феодальних містах, що склалися із укріплених центрів і неукріплених селищ та могильників, прилягаючих до фортець.

Центральні майдани багатьох згаданих поселень виявилися захищеними двома трьома лініями комбінованих укріплень, що у воєнній архітектурі Південно-Західної України-Руси XII-XIII ст. є, мабуть, характерними лише для болохівських пам'яток.

Вивчення історії і культури Болохівської землі з кожним роком наповнюється новим змістом, однак проблеми значення територіального простору, хронології, ідентифікації літописних міст, картографування пам'яток встановлення її політичного статусу та соціально-економічного укладу, ось уже більше як 165 років продовжують залишатися в полі зору дослідників.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. К., 1887.
2. Баженов О. Л. Пониззя і Болохівська земля // Літописний Губин... К., 2004. – С. 91–94.
3. Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 р.р. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Старокостянтинів, 2006. – С. 11–31.
4. Винокур І. С., Журко О. І. і ін. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. – Київ, Кам.-Под., 2004. – 185 с.
5. Винокур І. С., Мегей В. П. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992–1993) // Полонному 1000 років: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: - Полонне, 1995. – С. 9.
6. Винокур І. С. Слов'янський економічний уклад на Волино-Подільських землях в II-VIII ст. // Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність. – Хмельницький, 1998. – С. 18–26.
7. Винокур І. С. Болохівська земля в історії Русі-України // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. Велика Волинь – Старокостянтинів, 2001. – Т. 23. – С. 205–211.
8. Ворончук І. О. Місто Любартів за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р. // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С. 95–98.
9. Грушевський М. С. До Болохівщини: Губинське городище // НЗНТЛЛ, т.Х, Л, 1897 С. 2, Він же. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. III. – С. 536.
10. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 69–73–129.
11. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. – К., 1961. – С. 129.
12. Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – К., 1975. Вип. 16. – С. 3–14.
13. Журко О. І. Болохівщина - федеративна республіка давніх українців на Русі в XII-XIII ст.; до постановки проблеми // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність. – Житомир, 2007. – Т. 35 «Велика Волинь».
14. Звіздецький Б. Літописний Возв'язль в контексті археологічних досліджень // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – Київ, 2004. – С. 97–109.
15. Карамзин М. История государства российского. – СПб., 1842. – Т. III. - С. 163.
16. Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 г.г. // Тезисы докладов Советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39–41.
17. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII // САИ. – М., 1971. – Вип. Е 1–36. – С. 68–69.
18. Кирпичников А. Н. Крюк для натягивания самострела (1200–1290 гг.) // КСИА. – М., 1971. – Вип. 125. – с. 100.
19. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 202.
20. Липко С. Археологічна розвідка давньоруського м. Болохова // Археологія. 1973. – № 12. – С. 95–98.
21. Нікітенко М. Де і ким, і коли був заснований Ізяслав // Південно-Східна Волинь: Науково-красназничий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. I – С. 21.
22. Рапопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // Матери алы и исследования по археологии, СССР. – М., 1967. – № 140. – С. 53.
23. Русина О. Археологія незнання // Критика. – Вересень, 2005.
24. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976. – С. 164–165.
25. Трубочанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині Книга I. – Кам'янець-Подільський. Центр Поділезнавства. – 1993. – С.82–83.

26. Якубовський В. І. Середньовічний Болохів в історії України // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «українська історична наука на сучасному етапі розвитку». – Т. 2. – Кам'янець-Подільський-Острог, 2006. – С. 339–344.
27. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський. – 2001. – С. 31–43, 99–110.
28. Якубовський В. І., Шабаліна А. Про стратегію дослідження Губинського городища // Науковий вісник Кам'янець-Подільського університету. – Кам'янець-Подільський, 2006.

УДК 94:314.1(=411.16)(477.81)

Роман Михальчук

ПРОДАЖ МАЙНА ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ В КОСТОПІЛЬСЬКИЙ МІСЬКІЙ УПРАВІ

В статті проаналізовано роль місцевих органів влади в процесі продажу єврейського майна на приклад Костопільської міської управи на Волині. Реалізація майна жертв Голокосту приносила економічну вигоду різним відомствам. Звільнені будівлі переходили у власність держави, яка їх продавала. Крім того, всі земельні наділи жертв Голокосту підлягали конфіскації та продажу. Одяг, взуття євреїв вивозилися в Німеччину, а також продавалося місцевим неєврейським жителям. Аналіз заяв місцевих жителів на купівлю єврейських будинків засвідчив бажання покращити свої житлові умови із-за незадовільних власних матеріально-житлових умов (відсутність власного дому, потреба розширення площі).

Ключові слова: Голокост, єврейське майно, продаж власності євреїв, міська управа, Костопіль.

In the article analyzed the role of local authorities in the process of selling Jewish property on the example of the Kostopil City Council in Volyn.

Deprivation of the right to property of Jews was an important question for the economic component of the Holocaust. The Holocaust victims turned into state property through nationalization, indemnities, after the resettlement of Jews into the ghetto, after mass murders.

Realization of the property of the Holocaust victims brought economic benefits to various departments. Released buildings passed into the ownership of the state that sold them. In addition, all land holdings of Jews were subject to confiscation and sale. Clothing and footwear were exported to Germany, and also sold to local non-Jewish residents.

In October 1941, a special commission was set up to sell Jewish property in the Kostopil city administration. The procedure of the realization of property by non-Jewish residents envisaged the approval of applications of willing buyers by the head of commission. The realization of Jewish property in Kostopol brought a considerable profit. The analyzed applications for permission to buy Jewish property indicate that most of them were satisfied.

In general, during the Catastrophic years, the presence of a large number of relatively cheap property of victims (thousands of Jewish communities were shot) created a profitable offer to the impoverished people in the war, which further increased the demand for consumed items. It should be noted that there are applications for the purchase of Jewish property not only among local residents, but also among residents of neighboring villages. Therefore, the sale of such things brought profit.

Local governments received even more profit thanks to the sale of houses that were considered state property. An analysis of the claims of local residents to buy Jewish homes in the Kostopil City Council in Volyn demonstrated the applicants' desire to improve their living conditions due to their unsatisfactory living conditions (lack of their own homes, the need to expand the area).

In addition to selling Jewish homes, in order to profit - they were leased to non-Jewish residents. Those of buildings that were not suitable for housing - were dismantled for materials for the construction or repair of other structures, or for firewood.

Key words: Holocaust, Jewish property, sale of Jewish property, city council, Kostopil.

Ідеологія націонал-соціалізму в контексті остаточного «вирішення єврейського питання» передбачала знищення всіх євреїв. Однак вбивство жертв Голокосту набуло не лише ідеологічного, але й матеріалістичного (економічного) характеру. Після вбивства євреїв залишалося їхнє майно, яке ставало об'єктом зазіхань з боку владних структур та місцевих неєврейських жителів.

Позбавлення права на власність євреїв було важливим питанням економічної складової Голокосту. В директивах, що регламентували поводження з єврейською власністю, зазначалося, що все майно євреїв підлягало фіксації та конфіскації [1], воно переходило у власність держави.

Реалізація майна жертв Голокосту приносила економічну вигоду різним відомствам. Звільнені будівлі переходили у власність держави, яка їх продавала. Крім того, всі земельні наділи та домашні тварини жертв Голокосту підлягали конфіскації та продажу. Одяг, взуття євреїв вивозилися в Німеччину, а також продавалося місцевим неєврейським жителям.

Питання продажу єврейського майна місцевими управами досі не було предметом розгляду в історіографії Голокосту. Описуючи факти грабежу речей євреїв, більшість дослідників акцентують увагу на ролі окупантів – німців та їх прислужників, вказуючи, що речі переправлялися до Німеччини.

Пропонована стаття висвітлює практику продажу єврейського майна після смерті власників на прикладі місцевої управи в м. Костопіль на Волині. Речі від продажу отримували місуєві неєврейські жителі.

Історіографія питання. Доля єврейського майна під час Голокосту привертала увагу дослідників насамперед як його привласнення та грабунок. Так, грабунок єврейського майна на теренах СРСР досліджували Іцхак Арад [1], Мартін Дін [28, 29]. На теренах дистрикті Галичина це питання розглядалося в працях Жанни Ковби [19], Томаса Зандкюлера [31], Дітера Поля [30]. На макрорівні грабіж євре(я)їв в м. Самбір висвітлив Володимир Зілінський [18]. Частково задекларована тема висвітлена в працях автора [22-24].

Джерела. Найбільш цінними у дослідженні виявилися фонди Рівненського гебітскомісаріату (Ф. Р-22), Костопільського гебітскомісарату (Ф. Р-23), Рівненської міської управи (Ф. Р-33), Костопільської міської управи (Ф. Р-29), Рівненської обласної управи (Ф. Р-67) [7-16], що зберігаються в Державному архіві Рівненської області. Важливі джерелами стали документи АУ СБУ РО [2-3], свідчення жертв та очевидців Голокосту [27, 32].

Вклад матеріалу. Після захоплення території СРСР нацистською Німеччиною в адміністративно-територіальному відношенні терени «Волинь-Поділля» увійшли до рейхскомісаріату «Україна», декрет про утворення якого А. Гітлер підписав 20 серпня 1941 р. [21, 766]. Структура органів влади відповідала колишній адміністративній структурі – діяли сільські, громадські, міські, районні та обласні управи [26, 51-56]. Функції управ були різноманітними, зводилися до виконань господарських завдань окупантів. До управи входили: голова управи, заступник, секретар, адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний референти, комендант народної міліції. Очоловувати управи дозволялося українцям. Загалом, кількість відділів управ рейхскомісаріату була різною. Костопільська міська управа налічувала 8 відділів [25, 42]. Для порівняння, Рівненська обласна управа складалася з 11 відділів: загальний (секретаріат), адміністративний, фінансово-податковий, техніко-шляховий, земельний, торгово-промисловий, освітній, ветеринарний, суспільної опіки та охорони здоров'я, статистичний, праці [15, арк. 1].

В контексті нашого дослідження розглядається одна з функцій управ, яку вони виконувала під час нацистської окупації – реалізація власності жертв Голокосту. Речі євреїв потрапляли в державну власність шляхом націоналізації, контрибуцій, після переселення євреїв в гетто, після акцій масових вбивств. Крім економічної функції такої діяльності необхідно відмітити й інший момент – позбавлення євреїв власності і її передача арійцям, – як відмічає М. Гон, – не максимальна мета нацистів, а лише один із засобів знищення жертв. Адже перманентний грабунок мав знищити шанси жертв на виживання [6, с. 51].

Реалізація майна євреїв стала прибутковою справою не лише для економіки Рейху, а й для наповнення місцевих бюджетів. Чітко цей процес можна простежити на прикладі подій, що відбувались восени 1941 р. у Костополю. Наприкінці вересня 1941 р. жінок, чоловіки яких були страчені за місяць до цього, разом із дітьми – всього 1 400 осіб – розстріляли за містом [5, арк. 121]. Тоді жінкам німці сказали брати коштовності і речі. Як свідчив Давид Шварцман, який згодом сам віз одяг жертв – «тоді вони йшли на смерть і згинались під тягарем клунків» [27]. Після цього масового вбивства одяг був звезений до Костополя для його подальшої реалізації, організацію якого було покладено на органи місцевого управління. Вже 10 жовтня 1941 р. голова Костопільської міської управи Володимир Шпилькин розпорядився створити спеціальну комісію для розгляду заяв «з метою раціонального розподілення поміж бідним населенням одягу й взуття, залишеного жидами» і 13 жовтня 1941 р., «приступити до продажу змагашинованого одягу й взуття громадянам, яку будуть зголошуватись з дозволами Міської Управи» [9, арк. 1]. До складу комісії увійшли Григорій Рибак, його співробітниця Людмила Новоселецька, а також дільничні уповноважені міської управи Іван Тецлав, Сергій Мадіш, Іван Грибовський і Сергій Орлінський [9, арк. 2]. Безпосередньо продажем займались Андрій Зінчук, директор кінотеатру, та оцінювач Василь Гумовський [9, арк. 1].

Процедура реалізації майна неєврейськими жителями передбачала затвердження заяв бажаючих покупців. Дозволи на придбання із «залишеного жидівського майна» скріплювались підписами згаданого Григорія Рибачка та керівника відділу суспільної опіки міської управи Михайла Гайденка. Реалізація єврейського майна в Костополю приносила чималий прибуток. Дільничний уповноважений Орлінський свідчив, що як член комісії, щодня передавав від продавців до каси міської управи по 800-

900 марок [2, арк. 22-22 зв.]. Якщо порівнювати з іншими даними регіону, то наприклад, за свідченням підсудного Є. Гаскевича, який був відповідальним за процес продажі нерухомості в Рівному, – один єврейський будинок в місті продали за 40 тис. руб. [17, арк. 27].

Заяви «платних прохачів» на купівлю єврейського майна були стандартними: «Прошу видати дозвіл на придбання залишених жидами речей». Варто зазначити, що перші заяви почали надходити ще до створення відповідної комісії. Часто їх писали працівники самих управ, які володіли інформацією та знали які саме речі є в наявності. Так, Євгенія Балевиц, друкарка міської управи, в заяві від 9 жовтня 1941 р. просила «видати дозвіл на придбання з залишеного жидівського майна деяких річей, а саме: 1 пальто зимове, костюм, 3 пари паньох, 2 хустки на голову, 2 комплекти білизни, чорний фартух до праці, 2 сукенки, рукавички, теплі скарпети, туфлі, черевики, торебку (портфель), 3 паски і 3 ковнірчики до сукенок, ватню ковдру з двома підпинками, валізку» [10, арк. 59]. Секретар будівельного відділу управи був Й. Пріх попросив для сина «пару черевик та кальоші» [10, арк. 57]. Прохання обох було задоволено.

Очевидно, що в такій ситуації з боку тих, хто керував розподілом майна виникали зловживання. В Костополі в одній із тогочасних газетних публікацій анонімний дописувач скаржився: «Всім зацікавився штаб крамарів-продавців (здебільшого бувші урядники), які забезпечились в великі течки. Пішли всякі «знакомі» і «привілейовані». Спитай, як це продається, «Так це не продається, лише пізніше, як поведем трохи порядок» [20]. Серед іншого, він звинувачував того-таки Гайденка і заступника голови міської управи Юрія Міщука в організації «тихого розпродажу» [20]. Крім того, до цього процесу була залучена також Костопільська районна управа. Керівник відділу суспільної опіки у її складі Опанас Лямчук свідчив, що не лише брав участь у розпродажі єврейського майна, а й собі придбав подушку, ковдру та два простирадла [3, арк. 17, 20].

Загалом, в роки Катастрофи наявність великої кількості відносно дешевого майна жертв (розстрілювали тисячні єврейські громади) створювала вигідну пропозицію зубожілому у війні населенню, що ще більше збільшувало попит на вживані речі. Тому продаж таких речей приносив прибутки органам влади. В уже загаданій Костопільській міській управі існували заготовлені форми бланків-дозволів, що свідчить про масовість цього явища в даному регіоні. Вони друкувалися в промисловому масштабі та коштували для населення 5 коп. Тобто, крім прямого прибутку від продажу речей, управа отримувала надходження і від дозволів на їх купівлю від місцевих та не місцевих жителів. У виявлених бланках-дозволах зазначалося, що «Міська Управа м. Костополя, дозволяє гром. _____ набути за готівку – платно – безплатно з залишеного жидівського майна [10, арк. 73, 74, 77, 78]. Але у всіх «дозволах» слово «безплатно» було закреслено, тобто купували речі за готівку. Тут слід наголосити на важливому аспекті таких купівельних відносин – всі покупці чудово розуміли, кому саме належали придбані ними речі, адже в заяві чітко було вказано саме про «жидівське майно».

Слід зазначити, що наявність заяв на купівлю єврейського майна не лише серед місцевих мешканців, а й серед жителів сусідніх сіл. Однак наявність такої заяви не означала автоматичний дозвіл на продаж майна чи речей. Наприклад, 28 серпня 1942 р. селянин Іван Кирильчук виявив бажання купити «жидівські» коні, так як його власного коня мобілізували і «без коня будто не сам» [12, арк. 74]. В даному проханні міська управа Костополя в особі голови С. Ясковця відмовила, зазначивши, що «коні залишені по жидях наразі не продаються» [12, арк. 73].

Перед продажем єврейського майна відбувався його огляд. Перший – побіжний – на місця розстрілу, звідки його забирали та звозили на склади. Далі – ретельніший, коли його перебирали, сортували, інколи відмивали від бруду і крові та направляли на продаж (магазини, чи інші спеціальні встановлені для цього місця). Таке сито обшуків практично не залишало шансів на наявність сторонніх предметів в одязі. Однак траплялися поодинокі випадки, коли після купівлі в ньому знаходили дорожчінності, золото, що було своєрідним матеріальним бонусом для нового власника. Наприклад, жінка в Костополі, яка купила єврейське пальто, – знайшла у ньому золоту цепочку, коли його розпорола [32].

Загалом проаналізовані заяви на дозвіл купівлі єврейського майна в Костопільській міській управі свідчать, що в більшості заяв-прохань стояла резолюція «дозволити». Ті, які були з «відмовлено» – не пояснювали причин. Але всі вони просили речі з залишеного «жидівського» майна. Наприклад, в жовтні 1941 р. відмовлено мешканцю Костополя Строщуку Грицюку, що хотів купити єврейський одяг для себе, жінки та двох дітей; Мацаку Сергію, завідуючого складом № 2 при окружній Управі торгівлі в Костополі в єврейському одязі для себе, дружини та 4 дітей; Грипич Євдокії, офіціантці клубу, в черевиках, светрі, сукенці, черевиках для дитяти та пальті для дитяти [10, арк. 45, 54, 58].

Продаж єврейських речей приносив матеріальні дивіденди, однак ще більший прибуток місцеві управи отримували завдяки продажу будинків. Після надходження єврейських будинків в державну власність (вся єврейська власність вважалася державною), через районні та міські управи вона його продавала жителям краю [8, арк. 78].

Частково єврейські будівлі звільнялися після їхньої евакуації на Схід, після переселення та сегрегації в гетто, після розстрілів. Траплялися випадки, коли євреї змушені були звільнити свої будинки для потреб владних інституцій чи місцевих жителів, яким не було де жити.

Процедуру продажу одержавлених «жидівських» будівель ілюструє наказ Костопільського гебітскомісара від 11 червня 1942 р. районним та міським управ, в якому вказувалося, що райхскомісар дозволяє продаж державних «жидівських» будинків, якщо вони знаходяться в знищеному стані і якщо їх не можна забезпечити від подальшої руйнації. На продаж мали право районні та міські Управи. Земля, на якій стоїть будинок, залишалася державною власністю. Купець отримував посвідчення купівлі будинку, вартість якого встановлювали будівничі знавці [8, арк. 78].

Єврейські будівлі могли розглядатися владою як джерело фінансів в двох іпостасях: отримання економічних прибутків від колишніх єврейських підприємств вже в нових власників – неєвреїв (після передачі їм приміщень економічних об'єктів, реманенту та майна), і власне, просто як продаж житла для цивільного населення. Продаж будівель під житло неєвреям був частішим явищем. Нажаль, дані та звіти міських та районних управ генеральної округи «Волинь-Поділля» не дають можливості точно встановити кількість проданих єврейських будинків для цивільного населення.

Єврейські будівлі стали об'єктом експропріації відразу після окупації східних теренів нацистами. Коли частина євреїв вирішила евакуюватися, їхні будівлі стали центром уваги неєвреїв, які намагалися різним чином туди вселитися. Наприклад, в липні 1941 р. І. Кудін з Костополя просив дозволити переселитися в квартиру по вул. Ровенской 27, яка є вільною, бо «власник жид втік до большевиків» [13, арк. 1].

В деяких випадках жителі не чекали, доки євреї звільнять потрібні їм будівлі, а пропонували це зробити відповідним органам. У вересні 1941 р. заявник з Костополя просив надати кімнату та кухню К. Зигерової, «яка може перебраться до своєї єврейської сім'ї». Виселення єврейки для своїх потреб він аргументував тим, що він сам не має можливості проживати у власній квартирі, «бо що кухні не маю, а кімната сира та дуже холодна» [13, арк. 2].

В деяких заявах місцевих жителів натякалося на повернення попередньої власності. Наприклад, в заяві від 25 червня 1942 р. Григорій Ковальчук, мешканець хутора Малої Любашки, Костопільського р-ну просив дозволу Костопільської міської управи продати дім в м. Костопіль, який колись йому належав, але «набув його жид», «а зараз знахожусь в трудному положенні, бо мої будинки згоріли від пожежу» [7, арк. 40].

Попит на єврейські будівлі на Волині в січні 1943 р. описав священник В. Боровський: «Всі жидівські хати стояли порожні, їх продавали. Наші селяни їх купували, розбирали та розвозили по селах. Були це дерев'яні будівлі» [4, с. 142].

Аналіз заяв місцевих жителів на купівлю єврейських будівель засвідчив бажання заявників покращити свої житлові умови за рахунок чужої власності із-за незадовільних власних матеріально-житлових умов (відсутність власного дому, потреба розширення площі, незручна відстань від домівки до роботи тощо).

Крім набуття будинків у власність або їх оренди, єврейська нерухомість використовувалася і в іншому контексті. Ті, з будівель, які не були придатні до продажу, адже чимала їх кількість постраждала під час війни, – розбирали на матеріали для будівництва чи ремонту інших споруд, або розбирали на дрова. Офіційно на таку дільність мали право місцеві управи, адже єврейські будинки переходили у власність держави, однак неофіційно великих розмахів цей процес набув серед місцевого неєврейського населення.

Слід зазначити, що явище розкрадання та грабунку покинутих єврейських будівель набрало великих масштабів. Врешті, ситуація вимагала реакції з боку посадовців. Наказувалося затримувати осіб, які займалися грабежем і передавати поліції з награваними речами [16, арк. 16]. Укази щодо даного питання відрізнялися різними мірами жорсткості – від превентивної перестороги д-р. Беєра (від 15 січня 1943 р.), що забороняла «поодиноким військовим і цивільним особам» рекувізувати доми, знаряддя, нагрівальні елементи, домашні тварини [14, арк. 187], до покарання смертю за присвоєння «жидівського» майна, що розцінювалося, як грабіж – костопільського гебітскомісара Ленерта від 25 серпня 1942 р. [11, арк. 110].

Висновки. Після вбивства близько 1,5 млн. євреїв в Україні після Голокосту лишилася велика кількість єврейського майна. Найцінніші предмети були спрямовані у Берлін, однак велика кількість матеріальної власності жертв Голокосту реалізована на місцях. Управи, як владні органи отримували значні прибутки від його продажу і таким чином забезпечували наповнення місцевих бюджетів.

Єврейське майно неофіційно стало об'єктом грабунку, а офіційно його продавали місцевим неєврейським жителям. Кожен вирішував по своєму дилемі – купувати чи ні речі вбитих. Одні, зважаючи на моральні-етичні норми, – вважали це неприпустимим. Крім того, – вони осуджували

сусідів-покупців. Інші – купували, або привласнювали, вбачаючи в цьому спосіб покращити матеріальний стан у важкі роки війни, деякі використали шанс нажитися («нажидитися»). Таким чином, як зазначає Мартін Дін, широке поширення предметів домашнього вжитку та одягу від єврейського майна у частини місцевого населення поширювало форму місцевого співучасті у злочині [29, р. 131]. Склалася ситуація, що серед власників єврейського майна була частина, що не бажала програшу Німеччиною війни через ймовірність повернення справжніх власників награбованого або купленого майна.

Перспективні напрями подальших досліджень. У подальших наукових пошуках актуальним вбачається висвітлити процес грабунку та привласнення єврейського майна окупантами (німцями) та поліцейськими; на скільки дозволяють джерела (акти НДК) – скласти таблицю втрат матеріального майна у населених пунктах Волині.

Notes

1. Arad Y. Razgrableny'e nacy'stkoj Germany'ej evrejskogo y'mushhestva na okkupy'rovanykh tery'tory'yah SSSR. – S. 119-153 [Elektronny'j resurs] // Yad Vashem : [veb-sajt]. – Rezhy'm dostupu : http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/arad_1.pdf – Data dostupu: 11.06.2013.
2. AU SBU RO. – F. 4. – Spr. 7067.
3. AU SBU RO. – F. 4. – Spr. 3801.
4. Borovs'ky'j V. Pid pokrovom Vsevy'shn'ogo. Spomy'ny'. – Atlanta: Vy'dannya Ukrayins'kogo Yevangel's'kogo Ob'yednannya v Pivnichnij Amery'ci, 1983. – 388 s.
5. GARF. – f. – 7021. – op. 71. – spr. 55.
6. Gon M. Genocy'dy' pershoji polovy'ny' XX stolittya : porivnyal'ny'j analiz : navch. posib. dlya stud. istor. specz. vy'shhy'x navch. zakladiv / M. Gon. – Ivano-Frankivs'k : Lileya-NV, 2009. – 180 s.
7. DARO. – f. R-22. – op. 1. – spr. 21.
8. DARO. – f. R-23. – op. 1. – spr. 3.
9. DARO. – f. R-23. – op. 1. – spr. 18.
10. DARO. – f. R-29. – op. 1. – spr. 3.
11. DARO. – f. R-29. – op. 1. – spr. 19.
12. DARO. – f. R-29. – op. 1. – spr. 22.
13. DARO. – f. R-29. – op. 3. – spr. 1.
14. DARO. – f. R-33. – op. 7. – spr. 291.
15. DARO. – f. R-67. – op. 1. – spr. 1.
16. DARO. – f. R-68. – op. 1. – spr. 2.
17. DARO Derzharchiv Rivn. obl. – f. R-2771. – op. 2. – spr. 2163.
18. Zilins'ky'j V. Pograbuvannya yevrejs'kogo majna u m. Sambori pid chas nacy'st's'koyi okupaciyi: analiz yavy'shha na makrorivni / Golokost i suchasnist'. – K., 2015. – # 1 (13). – S. 109–123.
19. Kovba Zh. Lyudyani'st' u bezodni pekla. Povedinka misceвого nasele'nnya Sxidnoyi Galy'chy'ny' v roky' «ostatochnogo rozv'yazannya yevrejs'kogo py'tannya». Vy'dannya tret'ye, vy'pravlene i dopovnene. – K., 2009. – 296 s.
20. Kostopil's'ki visti. – 1941. – # 13. – S. 4.
21. Ly'senko O. Okupacijny'j rezhy'm na Ukrayini u 1941–1943 rr. : administraty'vny'j aspekt / O. Ly'senko, V. Nesterenko // Arxivny' okupaciyi, 1941–1944 / Derzh. kom. arxiviv Ukrayiny' ; uporyad. N. Makovs'ka. – 2-ge vy'd. – K.: Vy'd. dim «Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya», 2008. – S. 762–769.
22. My'xal'chuk R. Golokost na tery'toriyi Rivnenshhy'ny' pid chas nacy'st's'koyi okupaciyi (1941–1944 rr.). – Dy'sertaciya kand. ist. nauk: 07.00.01, Nacz. un-t «Ostroz. akad.». – Ostrog, 2014. – 308 s.,
23. My'xal'chuk R. Vlasnist' yevreyiv Rivnenshhy'ny' pid chas nacy'st's'koyi okupaciyi (1941–1944 rr.) / R. My'xal'chuk // Naukovi praci istory'chnogo f-tu Zaporiz'kogo nacz. un-tu. – Zaporizhzhya : ZNU, 2013. – Vy'p. 36. – S. 169–173.
24. My'xal'chuk R. Kontry'buciyi yak forma pozbavlen'nya vlasnosti yevreyiv v general'nij okruzi «Voly'n'-Podillya» // Golokost v Ukrayini: akademichny'j, komemoraty'vny'j ta osvity'ny'j aspekty': materialy' Vseukrayins'koyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 75-m rokovy'nam tragediyi Baby'nogo Yaru. – Xarkiv, 2016. – S. 71-75.
25. Olijny'k Yu. Nacy'st's'ky'j okupacijny'j rezhy'm v general'nij okruzi «Voly'n'-Podillya» (1941–1944 rr.) / Yu. Olijny'k, O. Zaval'nyuk. – Xmel'ny'cz'ky'j : Poligrafist-2, 2012. – 320 s.
26. Rekotov P. Administraty'vny'j, sudovy'j ta policejs'ky'j aparat rejxskomisariatu «Ukrayina» (1941–1944 rr.) / P. Rekotov // Nova polity'ka. – 1997. – # 3. – S. 51–56.
27. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH), 301/1805, Dawid Schwarzman, k. 1.

28. *Dean M.* Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle// Holocaust and Genocide studies. – 2000. – Vol. 14. – #1. – P. 83–101: <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>. full.pdf.
29. *Dean M.* Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe // The Historiography of the Holocaust/ Ed. by D. Stone. – Basingstoke, 2004. – P. 131.
30. *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – Munich: Oldenbourg, 1996. – S. 123–127.
31. *Sandkühler T.* Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn: Dietz, 1996. – S. 198–201.
32. YIU, Testimony 1787UK.

УДК 94(477)»1943/1944»

Лариса Алексійчук

САНІТАРНИЙ ПУНКТ / ШПИТАЛЬ ВОЄННОЇ ОКРУГИ «ЗАГРАВА» У СЕЛІ ТИННЕ НА САРНЕНИЩИНІ

У статті розглянуто історію створення та діяльності одного з перших медико-санітарних підрозділів УПА – санітарного пункту / шпиталю воєнної округи «Заграва», який діяв у липні 1943 – січні 1944 рр. у селі Тинне на Сарненищині. З'ясовано шляхи залучення до медичної служби лікарів, середнього медичного персоналу; особливості підготовки медичних кадрів в умовах підпільної боротьби; досліджено різні аспекти діяльності санітарної служби – госпіталізації і лікування поранених та хворих, забезпечення їх охорони, застосування фармакологічних препаратів і фітотерапії, та ін.

Ключові слова: Українська повстанська армія, воєнна округа «Заграва», Служба здоров'я, санітарний пункт / шпиталь, Тинне, Сарненищина.

In the conditions of the current war in the East of Ukraine it is important to study the history of the functioning of the medical service in Ukrainian military formations, in particular in the Ukrainian Insurgent Army. In modern Ukrainian historiography there are separate works in general or in part devoted to this topic, in particular the dissertations by G. Starodubets, M. Sribna, research by A. Kravets, L. Onyshko and others. At the same time, there are no works where the activity of the «Health Service» of the UPA is examined in the context of separate regions, military districts, hospitals and medical stations. The proposed article is intended to fill this gap somewhat.

The selected purpose of the study was the analysis of the history of the creation and operation of one of the first medical and sanitary units of the UPA, the medical station / hospital of the military district «Zagrava», which operated in July 1943 – January 1944 in the village of Tynne in the Sarny region. The basis for achieving the goal were the materials published in 23 and 32 volumes of the «Chronicle of the UPA», which characterize the medical care in the rebel army, and documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine in Rivne. The authors considered their tasks to find out what ways were used to involve doctors, middle medical personnel in the medical service; the specifics of training of medical personnel in conditions of underground struggle; studying various aspects of the sanitary service – hospitalization and treatment of the wounded and sick, ensuring their protection, the use of pharmaceuticals and phytotherapy, etc.

The methodological basis of the study consists of the principles of historicism and scientific objectivity, which are based on the priority of the materials and allow to thoroughly analyze and to research the chosen topic.

The novelty and practical significance of the work is the systematizing of the published historical literature and memoirs to discover the specifics of the initial stage of the creation of the «Health Service» in the UPA, as well as the introduction of previously unknown sources into the scientific circulation.

As a result of the conducted research, it was established that the medical and sanitary support of the UPA functioning at the section of the military district «Zagrava» was established since the summer of 1943. The medical station / hospital in the village of Tynne was staffed with professional personnel and provided the necessary assistance to the UPA soldiers and local population until February 1944, when it was liquidated by the Soviet power structures.

Key words: Ukrainian insurgent army, military district «Zagrava», health service, sanitary post / hospital, Tynne, Sarny region.

Медично-санітарна служба є важливою складовою будь-якої армії. Вона не лише несе допомогу пораненим та хворим, дбає про загальний стан здоров'я вояків, опікується харчуванням, запобігає інфекціям, але й впливає на моральний стан армії. Усвідомлення вояком того, що на випадок поранення чи захворювання він отримає належну медичну допомогу, зміцнює його боєздатність. В умовах нинішньої війни на Сході України важливим видається вивчення історії функціонування медико-санітарної служби в українських військових формуваннях, зокрема в УПА.

В сучасній українській історіографії існують окремі праці, загалом чи частково присвячені цій темі, до прикладу, дисертації Г. Стародубець [18], М. Срібної [17], дослідження А. Кравця [8], Л. Онишко [15], біобібліографічний довідник Я. Ганіткевича і П. Пундія [4], та ін. Водночас, відсутні роботи, де б розглядалась діяльність «Служби здоров'я» УПА у розрізі окремих регіонів, воєнних округ, шпиталів і санітарних пунктів, тощо. Пропонована стаття покликана дещо заповнити цю прогалину.

За мету дослідження обрано аналіз історії створення та діяльності одного з перших медико-санітарних підрозділів УПА – санітарного пункту / шпиталю воєнної округи «Заграва», який діяв у липні 1943 – січні 1944 рр. у селі Тинне на Сарненщині. Підставою для реалізації поставленої мети стали матеріали, опубліковані у 23 [9] і 32 [11] томах «Літопису УПА», які характеризують медичну опіку в повстанській армії, та документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному [1; 2; 3]. Своїми завданнями автори вбачали з'ясування шляхів залучення до медичної служби лікарів, середнього медичного персоналу; особливості підготовки медичних кадрів в умовах підпільної боротьби; дослідження різних аспектів діяльності санітарної служби – госпіталізації і лікування поранених та хворих, забезпечення їх охорони, застосування фармацевтичних препаратів і фітотерапії, та ін.

Розуміючи вагу медичної опіки, Головний військовий штаб (ГВШ) УПА будував її так, щоб вона якнайкраще відповідала тим важким умовам, у яких довелось воювати повстанцям. У підпільній літературі щодо санітарної служби вживалася назва «Український червоний хрест», а у звітах і внутрішньому листуванні – «Служба здоров'я».

Як зазначає Г. Стародубець [18, с. 23-24], від серпня 1943 р. підпільна медична служба в УПА становила окрему референтуру повстанського запілля і мала такий вигляд: санітарна служба районів та надрайонів підпорядковувалася окружному санітарному осередку, очолюваному лікарем. Той перебував у подвійному підпорядкуванні: як член ОУН – підпорядковувався окружному провідникові, а як керівник однієї з ланок УЧХ – обласному санітарному референтові – лікареві. Функції низових санітарних служб на території округи виконували санітарні пункти, котрі поділялися на польові шпитали, районів та місцеві санітарні пункти. Основна мета УЧХ в запіллі полягала в організації допомоги військово-санітарній частині УПА та цивільному населенню. Відповідно до цього було сформовано декілька відділів, на кожен з яких покладалося вирішення певних завдань: медично-санітарний, фармацевтичний, суспільної опіки та вишкільний.

Оскільки процес становлення та розвитку УЧХ перебував під контролем жіночої мережі ОУН(б), то очільниці її окремих структурних одиниць (станіці, району, округи, області, краю) одночасно були керівниками відповідного відділу УЧХ. Окрім підтримки належного рівня медичного обслуговування повстанців та запілля, жіноча мережа виконувала завдання господарського забезпечення потреб УЧХ.

Впродовж літнього періоду 1943 р. оунівське підпілля активно працювало над розширенням та якісним поповненням мережі УЧХ. Насамперед це стосувалося добору кадрів. Розв'язання цієї проблеми здійснювалося двома шляхами: залученням до роботи професійних медичних кадрів (не завжди членів ОУН(б) і навіть українців); підготовка молодшого медичного персоналу через організацію підпільної мережі медико-санітарних курсів.

Починаючи з другої половини 1943 р., частини УЧХ використовували у своїй роботі санітарні пункти та шпитали. Останні виконували роль санітарного пункту запілля, за кожним з яких, як правило, закріплювалася фахова санітарка та дві її помічниці.

Один з таких санітарних пунктів / шпиталів був розташований у с. Тинне Сарненського району. Він належав до воєнної округи УПА «Заграва» і мав кодову назву «Долина» [1, арк. 33]. Обов'язки старшого на цьому санітарному пункті з липня 1943 р. виконував лікар Федір Мартинюк (повстанське псевдо «Яворський»).

Федір Михайлович Мартинюк народився 6 лютого 1907 р. у с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії (нині с. Дермань Перший Здолбунівського району Рівненської області) у селянській сім'ї. У 1926 р. закінчив Кременецьку українську гімназію, а в 1932 р. – медичний факультет Женевського університету. Нострифікувавши свій диплом у Польщі, до весни 1936 р. працював у терапевтичному відділенні однієї з кращих варшавських клінік. Згодом повернувся до рідного села, де розпочав приватну лікарську практику. Після встановлення восени 1939 р. радянської влади, став дільничним лікарем [3, арк. 65]. 24 грудня 1939 р. заарештований Мізоцьким РВ НКВС і обвинувачений у антирадянській пропаганді, однак 12 травня 1940 р. з-під варті звільнений [6]. Під час

нацистської окупації працював головним лікарем Мізоцького району. У листопаді 1941 р. потрапив під арешт німецької жандармерії за нібито неправдиве засвідчення причини смерті, через два дні був звільнений [3, арк. 26].

На 1941-1943 рр. припадають тісні контакти Федора Мартинюка з письменником, редактором газети «Волинь» і, водночас, земляком та співучнем у Кременецькій гімназії Уласом Самчуком. Останній неодноразово гостював у приятеля в Дермані, зазначивши у спогадах, що навесні 1943 р. «ночами, раз-ураз стукались до доктора ранені партизани, він виходив до своєї амбулаторії, й інколи довго там барився» [16, с. 308]. 22 квітня 1943 р. у газеті «Волинь» У. Самчук опублікував нарис під назвою «Доктор М.», прототипом якого став Ф. Мартинюк [7, с. 366-367].

28 червня 1943 р. Федір Мартинюк мобілізований до УПА. На початку липня він прибув до Тинного, де на новоствореному санітарному пункті лікував близько 10 поранених, у тому числі сотенного Никона Семенюка («Ярему»), з яким через місяць відбув до головного госпіталю північної групи УПА «Заграва» в с. Зульня (нині с. Грушівка) Сарненського району. Там Ф. Мартинюк познайомився з головним лікарем північної групи УПА Дмитром Сагайком («Еней», «Бравий») [3, арк. 20-20 зв], хірургом, який прийшов у підпілля з Рівненської лікарні [10, с. 139].

У цей час у Зульні діяли курси медсестер (50-70 осіб), на яких Ф. Мартинюк викладав [3, арк. 18 зв]. Вочевидь, це були курси, організовані дружиною командира Української народної самооборони Олександра Луцького Юлією Луцькою, де, за її свідченням, слухачам читались лекції про першу медичну допомогу, хірургію, догляд за пораненими і хворими, внутрішні та інфекційні хвороби, як також з ідеології українського націоналізму. Викладали на курсах Ю. Луцька, лікарі Д. Сагайко («Бравий»), «Завірюха», комендантом курсів був «Луговий» [12, с. 409-410]. Паралельно відбувались фармацевтичні курси, якими керував Зарицький («Прометей») [12, с. 413].

Водночас з викладанням на курсах, Ф. Мартинюк працював у головному госпіталі північної групи, очолюваній Іваном Литвинчуком («Дубовим»), з котрим, очевидно, був знайомий ще з 1935-1937 рр., коли І. Литвинчук відбував послух у Дерманському монастирі [3, арк. 29]. 20 вересня 1943 р. Ф. Мартинюк («Яворський») призначений командиром санітарного відділу загону імені Колодзінського на чолі з Микитою Скубою («Лайдака») [13, с. 140, 148]. Разом з цим підрозділом УПА, йому довелося брати участь у боях з радянськими партизанами, під час одного з яких біля с. Жовкині наприкінці жовтня 1943 р. було захоплено 12-15 возів з продовольством, обмундируванням та медикаментами [3, арк. 22].

У листопаді 1943 р. Ф. Мартинюк повернувся на санітарний пункт до Тинного, яким опікувався залишений там у серпні фельдшер і 4 медсестри. [3, арк. 19]. У шпиталі в Тинному у грудні 1943 р. перебували на лікуванні 8-9 вояків УПА з Березнівського і Сарненського районів, поранених у боях зі «збройними польськими загонами» [3, арк. 23].

Фельдшером санітарного пункту / шпиталю УПА в Тинному («Долина») з липня 1943 р. до лютого 1944 р. працював Олексій Захарович Чміль (повстанське псевдо «Березовський»). Він народився 1882 р. у с. Валки Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцький район Чернігівської області). 1904 р. призваний до царської армії, де закінчив медичну школу. Службу закінчив у 1-й бригаді 32-ї піхотної дивізії в м. Острог Волинської губернії і залишився там після демобілізації 1908 р. [1, арк. 8]. До 1914 р. О. Чміль працював фельдшером у Кунівській і Хорівській лікарнях Острозького повіту. 1914–1918 рр. у складі своєї 32-ї дивізії брав участь у Першій світовій війні, на посаді фельдшера перев'язувального загону. Після закінчення війни повернувся до Хорівської лікарні, на попереднє місце роботи. Через три роки лікарню закрили і О. Чміля перевели до Острога, де він працював до 1939 р. Зі встановленням радянської влади його перевели до с. Новомалин. Фельдшером у цьому селі О. Чміль був до літа 1943 р. [1, арк. 12-12 зв].

25 червня 1943 р. його мобілізували в УПА. У с. Тинне він поступив у підпорядкування Д. Сагайка («Еней»), замешкав разом зі старшим лікарем санпункту Ф. Мартинюком («Яворським»). На той час у шпиталі було 4 поранених і 4 хворих. Серед поранених – «Яблуна», «Горобець», «Заєць», «Ява» [1, арк. 14]. За свідченням О. Чміля, він «слідкував за пораненими повстанцями, своєчасно робив їм перев'язки, давав ліки, розподіляв по квартирах» [1, арк. 22].

Санітарний пункт / шпиталь «Долина» обслуговував сотні / загони Н. Семенюка («Яреми»), М. Мельника («Кори») і боївку «Чміля» [1, арк. 10зв], як також села Тинне, Зносичі, Камінне, Чудель. Катеринівка, та ін. [1, арк. 15]. Зі слів О. Чміля, за час існування санітарного пункту вилікувані близько 30 вояків УПА, надана медична допомога для 340 місцевих мешканців [1, арк. 16].

З огляду на недільні звіти, вилучені в О. Чміля під час його затримання 4 квітня 1944 р. опергрупою НКВС, кількість повстанців, яким надавалась лікарська допомога у шпиталі «Долина» була значно більшою. Так, 12-19 грудня 1943 р. там перебували 49 осіб, з яких 22 поранених і 27 хворих. До 1 січня 1944 р. це число скоротилось до 42 осіб [1, арк. 33].

Функціонування санітарного пункту здійснювалось відповідно з його регуляміном, затвердженим командиром УЧХ. Регулямін передбачав наявність на санпункті лікарів, «медичних техніків» (середнього медичного персоналу), господарчих, завідуючого аптекою, охорони й транспорту. Всі вони підпорядковувались завідуючому санітарним пунктом. Регулямін також регламентував організацію шпиталю і розпорядок дня у ньому. Особливо визначалась харчова норма для хворих [1, арк. 33].

Керівником санітарного пункту «Долина» у с. Тинне була Василина Демчинська («Циганка»). Вона забезпечувала санпункт медикаментами [1, арк. 16]; зв'язком з начальником штабу групи УПА «Заграва» Дмитром Корінцем («Бористеном»), якому подавала недільні звіти [1, арк. 10]; переправляла тих, хто одужав, у підрозділи УПА – Н. Семенюка («Яреми»), М. Мельника («Кори»), та ін. [1, арк. 19].

Василина Демчинська («Надя», «Циганка») народилася 1920 р. у с. Піддубці Луцького повіту (тепер Луцького району Волинської області), закінчила 7 класів польської школи. З 1940 р. належала до юнацької ланки ОУН. Батька Василини в 1940 р. арештували органи НКВС і розстріляли 23 червня 1941 р. у Луцькій в'язниці. Матір із малими дітьми вислані 15 травня 1941 р. до Красноярського краю в Росії. З 1942 р. В. Демчинська очолювала жіночу ланку Теремнівського районного проводу ОУН, із 1943 р. була господарчою цього ж проводу. Забезпечувала медикаментами шпиталь УПА в смт. Колки Маневицького району. Референт УЧХ Луцького окружного проводу ОУН, з початку 1945 р. була членом Рівненського окружного проводу ОУН. Загинула 14 серпня 1945 р. в бою з оперативно-військовою групою НКВС у с. Піддубці (кинулася у полум'я палаючої клуні). Лицар Срібного Хреста Заслуги УПА (1945, посмертно), нагороджена відзнакою УПА «За боротьбу в особливо важких умовах» [14, с. 117].

Старшими медсестрами санітарного пункту «Долина» працювали Пелагея Стельмашук-Шмигельська («Оксана») (1918-1999) і Тетяна Бак («Ярина») [1, арк. 9 зв], санітарками – «Маруся», «Одарка», «Пріська», «Дуся» [1, арк. 16].

Тетяна Михайлівна Бак («Ярина», «Одарка») народилася 29 грудня 1923 р. у с. Дубецько Перемишлянського повіту Львівського воєводства (нині Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства у Польщі). У 1939 р. сім'я переїхала в с. Велике Поле Березнівського району Рівненської області, де Т. Бак здобула 10-річну освіту. Влітку 1943 р. закінчила 3-місячні підпільні фармацевтичні курси, після чого опікувалася аптекою на санітарному пункті УПА «Долина». Згодом була заступником районного коменданта «Юнацтва» ОУН. На час арешту Костопільським РВ НКВС – 7 лютого 1945 р. – мешкала у с. Велике Поле. Обвинувачена за статтями 54-1а, 54-11 КК УРСР і статтею 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. та засуджена військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області 26 квітня 1945 р. до 15 років каторжних робіт і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнена 22 листопада 1955 р., реабілітована висновком прокуратури Рівненської області від 25 травня 1992 р. У 1992 р. проживала у м. Самбір Львівської області [2].

Господарчим санпункту «Долина» був Євген Батаревич («В'юн», «Потап», «Карпо») [1, арк. 9 зв], 1900 року народження, походив з с. Немовичі Сарненського району, надрайоновий господарчий, інтендант ВО «Заграва», загинув поблизу с. Немовичі в лютому 1945 р. [5, с. 19]. Чотовий господарського відділу Є. Батаревича Дементій Лавренчук («Калина»), уродженець м. Сарни [1, арк. 16; 5, с. 37] займався побудовою складів для зберігання продуктів, медикаментів, одягу, заготовлених «Карпом».

Охорону санпункту несли 10 вояків з куреня Н. Семенюка («Яреми») [1, арк. 10 зв].

Лікар санітарного пункту / шпиталю «Долина» у с. Тинне Ф. Мартинюк («Яворський») і фельдшер О. Чміль («Веселовський») захоплені в полон під час проведення чекістсько-військових операцій відповідно 17 лютого 1944 р. на х. Борки [3, арк. 21] і 2 квітня 1944 р. на Зносицьких хуторах [1, арк. 10] Сарненського району.

Ф. Мартинюк погодився співпрацювати з органами НКВС, тому його працевлаштували лікарем спочатку в Сарнах, а згодом у Рівному. Оскільки ніякої інформації та реальної допомоги щодо викриття мережі ОУН співробітники УНКДБ від нього не отримали, 14 листопада 1945 р. Ф. Мартинюка заарештували та звинуватили за статтями 54-1а, 54-11 КК УРСР і статтею 2 Указу ПВР СРСР від 19 квітня 1943 р. 13 червня 1946 р. ВТ військ МВС Рівненської області засудив його до 15 років каторжних робіт і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнився Ф. Мартинюк 26 квітня 1956 р., після звільнення повернувся до Рівного, де працював лікарем. Реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 29 жовтня 1993 р., до реабілітації не дожив [3].

Інакше склалась доля О. Чміля. Обвинувачений за статтями 54-1а, 54-11 КК УРСР, він був 3 травня 1944 р. засуджений ВТ військ НКВС Рівненської області до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. 1 листопада 1946 р. у 64-річному віці Олексій Чміль помер в окремому табірному пункті № 20 УМВС у Дніпропетровській області. Посмертно реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 27 листопада 1991 р. [1].

Однією з найскладніших і найсерйозніших справ щодо забезпечення діяльності УПА було налагодження медико-санітарної опіки і всього, що з нею пов'язане. Вона нагально постала після перших сутичок і боїв з німцями та радянськими партизанами, внаслідок яких з'явилися поранені вояки, а також цивільне населення. Не дивлячись на всілякі ускладнення, ця проблема була відповідно розв'язана. Влітку 1943 р. виникли санітарні пункти / шпиталі УПА, один з яких – «Долина» – знаходився у с. Тинне Сарненського району.

Цей санітарний пункт послуговувався облаштованими для лікування поранених і хворих приміщеннями або сільськими хатами, де підтримувався необхідний санітарний стан, було наявне потрібне для хворих устаткування, спеціальні харчі, медикаменти, забезпечувалась охорона. До шпиталю були прикріплені лікар, фельдшер, медсестри і санітарки, які доглядали хворих – Федір Мартинюк («Яворський»), Олексій Чміль («Веселовський»), Василина Демчинська («Циганка»), Тетяна Бак («Ярина»), Євген Батаревич («Карпо») та ін. Лікар і фельдшер мали добрі фахову освіту і досвід роботи, медсестри пройшли відповідну підготовку на підпільних курсах.

Таким чином, справа медичної опіки військових відділів УПА на Волині і Поліссі, які у 1943 р. стали головним тереном її діяльності, охоплювала всі різновиди медичної допомоги – хірургічні операції, шпитальне лікування, санітарний догляд, була поставлена фахово, з невеликою смертністю поранених і хворих. Хворих здебільшого відправляли лікуватись удома, якщо це було можливо. Добре організовані і забезпечені необхідним санітарні пункти / шпиталі сприяли скорому видужанню. Окрім того, медичний персонал здійснював профілактичний огляд і лікування хворих у відділах УПА, а часто і цивільних людей, у тому числі дітей. Справі медичної опіки особливу увагу приділяв штаб північної групи УПА «Заграва».

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне). Ф. 5(Р). Спр. П-5952. Архівно-кримінальна справа Чміля Олексія Захаровича. 51 арк.
2. ГДА СБУ, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-8606. Архівно-кримінальна справа Бак Тетяни Михайлівни. 38 арк.
3. ГДА СБУ, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-14524. Архівно-кримінальна справа Мартинюка Федора Михайловича. 74 арк.
4. Ганіткевич Я., Пундій П. Українські лікарі: біобібліогр. довід. Кн. 3: Учасники національно-визвольної боротьби й українського державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. Львів, 2008. 427 с.
5. Денищук О. Книга пам'яті і слави Волині. Т. 9: Рівненська область. Сарненський район. Рівне: ПП ДМ, 2005. 416 с.
6. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1795. Архівно-кримінальна справа Мартинюка Федора Михайловича.
7. Доктор М. *Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. 446 с. С. 366–367.
8. Кравець А. Медики у визвольних змаганнях українського народу (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА). Львів, 2010. 177 с.
9. Літопис УПА. Т. 23: Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1993. 482 с.
10. Літопис УПА. Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (спогади). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1997. 283 с.
11. Літопис УПА. Т. 32: Медична опіка в УПА. Кн. 2. Спогади і документи / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. 583 с.
12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / упоряд. О. Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 902 с.
13. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і заплілля на ПЗУЗ. 1943-1945. Нові документи / упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. Київ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2010. 640 с.
14. Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944-1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2011. 640 с.
15. Онишко Л. Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати. Катерина Зарицька в українському національному русі. Львів; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 912 с.
16. Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. Вид. друге. Вінніпег: Вид-ня товариства «Волинь», 1990. 360 с.

17. Срібна М. Український червоний хрест в роки Другої світової війни. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 2014. 20 с.
18. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. 07.00.01. Чернівці, 2007. 35 с.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Rivne (HDA SBU, Rivne). F. 5(R). Spr. P-5952. Arkhivno-kryminalna sprava Chmilia Oleksiia Zakharovycha. 51 ark.
2. HDA SBU, Rivne. F. 5(R). Spr. P-8606. Arkhivno-kryminalna sprava Bak Tetiany Mykhailivny. 38 ark.
3. HDA SBU, Rivne. F. 5(R). Spr. P-14524. Arkhivno-kryminalna sprava Martyniuka Fedora Mykhailovycha. 74 ark.
4. Hanitkevych Ya., Pundii P. Ukrainski likari: biobibliohr. dovid. Kn. 3: Uchasnyky natsionalno-vyzvolnoi borotby u ukrainskoho derzhavotvorennia, represovani ta reabilitovani likari Ukrainy. Lviv, 2008. 427 s.
5. Denyshchuk O. Knyha pamiati i slavy Volyni. T. 9: Rivnenska oblast. Sarnenskyi raion. Rivne: PP DM, 2005. 416 s.
6. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. F. R-2771. Op. 2. Spr. 1795. Arkhivno-kryminalna sprava Martyniuka Fedora Mykhailovycha.
7. Doktor M. *Dokument doby: publitsystyka Ulasa Samchuka 1941-1943 rokiv / uporiad. A. Zhyviuk*. Rivne: VAT «Rivnenska drukarnia», 2008. 446 s. S. 366–367.
8. Kravets A. Medyky u vyzvolnykh zmahanniakh ukrainskoho narodu (vid Ukrainskoho Chervonoho Khresta do Sluzhby Zdorovia UPA). Lviv, 2010. 177 s.
9. Litopys UPA. T. 23: Medychna opika v UPA / red. M. Ripetskyi. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 1993. 482 s.
10. Litopys UPA. T. 27: Roman Petrenko («Iurko», «Omelko»). Za Ukrainu, za yii voliu (spohady). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 1997. 283 s.
11. Litopys UPA. T. 32: Medychna opika v UPA. Kn. 2. Spohady i dokumenty / red. M. Ripetskyi. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 2001. 583 s.
12. Litopys UPA. Nova seriia. T. 9: Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshchovanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1944–1945 / uporiad. O. Ishchuk, S. Kokin. Kyiv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA», 2007. 902 s.
13. Litopys UPA. Nova seriia. T. 14: UPA i zapillia na PZUZ. 1943-1945. Novi dokumenty / uporiad. V. Kovalchuk, I. Marchuk. Kyiv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA», 2010. 640 s.
14. Litopys UPA. Nova seriia. T. 16: Volyn i Polissia u nevidomii epistoliarnii spadshchyni OUN i UPA. 1944–1954 rr. / uporiad. V. Kovalchuk, V. Ohorodnik. Kyiv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA», 2011. 640 s.
15. Onyshko L. Nam sontse vsmikhalos kriz rzhavii hraty. Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalnomu rusi. Lviv; Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA», 2007. 912 s.
16. Samchuk U. Na koni voronomu. Spomyny i vrazhennia. Vyd. druhe. Vinnipeh: Vyd-nia tovarystva «Volyn», 1990. 360 s.
17. Sribna M. Ukrainskyi chervonyi khrest v roky Druhoi svitovoi viiny. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. 07.00.01. Kyiv, 2014. 20 s.
18. Starodubets H. Ukrainske povstanske zapillia (druha polvyna 1943 – pochatok 1946 rokiv). Avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. 07.00.01. Chernivtsi, 2007. 35 s.

УДК 94:[37:615-051](477.81) «1941/1944»

Віталіна Данильчук

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ГАЛУЗІ У МІСТІ РІВНЕ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізуються проблеми професійної підготовки фахівців фармацевтичної галузі у місті Рівне в період німецької окупації. На основі архівних документів та матеріалів окреслено особливості організації освітнього процесу у Школі фармацевтів, що діяла під юрисдикцією шкільного відділу Рівненської міської управи й була однією із ланок тогочасної системи підготовки медичних кадрів. Охарактеризовано учнівсько-викладацький склад означеного закладу освіти, простежено труднощі матеріально-технічного, господарського, фінансового забезпечення. Вказано на нестабільність системи підготовки фахівців фармацевтичної галузі в умовах окупаційного режиму, а відтак, згорання процесу розвитку цієї сфери.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, Школа фармацевтів, м. Рівне, освітній процес, фармацевтична галузь.

The article deals with the problem of professional training of experts of pharmaceutical business in the town of Rivne during the Nazi occupation. It defines the peculiarities of the organization of the educational process at the Pharmacy technicians' School that worked under the jurisdiction of the school department of Rivne municipal government and was a part of the system of medical staff training of that time due to archive documents and materials. It has been defined that the Pharmacy technicians' School was working from the 20th of May till the 10th of November 1942 with an address at Doroshenka str., 12. The Principle and all the teachers had higher education and 2-33 years of working experience in the field of education. Weekly rate was different and varied between 2 and 28 hours. A secretary and a custodian worked at the school as well.

It has been determined that the applicants had to submit an application form, a CV, a copy of the certificate of birth and a copy of the high school certificate. The classes were from Monday till Saturday in the afternoon. They studied such subjects as Chemistry, Physics, Botany, German, Ukrainian, Latin and others. A chemistry lab was equipped for the practical classes. They used control works and exams to assess the knowledge of the students. The students were mostly young people born between 1916 and 1926 at the age of 16-22 years old. The education was fee-paid.

The students received a bilingual personal certificate (Ausweis) with an expiry date signed by the Principle and the Burgomaster, stamped with a seal of the municipal government proving that this or that person is "a student of the Pharmacy technicians' School" in Rivne. There were the year of birth and a place for a photo in it besides surname and first name.

The article reveals the problems of the material and technical security, the financial security among which are: the light problems, the heating system problems, the problems with repairs etc. It has been stated that the training of experts of pharmaceutical business was not stable within the conditions of the occupation regime.

Key words: German occupation regime, the Pharmacy technicians' School, the town of Rivne, educational process, pharmaceutical business.

Німецька окупація території України детермінувала численні зміни в різних сферах життя населення, не оминувши систему охорони здоров'я. Питання відновлення функціонування мережі медичного обслуговування для німецької адміністрації було значимим з декількох причин: підтримка рівня здоров'я місцевого населення, обов'язком якого була праця для потреб Третього рейху і запобігання поширенню інфекційних захворювань та епідемій. В означеному контексті, важливою була організація підготовки медичних кадрів, зокрема, у закладах середньої спеціальної освіти та через короткострокові фахові курси.

Джерельну базу досліджуваної проблеми складають документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України [28], Державного архіву Рівненської області, зокрема матеріали фондів Р-22 «Гєбїтскомїсарїат м. Рївне» [3–5], Р-33 «Рївненська мїська управа» [6–9], Р-577 «Окружний лїкар в м. Сарни» [15], Р-75 «Школа фармацевтів шкїльного вїддїлу Рївненської мїської управи» [10–14], серед яких – протоколи проведених педагогїчних рад, розгляд заяв вїд абїтурїентїв та їхнї автобїографїї, планування органїзацїї освїтнього процесу, розклади занять, списки та посвїдчення учнїв, списки та анкети вчителїв школи, вїдомостї на зарплату, рїзноплановї оголошення, листування з вїддїлом освїти Рївненської мїської управи з органїзацїйно-управлїнських та фїнансово-господарських питань тощо.

В історїографїї проблема пїдготовки фахївцїв фармацевтїчної галузї в перїод нїмецької окупацїї досліджувалася фрагментарно й здебїльшого, в контекстї пїдготовки медичних кадрїв для рїзних галузей системи охорони здоров'я або розвитку освїти. Доробок українських історикїв, в означеному аспектї, представлений працями І. Гончаренко [1], В. Доброчинської [16; 17], Б. Кицака [20], В. Мисана [23], О. Потильчака [25], В. Слїпчук [26], С. Стельниковича [27] та їнших. Вїдтак, поза увагою науковцїв залишається низка аспектів, що стосуються органїзацїї освїтнього простору, характеристики учнївського контингенту та викладацького складу фармацевтїчних шкїл, локальнї/регіональнї особливостї їхньої дїяльностї тощо. З огляду на це, **метою статтї** є розгляд проблеми професїйної пїдготовки фахївцїв фармацевтїчної галузї в перїод нїмецької окупацїї у мїстї Рївне.

В умовах нацистського «нового порядку» нїмецька влада мала власне бачення органїзацїї освїтнього процесу на окупованїй територїї України. Прїоритетними вважалися лише початкова та окремї напрями середньої спеціальної освїти. Також було вїдновлено навчання у деяких вищих навчальних закладах, проте їх спеціалїзацїя засвїдчила, що нїмцї сприяли переважно пїдготовцї фахївцїв сїльськогосподарського спрямування, окремих галузей промисловостї та вчителїв для початкових шкїл. Окрїм того, впродовж усього перїоду окупацїї поширеними були короткостроковї фаховї курси рїзних напрямїв, для пїдготовки кадрїв, у яких спостерїгалася нагальна потреба [25, с. 782-785].

З огляду на достатньо розгалужену мережу аптечних закладів, робота яких була відновлена впродовж літа – осені 1941 р., та дефіцит фахівців аптекарської справи, зокрема й через те, що значна кількість працівників аптек були євреями, яких згодом знищили, у багатьох окупованих містах України органи місцевого управління, за згодою німецької адміністрації, запроваджували короткострокові фахові курси, що мали на меті частково вирішити питання забезпечення медичним персоналом аптеки. Заклади освіти відповідного спрямування діяли у Житомирі, Умані, Вінниці, Рівному та деяких інших містах [1; 20; 25; 27]. Ініціатива їх створення належала, зокрема відділам охорони здоров'я, подекуди відділам освіти окружних, районних та міських управ.

На основі документів та матеріалів Державного архіву Рівненської області, окреслимо особливості організації освітнього процесу у Школі фармацевтів, що почала діяти у м. Рівне 20 травня 1942 року за адресою – вул. Дорошенка, 12. В тогочасних умовах, облаштувати освітній простір закладу було не просто. Відтак, для забезпечення Рівненської фармацевтичної школи навчальною літературою та обладнання кабінету хімії («лабораторії якісного та кількісного аналізу») шкільний відділ міської управи відкомандировував вчителя хімії цієї школи – Майстренка Юрія, до м. Київ. Окрім того, керівництво неодноразово зверталось до технічного відділу управи з проханнями проведення різного роду ремонтних робіт («ремонт електричної, водотягової інсталяції, капітальний ремонт»), а також, доукомплектування хімічної лабораторії, як основного кабінету Школи, лабораторними столами, полицями для реактивів та іншими меблями, канцелярським приладдям [7, арк. 101; 11, арк. 7-9, 15, 19; 8, арк. 157; 13, арк. 22].

Навчання відбувалося з понеділка по суботу в другій половині дня. Спочатку заняття розпочиналися о 14.50, а закінчувалися о 19.50 год. Згодом, очевидно, у зв'язку із перенесенням комендантської години, в розклад було внесено зміни і слухачі приходили до Школи на 14.00 та працювали до 19.00 год. Заняття тривали 45 хв. (одна академічна година), після кожного була 5-10-хвилинна перерва. Щодня учні мали по 6 занять, або по три пари. Серед дисциплін, які вивчалися: хімія (18 годин/тиждень), фізика (6 годин), ботаніка (6 годин), німецька (2 години), українська мова (2 години), латина (2 години). На початку роботи школи передбачалися також географія та історія України (по 1 годині), але невдовзі ці предмети з навчального плану вилучили. Передбаченими були лекційні та практичні заняття [11, арк. 16; 12, арк. 8; 4, арк. 2, 7]. Тобто, майбутніми фахівцями фармацевтичної галузі вивчалися, в основному, фахово зорієнтовані дисципліни. Навчання у Школі було платним. Сума оплати складала 50 крб. за місяць [11, арк. 20].

Перевірку знань учнів проводили у формі контрольних робіт та іспитів. Так, в оголошенні від 10 серпня 1942 р. директорка Школи доводила до відома слухачів фармацевтичних курсів інформацію про те, що «перевірка знань за I триместр проводитиметься у такий спосіб: з 17 до 22.08.1942 р. – контрольні роботи з хімії аналітичної; 24-25.08 – (аналіз) іспит з хімії аналітичної; 26.08 – іспит з хімії неорганічної; 29 і 31.08 – іспит з ботаніки», згодом, у цей графік було внесено деякі корективи [11, арк. 5, 17зв.].

Після здачі іспитів та закінчення I триместру, переведених на II триместр учнів направляли на 3-х місячну практику в аптеки [11, арк. 18]. Це, зокрема, було пов'язане з тим, що: перший набір слухачів у Школу фармацевтів був не великий – всього 10 осіб, окрім того, серед них були і такі, які не відвідували заняття, а відтак, не змогли успішно скласти підсумкові іспити й продовжити навчання. Відтак, після проведення іспитів у складі учнів першого набору залишилося 5 осіб.

Пропозиція директорки Школи стосовно виходу із ситуації, що склалася, була такою: «склад учнів Школи фармацевтів на сьогодні занадто малий і не відповідає вимогам мети Школи, – тому, вважаю, що учнів, що зараз вчаться, після закінчення першого триместру надіслати на 3 місяці на практику до аптек. Зробити новий набір учнів з абсолювентів, які мають посвідку про закінчення Матурального курсу. Розпочати з ними навчання з 1 вересня, а після закінчення тими новими учнями I триместру, відкрити II триместр доучивши і цих, і тих учнів, що відбули 3-х місячну практику» [11, арк. 17]. Педагогічна рада підтримала вказану пропозицію.

Як засвідчує текст протоколу за №2 Педагогічної ради Школи від 31 липня 1942 р., у тогочасному місті Рівне та його околицях не вистачало фахівців-фармацевтів. Однією із причин було те, що значна кількість працівників аптек – це були євреї. Для прикладу, у Сарнах, станом на жовтень 1941 р. із 8 аптекарів – 5 були євреями, така ж ситуація була у Володимирці, Рокитно та інших населених пунктах округи. До того ж, знаходимо інформацію, що у листопаді 1941 р. керівництво Сарненської міської управи зверталось до окружного Відділу суспільної опіки та охорони здоров'я з проханням «затвердити список працівників двох державних аптек у м. Сарни», більшість з яких – євреї, пояснюючи, що це «викликане необхідністю з приводу браку фармацевтів» [15, арк. 25-26, 39]. В результаті масового знищення єврейського населення (наприкінці 1941 р. та впродовж 1942 р.), на теренах Рівненщини з'являлася значна кількість вакантних місць праці саме в медичній сфері, зокрема, у фармацевтичній галузі, які необхідно було заповнювати.

З огляду на потребу в таких фахівцях, в резолюції Педагогічної ради вказано на необхідності «вжити всіх заходів для утворення можливості прийняти до складу слухачів Школи найбільшу кількість» [4, арк. 3-4]. Як результат, було прийнято рішення зараховувати абітурієнтів до Школи фармацевтів без вступних випробувань. Їм необхідно було подати лише заяву, автобіографію/життєпис, копію метрики з відомостями про народження та копію свідоцтва матуральних курсів про закінчення середньої освіти. Подальша процедура передбачала: розгляд на Педагогічній раді, за участю заступника очільника шкільного відділу міської управи – п. Тіхоневича, окружного інспектора – п. Бусла і завідувача аптечною базою – п. Зарицького, заяв тих, хто виявив бажання вчитися, обговорення їхніх характеристик та успіхів і зарахування. Таким чином, до Школи фармацевтів у Рівному з 1 вересня 1942 р. зарахували 53 особи, яких розподілили на дві групи [4, арк. 3-4]. Осіб, які подавали заяви і необхідні документи, але яких не прийняли, зараховували кандидатами і повідомляли про те, що вони можуть бути прийняті до складу слухачів у міру появи вільних вакансій упродовж першого тижня навчання [2, арк. 11].

Як засвідчують документи Державного архіву Рівненської області, учнями Школи фармацевтів була молодь 1916–1926 рр. народження, яким на момент навчання було від 16 до 26 років. Приблизно 60% контингенту слухачів складала хлопці [5, арк. 3-5зв, 19-49; 9]. У списках зарахованих на навчання з 1 вересня 1942 р. значиться і Євген Боровий (1925–2004 рр.), родом із Радивилівщини, відомий нам як рівненський хірург, доктор медичних наук, заслужений лікар України. Серед архівних матеріалів, які відображають діяльність Школи, збереглася його коротка автобіографія, датована 24.08.1942 р., посвідка про закінчення «Матурального курсу» і складений «іспит зрілості» за підписом керівниці вказаного курсу Надії Іщук [10, арк. 11-12; 22].

З особових справ довідуємося, що з-поміж учнів фармацевтичної школи були і ті, які вже працювали в аптеках – Гаврусевич Костянтин (в одній із аптек був задіяний як практикант), Дубінський Тадей (з грудня 1941 р. працював у аптеці №4 м. Рівне), Куцевич Галина (була практиканткою в Аптечній складниці у Рівному) тощо [9, арк. 28-29, 40-43, 84]. Звертаючись із проханням зарахувати у Школу фармацевтів, Кандиба Вячеслав повідомляв, що є студентом лікувального відділу Київського медичного інституту [9, арк. 56]. Отож, здобувати професію фармацевта мали намір як ті, хто вже був задіяний в означеній сфері, так і ті, хто ще тільки планував присвятити себе цій справі. До того ж, певний час, навчання – було одним із способів уникнення/відтермінування вивезення на примусові роботи у Німеччину.

Учні фармацевтичної школи отримували двомовну (німецькою та українською) іменну Посвідку (Ausweis) з фіксованим терміном дії (до 1 листопада, або ж до 1 грудня 1942 р.), за підписами директора Школи, бургомистра та гербовою печаткою міської управи, яка засвідчувала, що та чи інша людина є «учнем Школи фармацевтів у м. Рівному». Окрім прізвища та імені у ній було зазначено рік народження та передбачалося місце для фото. Зокрема, такі документи отримали: Вакулук Гриць, Горпініч Віра, Довгаль Микола, Друзюк Олександр, Дубінський Тадей, Кандиба Вячеслав, Левицька Ангеліна, Любімов Борис, Новак Олександр, Рустанович Галина, Федонюк Костянтин, Яценя Сергій та інші [13, арк. 14-49].

Учням, які мешкали поза межами міста Рівне, видавали довідку (Bescheinigung), також, відповідно засвідчену директором Школи та бургомистром, із зазначенням основних особових даних і місця навчання, яка «давала право приносити їжу» із вказаного у ній населеного пункту «для власного догляду» [13, арк. 23, 25, 36, 37, 50].

Очільницею Школи фармацевтів була Андрощук Ольга (37 р., освіта – вища, II кваліфікаційна категорія). У штаті працювали також секретар – Папкова Неоніла (31 р., освіта – середня, VI категорія) та сторож – Шепченко Марія (56 р., VIII категорія). Послугуючись наявними архівними матеріалами певною мірою вдалося схарактеризувати викладачів означеного закладу освіти.

Апошанський Сергій, 1879 р.н., православний, росіянин, безпартійний. Закінчивши фізико-математичний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету, отримав диплом I ступеня. Стаж від 1903 р. Категорія II. Міг викладати – фізику, математику, хімію в усіх класах середньої школи. Володів українською, російською та польською мовами. Проживав у м. Рівне по вулиці Іванни, 15. У Школі фармацевтів з 26 червня 1942 р. викладав фізику. До цього часу викладачем фізики був Старак Богдан (стаж 6 р., категорія II) [14, арк. 2; 8, арк. 154, 157].

Кобилянський Броніслав (18.12.1896–1986) – знаний мовознавець, педагог, в анкеті якого було зазначено: православний, українець, безпартійний. Закінчив історико-філологічний факультет Віденського університету, педагогічні та фахові курси в Кракові і Варшаві. Стаж 18 років. Категорія II. Міг викладати українську мову і літературу та німецьку мову і літературу. Володів українською, російською, чеською, сербською, польською, німецькою, (французькою, англійською – неповно), латинською та грецькою мовами. Проживав у м. Рівне по вулиці Грушевського, 3. У фармацевтичній школі з вересня 1942 р. викладав українську та німецьку мови. Першому набору учнів ці предмети

викладали – Кульчинський Філімон (укр. мова, стаж – 22 р., категорія II) і Турек Анна (нім. мова, 1908 р.н., полька, стаж – 10 р., категорія II) [14, арк. 3; 8, арк. 154, 157, 181; 19, с. 174-175; 21].

Левитський Євген, 1881 р.н., православний. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, отримавши диплом I ступеня. Стаж від 1902 р. Категорія II. Міг викладати історію і латинську мову в середніх школах. Володів українською, російською та польською мовами. Проживав у м. Рівне на Грабнику. У школі фармацевтів з жовтня 1942 р. викладав латину. До цього часу цей предмет викладав Фесюк Микола (46 р., стаж – 13 р., категорія II) [14, арк. 4; 8, арк. 154, 157, 181].

Майстренко Юрій, 1907 р.н., українець, православний. Закінчив Київський державний університет. Стаж – 15 років. Категорія II. Міг викладати хімію та фізику у середній та вищій школі. Володів українською, російською мовами. Проживав у м. Рівне по вулиці Хмельницького, 187/4. У фармацевтичній школі, порівняно з іншими, мав найбільше навчальне навантаження, оскільки викладав хімію [14, арк. 5; 8, арк. 154, 157, 181, 199, 220, 232].

Панек Йозеф (Йосип) – відомий ботанік, громадський діяч, 1880 р.н., православний, чех, безпартійний. Закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Київський університет (1911 р.) і Вищі педагогічні курси в Києві (1912 р.). Стаж – 28 р. Категорія II. Міг викладати: природознавство, космографію та геологію в середніх школах. Володів українською, польською, російською мовами. Проживав у м. Рівне по вулиці «СС», 29. Був викладачем ботаніки [14, арк. 6; 8, арк. 154, 157, 181, 199, 212, 220, 232; 24, с. 108-110; 18].

Впродовж травня–серпня 1942 р. у Школі фармацевтів був предмет «географія України», який викладав працівник освітнього відділу управи – Іщук Роман (1881 р.н., стаж – 2 р., категорія III) – чоловік відомого педагога, математика, громадської діячки Надії Шульгиної-Іщук [16; 14, арк. 1; 8, арк. 154, 157, 181]. До того ж, слухачі першого набору мали можливість чути лекції з історії України, які читав Фесюк Микола [14, арк. 1; 8, арк. 150, 154, 157, 181, 199].

Відтак, навчальний процес у Рівненській фармацевтичній школі забезпечував високопрофесійний педагогічний колектив. Усі викладачі мали вищу освіту і стаж педагогічної діяльності від 2 до 33 років. Тижневе навантаження кожного із них залежало від фаху і тому було різним (від 2 до 28 годин). Варто зауважити, що впродовж травня–серпня 1942 р. діяли норми, за якими тижневе педагогічне навантаження встановлювалося у кількості 18 годин, а з вересня – 24 години. Окрім того, передбачалися доплати за вік (35–39 років – 30 %, 40–44 роки – 40 %, 45 років і більше – 50 %) та за знання німецької мови (25 %) години. Усі вказані компоненти (стаж, кваліфікаційна категорія, кількість годин, наявність надбавок) впливали на рівень заробітної плати. Для прикладу, станом на вересень 1942 р. ставка вчителя у фаховій школі становила 950 крб. (без урахування можливих надбавок), директору нараховували спочатку 600, а з вересня – також 950 крб., ставка секретаря складала 400 крб., а сторожа – 280 [8, арк. 150, 154, 181, 199, 212, 220, 232]. До того ж, передбачалося забезпечення вчителів паливом («дровами на зиму»), електроенергією, деякими продуктами харчування («молоком, капустою») тощо [11, арк. 13; 7, арк. 101].

Архівні матеріали засвідчують, що у керівництва і педагогічного колективу Школи фармацевтів були «грандіозні» плани стосовно подальшої роботи і розвитку закладу: планувалося відкрити підготовчий клас, згодом розширити штат працівників, ввести нові посади і кожні три місяці проводити набір слухачів, однак, з огляду на низку несприятливих умов та обставин, серед яких розпорядження Е. Коха від 24 жовтня 1942 р. про заборону навчання молодих людей віком від 15 років і старших, та їхню трудову повинність, за розпорядженням гебітскомісара, датованим 05 листопада 1942 р., 10 листопада 1942 р. Школу фармацевтів закрили [11, арк. 13, 19, 20; 12, арк. 5-6; 13, арк. 22, 47; 28, арк. 2-3; 2, с. 28-29]. Означеним документом передбачалося закриття й інших фахових шкіл Рівного, за винятком Школи сестер-акушерок та Музичної школи [6, арк. 103, 105, 110].

Таким чином, з огляду на відновлення роботи аптечних установ та потребу фахівців, які б забезпечували належну їх діяльність на теренах Рівненської округи, постала необхідність організації відповідного закладу освіти, який би забезпечив підготовку кадрів для фармацевтичної галузі. Саме з цією метою, в окупованому місті Рівному, в травні 1942 р., була створена Школа фармацевтів, навчанням у якій поступово була охоплена значна кількість молоді. Освітній процес тут організували висококваліфіковані педагоги. Однак, в тогочасних непростих умовах функціонування Школи було позначене численними труднощами, пов'язаними із матеріально-технічним, господарським, фінансовим забезпеченням та іншими проблемами.

Невдовзі після розпорядження Е. Коха від 24 жовтня 1942 р. про заборону навчання молоді та її трудову повинність, з'явилися відповідні вказівки про закриття навчальних закладів, зокрема, фахових шкіл, на місцях, оскільки вони «відволікали працездатну молодь від відправлення до Німеччини» [28, арк. 2-3; 2, с. 28-29]. У зв'язку з цим, процес підготовки фахівців фармацевтичної галузі в листопаді 1942 р. у Рівному перервався, належним чином не вирішивши ситуацію із забезпеченням персоналом

аптечних закладів, що, загалом, засвідчило нестабільність системи підготовки фахівців фармацевтичної галузі в умовах окупаційного режиму, а відтак, згорання процесу розвитку цієї сфери.

При подальшому дослідженні означеної проблематики доцільним буде окремий розгляд і аналіз діяльності мережі аптечних закладів Рівненщини в умовах німецької окупації, а також, з'ясування подальшої долі учнів та викладачів Школи фармацевтів, що діяла у Рівному у 1942 р.

Список використаних джерел

1. Гончаренко І. Підготовка медичних кадрів із середньою спеціальною освітою на теренах райхскомісаріату «Україна» (1941–1944) / І. Гончаренко // Мандрівець. – 2012. – № 1. – С. 38–41.
2. Данильчук В. Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Р. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 282 с.
3. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф.Р-22, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
4. Держархів Рівненської обл., ф.Р-22, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
5. Держархів Рівненської обл., ф.Р-22, оп. 1, спр. 4, арк. 72.
6. Держархів Рівненської обл., ф.Р-33, оп. 2, спр. 22, арк. 135.
7. Держархів Рівненської обл., ф.Р-33, оп. 2, спр. 26, арк. 101.
8. Держархів Рівненської обл., ф.Р-33, оп. 2, спр. 28, арк. 258.
9. Держархів Рівненської обл., ф.Р-33, оп. 2, спр. 38, арк. 189.
10. Держархів Рівненської обл., ф.Р-75, оп. 1, спр. 1, арк. 117.
11. Держархів Рівненської обл., ф.Р-75, оп. 1, спр. 2, арк. 20.
12. Держархів Рівненської обл., ф.Р-75, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
13. Держархів Рівненської обл., ф.Р-75, оп. 1, спр. 4, арк. 51.
14. Держархів Рівненської обл., ф.Р-75, оп. 1, спр. 5, арк. 6.
15. Держархів Рівненської обл., ф.Р-577, оп. 1, спр. 3, арк. 90.
16. Доброчинська В. Грані життя та діяльності Романа Іщука (1881–1979 рр.) / В. Доброчинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2017. – Вип. 29. – С. 65–70.
17. Доброчинська В. Навчальні заклади м. Рівного в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. Доброчинська // Слов'янський світ і Україна: Зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного ун-ту, професора Руслана Постоловського. – Рівне, 2011. – С.159–166.
18. Життя та діяльність Йозефа Панека: до 130-річчя від дня народження вченого / В. І. Мельник, В. О. Володимирець, О. М. Сауш та ін. – Рівне: Волин. обереги, 2012. – 88 с.
19. Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2016 рік / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; упоряд.: Філімонова Т. В., Тарнавська С. В.; наук. ред. Березівська Л. Д. – Київ, 2015. – 223 с.
20. Кицак Б. В. Окупаційна система підготовки медичних кадрів в райхскомісаріаті «Україна» у 1941–1943 рр. / Б. В. Кицак // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 79–82.
21. Кобилянський Броніслав Володимирович // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8861.
22. Марчук Л. Покликання боротись за життя: Є. М. Боровий: хірург, учитель, людина / Л. Марчук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 172 с.
23. Мисан В. Шкільна освіта в рейхскомісаріаті «Україна» (на прикладі школи №2 міста Рівного) / В. Мисан // Проблеми дидактики історії. – 2015. – Вип. 6. – С. 168–182.
24. Музейні фахівці Рівненщини: бібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка; уклад.: Н. М. Кожан, Л. М. Малишева [та ін.]; відп. за вип.: В. П. Ярощук. – Рівне: В. А. Лапсюк, 2014. – 184 с.
25. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941–1944. – К., 2006. – С. 782–790.
26. Сліпчук В. Л. Тенденції професійної підготовки фахівців фармацевтичної галузі в Україні (20–40 роки ХХ століття) / В. Л. Сліпчук // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: наук.-метод. журнал. Серія: Педагогічні науки. – 2016. – Вип. 3–4 (48-49). – С. 48–52.
27. Стельникович С. Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир, 2013. – Т. 11. – С. 5–12.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 118, арк. 4.

References

1. Honcharenko I. Pidhotovka medychnykh kadriv iz serednoiu spetsialnoiu osvitoiu na terenakh raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944) / I. Honcharenko // Mandrivets. – 2012. – № 1. – S. 38–41.
2. Danylchuk V. R. Reikhskomisariat – Reikhovi: ukraintsi z Rivnenshchyny na prymusovykh robotakh v Avstrii ta Nimechchyni / V. R. Danylchuk. – Rivne: PP DM, 2013. – 282 s.
3. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), f.R-22, op. 1, spr. 1, ark. 11.
4. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-22, op. 1, spr. 3, ark. 23.
5. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-22, op. 1, spr. 4, ark. 72.
6. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-33, op. 2, spr. 22, ark. 135.
7. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-33, op. 2, spr. 26, ark. 101.
8. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-33, op. 2, spr. 28, ark. 258.
9. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-33, op. 2, spr. 38, ark. 189.
10. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-75, op. 1, spr. 1, ark. 117.
11. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-75, op. 1, spr. 2, ark. 20.
12. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-75, op. 1, spr. 3, ark. 12.
13. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-75, op. 1, spr. 4, ark. 51.
14. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-75, op. 1, spr. 5, ark. 6.
15. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f.R-577, op. 1, spr. 3, ark. 90.
16. Dobrochynska V. Hrani zhyttia ta diialnosti Romana Ishchuka (1881–1979 rr.) / V. Dobrochynska // Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: zb. nauk. pr. Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho un-tu. – Rivne : RDHU, 2017. – Vyp. 29. – S. 65–70.
17. Dobrochynska V. Navchalni zaklady m. Rivnoho v period nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.) / V. Dobrochynska // Slovianskyi svit i Ukraina: Zb. nauk. pr. na poshanu rektora Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho un-tu, profesora Ruslana Postolovskoho. – Rivne, 2011. – S.159–166.
18. Zhyttia ta diialnist Yozefa Paneka: do 130-richchia vid dnia narodzhennia vchenoho / V. I. Melnyk, V. O. Volodymyrets, O. M. Saush ta in. – Rivne: Volyn. oberehy, 2012. – 88 s.
19. Kalendar znamennykh i pamiatnykh dat u haluzi osvity i pedahohichnoï nauky na 2016 rik / NAPN Ukrainy, Derzh. nauk.-ped. b-ka Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho; uporiad.: Filimonova T. V., Tarnavska S. V.; nauk. red. Berezivska L. D. – Kyiv, 2015. – 223 s.
20. Kytsak B. V. Okupatsiina systema pidhotovky medychnykh kadriv v raikhskomisariati «Ukraina» u 1941–1943 rr. / B. V. Kytsak // Hileia: naukovyi visnyk. – 2016. – Vyp. 113. – S. 79–82.
21. Kobylianskyi Bronislav Volodymyrovych // Entsyklopediia suchasnoï Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8861.
22. Marchuk L. Poklykannia borotys za zhyttia: Ye. M. Borovyi: khirurh, uchytel, liudyna / L. Marchuk. – Lutsk: PVD «Tverdynia», 2008. – 172 s.
23. Mysan V. Shkilna osvita v reikhskomisariati «Ukraina» (na prykladi shkoly №2 mista Rivnoho) / V. Mysan // Problemy dydaktyky istorii. – 2015. – Vyp. 6. – S. 168–182.
24. Muzeini fakhyvtsi Rivnenshchyny: biobibliohr. pokazhch. / Rivnen. obl. univers. nauk. b-ka; ukhad.: N. M. Kozhan, L. M. Malysheva [ta in.]; vidp. za vyp.: V. P. Yaroshchuk. – Rivne: V. A. Lapsiuk, 2014. – 184 s.
25. Potylchak O. Natsyistska polityka u sferi pidhotovky spetsialistiv iz serednoiu ta vyshchoiu spetsialnoiu osvitoiu v Ukraini (1942–1944 rr.) / O. Potylchak // Arkhivy okupatsii 1941–1944. – K., 2006. – S. 782–790.
26. Slipchuk V. L. Tendentsii profesiinoï pidhotovky fakhyvtsiv farmatsevtichnoï haluzi v Ukraini (20–40 roky KhKh stolittia) / V. L. Slipchuk // Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka: nauk.-metod. zhurnal. Serii: Pedahohichni nauky. – 2016. – Vyp. 3-4 (48-49). – S. 48–52.
27. Stelnykovych S. Medychno obsluhovuvannia na terytorii heneralnoho okruhu Zhytomyr (druha polovyna 1941 – pochatok 1944 rr.) / S. Stelnykovych // Volynski istorychni zapysky: zb. nauk. prats. – Zhytomyr, 2013. – T. 11. – S. 5–12.
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 57, op. 4, spr. 118, ark. 4.

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930.1:303.446.4

Андрій Блануца

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується історіографія питання політичного та соціально-економічного життя Переяславського князівства у литовський період історії. Бідність джерел породила в історіографії низку дискусійних тем щодо занепаду Переяславської землі у цей період.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Переяслав, Переяславська земля, історіографія, дискусія.

The article deals with the historiography of the question of political and socio-economic life of Pereiaslav principality in the Lithuanian period of history. The poverty of the sources gave rise to a number of discussion topics in historiography regarding the decline of the Pereiaslav land during this period.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Pereiaslav, Pereiaslav land, historiography, discussion.

Про руські часи Переяславщини збереглося чимало артефактів та літописних джерел, що дозволило дослідникам відносно комфортно вивчати та писати історію Переяславського князівства. Чого не можна сказати про наступний період історії, від часу входження Переяслава до складу імперії Золотої Орди (1240 р.). Утім, ще більш проблематичним для істориків став період т.зв. «литовської доби» в історії Переяславської землі. Така ситуація склалася не стільки тому, що цьому періоду бракувало дослідницької уваги, а внаслідок мінімальної збереженості джерел, як археологічних, так і писемних.

Саме бідність джерел викликала відповідні тенденції в історіографії проблеми історії Переяславської землі у литовську добу. Літописи післярусських часів не мають принаймні уривчастих згадок чи повідомлень про політичне чи будь-яке інше життя Переяслава та його округи у XIV–XV ст. Лише у XIX ст. набувають популярності зведені дані (статистичні, у формі записок, звітів) любителів старожитностей, у яких часто цінним є фактичний матеріал чи згруповані з різних джерел, оповідань, польових досліджень дані про окремі регіони України. Так, деяку увагу привертають «Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году» Н. Арандаренко, у яких представлено короткий опис «Переяславського уезда»⁶⁷ з традиційним для таких «Записок» історичним дослідженням, топографічними даними, описом промисловості, народонаселення та іншими матеріалами. Щодо нашої теми, автор записок, описуючи місто, згадує цитадель верхнього міста Переяслава, яка була у литовський період перетворена у замок⁶⁸. Отже, тут присутня версія про існування литовської влади у місті.

Автор «Записок» також подає цікавий факт продовження життя та господарської діяльності одного із розорених монголами у 1239 р. населеного пункту. Йдеться мова про містечко Заруби, яке було вщент зруйноване 1239 р. Утім частина жителів, рятуючись від вірної смерті, встигла перейти на правий берег Дніпра, де навпроти зруйнованого містечка Заруби по інший берег річки заснували нове поселення Зарубанці⁶⁹. Таким чином, бачимо, що життя після нищівного руйнування Переяславської землі продовжувалося і набувало нових форм вже у литовський період. Н. Арандаренко відзначає, що на початку XIV ст. Переяслав належав великому князеві Іоанну Калиті, сину Олександра Невського. У 1320 р. литовський князь Гедимін розбив Переяславського князя Олега, який у союзі з київським князем Станіславом виступив проти литовців⁷⁰. Наступним важливим фактом для нашого дослідження є дата 1514 р., яку згадує Н. Арандаренко у контексті зміни соціального складу Переяслава: «Съ 1514 года начинается важная эпоха въ гражданскомъ быте Переяслава. До того времени коренными жителями этихъ мѣсъ были Славяне; а съ этого года явилось здѣсь другое плем'я, козаки»⁷¹. Звісно, дані про козаків у Переяславі за 1514 р. потребують уточнень на джерельному матеріалі.

⁶⁷ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1848 году: в 3-х ч. – Полтава, 1852. – Ч. 3. – С. 359–434.

⁶⁸ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии... – С. 372.

⁶⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии... – С. 399.

⁷⁰ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии... – С. 400–401. Ці дані у подальшому стали дискусійним у колі професійних істориків.

⁷¹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии... – С. 402.

Певну увагу питанням форм правління на Переяславщині у монгольські та постмонгольські часи приділяв Михайло Грушевський як в окремій спеціальній праці⁷², так і в багатотомній серії «Історії України-Руси»⁷³. Вчений, зокрема, підтримавши свого вчителя Володимира Антоновича, спростував думку своїх попередників про тотальне запустіння і знелюднення Подніпров'я у монгольські часи. У своєму «Очерке Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» М. Грушевський зробив скрупульозний аналіз літописного повідомлення другого литовсько-руського літопису про завоювання Київської землі литовським князем Гедиміном. Дискутуючи з точками зору, висловленими по цій події різними вченими (В. Антоновичем, М. Дашкевичем), М. Грушевський відніс похід Гедиміна на Київ до категорії реального, а не фантастичного⁷⁴. У самому ж літописному повідомленні вказано про складання присяги Гедиміну переяславцями: «И Переяславляне слышали, ижъ Киевъ и пригородки Киевские великому князю Гидымину, а господарь ихъ князь Олегъ отъ великого князя Гидымина вбить, а они пріехавши, и подалися зъ городомъ служити великому князю Гидымину, а присягу свою на томъ дали»⁷⁵. Тож поки думки вчених розділилися, ми не можемо остаточно відхилити літописне повідомлення як реальний факт з історії Переяславської землі початку XIV ст.

М. Любавський у своїй спеціальній праці про обласний устрій та місцеве управління у ВКЛ окремий розділ присвятив Київській землі. Він, зокрема, описав адміністративний устрій Київського воєводства до видання Першого Литовського Статуту. Так, в територіально-адміністративному плані Київське воєводство складалося із намісництв (намісники були мозирські, брягинські, овруцькі, чорнобильські, звягольські, житомирські, черкаські) та волостей (Олевської, Вишгородської, Завшської, Чуднівської, Остерської, Путивльської)⁷⁶. Переяславську землю М. Любавський вважав запустілою територією частини Київського воєводства і так визначав кордони і території Київського воєводства: «Киевская земля на левой стороне Днепра обнимала все бывшее Переяславское княжество и захвачивало южную часть земли Северской, т. е. Посемье»⁷⁷.

М. Владимирський-Буданов досліджував інституту місцевого управління у ВКЛ. Зокрема, за ним «українні» староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтіснив значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були не чисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ було шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке)⁷⁸.

В «Історії України-Руси» (том про соціально-економічні відносини в Україні у XIV–XVII ст.) М. Грушевський пояснює ключові питання зміни й послаблення Києва та суміжних міст (маємо на увазі міста, які забезпечували єдиний торгівельний комплекс, наприклад, Переяслав, Вишгород, Ірпін та ін.) внаслідок татарських завоювань та погромів, що «сильно підрізали полудневу торгівлю». Відтоді корінне купецтво втрачає свої позиції, на зміну яким приходять іноземні торгові люди⁷⁹.

Знаковою подією у науковому світі став вихід книги П. Клепатського «Очерки по истории Киевской земли. Том I. Литовский период» в Одесі у 1912 р. Сам автор розглядав свою роботу як продовження відомої праці М. Грушевського (аналізована нами вище). Про її фаховість та високий науковий рівень висловлювалися провідні учені (Н. Яковенко, Л. Войтович, О. Русина та ін.), а перевидання до 100-річного ювілею першого видання зробило працю більш доступною для широкого кола вчених та любителів історії⁸⁰. У нашому ключі важлива позиція автора на проблему входження Київської землі у політичну систему Великого князівства Литовського та місце у цьому процесі Переяславщини. Провівши скрупульозне дослідження, П. Клепатський дає багато інформації по різним аспектам історії Київщини у литовський період, утім конкретних згадок про Переяслав та Переяславську землю вкрай мало. Це з одного боку вказує на периферійне значення Переяславщини у литовський період історії, а з іншого – доводить твердження про бідність джерел на цю тему. Попри це автор, описуючи діяльність

⁷² Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1891. – С. 460–462.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 167–168, 170–172. 167–171.

Репринтне видання: Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1993. – 592 с.

⁷⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава... – С. 473–484.

⁷⁵ Цит. за: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава... С. 474–475.

⁷⁶ Любавський М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 235–248; Любавський М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Издание 2-ое. – М., 1915. – С. 95–102, 122–132.

⁷⁷ Любавський М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства... – С. 247.

⁷⁸ Владимирський-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. VI. – К., 1911. – С. 52–53.

⁷⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. VI. – 1995. – С. 4–8.

⁸⁰ Клепатський П. Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 480 с., карти.

київських удільних князів Олельковичів, наводить цінний факт про їх колонізаційну політику, яка спрямовувалася і на розорені монголами землі Переяславщини. Це фрагмент документу із публікації в одному із номерів «Киевской старины» за 1896 р. (деталі подано нижче) про надання Олехну Сохновичу розлогих володінь на території бувшого Переяславського князівства⁸¹.

Місце Переяславщини в історії Київської землі відображено у праці А. Яблоновського про колонізацію Лівобережної України XV–XVII ст., опублікований реакторами «Киевской старины» за 1896 р.⁸² зі статті автора «Задніпров'я» із «Географічного словника». Так, вчений бере час відліку свого нарису від 1471 р., коли відбулася зміна статусу від удільного князівства до Київського воєводства. Північну частину воєводства займали землі, як пише автор, бувшого Переяславського князівства, так як він вважав, що монгольське нашествя аж до кінця XVI ст. перетворило Переяславщину у дикі поля, подібні сусіднім половецьким пустелям⁸³. Тим не менше, А. Яблоновський першим навів фрагмент документу, опублікований в одному із номерів «Киевской старины» за 1892 р., який розвінчує міф про тотальне запустіння Переяславщини у литовську добу. Це фрагмент документу від 1 лютого 1455 р., у якому київський князь Олександр (Олелько) Володимирович щедро наділив зем'янина Олехна Сохновича розлогими землями на Переяславщині: «...четыре мѣста бывшихъ укрѣпленій (городища: Старое на Днепре (Покалаурово), Бусурманское, Ярославское и Сальково) и четыре мѣста бывшихъ не укрѣпленныхъ поселеній (селища: Булачинъ (ныне с. Еркوصцы), Круглое, Сотниково за Каранью и Процево)»⁸⁴.

Мало того, А. Яблоновський додає цікавий факт про те що, указані землі у 1524 р. переходять шляхтичам Лозкам у якості приданого. Він же далі розвиває тему, що на кінець XV і на початку XVI ст. посилюється колонізація і у степовому пограниччі виникають нові поселення. Так, вчений наводить факт відновлення колонізаційного процесу на північно-західному пограниччі древнього переяславського князівства, коли вже у 1503 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик віддає як вислугу своєму дворянину значні земельні простори у верхній течії рр. Трубежа та Супою⁸⁵. Загалом А. Яблоновський підводить ризик у своєму дослідженні колонізаційних процесів на Київщині висновком, що «при литовських князях Задніпров'я знову стало оживати і заселятися, головним чином вихідцями з верхів'я Дніпра і його верхніх приток»⁸⁶. Слід відмітити, що автор вводить до наукового обігу поняття «Задніпров'я», окреме гасло цього терміну висвітлено ним в одному із томів польського «Словника географічного».

Колонізаційну тематику в історії Переяславської землі широко підняв О. Андріяшев, яке вирізняється глибиною дослідження. По-перше, автор детально визначив географічні межі Переяславської землі передтатарської доби та у XV ст. у більш широкому значенні території, яка відійшла під литовську зверхність – Задніпрянина (відповідно розроблені карти, які мають велику цінність для сучасних досліджень). Вивчаючи колонізаційні процеси на території Переяславської землі упродовж X–XV ст. О. Андріяшев постійно звертається до поточної політичної ситуації, подає різні точки зору вчених на спірні питання, полемізує, намагається подати об'єктивну власну позицію⁸⁷. Важливо, що у так звані століття суцільної пустелі (так характеризували Переяславську землю різні вчені в основному через брак актових джерел), як влучно зазначає автор, «на Переяславщині й до наших часів збереглося чимало назов поселень тощо, які ми знаємо, ще з літопису, наприкл. сам Переяслав, Прилука, Пириятин, Ромен та ін. Коли б уся стара людність країни загинула, то ці ймення не могли б зберегтися й загинули б так само, як загинули імена тих безіменних городищ, що їх так багато тепер на території колишньої Переяславщини»⁸⁸. Автор також вважав, що політична одиниця під назвою Переяславське князівство зникла назавжди і колишні землі Переяславщини відтоді отримали назву «Задніпр'янщина»⁸⁹. Таким чином, згідно з О. Андріяшевим, у політичному відношенні Переяславське князівство трансформувалося у територіально-географічну малозаселену територію «Задніпрянину», яка перебувала під формальним правлінням литовських князів.

Певні зрушення у розробці проблеми руських земель у татарські та литовські часи сталися у 90-х роках XX ст. і тривають до сьогодні. Здебільшого це окремі дослідження вузьких епізодів з історії

⁸¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской... – С. 76–77.

⁸² Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVIII ст. // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII. – С. 85–101.

⁸³ Яблоновский А. Левобережная Украина... – С. 85–87.

⁸⁴ Яблоновский А. Левобережная Украина... – С. 88. Цит.: за: Къ истории г. Киева и его окрестностей въ XV–XVI вв. (Маленькое приращение къ трудамъ В. Б. Антоновича // Киевская старина. – 1892. – Т. II. – С. 340–341.

⁸⁵ Яблоновский А. Левобережная Украина... – С. 88, 90.

⁸⁶ Яблоновский А. Левобережная Украина... – С. 91.

⁸⁷ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1–29.

⁸⁸ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 19–20.

⁸⁹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 20.

Київської землі у татарську і литовську добу. Так, цікаві матеріали і точки зору, викладені у них, скомпоновані у збірнику «Старожитності Південної Русі» (1993 р.) за матеріалами історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.» (травень 1990 р.)⁹⁰. Щодо нашої теми, то цікавими виступають статті та повідомлення про Київську та як її складову Переяславську землі наприкінці XIII–XIV ст. Це, зокрема, дослідження С. Беляєвої про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я у X–XIV ст.⁹¹. Вчена окреслила те, що на розвиток сільського господарства X–XIV ст. впливають такі фактори, як природничий, соціально-економічний, політичний та етнокультурний⁹². Л. Іваненко звернув увагу на Пороську землю, яка з XII ст. виділяється в окрему волость великокнязівського домену і набуває особливої ролі у періоди політичної нестабільності в Києві⁹³. Тема Пороської волості для нашого дослідження важлива, насамперед, подібністю територіально-адміністративної ролі та значення з Переяславською землею у XIII–XIV ст.

Важливі висновки щодо економічного розвитку Київської землі другої половини XIV ст. у своїй статті зробив Г. Козубовський. На основі дослідження монетних знахідок, які карбувалися київським князем Володимиром Ольгердовичем у 90-х роках XIV ст. (одна із таких знахідок локалізується на Переяславщині – Борщівський скарб), Г. Козубовський робить висновок про досить високий економічний рівень Київського князівства та політичний статус Володимира Ольгердовича⁹⁴. За спостереженнями автора, монетні знахідки карбу Володимира Ольгердовича дають підстави говорити про домінуючу роль київських монет в обігу значної частини Середнього Подніпров'я у 90-х роках XIV ст. На території Київщини (у тому числі Переяславщини у її складі) і південної частини Чернігівщини монети князя практично витісняють ординські⁹⁵. Отже, матеріали нумізматики дають вагомі докази про економічне життя та певний розвиток політико-адміністративних одиниць у контексті бідності писемних та актових джерел.

Важливі наукові питання про місце і значення ще одного регіону Київщини підняті у збірнику «Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.)»⁹⁶. На думку М. Квітницького, чітких кордонів та системи територіально-адміністративного управління не було у цей період і на Пороссі (сучасна Корсунівщина). Він також відмітив особливу роль Поросся у системі захисної лінії Київської землі, так званої «пороської захисної лінії»⁹⁷.

Історію Звенигородського повіту у литовські часи на сучасному етапі досліджує П. Кулаковський. Це регіон у XIV – першій половині XVI ст. подібно до Переяславщини зазнавав постійних руйнівних впливів від кочових орд, тому сприймався як сучасниками, так і дослідниками малозаселеною, винищеною територією. Утім, за дослідженнями П. Кулаковського, Звенигород у часи правління князів Олельковичів залишався київським пригородком, а після втрати Київщиною удільного статусу став відносно незалежним від київського воєводи, адже намісників призначав сам великий князь, а не воєвода. Також додатковим чинником послаблення зв'язку із Києвом став економічний занепад Звенигородщини⁹⁸. Далі автор йде за В. Антоновичем і зазначає, що у Звенигородському та Переяславському повітах взагалі не було зем'ян (тобто шляхетського прошарку); обидва повіти були настільки спустошені татарами, що князі перестали надсилати туди намісників⁹⁹.

Значним доробком у царині історії Київської землі у татарську добу володіє Олена Русина. Як влучно зауважила дослідниця, характеризуючи Україну в політичній системі Золотої Орди, «відбулися й більш масштабні устроєві зрушення, засвідчені змінами в макротопонімії українських земель»¹⁰⁰. На її думку, на зміну терміну «Руська земля» у сенсі політико-географічної номенклатури (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини) усталилися нові, невідомі з давньоруських

⁹⁰ Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.» (чернігів, 15–18 травня 1990 р.). – Чернігів 1993. – 184 с.

⁹¹ Беляєва С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я у X–XIV ст. // Старожитності Південної Русі... – С. 82–86.

⁹² Беляєва С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я... – С. 82.

⁹³ Іванченко Л. І. Пороські князі // Старожитності Південної Русі... – С. 105–107.

⁹⁴ Козубовський Г. А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі... – С. 131–136.

⁹⁵ Козубовський Г. А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі... – С. 131–136.

⁹⁶ Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.). матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007 р. / Редкол.: П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – 136 с.

⁹⁷ Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.)... – С. 17–50.

⁹⁸ Кулаковський П. Звенигородський повіт у литовську добу // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., Т. III. – С. 204–237.

⁹⁹ Кулаковський П. Звенигородський повіт у литовську добу... – С. 222; Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 558–561.

¹⁰⁰ Русина О. В. Татарська й литовська доба в історії України // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 62–63.

часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля»¹⁰¹. Відтоді Переяславщина у понятійно-термінологічному апараті асоціюється з терміном «Київська земля». Загалом же тема історії Київської землі у постмонгольські та литовські часи не набуло того значення у працях істориків багатьох поколінь, яке мало б належати ключовому регіону, території, врешті ядру і центру державотворчих процесів України. Внаслідок процесів знелюднення та «знекняжіння» і «паралельно формування татарської адміністрації й осередків татарської людності, стало утворення поняття «Татарська земля», котре перетворилося на стійкий компонент етнографічних уявлень XIV–XVI ст.»¹⁰². Ще раніше М. Корінний у своєму дослідженні констатував руйнування системи державного устрою, припинення функціонування значної кількості адміністративних осередків, центрів князівських уділів і навіть князівств, такого як Переяславське. Там після монгольського завоювання, на думку історика, не згадуються ні місцеві руські князі, ні їхні намісники¹⁰³.

У своїй підсумковій праці О. Русина, опираючись на праці Володимира Антоновича та Михайла Грушевського, відкинула теорію суцільного занепаду Русі після монгольського нашествия. На її думку, воно «завдало нищівного удару по історичному життю на Подніпров'ї, однак не зупинило його плину»¹⁰⁴. Переяслав у татарські часи продовжував бути «прищипкою» Києва і за відсутності київської княжої династії у другій половині XIII ст. відбулося «знекняжіння» цих земель¹⁰⁵.

О. Русина також на прикладі Путивльських волостей литовського періоду показала міцний економічний зв'язок цього регіону лівобережної частини Київського воєводства¹⁰⁶. Зокрема, вчена указує на надходження до Києва надійного джерела стабільних прибутків, що йшли з 14 путивльських волостей й тому київське боярство завжди почергово тримало ці волості у держанні¹⁰⁷.

За влучним спостереженням Омеляна Прицака, хронологічний період від середини XIII ст. до 1440 р. залишається найтемнішим в історії регіону¹⁰⁸. Цю ж точку зору поділяє Олена Русина, яка, зокрема, у своїх «Студіях з історії Києва та Київської землі» відзначила, що «прогрес у дослідженні того, що традиційно зветься «татарським» і «литовським» періодом в історії Київщини, був доволі незначним»¹⁰⁹.

Низку цікавих сюжетів та спостережень щодо політико-адміністративного устрою та системи управління Переяславщини у татарську і литовську добу подає у своїй монографії про Південну Київщину у 60-х роках XIV – 60-х роках XVI ст. Юрій Михайлюк¹¹⁰. Історик, зокрема, заперечує «категоричне судження про абсолютне знекняжіння земель середньої течії Дніпра від часу монгольської навали до кінця XIII ст.», наводячи приклад князювання у Пороссі князя Юрія Пороського, як реальний факт¹¹¹.

Вчені відзначають, що проблема «знекняжіння» у Середньому Подніпров'ї (Київщині та Переяславщині) у другій половині XIII ст. до сих пір не має однозначного алгоритму для її остаточного розв'язання. Більше того, дискусійною залишається проблема не лише адміністративно-територіального, а й державного підпорядкування цих територій. Так, С. Томашівський та Ю. Терещенко вважали, що землі Середнього Подніпров'я (Київщина та Переяславщина) ввійшли до складу Золотої Орди й стали татарськими провінціями з ханськими баскаками на чолі¹¹². Утім переважна більшість вчених схиляються до думки, що «русські землі не ввійшли безпосередньо до улусу Джучидів, а перебували у васальній залежності від хана»¹¹³. Аналіз різних точок зору вчених, літописних повідомлень та нумізматичних знахідок на території Середнього Подніпров'я дали підстави Г. Козубовському зробити висновки про перманентне відродження життя на землях Переяславщини у XIV ст.¹¹⁴.

¹⁰¹ Русина О. В. Татарська й литовська доба в історії України... – С. 63.

¹⁰² Русина Олена. Студії з історії Києва та Київської землі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 24.

¹⁰³ Корінний Н. Н. Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 67.

¹⁰⁴ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 21.

¹⁰⁵ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою... – С. 30.

¹⁰⁶ Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 367–378; Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII ст. // Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 114–136.

¹⁰⁷ Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII ст. ... С. 114–115.

¹⁰⁸ Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khzars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – P. 14.

¹⁰⁹ Русина Олена. Студії з історії Києва та Київської землі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 6.

¹¹⁰ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – 348 с.

¹¹¹ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст... – С. 53–56.

¹¹² Томашівський С. Українська історія. Старини і середні віки. – Львів, 1919. – Ч. 1. – С. 99; Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення старокіївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 173.

¹¹³ Історіографію питання див.: Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. ... – С. 48–49.

¹¹⁴ Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. 36. наук. пр. – 2012. – Число 12. – С. 96–109; Козубовський Г. А. Дані нумізматичні про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 75–82; Козубовський Г. А. Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х років XIV ст. // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 33–43;

Список використаних джерел

1. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1–29.
2. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1848 году: в 3-х ч. – Полтава, 1852. – Ч. 3.
3. Беляєва С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я у X–XIV ст. // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округу в IX–XIII ст.» (чернігів, 15–18 травня 1990 р.). – Чернігів 1993. – С. 82–86.
4. Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. VI. – К., 1911.
5. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1891.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1993. – 592 с.
8. Іванченко Л. І. Пороські князі // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округу в IX–XIII ст.» (чернігів, 15–18 травня 1990 р.). – Чернігів 1993. – С. 105–107.
9. Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.). матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007 р. / Редкол.: П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. – Корсунь-Шевченківський, 2007. – С. 17–50.
10. Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 480 с., карти.
11. Козубовський Г. А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округу в IX–XIII ст.» (чернігів, 15–18 травня 1990 р.). – Чернігів 1993. – С. 131–136.
12. Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. – 2012. – Число 12. – С. 96–109.
13. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 75–82.
14. Козубовський Г. А. Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х років XIV ст. // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 33–43.
15. Веремейчик О.М., Козубовський Г. А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча // Археологія. – 2016. – № 1. – С. 64–69.
16. Козубовський Г. А. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362–1394) // Археологія. – 2016. – № 4. – С. 27–41.
17. Кулаковський П. Звинигородський повіт у литовську добу // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., Т. III. – С. 204–237.
18. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892. – 235–248; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Издание 2-ое. – М., 1915.
19. Русина О. В. Татарська й литовська доба в історії України // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 62–63.
20. Русина Олена. Студії з історії Києва та Київської землі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.
21. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998.
22. Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 367–378;
23. Коринний Н. Н. Переяславская земля: X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 67.
24. Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: «Вертикаль», 2011. – 348 с.

25. Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – Ч. 1. – С. 99; Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення старокиївської держави до кінці XVI ст. – К., 1996. – С. 173.
26. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVIII ст. // Киевская старина.– 1896. – Т. LIII. – С. 85–101.

References

1. Andriiashev, O. (1931) Narys istorii kolonizatsii Pereiaslavskoi zemli [Essay on the history of the colonization of the Pereiaslav land]. Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. K., Kn. 26, pp. 1–29 [in Ukrainian].
2. Arandarenko, N. (1852) Zapiski o Poltavskoy gubernii, sostavlennye v 1848 godu: v 3-kh ch. [Notes on the Poltava province, compiled in 1848: in 3 parts]. Poltava, Ch. 3 [in Russian].
3. Beliaieva, S. O. (1993) Pro rehionalnu spetsyfyku rozvytku silskoho hospodarstva Serednoho Podniprovia u X–XIV st. [About the regional specifics of the development of the middle state partnership of the Middle Sub-region at the 10th–14th centuries]. Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.» (Chernihiv, 15–18 travnia 1990 r.). Chernihiv, pp. 82–86 [in Ukrainian].
4. Vladimirskiy-Budanov, M. (1911) Zastavnoe vladenie [Forced possession]. Arkhiv YuZR, Ch. 8, T. VI [in Russian].
5. Grushevskiy, M. (1891) Ocherk istorii Kievskoy zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletiya [Essay on the history of Kiev land from the death of Yaroslav to the end of the XIV century]. K.: Tip. Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira V. I. Zavadskogo [in Russian].
6. Hrushevskiy, M. (1905) Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Lviv, T. 3 [in Ukrainian].
7. Sokhan, P. S. et al. (eds) (1992) Istoriiia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus: V 11 t., 12 kn.]. K.: Nauk. dumka, (Pamiatky ist. dumky Ukrainy (1993)), T. 1, 592 p. [in Ukrainian].
8. Ivanchenko, L. I. (1993) Poroski kniazii [Poros princes]. Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.» (Chernihiv, 15–18 travnia 1990 r.). Chernihiv, pp. 105–107 [in Ukrainian].
9. Kvitnytskyi, M. (2007) Poroska zakhysna liniia: etapy formuvannia ta rozvytku (u svitli pysemnykh ta arkheolohichnykh dzherel) [Porosha defensive line: stages of formation and development (in the light of written and archaeological sources)]. Mistse i znachennia Porossia v istorii Ukrainy (IX–XIII st.). Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii 28 lystopada 2007 r. Korsun-Shevchenkivskiy, pp. 17–50 [in Ukrainian].
10. Klepatskiy, P. G. (2007) Ocherki po istorii zemli Kievskoy: Litovskiy period [Essays on the history of the land of Kiev: Lithuanian period]. Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskiy, 480 p., karty [in Russian].
11. Kozubovskiy, H. A. (1993) Kyivske kniazivstvo pry Volodymyri Olherdovychi za pamiatkamy numizmatyky [Kyiv Principality under Volodymyr Olgerdovich for the sake of numismatics]. Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.» (Chernihiv, 15–18 travnia 1990 r.). Chernihiv, pp. 131–136 [in Ukrainian].
12. Kozubovskiy, H. (2012) Pereiaslavska zemlia v XIV st. [Pereiaslav land in the XIV century]. Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Zb. nauk. pr. Chyslo 12, pp. 96–109 [in Ukrainian].
13. Kozubovskiy, H. A. (2012) Dani numizmatyky pro torhivelni shliakhy v Ukraini v seredyni XIV st. [These numismatics on trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century]. Arkheolohiia, no. 3, pp. 75–82 [in Ukrainian].
14. Kozubovskiy, H. A. (2015) Pro deiaki ekonomichni naslidky pokhodiv Hedymina 20-kh rokiv XIV st. [About some economic consequences of the Gediminas campaigns of the 20-ies of the XIV century]. Arkheolohiia, no. 3, pp. 33–43 [in Ukrainian].
15. Veremeichyk, O. M., Kozubovskiy, H. A. (2016) Serednovichnyi monetnyi skarb iz rozkopok Liubecha [Medieval monument treasure from the excavation of Lubec]. Arkheolohiia, no. 1, pp. 64–69 [in Ukrainian].
16. Kozubovskiy, H. A. (2016) Do khronolohii karbuvannia monet Volodymyra Olherdovycha (1362–1394) [To chronology of coinage of Volodymyr Olgerdovich coins (1362–1394)]. Arkheolohiia, no. 4, pp. 27–41 [in Ukrainian].
17. Kulakovskiy, P. Zvynihorodskiy povit u lytovsku dobu [Zviniadhorod county in Lithuanian days]. Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho. K., T. III, pp. 204–237 [in Ukrainian].
18. Lyubavskiy, M. K. (1892) Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniya pervogo Litovskogo statuta [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of publication of the first Lithuanian statute]. Moskow, pp. 235–248 [in Russian].

19. Lyubavskiy, M. K. (1915) Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Lyublinskoy unii vklyuchitelno [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of publication of the first Lithuanian statute]. Izdanie 2-oe. Moscow [in Russian].
20. Rusyna, O. V. (2008) Tatarska y lytovska doba v istorii Ukrainy [Tatar and Lithuanian era in the history of Ukraine]. Politychna systema dlia Ukrainy: istorychnyi dosvid i vyk klyky suchasnosti. O. H. Arkusha, S. O. Bila, V. F. Verstiuk et al. (eds); Hol. red. V. M. Lytvyn. K.: Nika-Tsentr, pp. 62–63 [in Ukrainian].
21. Rusyna, O. V. (2005) Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli [Studies on the history of Kiev and Kiev land]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
22. Rusyna, O. V. (1998) Ukraina pid tataramy i Lytvoiu [Ukraine under Tatars and Lithuania]. K.: «Alternatyvy» [in Ukrainian].
23. Rusyna, O. (1996) Putyvlski volosti XV – pochatku XVII st. [Putivl parishes XV – beginning of the XVII century]. Zapysky NTS. Lviv, T. 231, pp. 367–378 [in Ukrainian].
24. Korinnyy, N. N. (1992) Pereyaslavskaya zemlya: X – pervaya polovina XIII veka [Pereyaslavl land: X – the first half of the XIII century]. K., P. 67 [in Russian].
24. Mykhailiuk, Yu. (2011) Pivdenna Kyivshchyna v 60-kh rr. XIV – 60-kh rr. XVI st.: derzhavne upravlinnia ta hromadske samovriaduvannia [Southern Kyiv region in the 1960's. XIV-60th centuries: state administration and public administration]. Cherkasy: «Vertykal», 348 p. [in Ukrainian].
26. Tomashivskiy, S. (1919) Ukrainska istoriia. Starynni i seredni viky [Ukrainian history. Old and Middle Ages]. Lviv, Ch. 1, P. 99 [in Ukrainian]; Tereshchenko, Yu. I. (1996) Ukraina i yevropeyskyi svit: narys istorii vid utvorennia starokyivskoi derzhavy do kintsi XVI st. [Ukraine and the European world: an essay on history from the formation of the ancient Kiev state until the end of the sixteenth century]. K., P. 173 [in Ukrainian].
27. Yablonovskiy, A. (1896) Levoberezhnaya Ukraina v XV–XVIII st. [Left-bank Ukraine in the XV–XVIII centuries]. Kievskaya starina, T. LIII, pp. 85–101 [in Russian].

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

УДК 94(477.81)

Валерій Шеретюк

ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ФЕНОМЕН «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 р.

(Рец.: Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 р. та утвердження режиму «нормалізації»: монографія / Р.М. Постоловський, І.О. Десятничук, А.В. Слесаренко, І.В. Філіпчук; за ред. Р.М. Постоловського. – Рівне: Видавець О.Зень, 2018. – 240 с.: іл.)

Сучасні Чеська та Словацька Республіки є сусідами України та мають низку схожих паралелей історичного розвитку з нашою державою, а тому природно, що історія Чехії та Словаччини стала предметом наукових зацікавлень українських дослідників. П'ятдесята річниця «Празької весни» 1968 р. актуалізує необхідність нового погляду на історію цієї непересічної події в історії комуністичної системи. Відтак, логічною стала публікація книги викладачів кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, що присвячена п'ятидесятиріччю «Празької весни». Загальну редакцію книги здійснив відомий в Україні вчений-славист, професор Руслан Постоловський.

Дослідження фокусується на малодосліджених і дискусійних аспектах історії «Празької весни». Структурно робота складається з вступу, п'яти розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел та літератури, переліку умовних скорочень, іменного покажчика, резюме та переліку використаних ілюстрацій. Авторами проведено надзвичайно складну і кропітку роботу з опрацювання джерел, що дають можливість відтворити суспільний розвиток Чехословаччини 1968 р. Левова частка джерел на чеській та словацькій мовах.

У першому розділі (автор проф. Р. Постоловський) проаналізовано історіографію чехословацьких подій кінця 1960 – початку 1970-х років. Автор виділив шість груп праць з історії «Празької весни»: 1) радянська та чехословацька офіційна історіографія 1970–1980-х років; 2) історіографія самвидаву та еміграції; 3) чеська та словацька історіографія після 1989 р.; 4) західна історіографія; 5) російська історіографія; 6) українська історіографія. Особливої уваги заслуговує аналіз новітньої чеської та словацької історіографії проблеми. У роботі підкреслюється, що за обсягом це чи не найбільший масив публікацій з новітньої історії. У дослідженнях чеських і словацьких істориків широко використовуються матеріали і документи засекречених раніше партійних, державних та правоохоронних архівів, які знаходяться у Центральному державному архіві Чеської Республіки (м. Прага) та Словацькому національному архіві (м. Братислава). Вчений наголошує, що попри значний інтерес, який викликає проблема суспільно-політичного розвитку Чехословаччини другої половини ХХ ст., без належної уваги дослідників або із різнополярним трактуванням залишаються такі питання, як визначення та характеристика етапів становлення та розвитку ідей «Празької весни»; характер суспільно-політичних перетворень у Чехословаччині кінця 1960-х рр. та їх спрямованість; аналіз філософської, економічної та політологічної складових концепції суспільно-політичної реформи «Празької весни»; еволюція внутрішнього змісту та практичної діяльності недержавних організацій та об'єднань; роль чехословацьких ЗМІ у процесі лібералізації чехословацького суспільства; роль масового демократичного руху «знизу» та ступінь його радикалізму; становище окремих верств та груп населення, а також національне та релігійне питання в умовах реалізації принципу свободи слова (с. 29-30).

Другий розділ (автор доц. І.Філіпчук) присвячений визначенню передумов, причин та етапів формування ідей «Празької весни». Інтелектуальна підготовка демократичного руху 1967–1968 рр. обумовлена, на думку автора, різновекторною діяльністю чехословацьких письменників, філософів, істориків, економістів, політологів, які сформували концепцію «демократичного соціалізму». Інтелектуали дійшли спільного висновку про необхідність лібералізації суспільно-політичного життя країни і, незважаючи на супротив партійного керівництва, сприяли зростанню вимог демократизації суспільства. Важливою передумовою «Празької весни» став ІV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини, який детально описаний у розділі. На з'їзді чеські письменники, В. Гавел, М. Кундера, П. Когоут, Л. Вацулік, І. Кліма, своїми виступами проявили себе як опозиційні політики (с. 66).

У третьому розділі (автор доц. І. Десятничук) з'ясовано особливості становлення елементів громадянського суспільства в умовах лібералізації комуністичного режиму в Чехословаччині. Дослідник наголошує, що розповсюдженою формою структуризації суспільства в Чехословаччині стали недержавні та громадські організації, які за відсутності інших ефективних способів вираження

громадської думки виступили на захист громадських свобод, рівності та соціальної справедливості. Кількісно в країні переважали громадські організації, що були прив'язані до певного соціального середовища і орієнтувалися на внутрішньогрупові інтереси – соціальні, економічні, політичні та професійні.

Четвертий розділ (автор доц. І. Десятничук) присвячений аналізу регіональному виміру процесу демократизації часів «Працької весни». У ньому висвітлено регіональні ініціативи та питання децентралізації, а також активізацію національних меншини та релігійних конфесій в умовах розширення простору свободи. Часткова лібералізація вимагала вирішення і національного питання, оскільки для словаків, німців, поляків, угорців, українців, що жили в Чехословаччині, демократизація, насамперед, ототожнювалась із можливістю вільної національної самореалізації та посиленням впливу на процес прийняття рішень органами влади. Символом такої самореалізації для словаків стало перетворення країни на рівноправну федерацію чеського і словацького народів.

Заслуговує на увагу оцінка автором актуалізації національного питання періоду «Працької весни», «якщо політика асиміляції німців була офіційною, то поляки і українці були жертвами прихованих заходів асиміляції як представники нечисленних національних меншин. Це спрямовувало лідерів меншин до активної участі у процесі демократизації, що був проголошений Програмою дій КПЧ, в якій наголошувалося на тому, що в соціалістичних умовах кожна з національностей – угорці, українці, німці та ін. – має право на національну ідентифікацію і суворе дотримання решти конституційних прав» (с. 134).

У п'ятому розділі (автор доц. А. Слесаренко) висвітлено процес реставрації бюрократично-централістської системи в ЧССР після інтервенції військ держав радянського блоку. Автор також проаналізував механізм утвердження режиму «нормалізації» та антитоталітарний опозиційний рух 1968-1972 рр. На підставі опрацьованого документального матеріалу А. Слесаренко дійшов висновку, що активісти чехословацького антитоталітарного опозиційного руху, запропонували власне бачення розвитку соціалістичної ідеології (від ліворадикальної до помірковано-соціалістичної), відкрито виступили проти військової інтервенції держав-учасниць ОВД та утвердження режиму «нормалізації» Г.Гусака, чим продемонстрували значний революційно-творчий потенціал. Попри певні ідеологічні розбіжності всі опозиційні угруповання об'єднувало прагнення демократизації країни і здобуття нею реального суверенітету. Вимагаючи організації та проведення вільних демократичних виборів, опозиція у Чехословаччині однією з перших у Центральній і Східній Європі висунула концепцію захисту прав людини. Опозиційні політичні угруповання перших років «нормалізації», об'єднавши прихильників реформ «Працької весни», засудивши існуючу систему командно-адміністративного соціалізму радянського зразка, започаткували боротьбу чехословацького суспільства проти тоталітаризму (с. 182–183).

Широко висвітлені у історіографії зовнішньополітичні аспекти історії «Працької весни», а саме – реакція радянського керівництва та його союзників по Організації Варшавського договору, дипломатичний тиск, військові маневри, переговори, погрози та вимоги до керівництва ЧССР «покласти край» діяльності реформаторів, що «становили загрозу завоюванням соціалізму», і, нарешті, вторгнення військ п'яти держав (операція «Дунай») та окупація країни, що стали відповіддю на політичну лібералізацію, поставивши крапку на її спробах вийти зі сфери впливу СРСР, – свідомо не знайшли висвітлення у праці рівненських істориків.

В обґрунтованому висновку наголошено, що елементи громадянського суспільства, які заявили про себе в Чехословаччині у 1968 р., були небезпечними для комуністичного тоталітаризму тим, що отримали можливість потужно впливати на свідомість громадян, навіть якщо це не спрямовувало останніх до активної участі в громадських заходах. Вирок комуністичному режиму в Чехословаччині був винесений ще в 1968 р., і як тільки відповідні історичні умови наступного разу (1989 р.) надали чехам та словакам можливість самостійно вирішувати свою долю, цей режим впав (с. 191).

Коллективна монографія «Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Працька весна» 1968 р. та утвердження режиму «нормалізації» є оригінальним, самостійним дослідженням, має вагоме наукове і теоретичне значення.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Алексійчук Лариса** – здобувач Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука
2. **Антипчук Надія** – кандидат філологічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
3. **Биков Олександр** – здобувач освітнього ступеня магістр Рівненського державного гуманітарного університету
4. **Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
5. **Бородинська Ліна** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського інституту Університету «Україна»
6. **Візітв Юлія** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
7. **Галуха Любова** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
8. **Грубінко Андрій** – доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету
9. **Гурбик Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
10. **Давидюк Руслана** – доктор історичних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
11. **Данильчук Віталіна** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
12. **Карпухіна Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
13. **Константинов Валентин** – кандидат історичних наук Інститута Історії Молдавської Академії Наук (Республіка Молдова)
14. **Кукса Олександр** – кандидат історичних наук, доцент Білоруського національного технічного університету (Республіка Білорусь)
15. **Левчук Ірина** – кандидат педагогічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
16. **Літвін Юрій** – кандидат філософських наук, викладач Рівненської медичної академії
17. **Малежик Дмитро** – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
18. **Мартинчук Інна** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
19. **Мартинчук Світлана** – кандидат історичних наук, заступник директора Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету
20. **Микитюк Тетяна** – здобувач Рівненського державного гуманітарного університету
21. **Михальчук Роман** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
22. **Науменко Олена** – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка
23. **Одарчук Тетяна** – здобувач освітнього ступеня магістр Рівненського державного гуманітарного університету
24. **Озимчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
25. **Олюніна Ірина** – кандидат історичних наук, доцент Білоруського державного університету (Республіка Білорусь)
26. **Опанасюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету

27. **Павлова Олександра** – старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу НІАМ «Київська фортеця»
28. **Панченко Андрей** – кандидат политических наук, доцент Белорусского национального технического университета (Республика Беларусь)
29. **Паславська Наталія** – науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
30. **Прищепа Богдан** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
31. **Прищепа Олена** – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету
32. **Проців Олег** – кандидат наук з державного управління, докторант Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
33. **Рогожина Катерина** – здобувач освітнього ступеня магістр Рівненського державного гуманітарного університету
34. **Самчук Тарас** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка
35. **Санжаревський Олег** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Острозька академія»
36. **Сєвєрова Ольга** – доцент Рівненського державного гуманітарного університету
37. **Смерека Богдан** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
38. **Срібняк Ігор** – доктор філософії УВУ, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України Київського університету імені Бориса Грінченка
39. **Стоколос Надія** – доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»
40. **Томчук Любов** – доктор філологічних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
41. **Федоришин Микола** – Заслужений працівник культури
42. **Хахула Любомир** – кандидат історичних наук, докторант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, провідний науковий співробітник Львівського історичного музею
43. **Ціватий Вячеслав** – кандидат історичних наук, Заслужений працівник освіти України, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка
44. **Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна** – кандидат філософських наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
45. **Шеретюк Валерій** – кандидат історичних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
46. **Шеретюк Руслана** – доктор історичних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
47. **Щавлинский Николай** – кандидат исторических наук, доцент Белорусского национального технического университета (Республика Беларусь)

З М І С Т

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Федоришин Микола

ПІВНІЧНИЙ КОРДОН ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА
У СЕРЕДИНІ XII СТОЛІТТЯ 3

Паславська Наталія

КЕРІВНИЦТВО КРАВЕЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ЛЬВОВА В XVI-XVIII СТ.:
ЦЕХМІСТРИ, СТОЛОВІ ТА СТАРШІ МАЙСТРИ 8

Смерека Богдан

ВОЛОЦА – ЛУЦА – КОРИТКІВ: ДО ІСТОРІЇ ДВОХ НЕВДАЛИХ ЛОКАЦІЙ
ОДНОГО МІСТЕЧКА В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ В XVII СТ. 12

Гурбик Андрій

КОЗАЦЬКА ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ
РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО- КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН 21

Шеретюк Руслана, Стоколос Надія

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ
НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНИ (XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.):
СУТНІСТЬ, СПРЯМОВАНІСТЬ, НАСЛІДКИ 27

Візітів Юлія, Рогожина Катерина

ВИБРАНІ ОСОБИСТОСТІ: УКРАЇНСЬКІ КАРТВЕЛІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ
(XVIII–XIX СТОЛІТТЯ) 33

Мартинчук Світлана

КУСТАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ВОЛИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. 39

Самчук Тарас

МУЗИЧНІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ
СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1863) 47

Проців Олег

ГОСПОДАРСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ РОЗВЕДЕННЯ РАКІВ У ГАЛИЧИНІ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 52

Левчук Ірина

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОСВІТНИЦЬКО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. 57

Прищепя Олена

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЇ В ПРИШВИДШЕННІ ТЕМПІВ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ
ПОВІТОВИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) 62

Галуха Любов РОЗВИТОК ЧОРНОСОТЕННОГО РУХУ НА ВОЛИНІ 1905–1914 рр.: РЕСУРСНИЙ АСПЕКТ	69
Давидюк Руслана, Микитюк Тетяна «ПОВОРОТНИЦТВО» ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: РОЛЬ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ФАКТОРА	74
Бородинська Ліна ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА МАРЦИНКОВСЬКОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ СПІЛЬНОТ	82
Павлова Олександра «КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ» КИЇВСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН. ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ КИЄВА, СТВОРЕНИХ 1929–1941 РОКАХ	88
Карпуніна Тетяна, Одарчук Тетяна УКРАЇНА В ПЛАНАХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	91
Малежик Дмитро ДІЯЛЬНІСТЬ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ІЗ РОЗВ’ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1960-х рр.	101
Грубінко Андрій ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	105
Ліннік Юрій МОДЕЛЬ СПІВІСНУВАННЯ АВТОКЕФАЛЬНИХ ЦЕРКОВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД)	110
Томчук Любов ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЖІНКИ В КУЛЬТУРІ	113
РОЗДІЛ 2.	
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
Озимчук Олег СТРАТЕГІЯ ПЛАНУВАННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ВТОРГНЕННЯ У ФРАНЦІЮ (1346-1347) АНГЛІЙСЬКОГО КОРОЛЯ ЕДУАРДА III	117
Константинов Валентин СИТУАЦІЯ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЖЕСТВА В КОНЦЕ 1615 НАЧАЛЕ 1616 ГОДА	123
Ціватий Вячеслав ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ФІНАЛ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618–1648): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ	127

<i>Кукса Александр</i> БЕЛАРУСЬ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ П. СКОРОПАДСКОГО	135
<i>Щавлінський Микола</i> БІЛОРУСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА І РОЗВИТОК БІЛОРУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В 1918 РОЦІ	138
<i>Хахула Любомир</i> 1918 РІК В УКРАЇНІ З ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ (1989–2015)	143
<i>Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна</i> КОРАН ТА ЕТИЧНІ ПРИПИСИ ІСЛАМУ	148
<i>Срібняк Ігор</i> ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ УНР У ПОЛЬЩІ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕБІГ КОНФЛІКТУ МІЖ ЦЕНТРАЛЬНИМ ПРАВЛІННЯМ ТА ТАБОРОВИМИ ФІЛІЯМИ (1923 р.)	152
<i>Науменко Олена</i> РЕПАТРІАЦІЯ ГРОМАДЯН СРСР З ТАБОРІВ DPs: НАПРАЦЮВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД (1944–1946 рр)	157
<i>Опанасюк Тетяна</i> РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В РОСІЇ (КІНЕЦЬ 1989 – ПОЧАТОК 1991 рр.)	162
<i>Панченко Андрій</i> ПАРТІЇ, «ВИСІВ У ПОВІТРІ» НА ПОРОЗІ ОДНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ БССР	167
<i>Мартинчук Інна</i> РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ (НА ПРИКЛАДІ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)	171
<i>Олюнина Ирина</i> РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ БЕЛАРУСИ И УКРАИНЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	179
<i>Сєвєрова Ольга, Биков Александр</i> ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ	182
<i>Санжаревський Олег</i> ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ В КІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ	186
РОЗДІЛ 3.	
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС	
<i>Прищєна Богдан</i> ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВА МІСТА РІВНОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ – НА ПОЧАТКУ ХVІІ СТ.	191

<i>Антипчук Надія</i> МАЛОДОСЛІДЖЕНИЙ КРАЙ В ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ	204
<i>Михальчук Роман</i> ПРОДАЖ МАЙНА ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ В КОСТОПІЛЬСЬКИЙ МІСЬКІЙ УПРАВІ	209
<i>Алексійчук Лариса</i> САНІТАРНИЙ ПУНКТ / ШПИТАЛЬ ВОЄННОЇ ОКРУГИ «ЗАГРАВА» У СЕЛІ ТИННЕ НА САРНЕНЩИНІ	214
<i>Данильчук Віталіна</i> ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ГАЛУЗІ У МІСТІ РІВНЕ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	219
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ	
<i>Блануца Андрій</i> ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	226
РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ	
<i>Шеретюк Валерій</i> ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ФЕНОМЕН «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 р. (Рец.: Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 р. та утвердження режиму «нормалізації»: монографія / Р. М. Постоловський, І. О. Десятничук, А. В. Слесаренко, І. В. Філіпчук; за ред. Р. М. Постоловського. – Рівне: Видавець О.Зень, 2018. – 240 с.: іл.)	234

ISSN 2519-1942

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

**Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету**

Випуск 30

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – **Валерій Шеретюк**

Комп'ютерна верстка – **Лариса Федорук, Владислав Самсонюк**

Обкладинка – **Григорій Волохов**

Підписано до друку 30.11.2018 р. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Наклад 300. Замовлення № 226/1.

Віддруковано засобами різнографічного друку
ПП Самборський І.О.
вул Княгині Ольги, 8, м. Рівне, 33028

ISSN 2519-1942

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Рівне, 2018. – 241 с.

УДК 94(477) + 94 (100)

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2018